श्रीमद्भगवद्गीता

श्रीविद्याधिराजतीर्थीयश्रीराघवेन्द्रतीर्थीयव्याख्यासंवलिता

ŚRĪMADBHAGAVADGĪTĀ

with the commentaries of
Śrī Vidyādhirājatīrtha and Śrī Rāghavendratīrtha

सम्पादकः

डा. व्यासनकेरे प्रभञ्जनाचार्यः

प्रकाशनम्

श्रीव्यासमध्वसंशोधनप्रतिष्ठानम्

'पाजकम', हनुमन्तनगर, बेङ्गलूरु - ५६० ०१९

श्रीमद्भगवद्गीता

श्रीविद्याधिराजतीर्थीयश्रीराघवेन्द्रतीर्थीयव्याख्यासंवलिता

ŚRĪMADBHAGAVADGĪTĀ

with the commentaries of

Śrī Vidyādhirājatīrtha and Śrī Rāghavendratīrtha

सम्पादकः

डा. व्यासनकेरे प्रभञ्जनाचार्यः

प्रकाशनम्

श्रीव्यासमध्वसंशोधनप्रतिष्ठानम्

'पाजकम्', हनुमन्तनगर, बेङ्गलूरु - ५६० ०१९

Śrīmadbhagavadgītā with the commentaries of Śrī Vidyādhirājatīrtha and Śrī Rāghavendratīrtha- Edited by Vidyāvācaspati, Darśanaratnam, Pravacanācārya, Sacchāstravicakṣaṇaratnam, Śāstrapravacana-kesari, Madhvamatavardhana, Vidvaccūḍāmaṇi, Vedavidyāvicakṣaṇa, Paṇḍita-ratnam, Vidyāvāridhi, Sacchāstrapravacanapravīṇa, Gītāratnākara, Tattvavācaspati, Jnānaratnākara (and Recipient of Karnataka State Sanskrit Award-1999 & **Karnataka State Rajyotsava Award-2002, Śrī Vidyāmānya Mahāpraśasti** of Śrī Pejavar Math, Udupi and **Rashtrapati Award - 2005) Dr.Vyasanakere Prabhanjanacharya,** M.A., Ph.D., D.Litt., F.I.B.R., F.U.W.A., Principal (Rtd.), Govt. First Grade College, K.R.Puram, Bangalore and Published by **Aitareya Prakāśana Vyasanakere,** Publication wing of **Śrī VyāsaMadhva Samśodhana Pratiṣṭhāna** Pājakâ, No.89/24, 3rd Cross, Mountjoy Extension, Hanumanthanagar, Bangalore - 560019. Pages: 560+48=608

ŚRĪMADBHAGAVADGĪTĀ

ISBN NO. : 978-93-81826-16-4

Phone : (080) 26602802; 26611011

Internet : www.vyasamadhwa.org

E-mail : info@vyasamadhwa.org

First Edition : 2006
Third Edition : 2013

Price : **Rs. 300/-**

Typeset by :
Śrī Vyāsa Madhva Samśodhana Pratiṣṭhāna

Printed at :
Vāgartha, N.R. Colony, Bangalore, Ph: 26527677
Bangalore -19.

विषयानुक्रमणिका

****

INTRODUCTION

The present volume consists of two commentaries on Śrīmadbhagavadgītā viz., Gītāvivṛti of Śrī Vidyādhirāja and Gītārthasaṅgraha of Śrī Rāghavendratīrtha. Both these commentaries are based on Gītābhāṣya and Gītātātparya of Śrī Madhvācārya and commentaries on those by Śrī Jayatīrtha, reknowned commentator of Dvaita School of Vedānta.

Srī Madhvācārya and His Works

Śrī Madhvācārya (1200-1280 A.D.), also known as Śri Ānandatīrtha and Śrī Pūrṇaprajña is the founder philosopher of the Dvaita School of Vedānta. According to the scriptures, he is the third incarnation of the God Vāyu.

Born in a small village called Pājaka, near Uḍupi of the Karnataka State, he took up sannyāsa at the tender age of ten. He extensively toured all over the country many times to propagate his philosophy, defeated the rivals belonging to various schools of thought, converted the earnest truth-seekers to his faith by his convincing arguments, trained many disciples to propagate his Philosophy, installed Lord Śrī Kṛṣṇa's Idol of Dvāraka at Uḍupi, instituted as many as nine maṭhas to propagate his teachings among future generations, performed miracles of very high mystic order, wrote number of works (of these 37 have come down to us as Sarvamūla) covering all aspects of spiritual knowledge, and finally disapeared at Uḍupi. Tradition says that he is still in UttaraBadarī,[१] worshipping Lord Vedavyāsa and Narāyaṇa.

Sumadhvavijaya of Śrī Nārāyaṇapaṇḍitācārya, Sampradāya-paddhati of Śrī Hṛṣīkēśatīrtha and other such works give fairly exhaustive information regarding his life, works, disciples and teachings of Ācārya Madhva.[२]

---

१. अद्यापि बदरीशैले बदरीषण्डमण्डिते ।
मध्ये मुनीनामध्यास्ते विद्वान् व्यासस्य सन्निधौ ।। – सरसभारतीविलासे ७/१०

२. A collection of such biographical works is compiled by me and published through the Aitareya Prakashana of Vyasanakere. (1997-Second Edition-First Edition pub. : S.M.S.O. Sabha, Tirchanoor, 1989.)

Śrī Padmanābhatīrtha, one of his direct disciples, was one of the outstanding scholars of his time. Śrī Naraharitīrtha, another direct disciple, even as an ascetic ruled the kingdom of Orissa for over 12 years.[१] Jayasimha the king of Kāsaragod was one of his staunch followers. Śrī Jayatīrtha (1365-1388), the celebrated ṭīkākāra of his works, Śrī Vyāsatīrtha of the Vyāsatraya-fame, Śrī Vādirājatīrtha(Yuktimallika), Śrī Rāghavēndratīrtha(Parimala) are some of the prominent exponents of his philosophy.

Śrī Madhva's works include commentaries on the Brahma-sūtras, Bhagavadgīta, Upaniṣats, Ṛgveda and Bhāgavatamahāpurarṇa. His Mahābhāratatātparyanirṇaya, having 5108 verses, is an unparalleled work in the history of the post puraṇic literature. Tantrasāra-sangraha, Kṛṣṇāmṛta Mahārṇava, Sadācārasmṛti, Yatipraṇavakalpa are some of his other works of great ritual importance. Dvādaśastōtra and Nakhastuti (as also Kandukastuti) are the stotras composed by him.

As evident from his works, the biographies and other sources of information available on him, Śrī Madhva was a multi-faceted, unique personality. He was a scholar, a philosopher, a poet, a vedic seer, a teacher, a preacher, an orator, a prolific writer, a researcher, a debator, a mystic, a saint, a linguist, an ascetic, a muscian, an archealogist, a logician, a geologist all rolled in one. He excelled in each of these fields. He was also an able administrator, super organiser and social reformer of the highest order. He was the perfect example of an all-rounder in the truest sense of the term. His physique was so perfect that experts in Sāmudrikaśāstra could notice all the thirty two characteristics of an ideal personality in it. A huge rock weighing over 50 tonnes lifted by him and placed across the river Bhadrā stands as an evidence of his unparalleled physical might[२]. The honourific अभिनववेदव्यास describes him most appropriately.

---

१. Vide Śrī Kurmam Inscription-Epigraphica Indica Vol. VI No. 25

२. Vide the Epigraphica Karnatica. Vol. VI. P. 27, Chickmagalur Ins. No. 81.

His works are marked by the simplicity of style, precision of thought, brevity of expression, unambiguity of presentation and clarity in narration. Profuse quotations from the ancient works is another salient feature of his works.

Works of Śrī Madhvācārya[१]

१.	ब्रह्मसूत्रभाष्यम्	३.	अणुभाष्यम्
२.	अनुव्याख्यानम्	४.	न्यायविवरणम्
५.	गीताभाष्यम्	६.	गीतातात्पर्यनिर्णयः
७.	ऋग्भाष्यम्	८.	महाभारततात्पर्यनिर्णयः
९.	भागवततात्पर्यनिर्णयः	१०.	ऐतरेयभाष्यम्
११.	छान्दोग्यभाष्यम्	१२.	बृहदारण्यकभाष्यम्
१३.	ईशावास्यभाष्यम्	१४.	तलवकारभाष्यम्
१५.	षट्प्रश्नभाष्यम्	१६.	काठकभाष्यम्
१७.	आथर्वणभाष्यम्	१८.	माण्डूकभाष्यम्
१९.	तैत्तिरीयभाष्यम्	२०.	तत्त्वसङ्ख्यानम्

१. संन्यासपद्धतिः, तिथिनिर्णयः, सूर्यसिद्धान्तवचनम्, भाधातुव्याख्यानम् are some of the other works ascribed to Śrī Madhvācārya. Following are some of the stray verses ascribed to him :

रामोऽखिलानन्दतनुः स एव भीमोऽतिपापेषु दुरन्तवीर्यः ।
कामः स एवाजितकामिनीषु सोमः स एवात्मपदाश्रितेषु ॥
[१]चञ्चलोऽयं मनोमीनः समानेयो हरिस्थले ।
विषयोदकसंचारी सद्भक्ति(सुयत्न)बडिशाहृतः ॥

The following sentence is also said to be his composition: [२]बिल्वमङ्गलः साधुः*
A work on music is also ascribed to him (M.V. Bhāvaprakāśika-X53) :

दिव्यगेयविदग्धेऽसौ सर्वज्ञ इति याचितः ।
विद्वद्भिरत्र कृतवान् गानशास्त्रं सुदुर्लभम् ॥

१&२ Commentaries by Śrī Vādirāja Svāmy on these two works are mentioned by Śrī Nārāyaṇatīrtha of Kūdli Ārya Akṣobhyatīrtha Math - see my article published in Tattvavāda-Kannada monthly-1981 December.

* Śrī Satyaparāyaṇatīrtha's Commentary on it is widely known (Published).

२१.	तत्त्वविवेकः	२२.	तत्त्वोद्योतः
२३.	विष्णुतत्त्वविनिर्णयः	२४.	प्रमाणलक्षणम्
२५.	कथालक्षणम्	२६.	उपाधिखण्डनम्
२७.	मायावादखण्डनम्	२८.	प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमानखण्डनम्
२९.	कर्मनिर्णयः	३०.	यमकभारतम्
३१.	तन्त्रसारसङ्ग्रहः	३२.	द्वादशस्तोत्रम्
३३.	नखस्तुतिः	३४.	सदाचारस्मृतिः
३५.	जयन्तीनिर्णयः	३६.	कृष्णामृतमहार्णवः
३७.	यतिप्रणवकल्पः	३८.	श्रीकृष्णपद्यम् (कन्दुकस्तुतिः)

Gītābhāṣya and Gītātātparyanirṇaya

The Bhagavadgīta along with Brahmasūtras and Upaniṣats constitute the trinity of the Vēdānta text (Prasthānathraya). Bhagavadgīta forms part of the great metaphysical epic Mahābhārata, universally acclaimed as the Pancamavēda or Kārṣṇaveda (Veda composed by the great Kṛṣṇadvaipāyana) and Vedottama (even superior to the other Vēdas). Bhagavadgītā is the Upaniṣat of this fifth Veda.

Śrī Madhvācārya, unlike Śankara and Rāmānuja, has written two commentaries on it viz., Gītābhāṣya and Gītātātparya[१] and are described as the Sun and the Moon respectively in Sumadhvavijaya:

गीतातात्पर्यभाष्याभ्यामाभ्यां विश्वं प्रकाश्यते ।
गोगणैरप्रतीकारैरर्केन्दुभ्यामिवाधिकम् ।। (१५/७५)

Gītābhāṣya

Of these two, the Gītābhaṣya is the first.In fact, Gītābhāṣya is his very [२]first work written while still in his teens, immediately after his return

१. This is indicative of the fact that Gīta is the work of two forms of the Lord, that is taught by the Kṛṣṇa form and written by the Vyāsa form :

एकान्ते कथयन्नपि व्यासरूपेण तदेव लोके प्रकाशयिष्यति हि — गीतातात्पर्ये

२. Vide Sumadhvavijaya, Aṇumadhvavijaya and Granthamālikāstotra.

from the first southern tour. It was directly offerred to Śrī Vēdavyāsa and received his whole-hearted approval. The only modificaion suggested was the use of the word **Leśataḥ** instead of **Śaktitaḥ** in the opening verse. This was more a gesture of high appreciation than modification[१].

Gītābhāṣya opens with an introduction establishing the supremacy of the Bhagavadgītā, over all other scriptures. Number of quotations are culled from various scriptures, viz., Nārāyaṇaṣṭākṣarakalpa, Upanāradīya, Naradīya, Skanda and Mahākūrma, including one from the Upagṭā (Anugītā) of the Maharbhārata. He describes Mahābhārata as **Pārijāta** and Gīta as its **Madhu**[२] (nectar).

He clearly states more than once that Bhagavadgīta and Viṣṇusahasranāma together constitute the essence of Mahābhārata[३] and starts his commentary directly from the eleventh verse of the second chapter with the introductory sentence :

तत्र सेनयोर्मध्ये बान्धवादिमोहजालसंवृतं विषीदन्तमर्जुनं भगवानुवाच ।

His Bhāṣya, unlike other Bhāṣyas, is not a śloka by śloka commentary; but it is a complete exposition of the text, taking care to see that every single key verse of metaphysical importance is critically analysed in support of the exposition.

Written in a very lucid, compact, direct style, it unearths the metaphysical essence of the great work. Indeed, it is a matching commentary to the great original. His interpretations are unique in many ways. Explanations on most of the verses in the second chapter, particularly Ślokas 11, 12, 13, 14, 47, 50, 52 and 72 are totally novel.

१. It is very similar to Śrī Kṛṣṇa's praise of Bhīmasēna in Mahābhārata ;
यत्किञ्चात्मनि कल्याणं सम्भावयसि पाण्डव ।
सहस्रगुणमप्येतत् त्वयि सम्भावयाम्यहम् ॥ -उद्योगपर्व ७७/३

२. तत्र च सर्वभारतार्थसङ्ग्रहां वासुदेवार्जुनसंवादरूपां भारतपारिजातमधुभूतां गीतामुपनिबबन्ध।

३. भारतं सर्वशास्त्रेषु भारते गीतिका वरा ।
विष्णोः सहस्रनामापि ज्ञेयं पाठ्यं च तद्वयम् ॥ इति महाकौर्मे ।

His explanations of the words प्रज्ञावाद, वेदवाद, निर्वेद, क्षर, अक्षर, माया are amazing and highly convincing. Though small in size, when compared to the Bhāṣyas of other commentators, it gives a totally new dimension to the understanding of the Bhagavadgīta. At places he refutes the interpretations offerred by other commentators in a solemn logical manner.

The nature of Soul, God and matter and their mutual relationship, absolute independence of God, total dependence of all others including Goddess Mahālakṣmi on Him, the reality of the Universe, the cause of bondage, nature of **Nāśa** and **Ahimāna**, importance of **Karmayoga** for attaining God-realisation **(Aparokṣajñāna)**, nature of liberation **(Mokṣa)**, hierarchy of Gods **(Devatātāratamya)**, three different types of souls **(Jīvatraividhya)** and the concept of five-fold difference **(Pañcabheda)** are some of the main tenets highlighted in it. Concepts of निष्कामकर्म, भक्ति, क्षेत्र and क्षेत्रज्ञ, are made very clear. His explanations of keywords like अनल, माया, बुद्धि, पुराण, विभूति, पुरुष, स्वभाव, संन्यास, प्रत्यक्ष, ब्राह्मण, यज्ञ, शम and other such words of spiritual and many a time of etymological importance, with suitable quotations, are again invaluable.

जीवनित्यत्व, वेदापौरुषेयत्व, विष्णुपारम्य are some of the important issues which are dealt here in detail. The concept of कर्मयोग and ज्ञानयोग and the role of कर्मयोग at all stages are made very clear.

Gītātātparyanirṇaya

As already stated Gītātātparya is a complementary volume to his Gītābhāṣya. Written in a different style, it is like his अनुव्याख्यान to his ब्रह्मसूत्रभाष्य (स्वयं कृताऽपि तद्व्याख्या क्रियते स्पष्टतार्थतः). It gives some additional information with quotations from some more authorities like ब्रह्मतर्क. He holds the view that the Bhagavadgīṭa is the epitome of another great work पञ्चरात्र (4/1).

The very first statement of the Nirṇaya giving the purport of Bhagavadgīta in one line is unique :

तत्र साक्षादिन्द्रावतारमुत्तमाधिकारिणमात्मनः प्रियतममर्जुनं क्षत्रियाणां विशेषतोऽपि परमधर्मं नारायणद्विट्तदनुबन्धिनिग्रहं बन्धुस्नेहादधर्मत्वेनाशङ्क्य ततो निवृत्तप्रायं स्वविहितवृत्त्या भक्त्या भगवदाराधनमेव परमो धर्मस्तद्विरुद्धः सर्वोऽप्यधर्मो भगवदधीनत्वात् सर्वस्येति बोधयति भगवान्नारायणः ।

His method of drawing conclusions on the basis of internal evidence is again without parallel :

सर्वं चैतदत्रैवावगम्यते, युद्धस्य स्वधर्मत्वम्, स्वधर्मेणैव भगवदाराधनस्यैव कर्तव्यत्वं तदन्यस्य त्याज्यत्वं च, विष्णुभक्तेरेव सर्वसाधनोत्तमत्वं परोक्षापरोक्षज्ञानयो-र्ज्ञानिनोऽपि मोक्षस्य तदधीनत्वं च, भक्तस्यापि तत्कर्म विकर्मत्यागश्च, ज्ञानिनोऽपि भगवत्कर्म, अर्जुनस्योत्तमाधिकारित्वमपरोक्षज्ञानित्वं च, सर्वस्माद्भगवतो भेदः, सर्वस्य तदधीनत्वम्, तस्यानन्याधीनत्वम्, सर्वोत्तमत्वम्, सर्वगुणपूर्णत्वम्, सर्वशास्त्राणां तत्परत्वम्, तथा तज्ज्ञानादेव मोक्ष इत्यादि ।

1) At places he offers totally new interpretations, thereby substantiating his statement - Gītā has minimum of ten types of interpretations. His Tātparya on 2/11, 2/16, 2/47, 3/17, 4/13, 4/18, 6/3, serve as examples.

2) Some Ślokas uncommented in his Gītābhāṣya are interpreted in this Nirṇaya (e.g. 2/40, 4/1, 4/13, etc.)

3) Etymological interpretations of words like मरीचि, मनः, स्कन्दः (mostly related to विभूतिs) are given.

4) Some of his basic concepts like विशेष and भेद are also explained.

Following is the purport of each of the Adhāyas as given by Śrī Madhva in his Gītābhāṣya and Gītātātparya :

I तत्र च सर्वभारतार्थसङ्ग्रहां वासुदेवार्जुनसंवादरूपां भारतपारिजातमधुभूतां गीतामुपनिबबन्ध । -गी.भा.

तत्र साक्षादिन्द्रावतारमुत्तमाधिकारिणमात्मनः प्रियतममर्जुनं क्षत्रियाणां विशेषतोऽपि परमधर्मं नारायणद्विट्तदनुवन्धिनिग्रहं बन्धुस्नेहादधर्मत्वेनाशङ्क्य ततो निवृत्तप्रायं स्वविहितवृत्त्या भक्त्या भगवदाराधनमेव परमो धर्मस्तद्विरुद्धः सर्वोऽप्यधर्मो भगवदधीनत्वात्सर्वस्येति बोधयति भगवान्नारायणः। -गी.ता.

II तत्र सेनयोर्मध्ये बान्धवादिमोहजालसंवृतं विषीदन्तमर्जुनं भगवानुवाच। -गी.भा.

III आत्मस्वरूपं ज्ञानसाधनं चोक्तं पूर्वत्र। ज्ञानसाधनत्वेनाकर्म विनिन्द्य कर्म विधीयत उत्तराध्याये - गी.भा.

ज्ञानं योगश्चोक्तौ। तत्र कर्मयोगं विशेषतः प्रपञ्चयत्यनेनाध्यायेन। -गी.ता.

IV बुद्धेः परस्य माहात्म्यं कर्मभेदो ज्ञानमाहात्म्यं चोच्यतेऽस्मिन्नध्याये। -गी.भा.

उक्तयोर्ज्ञानकर्मणोरुभयोर्विशेषविस्तरात्मकोऽयमध्यायः। -गी.ता.

V तृतीयाध्यायोक्तमेव कर्मयोगं प्रपञ्चयत्यनेनाध्यायेन - 'यदृच्छालाभसन्तुष्टः' इत्यादि संन्यासम्, 'कुरु कर्मैव' इत्यादि कर्मयोगं च। -गी.भा.

योगसंन्यासयोर्लक्षणं स्पष्टयत्यनेनाध्यायेन। -गी.ता.

VI ज्ञानान्तरङ्गं समाधियोगमाहानेनाध्यायेन। -गी.भा.

ध्यानमत्रोच्यते। -गी.ता.

VII साधनं प्राधान्येनोक्तमतीतैरध्यायैः। उत्तरैस्तु षड्भिर्भगवन्माहात्म्यं प्राधान्येनाह -गी.भा.

भगवन्महिमा विशेषत उच्यते। -गी.ता.

VIII मरणकालकर्तव्यगत्याद्यस्मिन्नध्याय उपदिशति। -गी.भा.

उक्तव्याख्यानपूर्वकं ब्रह्मप्राप्तिरुच्यते। -गी.ता.

IX सप्तमाध्यायोक्तं स्पष्टयत्यस्मिन्नध्याये। -गी.भा.

सप्तमोक्तं प्रपञ्चयति। -गी.ता.

X उपासनार्थं विभूतीर्विशेषकारणत्वं च केषाञ्चिदनेनाध्यायेनाह। -गी.भा

XI यथा श्रुते ध्यानं शक्यं तथा स्वरूपस्थितिरनेनाध्यायेनोच्यते। -गी.भा.

XII अव्यक्तोपासनाद् भगवदुपासनस्योत्तमत्वं प्रदर्श्य तदुपायं प्रदर्शयत्यस्मिन्नध्याये। -गी.भा.

	साधननिर्णयोऽत्र ।	-गी.ता.
XIII	पूर्वोक्तज्ञानज्ञेयक्षेत्रपुरुषान् पिण्डीकृत्य विविच्य दर्शयत्यनेनाध्यायेन	-गी.भा.
	सर्वार्थसङ्क्षेपोऽयम् ।	-गी.ता.
XIV	साधनं प्राधान्येनोत्तरैरध्यायैर्वक्ति	-गी.भा.
	क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्पष्टीकरणपूर्वकं त्रैगुण्यं विविच्य दर्शयति ।	-गी.ता.
XV	संसारस्वरूपतदत्ययोपायविज्ञानान्यस्मिन्नध्याये दर्शयति	-गी.भा.
	त्रयोदशोक्तं विविच्य दर्शयति	-गी.ता.
XVI	पुमर्थसाधनविरोधीन्यनेनाध्यायेन दर्शयति	-गी.भा.
	देवासुरलक्षणम् ।	-गी.ता.
XVII	गुणभेदान् प्रपञ्चयत्यनेनाध्यायेन	-गी.भा.
	सदसत्कर्मविवेकः ।	-गी.ता.
XVIII	पूर्वोक्तं साधनं सर्वं सङ्क्षिप्योपसंहरत्यनेनाध्यायेन	-गी.भा.
	सर्वाध्यायोक्तधर्मस्य समासतो निर्णयात्मकोऽनुक्तत्रैगुण्यवादी चायम् ।	-गी.ता.

भगवद्गीतासारः - महाभारततात्पर्यनिर्णयादुद्धृतः

Śrī Madhva has given the gist of Bhagavadgītā in his another monumental work the Mahābhāratatātparyanirṇaya in just 17 verses :

ते सेने समरारम्भे समेते सागरोपमे ।
भीमभीष्ममुखे वीक्ष्य प्राह वासविरच्युतम् ॥
सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ।
इत्युक्तः स तथा चक्रे पार्थोऽपश्यच्च बान्धवान् ॥
विससर्ज धनुः पापाशङ्की तत्राह माधवः ।
स्वधर्मो दुष्टनिधनं धर्मज्ञानानुपालनम् ॥
क्षत्रियस्य तमुत्सृज्य निन्दितो यात्यधो ध्रुवम् ।
यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ॥
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ।
न च शोकस्त्वया कार्यो बन्धूनां निधनेच्छया ॥

देहस्य सर्वथा नाशादनाशाच्चेतनस्य च ।
सृष्टिस्थित्यप्ययाज्ञानबन्धमोक्षप्रवृत्तयः ॥
प्रकाशनियमौ चैव ब्रह्मेशादिक्षरस्य च ।
अक्षरप्रकृतेः सन्तो मत्त एव न चान्यतः ॥
न मे कुतश्चित् सर्गाद्याः स्वातन्त्र्याद्गुणपूर्तितः ।
अतस्समाधिकाभावान्मम मद्वशमेव च ॥
ज्ञात्वैषां निधनाद्यं च जीवादेरस्वतन्त्रताम् ।
अस्वातन्त्र्यान्निवृत्तौ च मामनुस्मर युध्य च ॥
ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥
तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥
मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥
सुपूर्णसत्सर्वगुणदेहोऽहं सर्वदा प्रभुः ।
अस्पृष्टाखिलदोषैकनित्यसत्तनुरव्ययः ॥
इत्युक्तो वासविः प्राह व्याप्तं ते दर्शयेश मे ।
अथ दिव्यदृशं तस्य दत्वा व्याप्तं निजं वपुः ॥
देशतः कालतश्चैव पूर्णं सर्वगुणैस्सदा ।
दर्शयामास भगवान् यावत्यर्जुनयोग्यता ॥
तत्प्रार्थितः पुनः कृष्णस्तद्रूपं लोकमानतः ।
पूर्ववद्दर्शयामास पुनश्चैनमशिक्षयत् ॥
ज्ञानज्ञेयप्रकृत्यादि ज्ञापयन् पुरुषोत्तमः ।
तेनानुशिष्टः पार्थस्तु सशरं धनुराददे ॥ -(२५/१-१७)

Commentaries on Gītābhāṣya

His direct disciples Śrī Padmanābhatīrtha (गीताभाष्यभावप्रदीपिका) and Śrī Naraharitīrtha (गीताभाष्यभावप्रकाशिका) have written commentaries

on his Gītarbhāṣya[१]. Śrī Jayatīrtha's Commentary known as प्रमेयदीपिका is widely read.

Glosses on Prameyadīpikā of Śrī Jayatīrtha

१. श्रीरघूत्तमतीर्थकृतप्रमेयदीपिकाभाववोधः[1]
२. श्रीविजयीन्द्रतीर्थकृतव्याख्या[2]
३. श्रीराघवेन्द्रतीर्थकृतभावदीपः[4]
४. श्रीसत्यनाथतीर्थकृतवाक्यविवेकः[6]
५. श्रीसत्याभिनवतीर्थकृतव्याख्या[2]
६. बिदरहळ्ळि श्रीनिवासतीर्थकृता - प्रमेयदीपिकाभावदीपिका[2]
७. केशवाचार्यपाण्डुरङ्गिकृत- व्याकरणस्पृष्टप्रमेयदीपिकावाक्यार्थप्रदीपः[7]
८. गीताभाष्यविवृतिः -सातारि राघवेन्द्राचार्यकृता[2]
९. श्रीसुमतीन्द्रतीर्थकृत- गीताभाष्यप्रमेयदीपिकाभावरत्नकोशः[3]
१०. उमर्जीप्रह्लादकृष्णाचार्यकृत-प्रमेयदीपिकाभावप्रकाशः[1]
११. कट्टेतिम्मणणचार्यकृत-दीधितिः[4](5125)
१२. वरदाचार्यकृतव्याख्या
१३. वासुदेवाचार्यकृतव्याख्या[2]
१४. नृसिंहमूर्तिकृतभाष्यार्थप्रकाशिका[4](1056)
१५. गीताभाष्यबृहद्भावबोधि-गूढकर्तृका[3]
१६. श्रीताम्रपर्णी श्रीनिवासाचार्यकृत-किरणावलिः[3]

Commentaries on Gītātātparya

Śrī Padmanābhatīrtha's commentary (गीतातात्पर्यप्रकाशिका) and Śrī Jayatīrtha's न्यायदीपिका are available on it.

Glosses on Nyāyadīpikā of Śrī Jayatīrtha

१. श्रीविजयीन्द्रतीर्थकृतव्याख्या[2]
२. श्री राघवेन्द्रतीर्थकृत-न्यायदीपिकाभावदीपः[1,3]

---

१. The commentaries of Śrī Padmanābhatīrtha (Bhavadipika) and Śrī Naraharitīrtha (Bhavaprakashika) are published by our 'Sri Vyasamadhva Samshodhanapratishthana in the years 2007 & 2009 respectively.

३. श्रीसत्यनाथतीर्थकृतः - गीतातात्पर्यन्यायदीपिकावाक्यविवेकः
४. श्रीसत्यप्रज्ञतीर्थकृत-गीतातात्पर्यटीकार्थः[3]
५. श्रीयदुपत्याचार्यकृतव्याख्या[5]
६. गीतातात्पर्यन्यायदीपिकाटिप्पणी - ताम्रपर्णि विठलाचार्यकृता[1]
७. ताम्रपर्णिश्रीनिवासाचार्यकृत-गीतातात्पर्यन्यायदीपिकाकिरणावलिः[1]
८. विदरहळ्ळि श्रीनिवासतीर्थकृता[2]
९. गीतातात्पर्यन्यायदीपिकाटिप्पणी-वेदगर्भ पुट्टाचार्यकृता[2]

Works available on Bhagavadgīta in Dvaita literature

१. गीताविवृतिः - श्रीविद्याधिराजतीर्थकृता[1,3]
२. गीताविवृतिः - श्रीविजयीन्द्रतीर्थकृता[2]
३. गीतार्थसङ्ग्रहः - श्रीराघवेन्द्रतीर्थकृतः[1]
४. भगवद्गीताविवरणम् - श्रीविश्वेश्वरतीर्थकृतम् (पेजावरमठः, उडुपि)
५. गीताव्याख्यानम् - श्रीसत्यसन्धतीर्थकृतम्[2]
६. गीताक्षरार्थः - श्रीसुमतीन्द्रतीर्थकृतः[3]
७. गीताभाष्यार्थानुवादः - हुलिगि नरसप्पाचार्यकृतः[7]
८. गीतापञ्चाननः - वरखेडि तिम्मण्णाचार्यकृतः[2]
९. गीताविवृतिव्याख्यानम् - पाङ्गि आचार्यकृतम्[1,2]
१०. गीताव्याख्यानम् - आयी नरहरि आचार्यकृतम्[2]
११. गीताव्याख्यानम् (पदार्थप्रकाशिनी)- करवीर अनन्ताचार्यकृतम्
१२. गीताव्याख्यानम् - वनमालिमिश्रकृतम्
१३. गीताविवृतिः - गूढकर्तृका
१४. भगवद्गीतोपन्यासदर्पणम् - शतावधानि लक्ष्मणाचार्यकृतम्[1]
१५. मध्वमतानुसारि गीताविवरणम् - गूढकर्तृकम्[1]

१६. गीताभाष्य - गीतातात्पर्य विरोधोद्धारः - गूढकर्तृकः[7]

१७. गीताभाष्यविरोधोद्धारः - गूढकर्तृकः[3] [(१)]

Śrī Vidyādhirājatīrtha (1386-1390 A.D.)

Śrī Vidyādhirājatīrtha, author of the commentary Gītāvivṛti was a direct disciple of Śrī Jayatīrtha, the well known commentator of the Madhva works.

He was initiated to Sannyāsāśrama at Prayāga. Subsequently, Śrī Jayatīrtha made him as his successor and gave the pontificial name of 'Śrī Vidyādhirājatīrtha'. Śrī Jayatīrtha taught Śri Vidyādhirājatīrtha, who was already a great orator ('Pravacanacaturam') and conquerer of many opponents in philosophical debates ('Vādijetāram), and sent him for the spiritual tour to propagate the Vaiṣṇava philosophy to the eligible people[२].

Once, he decided to travel towards the north to have a bath in the river Gaṅgā. Enroute, he reached the bank of Bhīmarathī river. As a surprise, Gaṅgā appeared in front of him and told him not to travel further as she had already made her presence in the

---

१. 1. Published.
2. Mentioned in Gopal Vilas Library Catalogue.
3. Manuscripts available in my collection - Śrī Jayatīrtha Sanskrit Manuscript Library, Vyāsanakere.
4. Manuscripts available in Mysore Oriental Research Institute, Mysore.
5. Manuscripts availablein Nanjangud Rāghavēndra Svāmy Mutt, Nanjangud.
6. Manuscripts available in Uttarādi Mutt Library, Bangalore.
7. Manuscripts available in Uttarādi Mutt Library, Hospet.

२. स्नात्वा काश्यां त्रिवेण्यामवनिसुरगणैः संयुतस्तैर्विचार्य
प्रादात् तुर्याश्रमं सम्परिहृतविषयाशु विप्रोत्तमाय ।।
कृत्वा तस्याभिषेकं रघुपतिभजने स्वस्य संस्थानमस्मै
प्रादाद्विद्याधिराजेत्यमुममलमतिं घोषयामास दिक्षु ।
युक्त्या संशिक्षयंस्तं प्रवचनचतुरं वादिजेतारमग्र्यं
कृत्वा तं दिग्जयार्थं .... ।।

- इति श्रीव्यासतीर्थकृत-अणुजयतीर्थविजये(श्लो. ३२,३३)

Bhīmarathī river. Gaṅgā accepted the worship and offerings made by Śrī Vidyādhirājatīrtha and other devotees. This incident is recorded in Pūrṇabodhaguruvamśakathākalpataru[१].

---

१. अथ विद्याधिराजास्ते समन्तादवनीतले ।
सञ्चरन्तो वादिवृन्दजयं चक्रुरनेकशः ॥
एकदा श्रीमदानन्दतीर्थार्यसंस्थानसंयुताः ।
ययुर्भागीरथीयात्रां कर्तुं भीमरथीतटम् ॥
तत्र स्नात्वा नदीतीरे सूपविष्टा गुरूत्तमाः ।
तदिच्छया भीमरथीजलाद्गङ्गा समुत्थिता ॥
सर्वलक्षणसंयुक्ता सर्वाभरणभूषिता ।
स्वीययात्रार्थमुद्युक्तश्रीपादान् सन्यवारयत् ॥
तां दृष्ट्वा विस्मिताः सर्वे श्रीपादस्त्वरयाऽन्विताः ।
साक्षाद्भागीरथीं भीमाजले स्वारात् समुत्थिताम् ॥
पुण्यैराण्यैरात्मीयैर्दैवाद्दृष्टिपथङ्गताम् ।
ज्ञात्वा महार्होपचारैर्दिव्यैस्तां समपूजयन् ॥
ता तैः समर्पिताशेषवस्त्राभरणपूर्वकम् ।
हस्तेनादाय पुरतो जलेऽदृश्या बभूव ह ॥
सर्वे श्रीपादमाहात्म्याद्गङ्गां दृष्टिपथङ्गताम् ।
अदृश्यतां पुनः प्राप्तां दृष्ट्वाऽऽश्चर्ययुतास्तदा ॥
ततस्ते निर्गतास्तस्मात् तावन्मात्रेण तोषिताः ।
इतस्ततः सञ्चरन्तो राघवं समपूजयन् ॥
ततो विद्याधिराजास्ते संस्थानमनुभुज्य च ।
राजेन्द्रेभ्यो ददुः प्रीताः सन्यासं युवराट्पदम् ।
गोपालकृष्णप्रतिमामेकां तेभ्यः स्वपूजिताम् ॥
दत्वा दिग्विजयार्थं तान् प्रेषयामासुरादरात् ।
ततो राजेन्द्रतीर्थास्ते सञ्चरन्तोऽवनीतले ॥
गुरूणामन्तिकं नैव पुनर्याता मनस्विनः ।
ततो विद्याधिराजास्ते .... ॥
ददुः कवीन्द्रतीर्थेभ्यः सन्यासं स्वयमादरात् ।
महासंस्थानमपि ते दत्वाऽऽङ्गिरवत्सरे ॥
वैशाखाद्यतृतीयायां जगन्नाथे हरिं ययुः ।

-श्री दैवज्ञभीमाचार्यकविरचितश्रीपूर्णबोधगुरुवंशकथाकल्पतरुः (सर्ग ७ श्लो. ४-१७)

His other work is a commentary on Viṣṇusahasranāmastotra of Mahābhārata[१]. Śrī Rājendratīrtha and Śrī Kavīndratīrtha were his disciples. The former's tradition has come down to as Śrī Vyāsarāja Maṭha and the latter's as the Uttarādi Maṭha and Śrī Rāghavendra Maṭha.

His Gītāvivṛti is a wonderful combination of the interpretation of Śrīmadbhagavadgītā by Śrī Madhvācārya as offered in his Gītābhāṣya and Gītātātparya and the commentaries of Śrī Jayatīrtha in them.

Śrī Rāghavendratīrtha (1623-1671 A.D.)

Śrī Rāghavendratīrtha is one of the most prolific writers of Dvaita system on Vedānta. Apart from being a great mystic, he was a very powerful exponent of Dvaita Vedānta. His works range from the Vedic literature to the stotra literature. He has commented upon seventeen Ṭīkā works of Śrī Jayatīrtha. For his contribution, he enjoys the title 'Ṭippaṇyācāryacakravarti'. His another great contribution is the interpretation of the original texts viz., Brahmasūtras, Bhagavadgītā and Upaniṣads on the lines of the commentaries of Śrī Madhvācārya. For this particular contribution he stands almost unequalled among Dvaita writers. He is also known for his simple[२] and lucid style, tremendous clarity and

---

१. आदिः - ज्ञानानन्दघनानन्ततनवेऽनन्तशक्तये ।
नमोऽनन्ताभिधानाय रमानाथाय विष्णवे ॥
सुधां बोधमयीं पीत्वा यन्मुखाम्बुरुहोदिताम् ।
प्रापन्नमृततां सन्तो वेदव्यासं नमामि तम् ।
चित्ते मे पूर्णबोधोऽस्तु वाचि मे भातु भारती ।
क्रियासुर्गुरवः सर्वे दयां मयि दयालवः ॥
तत्प्रसादात् यथाशक्ति शतार्थस्य निरन्तरम् ।
विष्णुनामसहस्रस्य निरुक्तिः सम्प्रकाश्यते ॥
अन्त्यः- एवं विद्याधिराजेन प्रीत्यै माधवमध्वयोः ।
विष्णुनामसहस्रस्य निरुक्तिः सम्प्रदर्शिता ॥

२. धूतावद्यैरविद्याविघटनपटुभिर्विद्वदभ्यर्थनीयै-
र्वाचः प्राचां प्रवाचामुपचयमभजन् यत्कृतग्रन्थजातैः ।

astonishing simplicity. His present work Gītārthasaṅgraha[१], popularly known as Gītāvivṛti, is a direct commentary on Śrī Bhagavadgītā. It is of immense help to the students and the scholars as well in understanding the Dvaita interpretation of the Gītā. He has also written glosses on commentaries[२] of Gītābhāṣya (Prameyadīpikā) and Gītātātparya (Nyāyadīpikā) of Śrī Jayatīrtha.

Works of Śrī Rāghavendratīrtha

१. ब्रह्मसूत्रभाष्यतत्वप्रकाशिकाभावदीपः (१२३००)

२. ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याननन्यायसुधापरिमळम् (१९३००)

३. गीताभाष्यप्रमेयदीपिकाभावदीपः[३]

सङ्ख्यावन्तो यमाहुर्मुहुरखिलकलामूर्तिमुद्वेलकीर्ति-
धीरश्रीराघवेन्द्रः स दिशतु सततं भव्यमव्याहतं नः ॥
चित्ते नायुक्तमर्थं कलयति सहसा नाभिधत्ते न सद्भिः
साकं मीमांसते वा न लिखति वचसोद्घाटयत्याशयं स्वम् ।
उक्तं नो वक्ति भूयः क्वचिदपि लिखितं नैव निर्मार्ष्टि तस्मा-
दस्माभिः सत्प्रबन्धप्रणयनविषये स्तूयते राघवेन्द्रः ॥ - इति गुरुगुणस्तवने (श्लो.१०, १५)

१. गीतामत्यर्थधूतश्रितजनदुरितामिन्दुवंशप्रसूतौ
व्याचक्षाणे मुरद्विष्यभिजनमभजद् भद्रमिन्दोरनिद्रम् ।
धीर श्रीराघवेन्द्र त्वयि पुनरनघे हंसवंशोदिते तां
व्याकुर्वत्यद्य भव्यं कथमिव न भजेदाशु मित्रान्ववायः ॥ - इति गुरुगुणस्तवने (श्लो. २५)

२. न स्यादीशप्रसादो गुरुवरकरुणामन्तरेणेति रूढो
धीर श्रीराघवेन्द्र व्रतिवर सुदृढश्चेतसस्ते विपाकः ।
येन व्याख्याय गीतामपि गुरुचरणोदारतद्भाष्यटीका-
व्याख्या विख्यातविद्वन्मणिगणविनुताऽकारि भूयस्त्वयैव ॥

नानातन्त्रप्रसङ्गत्रिभुवनविदितोदारसारस्वतोऽपि
प्रत्नानेकप्रबन्धप्रवचनरचनावित्ततत्कौशलोऽपि ।
शश्वद् व्याख्यातगीताकृतिरपि विबुधानुग्रहैकाग्रचित्तो
गीतातात्पर्यटीकाविवरणमकरोदद्भुतं राघवेन्द्रः ॥ - इति गुरुगुणस्तवने (श्लो. २६, २७)

३. आदि : लक्ष्मीनारायणं नत्वा तथा मध्वादिदेशिकान् ।
प्रमेयदीपिकाभावदीपं कुर्यां यथामति ॥
अन्त्य : कल्याणगुणपूर्णाय दोषदूराय विष्णवे ।
अमन्दानन्दसन्दोहसुन्दराकृतये नमः ॥

४. गीतातात्पर्यन्यायदीपिकाभावदीपः[१]

५. प्रमाणलक्षणटीकान्यायकल्पलताटिप्पणी(भावदीपः)

६. कथालक्षणटीकाटिप्पणीभावदीपः

७. तत्त्वसङ्ख्यानटीकाभावदीपः

८. विष्णुतत्त्वनिर्णयटीका (भावदीपः) (३७००)

९. तत्त्वोद्योतटीका(भावदीपः)(१४५००)

१०. कर्मनिर्णयटीका(भावदीपः)

११. ब्रह्मसूत्राणुभाष्यटीका(तत्त्वमञ्जरी)(१९००)

१२. प्रमाणपद्धतिटिप्पणी (भावदीपः)

१३. वादावलीटिप्पणी (भावदीपः)

१४. तात्पर्यचन्द्रिकाटिप्पणी (प्रकाशः) (१८०००)

१५.तर्कताण्डवटिप्पणी (न्यायदीपः)

१६. ऋगर्थमञ्जरी(मन्त्रार्थमञ्जरी)

१७. गीताविवृतिः (गीतार्थसङ्ग्रहः)

१८. तन्त्रदीपिका (ब्रह्मसूत्रार्थसङ्ग्रहः)

१९. न्यायमुक्तावलिः (ब्रह्मसूत्राधिकरणार्थसङ्ग्रहः)

२०. ईशावास्योपनिषदर्थसङ्ग्रहः

२१. तलवकारोपनिषदर्थसङ्ग्रहः

२२. कठोपनिषदर्थसङ्ग्रहः

२३. षट्प्रश्नोपनिषदर्थसङ्ग्रहः

२४. तैत्तिरीयोपनिषदर्थसङ्ग्रहः

२५. आथर्वणोपनिषदर्थसङ्ग्रहः

२६. माण्डूकोपनिषदर्थसङ्ग्रहः

२७. ऐतरेयमन्त्रार्थसङ्ग्रहः

२८. छान्दोग्योपनिषदर्थसङ्ग्रहः

---

१. आदि : लक्ष्मीनारायणं नत्वा पूर्णबोधादिसद्गुरून् ।
गीतातात्पर्यटीकाया भावदीपं करोम्यहम् ॥

अन्त्य : अशेषदोषदूराय गुणपूर्णाय विष्णवे ।
नमः श्रीप्राणनाथाय भक्ताभीष्टप्रदायिने ॥

२९. बृहदारण्यकोपनिषदर्थसङ्ग्रहः
३०. प्रमेयसङ्ग्रहः
३१. श्रीरामचारित्र्यमञ्जरी (११ श्लो.)
३२. श्रीकृष्णचारित्र्यमञ्जरी (२८ श्लो.)
३३. महाभारततात्पर्यनिर्णयाशयसङ्ग्रहः (३३श्लो.)
३४. नदीतारतम्यस्तोत्रम् (६ श्लो.)
३५. प्रातःसङ्कल्पगद्यम्
३६. सर्वसमर्पणगद्यम्
३७. पुरुषसूक्तव्याख्यानम्
३८. अम्भ्रणीसूक्तव्याख्यानम्
३९. हिरण्यगर्भसूक्तव्याख्यानम्
४०. प्रमेयनवमालिकाव्याख्यानम्
४१. ध्यानपद्धतिः
४२. भाट्टसङ्ग्रहः
४३. इन्दु एनगे गोविन्द (देवरनाम)
४४. मरुत निन्नय महिमे (सुळादि)

अनुपलब्धग्रन्थाः

१. वेदत्रयविवृतिः
२. तत्त्वविवेकटीकाटिप्पणी (भावदीपः)
३. उपाधिखण्डनटीकाटिप्पणी (भावदीपः)
४. मायावादखण्डनटीकाटिप्पणी (भावदीपः)
५. प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमानखण्डनटीकाटिप्पणी (भावदीपः)
६. न्यायविवरणटिप्पणी (भावदीपः)
७. ईशावास्योपनिषद्भाष्यटीकाटिप्पणी (अर्थसङ्ग्रहः)
८. षट्प्रश्नोपनिषद्भाष्यटीकाटिप्पणी (अर्थसङ्ग्रहः)
९. हनुमत्स्तोत्रम् (भुजङ्गप्रयातवृत्त)

With the help of these two commentaries it is easy to understand the correct meaning of each and every verse of Bhagavadgita according to Dvaita School of Thought. The commentary of Vidyadhiraja was twice printed by Śrī Indirākāntatīrtha of Gokarṇa Maṭh (years 1916, 1925)

with the Marathi translation written by the pontiff himself. Gītāvivṛti of Śrī Rāghavendratīrtha has been published by several institutions namely Śrī Rāmatattvaprakāśana of Belgaum, Sri T.R.Krishnacharya of Kumbhakonam and Śrī Parimala research and publishing house of Nanjanagud.

Our Śrī VyāsaMadhva Samśodhana Pratiṣṭhāna published Bhagavadgītā with these two commentaries together for the first time (2006). Present edition has been revised with some more manuscripts procured recently. Manuscripts available in my collection, Śrī Jayatīrtha Sanskrit Manuscripts' Library at Vyasanakere have been the primary source for these editions. I hope this publication will go a longway in understanding the real teachings of the great work Bhagavadgītā.

This publication is sponsored by **Dr. Usha Rubugunday** and her sister **Dr. Kamala** of Chennai in memory of their parents, Late **Sri Devaji Rao and Smt Radha.** Dr. Usha and Dr. Kamala are supporting our institutions in many ways viz, publication of rare works, financial assistence to aged scholars in way of monthly honararium and others. Their service to the cause of propagation of Madhva philosophy is highly commendable. Our foundation is highly greatful to them.

DTP work done by our Pratiṣṭhāna, assisted by Sri. R AnandaPadmanabha, Smt. Shashikala and Smt. Bhagyalakshmi. My son Chi.Jayantha has gone through the proof. Vāgartha of Bangalore has done the printing work. Our Pratiṣṭhāna is greatly indebted to all of them.

Bengaluru **Vyasanakere Prabhanjanacharya**
Aradhana of Śrī Jayathīrtha
Śrī Vijaya samvatsara
27-07-2013.

******

ಮುನ್ನುಡಿ

ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ ಮೇಲೆ ರಚಿತವಾದ ಎರಡು ಪ್ರಾಚೀನವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಕೊಡಲಾಗಿದೆ. ಮೊದಲನೆಯದು ಶ್ರೀಜಯತೀರ್ಥರ ಸಾಕ್ಷಾಚ್ಛಿಷ್ಯರಾದ ಶ್ರೀವಿದ್ಯಾಧಿರಾಜರ ಗೀತಾವಿವೃತಿ; ಎರಡನೆಯದು ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರಸ್ವಾಮಿಗಳ ಗೀತಾರ್ಥಸಂಗ್ರಹ. ಇವೆರಡೂ ಕೃತಿಗಳು ಶ್ರೀಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರ ಗೀತಾಭಾಷ್ಯ ಹಾಗೂ ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯ ಹಾಗೂ ಅವುಗಳ ಮೇಲಿನ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಶ್ರೀಜಯತೀರ್ಥರ ಟೀಕೆಗಳಾದ ಪ್ರಮೇಯದೀಪಿಕಾ ಹಾಗೂ ನ್ಯಾಯದೀಪಿಕಾ ಗ್ರಂಥಗಳ ಆಧಾರದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದವುಗಳಾಗಿವೆ.

ಶ್ರೀಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರು ಮತ್ತು ಅವರ ಕೃತಿಗಳು

ಸಕಲಮಾಧ್ವಮಠಗಳ ಮೂಲಪುರುಷರಾದ ಶ್ರೀಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರು (ಕ್ರಿ.ಶ. ೧೨೦೦-೧೨೮೦) ಜಗತ್ತು ಕಂಡ ಅಪ್ರತಿಮ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿಗಳು; ಅಪಾರ ಪ್ರತಿಭೆ, ಅನುಪಮಪಾಂಡಿತ್ಯ, ಸಲ್ಲಕ್ಷಣಭರಿತದೇಹ, ಅಪಾರಭಗವದ್ಭಕ್ತಿ ಮತ್ತು ಅರ್ಹ ಜನರ ಸಂಕಷ್ಟವನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಿ ಸಂತುಷ್ಟರನ್ನಾಗಿಸುವ ಕಾರುಣ್ಯ ಮೊದಲಾದ ಸದ್ಗುಣಗಳಿಂದಾಗಿ ಅವರು ವಿಶ್ವದ ಅದ್ವಿತೀಯ ತತ್ತ್ವಪ್ರಸಾರಕಗುರುಗಳಾಗಿ ಮಾನ್ಯರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಅವತರಿಸಿದ್ದು ಉಡುಪಿಯ ಬಳಿಯ ಚಿಕ್ಕಹಳ್ಳಿ ಪಾಜಕದಲ್ಲಿ, ಸ್ವೀಕರಿಸಿದ್ದು ಸರ್ವೋನ್ನತವಾದ ಪರಮಹಂಸಾಶ್ರಮವನ್ನು, ಪಾಲಿಸಿದ್ದು ಹಂಸನಾಮಕ ಪರಮಾತ್ಮನ ಪರಂಪರೆಯ ವೇದಾಂತ ಪೀಠವನ್ನು, ಸಂಚರಿಸಿದ್ದು ಆಸೇತುಹಿಮಾಚಲ ಪರ್ಯಂತ (ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೂ ಆಚೆಯ ಉತ್ತರಬದರಿಯವರೆಗೆ), ಬರೆದದ್ದು ಸಕಲಶಾಸ್ತ್ರಗಳ ಸಾರರೂಪವಾದ ಸರ್ವಮೂಲ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು, ಉಪದೇಶಿಸಿದ್ದು ಸಕಲ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳ ಮರ್ಮವನ್ನು; ತೋರಿಸಿದ್ದು ಪರಗತಿಯ ರಾಜಮಾರ್ಗವನ್ನು; ನೆಲೆಸಿದ್ದು ಸಕಲ ಜಿಜ್ಞಾಸುಗಳ ಮನೋಮಂದಿರದಲ್ಲಿ, ಪ್ರವರ್ತಿಸಿದ್ದು ಅನಾದಿವೈಷ್ಣವವೇದಾಂತವಾದ ತತ್ತ್ವವಾದವನ್ನು; ಬೆಳೆಸಿದ್ದು ಅಂತಹ ಸತ್ಪರಂಪರೆಯನ್ನು, ತತ್ತ್ವಪ್ರಸಾರಕ್ಕಾಗಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದು ಒಂಭತ್ತು ಪೀಠಗಳನ್ನು, ಸಂಪಾದಿಸಿದ್ದು ಪದ್ಮನಾಭತೀರ್ಥರು, ನರಹರಿತೀರ್ಥರು, ಸತ್ಯತೀರ್ಥರು, ಹೃಷಿಕೇಶತೀರ್ಥರು, ತ್ರಿವಿಕ್ರಮಪಂಡಿತಾಚಾರ್ಯರು ಮೊದಲಾದ ಶ್ರೇಷ್ಠಶಿಷ್ಯವರ್ಗವನ್ನು, ಉಡುಪಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದ್ದು ದ್ವಾರಕೆಯಿಂದ ತಮಗಾಗಿ ಒಲಿದುಬಂದ ಶ್ರೀರುಕ್ಮಿಣೀಕರಾರ್ಚಿತಶ್ರೀಕೃಷ್ಣಪ್ರತಿಮೆಯನ್ನು, ಇಂದೂ ನೆಲೆಸಿರುವುದು ಉತ್ತರಬದರಿಯ ಶ್ರೀವೇದವ್ಯಾಸದೇವರ ಸನ್ನಿಧಾನದಲ್ಲಿ - ಇದಿಷ್ಟು ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತವಾಗಿ ಅವರ ಜೀವನಗಾಥೆ.

ಶ್ರೀಪದ್ಮನಾಭತೀರ್ಥರಂತಹ ಪರಮಹಂಸರು, ತ್ರಿವಿಕ್ರಮಪಂಡಿತಾಚಾರ್ಯರಂತಹ ಗೃಹಸ್ಥಶೇಖರರು, ಜಯಸಿಂಹರಾಜನಂತಹ ಅರಸ, ಕಲ್ಯಾಣೀದೇವಿಯಂತಹ ಮಹಿಳಾಮಣಿಗಳು ಮೊದಲಾದ ಅಸಂಖ್ಯಶಿಷ್ಯವರ್ಗ ಅವರ ಉಪದೇಶಧಾರೆಯಲ್ಲಿ ಮಿಂದು ಪುನೀತವಾಯಿತು. ಜಿಜ್ಞಾಸುಗಳಾಗಿ, ಆರ್ತರಾಗಿ ಬಂದ ಯಾರನ್ನೂ ದೂರಮಾಡದೆ

ಕರುಣೆಯಿಂದ ಕರೆದು ಉದ್ಧಾರದ ಹಾದಿತೋರಿದ ವಿಶ್ವಗುರು ಅವರು. ವೇದವೇದಾಂತಗಳಿರಲಿ, ಶಿಕ್ಷಾವ್ಯಾಕರಣಾದಿವೇದಾಂಗಗಳಿರಲಿ, ತರ್ಕಮೀಮಾಂಸೆಗಳಿರಲಿ, ಸಂಗೀತ ಶಾಸ್ತ್ರವಿರಲಿ, ವಿವಿಧಭಾಷಾಪ್ರಪಂಚವಿರಲಿ, ಕವಿತಾಪ್ರತಿಭೆಯಿರಲಿ ಎಲ್ಲದರಲ್ಲೂ ಅವರು ಪರಿಪೂರ್ಣಪ್ರಮತಿ. ಗಂಗಾನದಿಯ ಮೇಲೆ ನಡೆಯಬಲ್ಲ, ಹಿಮಾಲಯ ಪರ್ವತಶ್ರೇಣಿಯಲ್ಲಿ ಹಾರುತ್ತಾ ಸಾಗಬಲ್ಲ, ಭಾರದ ಬಂಡೆಗಳನ್ನು ಒಂದೇ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಎತ್ತಿ ಬೇಕಾದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಇರಿಸಬಲ್ಲ, ಎಂತಹ ಜಟ್ಟಿಗಳನ್ನು ಸುಮ್ಮನೆ ಕುಳಿತಿದ್ದೇ ಪರಾಭವಗೊಳಿಸಬಲ್ಲ, ವಿಧರ್ಮೀಯರನ್ನೂ ತತ್ತ್ವಾರ್ಥಗರ್ಭಿತ ಅಪೂರ್ವ ಮಾತುಗಾರಿಕೆಯಿಂದ ಕ್ಷಣಮಾತ್ರದಲ್ಲೇ ಪ್ರಭಾವಿತರನ್ನಾಗಿಸಬಲ್ಲ, ಅನ್ಯಾದೃಶ ಯೋಗಶಕ್ತಿ ಅವರದ್ದು. ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರ ಸ್ವಾಮಿಗಳು ತಮ್ಮ ಪ್ರಾತಃಸಂಕಲ್ಪಗದ್ಯದಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸಿರುವಂತೆ ಶ್ರೀಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರು ಸಂಸಿದ್ಧಸಪ್ತಕೋಟಿಮಹಾಮಂತ್ರರಾದ ಯೋಗಿ-ರಾಜರು.

ಅವರ ಕೃತಿಗಳು ಹಾಗೂ ಅವರ ಮೇಲೆ ರಚಿತವಾಗಿರುವ ಕೃತಿಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುವಂತೆ ಅವರು ಅನುಪಮವಿದ್ವಾಂಸರು, ಬ್ರಹ್ಮಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ದಾರ್ಶನಿಕರು, ಸರಸಕವಿಗಳು, ವೇದದ್ರಷ್ಟಾರಋಷಿಗಳು, ವೇದಪ್ರತಿಪಾದ್ಯರಾದ ತತ್ತ್ವೋಪದೇಶಕ ಗುರುಗಳು, ಅದ್ವಿತೀಯವಾಗ್ಮಿಗಳು, ವೈವಿಧ್ಯಮಯಗ್ರಂಥಕಾರರು, ಅಪೂರ್ವಸಂಶೋಧಕರು, ಅಪ್ರತಿಮ ವಾದಕೋವಿದರು, ಅಪೂರ್ವ ಅನುಭಾವಿಗಳು, ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನದ ರಸಋಷಿಗಳು, ಸಕಲಭಾಷಾ-ಕೋವಿದರಾದ ಭಾಷಿಗರು, ಅಪೂರ್ವಭಾಷಾಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು, ಮಹಾತಪಸ್ವಿಗಳು, ಅನುಪಮಗಾನ-ಕೋವಿದರು, ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು, ಮೀಮಾಂಸಾದಿಸಕಲಶಾಸ್ತ್ರವಿಶಾರದರು, ಸಮರ್ಥ ಆಡಳಿತಗಾರರು, ಅಸಾಮಾನ್ಯ ಸಂಘಟನಕಾರರು ಮತ್ತು ವಿಶಾಲ ಹೃದಯದ ಸಮಾಜಸುಧಾರಕರು. ಅವರು ನಿಜವಾದ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಸರ್ವಜ್ಞರು, ಸಕಲಕಲಾಕೋವಿದರು ಆಗಿದ್ದ ಮಹಾನುಭಾವರು. ದ್ವಾತ್ರಿಂಶಲ್ಲಕ್ಷಣಭರಿತವಾದ ಅವರ ಆಕೃತಿ ಕಲಿಯುಗದ ಏಕೈಕ ದಾಖಲೆ. ಐವತ್ತು ಟನ್ನುಗಳ ಮೇಲಿನ ಭಾರದ ಬೃಹತ್ತಾದ ಶಿಲೆಯನ್ನು ಒಂದೇ ಕೈಯಿಂದ ಭದ್ರಾನದಿಯ ಪ್ರವಾಹಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಇರಿಸಿದ ಅವರ ದೈಹಿಕಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಊಹಾತೀತವಾದದ್ದು.

ಅವರ ಗ್ರಂಥರಾಶಿಯೂ ವೈವಿಧ್ಯಮಯವಾದದ್ದು. ಆರಂಭದ ತತ್ತ್ವಜಿಜ್ಞಾಸುಗಳನ್ನು ಆಳವಾದ ಚಿಂತನೆಗೆ ಅಣಿಗೊಳಿಸಲು ಪ್ರಮಾಣಲಕ್ಷಣ, ಕಥಾಲಕ್ಷಣ, ತತ್ತ್ವಸಂಖ್ಯಾನ, ತತ್ತ್ವವಿವೇಕ, ಉಪಾಧಿಖಂಡನ, ಮಾಯಾವಾದಖಂಡನ, ಪ್ರಪಂಚಮಿಥ್ಯಾತ್ವಾನುಮಾನ-ಖಂಡನ, ತತ್ತ್ವೋದ್ಯೋತ, ವಿಷ್ಣುತತ್ತ್ವವಿನಿರ್ಣಯ ಮತ್ತು ಕರ್ಮನಿರ್ಣಯ ಎಂಬ ದಶಪ್ರಕರಣಗಳು, ವೇದರಹಸ್ಯವೆಂದು ಮಾನ್ಯವಾದ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳ ರಹಸ್ಯವನ್ನು ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸುವ (ಈಶ, ಕೇನ, ಕಠ, ಷಟ್ಪ್ರಶ್ನ, ಮುಂಡಕ, ಮಾಂಡೂಕ, ತೈತ್ತಿರೀಯ, ಐತರೇಯ, ಛಾಂದೋಗ್ಯ ಮತ್ತು ಬೃಹದಾರಣ್ಯಕ ಎಂಬ) ದಶೋಪನಿಷತ್ತುಗಳ ಭಾಷ್ಯಗಳು, ಅತ್ಯುನ್ನತಶಾಸ್ತ್ರಕೃತಿಯಾದ ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಭಾಷ್ಯ, ಅನುವ್ಯಾಖ್ಯಾನ, ಅಣುಭಾಷ್ಯ ಮತ್ತು ನ್ಯಾಯವಿವರಣ ಎಂಬ ನಾಲ್ಕು ಕೃತಿಗಳು, ಪುರಾಣಪ್ರಸ್ಥಾನದ ಮೇಲಿನ

ಭಾಷ್ಯರೂಪವಾಗಿ ಶ್ರೀಮದ್ಭಾಗವತ ಮಹಾಪುರಾಣದ ಮೇಲೆ ರಚಿತವಾಗಿರುವ ಭಾಗವತ-ತಾತ್ಪರ್ಯನಿರ್ಣಯ, ವೇದಗಳಿಗಿಂತ ಮಿಗಿಲೆನ್ನಿಸಿದ ಮಹಾಭಾರತದ ಮೇಲೆ ಮಹಾಭಾರತತಾತ್ಪರ್ಯನಿರ್ಣಯವೆಂಬ ಅನುಪಮ ಸಂಶೋಧನವಿಮರ್ಶನ ಕೃತಿ ಹಾಗೂ ಅದರ ಸಾರಸಂಗ್ರಹರೂಪವಾದ ಚಿತ್ರಕಾವ್ಯ ಯಮಕಭಾರತ, ಮಹಾಭಾರತಪಾರಿಜಾತದ ಸಕಲತತ್ತ್ವಗಳ ಮಧುವಾದ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ ಮೇಲೆ ಗೀತಾಭಾಷ್ಯ ಮತ್ತು ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯ ಎಂಬ ಎರಡು ಕೃತಿಗಳು, ಅಪೌರುಷೇಯ ವೇದಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮಗಣ್ಯವಾದ ಋಗ್ವೇದದ ಮೇಲೆ ಅಧ್ಯಾತ್ಮಾದಿ ಅರ್ಥತ್ರಯಗಳನ್ನು ವಿವೇಚಿಸುವ ಋಗ್ಭಾಷ್ಯ, ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನದ ಸಾಧನೆ ಮತ್ತು ಅನುಷ್ಠಾನಕ್ಕೆ ನೆರವಾಗುವ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವ ಸದಾಚಾರಸ್ಮೃತಿ, ಕೃಷ್ಣಾಮೃತಮಹಾರ್ಣವ, ಜಯಂತೀನಿರ್ಣಯ, ಪ್ರಣವಕಲ್ಪ, ತಂತ್ರಸಾರಸಂಗ್ರಹ ಎಂಬ ಆಚಾರಗ್ರಂಥಗಳು ಮತ್ತು ಕೊನೆಯದಾಗಿ ತಾವು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ ಸಕಲತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಅನುಸಂಧಾನಕ್ಕೆ ತಂದುಕೊಂಡು ಪರತತ್ತ್ವವಾದ ಭಗವಂತನನ್ನು ಪರಿಪರಿಯಾಗಿ ಸ್ತುತಿಸಲು ಅನುವು ಮಾಡಿಕೊಡುವ ದ್ವಾದಶಸ್ತೋತ್ರ ಮತ್ತು ನಖಸ್ತುತಿ (ಮತ್ತು ಕಂದುಕಸ್ತುತಿ) ಎಂಬ ಸ್ತೋತ್ರರತ್ನಗಳು – ಇವಿಷ್ಟು ಸರ್ವಮೂಲವೆಂದು ಪರಂಪರೆ ಕಾಪಾಡಿಕೊಂಡುಬಂದಿರುವ ಅವರ ಅಮೌಲ್ಯಕೃತಿಗಳು. ಸಕಲ ಮೂಲಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ ಹಿರಿಮೆ ವೇದವ್ಯಾಸರದಾದರೆ ಸರ್ವಮೂಲಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ ಹಿರಿಮೆ ಅಭಿನವವೇದವ್ಯಾಸರೆನ್ನಿಸಿದ ಶ್ರೀಮನ್ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರದಾಗಿದೆ.

ಸರಳತೆ, ಸ್ಪಷ್ಟತೆ, ಗಾಂಭೀರ್ಯ, ಅಡಕನಿರೂಪಣೆ, ಪ್ರಮಾಣೋದಾಹರಣ ಹಾಗೂ ಯುಕ್ತಿವೈಭವಗಳು ಅವರ ಕೃತಿಗಳ ವಿಶಿಷ್ಟಲಕ್ಷಣಗಳು. ಜಗತ್ತಿನ ಬೇರಾವ ಗ್ರಂಥಕಾರರ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲೂ ಕಾಣಸಿಗದ ನಿರಂತರ ಪ್ರಮಾಣೋದಾಹರಣೆ ಅವರ ಗ್ರಂಥಗಳ ಅಸಾಮಾನ್ಯ ಹಿರಿಮೆ. ಶಬ್ದವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ವಾಮನನಾಗಿದ್ದು ಅರ್ಥವೈಭವದಲ್ಲಿ ತ್ರಿವಿಕ್ರಮನಾಗಿರುವುದು ಅವರ ಎಲ್ಲ ಬರವಣಿಗೆಯ ಅಸಾಧಾರಣ ಲಕ್ಷಣ.

ಶ್ರೀಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರ ಕೃತಿಗಳು (ಸರ್ವಮೂಲಗ್ರಂಥಗಳು)

ಗೀತಾಪ್ರಸ್ಥಾನಗ್ರಂಥಗಳು:

ಶ್ರೀಮದ್ಭಗವದ್ಗೀತಾಭಾಷ್ಯ ಶ್ರೀಮದ್ಭಗವದ್ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯನಿರ್ಣಯ

ಸೂತ್ರಪ್ರಸ್ಥಾನಗ್ರಂಥಗಳು :

ಶ್ರೀಮದ್ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಭಾಷ್ಯ
ಶ್ರೀಮದ್ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಾನುವ್ಯಾಖ್ಯಾನ
ಶ್ರೀಮದ್ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಾಣುಭಾಷ್ಯ
ಶ್ರೀಮದ್ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಾನುವ್ಯಾಖ್ಯಾನ್ಯಾಯವಿವರಣ

ಉಪನಿಷತ್ಪ್ರಸ್ಥಾನಗ್ರಂಥಗಳು :

ಐತರೇಯೋಪನಿಷದ್ಭಾಷ್ಯ
ಛಾಂದೋಗ್ಯೋಪನಿಷದ್ಭಾಷ್ಯ
ಬೃಹದಾರಣ್ಯಕೋಪನಿಷದ್ಭಾಷ್ಯ
ಈಶಾವಾಸ್ಯೋಪನಿಷದ್ಭಾಷ್ಯ
ತಲವಕಾರೋಪನಿಷದ್ಭಾಷ್ಯ
ಷಟ್ಪ್ರಶ್ನೋಪನಿಷದ್ಭಾಷ್ಯ
ಕಾಠಕೋಪನಿಷದ್ಭಾಷ್ಯ
ಆಥರ್ವಣೋಪನಿಷದ್ಭಾಷ್ಯ
ಮಾಂಡೂಕೋಪನಿಷದ್ಭಾಷ್ಯ
ತೈತ್ತಿರೀಯೋಪನಿಷದ್ಭಾಷ್ಯ

ಶ್ರುತಿಪ್ರಸ್ಥಾನಗ್ರಂಥ :

ಋಗ್ಭಾಷ್ಯ

ಇತಿಹಾಸಪ್ರಸ್ಥಾನಗ್ರಂಥಗಳು :

ಮಹಾಭಾರತತಾತ್ಪರ್ಯನಿರ್ಣಯ
ಯಮಕಭಾರತ

ಪುರಾಣಪ್ರಸ್ಥಾನಗ್ರಂಥ :

ಭಾಗವತತಾತ್ಪರ್ಯನಿರ್ಣಯ

ಪ್ರಕರಣಗ್ರಂಥಗಳು :

ತತ್ತ್ವಸಂಖ್ಯಾನ
ತತ್ತ್ವವಿವೇಕ
ತತ್ತ್ವೋದ್ಯೋತ
ವಿಷ್ಣುತತ್ತ್ವವಿನಿರ್ಣಯ
ಪ್ರಮಾಣಲಕ್ಷಣ
ಕಥಾಲಕ್ಷಣ
ಉಪಾಧಿಖಂಡನ
ಮಾಯಾವಾದಖಂಡನ
ಪ್ರಪಂಚಮಿಥ್ಯಾತ್ವಾನುಮಾನಖಂಡನ
ಕರ್ಮನಿರ್ಣಯ

ಆಚಾರಗ್ರಂಥಗಳು :

ತಂತ್ರಸಾರಸಂಗ್ರಹ
ಸದಾಚಾರಸ್ಮೃತಿ
ಜಯಂತೀನಿರ್ಣಯ
ಕೃಷ್ಣಾಮೃತಮಹಾರ್ಣವ
ಪ್ರಣವಕಲ್ಪ

ಸ್ತೋತ್ರಕೃತಿಗಳು :

ನಖಸ್ತುತಿ
ದ್ವಾದಶಸ್ತೋತ್ರ
ಕಂದುಕಸ್ತುತಿ

*****

ಭಗವದ್ಗೀತೆ, ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರ ಮತ್ತು ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳು ವೇದಾಂತದ ಮೂರು ಮಹತ್ತ್ವದ ಆಕರಗ್ರಂಥಗಳು. ಪ್ರಸ್ಥಾನತ್ರಯ ಎಂದೇ ಇವು ಪ್ರಸಿದ್ಧ. ಇವು ವೈದಿಕಸಿದ್ಧಾಂತನರಸಿಂಹನ ತ್ರಿನೇತ್ರಗಳು.

ಭಗವದ್ಗೀತೆ

ಭಗವದ್ಗೀತೆಯು ಜಗನ್ಮಾನ್ಯವಾದ ಅಮರ ಕೃತಿ; ಭಗವಂತನನ್ನು ಒಪ್ಪುವ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಅತ್ಯಂತಪ್ರಿಯವಾದಗ್ರಂಥ; ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಅದರಂತಹ ಪುಟ್ಟ ತಾತ್ತ್ವಿಕಕೃತಿ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲೇ ಮತ್ತೊಂದಿಲ್ಲ; ಅದರಂತೆ ಹಿರಿಮೆಯಲ್ಲಿ ಅದನ್ನು ಮೀರುವ ಗ್ರಂಥ ಕೂಡ. ಅದನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಮಹಾಭಾರತವೂ ಹಾಗೆಯೇ; ಅರ್ಥದಲ್ಲಿರಲಿ, ಗಾತ್ರದಲ್ಲೂ ಇಂದೂ ಅದೇ ವಿಶ್ವದ ಸಾರ್ವಭೌಮಗ್ರಂಥ; ಮಹಾಭಾರತವು ಮೂಲತಃ ಕೃಷ್ಣನ ಕಥೆಯಾದರೆ, ಗೀತೆ ಆ ಕೃಷ್ಣನ ಉಪದೇಶದ ಸಾರವಾಗಿದೆ; ಗೀತೆಯು ಮಹಾಭಾರತದ 'ದರ್ಶನ'ವಾದರೆ, ಮಹಾಭಾರತವು ಗೀತಾತತ್ತ್ವದ 'ನಿದರ್ಶನ'ವಾಗಿದೆ. ಗೀತೆಯು ವಾಮನನಾದರೆ ಮಹಾಭಾರತವು ಅದರ ತ್ರಿವಿಕ್ರಮರೂಪವಾಗಿದೆ; ವಾಮನತ್ರಿವಿಕ್ರಮ ಎರಡೂ ಮಹಾವಿಷ್ಣುವಿನ ಎರಡು ರೂಪಗಳೇ ಆಗಿವೆ. ಅರ್ಜುನನ ತಿಳಿವಿಗಾಗಿ ಯಾದವಕೃಷ್ಣ ಗೀತೆಯನ್ನು ಉಪದೇಶಿಸಿದರೆ, ಜಗತ್ತಿನ ತಿಳಿವಿಗಾಗಿ ವಾಸಿಷ್ಠಕೃಷ್ಣ ವೇದವ್ಯಾಸರು ಅದನ್ನು ಗ್ರಂಥರೂಪದಲ್ಲಿ ಒದಗಿಸಿದ್ದಾರೆ[೧]. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವ ಒಂದನ್ನು ತಿಳಿಯದಿದ್ದರೂ, ಉಳಿದ ಮತ್ತೊಂದು ತಿಳಿಯುವುದಿಲ್ಲ. ಪದ್ಮನಾಭನ ಮುಖಪದ್ಮದಿಂದ ಹೊರಹೊಮ್ಮಿದ ಗೀತೆ, ವ್ಯಾಸರ ಮುಖಪದ್ಮದಿಂದ ಜಗತ್ತಿಗೆ ತಲುಪಿತು; ಅದರಲ್ಲಿ ತುಂಬಿರುವುದಂತು ಪ್ರಮೇಯಪದ್ಮಗಳೇ.

ಮಹಾಭಾರತವು ಎಲ್ಲ ಬಗೆಯಲ್ಲೂ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಕೃತಿ; ವಸ್ತುವಾಗಿ ಅದು ಇತಿಹಾಸ; ಕಾವ್ಯವಾಗಿ ಅದು ಕವಿಗಳ ಕಲ್ಪವೃಕ್ಷ; ತತ್ತ್ವದಿಂದಾಗಿ ವೇದೋತ್ತಮವಾದ ಮಹಾಶಾಸ್ತ್ರ. ಬರೆದ ವ್ಯಾಸರೂ ಅಷ್ಟೆ; ಅವರು ಬರೆಯದ್ದೇ[೨] ಇಲ್ಲ; ಅವರ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಭಗವಂತನ ವಿಷಯವಿದ್ದರೆ, ಅವರಂತೂ ಸ್ವತಃ[೩] ಭಗವಂತನೇ ಆಗಿರುವರು.[೪] ಮಹಾಭಾರತವನ್ನು ಮೀರಿಸುವ ಏಕಮಾತ್ರ ಕೃತಿ 'ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರ'ವೂ ಅವರ ರಚನೆಯೇ; ಹದಿನೆಂಟು ಪುರಾಣಗಳನ್ನು ಬರೆದವರೂ ಅವರೇ; ಜಗತ್ತಿಗೆ ಜ್ಞಾನಕೊಟ್ಟ ಮಹನೀಯರಲ್ಲಿ ಅವರದೇ ಅಗ್ರಸ್ಥಾನ. ಕರ್ಮಮೀಮಾಂಸೆ ಬರೆದ ಜೈಮಿನಿ, ದೈವೀಮೀಮಾಂಸೆಯ ಬಹುಭಾಗ ಬರೆದ ಶೇಷಪೈಲರು ಅವರ ಶಿಷ್ಯರೇ ಆಗಿರುವರು. ಸಕಲಪುರಾಣಗಳನ್ನು ಪ್ರವಚನ ಮಾಡಿದ ಸೂತಪುರಾಣಿಕರು ಅವರ ಅನುಗ್ರಹದಿಂದ ಜನಿಸಿದವರು. ಮಹಾಭಾರತಪ್ರವರ್ತಕ ವೈಶಂಪಾಯನರು, ಅಥರ್ವಣವೇದಪ್ರವರ್ತಕ ಸುಮಂತು ಇವರ ಶಿಷ್ಯರು. ಅದರಂತೆ ಬಾದರಿ, ಕಾಶಕೃತ್ಸ್ನ, ಔಡುಲೋಮಿ, ಕಾರ್ಷ್ಣಾಜಿನಿ ಮೊದಲಾದ ಅನೇಕ ಪ್ರಮುಖ ಆಚಾರ್ಯರುಗಳು ಸಹ ಇವರ ಶಿಷ್ಯವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರು.

---

೧. ಏಕಾಂತೇ ಕಥಯನ್ನಪಿ ವ್ಯಾಸರೂಪೇಣ ತದೇವ ಲೋಕೇ ಪ್ರಕಾಶಯಿಷ್ಯತಿ ಹಿ। – ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯ

೨. ವ್ಯಾಸೋಚ್ಛಿಷ್ಟಂ ಜಗತ್ಸರ್ವಮ್।

೩. ಕೃಷ್ಣದ್ವೈಪಾಯನಂ ವ್ಯಾಸಂ ವಿದ್ಧಿ ನಾರಾಯಣಂ ಪ್ರಭುಮ್।
ಕೋ ಹ್ಯನ್ಯಃ ಪುಂಡರೀಕಾಕ್ಷಾನ್ಮಹಾಭಾರತಕೃದ್ಭವೇತ್॥ – ಮಹಾಭಾರತ

೪. ಮಹತ್ವಾತ್ ಭಾರವತ್ತ್ವಾಚ್ಚ ಮಹಾಭಾರತಮುಚ್ಯತೇ।
ನಿರುಕ್ತಮಸ್ಯ ಯೋ ವೇದ ಸರ್ವಪಾಪೈಃ ಪ್ರಮುಚ್ಯತೇ॥ – ಮಹಾಭಾರತ (೧/೧/೨೭೪)

ಕೃತಿಕಾರರು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ, ವ್ಯಾಸರು ಮಹಾಭಾರತದ ಪ್ರಧಾನ ಪಾತ್ರಧಾರಿಯೂ ಆಗಿರುವರು; ಕುರು-ಪಾಂಡವರ ಜನಕರಾದ ಧೃತರಾಷ್ಟ್ರ, ಪಾಂಡುಗಳಿಗೆ ಜನ್ಮವಿತ್ತವರೇ ಇವರು; ಅಂದರೆ ಕೌರವ ಪಾಂಡವರು ಇವರ ಮೊಮ್ಮಕ್ಕಳು; ಮಹಾಭಾರತವು ತಾತ ಬರೆದ ಮೊಮ್ಮಕ್ಕಳ ಕಥೆ. ಮಹಾಭಾರತದ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಎಲ್ಲೆಡೆಯೂ ಕೃಷ್ಣನಂತೆ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ ಇವರದು.

ಮಹಾಭಾರತವನ್ನು ಕೇಳದ ಜನರಿಲ್ಲ ; ಅದನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ [೧]ತಿಳಿದ ಜನರೂ ಇಲ್ಲ; ಅದರಲ್ಲಿ ಬರುವ ಗೀತೆಯೂ ಹಾಗೆಯೇ; ಅವುಗಳನ್ನು ತಿಳಿದವರಿಗಿಂತ ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ಬರೆದವರೇ ಹೆಚ್ಚು.

ಮಹಾಭಾರತವು ಪಂಚಮವೇದ; ವ್ಯಾಸರು ಬರೆದದ್ದರಿಂದ 'ಕಾರ್ಷ್ಣವೇದ'; ಮಹತ್ತ್ವದಲ್ಲಿ ಇತರ ವೇದಗಳಿಗಿಂತ ಮಿಗಿಲಾದ ವೇದ; ಗೀತೆ ಅದರ ಉಪನಿಷತ್ತು; ಆದ್ದರಿಂದ ಅದು ಇತರ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳಿಗಿಂತ ಮಿಗಿಲಾದ ಉಪನಿಷತ್ತು .

ಮಹಾಭಾರತವು ಸಕಲಶಾಸ್ತ್ರಗಳ [೨]ಸಾರ. ಬಾಲಕೃಷ್ಣನ ಬಾಯಲ್ಲಿ ಯಶೋದೆಗೆ ಇಡೀ ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡ ಕಂಡಿತು; ಪುಟ್ಟ ಗೀತೆಯ ಮಾತುಮಾತಿನಲ್ಲೂ ಆಸ್ತಿಕರಿಗೆ ಶಾಸ್ತ್ರಬ್ರಹ್ಮಾಂಡ ಕಾಣುವುದು.

ಅರ್ಥದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಮಹಾಭಾರತ ಜಗತ್ತಿನ ಅದ್ವಿತೀಯಗ್ರಂಥ; ಇದರ ಪ್ರತಿಶ್ಲೋಕದ ಪ್ರತಿಪದಕ್ಕೂ ಅತಿ ಕಡಿಮೆ ಎಂದರೂ [೩]ಹತ್ತು ಅರ್ಥಗಳು; ಅದರಲ್ಲಿ ಬರುವ ವಿಷ್ಣುಸಹಸ್ರನಾಮದ ಪ್ರತಿನಾಮಕ್ಕೂ ಕನಿಷ್ಠ ನೂರು ಅರ್ಥಗಳು. ಗೀತೆಯ ಅರ್ಥಗಳು ಹತ್ತೂ ಹೌದು, ನೂರೂ ಹೌದು; ಅವೆಲ್ಲ ಅಪೂರ್ವವೂ ಹೌದು; ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಾದಿಸಕಲಪುರುಷಾರ್ಥಗಳ ವಿಚಾರವೂ ಬಂದಿದೆ; ಅದಕ್ಕೆಂದೇ ಅದು 'ಪುರುಷಾರ್ಥಗಳ[೪] ವಿಶ್ವಕೋಶ'ವಾಗಿದೆ.

ಮಹಾಭಾರತವು ಹದಿನೆಂಟು'ಪರ್ವ'ಗಳ 'ಪರ್ವತ'ವಾದರೆ ಗೀತೆಯು ಅದರ ಗೌರೀಶಂಕರ; ವಿಷ್ಣುಸಹಸ್ರನಾಮ ಅದರ ಅವಳಿಶಿಖರ; ಗೀತೆಯು ಯುದ್ಧಕ್ಕಿಂತ ಮುನ್ನ ಭೀಷ್ಮಪರ್ವದಲ್ಲಿ ಬಂದರೆ, ವಿಷ್ಣುಸಹಸ್ರನಾಮವು ಯುದ್ಧಮುಗಿದ ಮೇಲೆ ಭೀಷ್ಮರ ಬಾಯಿಂದ ಬಂದಿದೆ. ಅವುಗಳ ಅರಿವು ಎಂದರೆ ಅಜ್ಞಾನದ ಅಳಿವು; ಬಾಳಿನ ಉಳಿವು. ಶಾಸ್ತ್ರಗಳು ಸಾರಿವೆ -

---

೧. ಬ್ರಹ್ಮಾಽಪಿ ತನ್ನ ಜಾನಾತಿ ಈಷತ್ ಸರ್ವೋಽಪಿ ಜಾನತಿ । – ಉಪನಾರದೀಯ

೨. ಭಾರತಂ ಸರ್ವಶಾಸ್ತ್ರೇಷು ಭಾರತೇ ಗೀತಿಕಾ ವರಾ ।
ವಿಷ್ಣೋಃ ಸಹಸ್ರನಾಮಾಪಿ ಜ್ಞೇಯಂ ಪಾಠ್ಯಂ ಚ ತದ್ದ್ವಯಮ್ ॥ – ಮಹಾಕೌರ್ಮ

೩. ತ್ರಯೋಽರ್ಥಾಃ ಸರ್ವವೇದೇಷು ದಶಾರ್ಥಾಃ ಸರ್ವಭಾರತೇ ।
ವಿಷ್ಣೋಃ ಸಹಸ್ರನಾಮಾಪಿ ನಿರಂತರಶತಾರ್ಥಕಮ್ ॥ – ಸ್ಕಂದಪುರಾಣ

೪. ಧರ್ಮೇ ಚಾರ್ಥೇ ಚ ಕಾಮೇ ಚ ಮೋಕ್ಷೇ ಚ ಭರತರ್ಷಭ ।
ಯದಿಹಾಸ್ತಿ ತದನ್ಯತ್ರ ಯನ್ನೇಹಾಸ್ತಿ ನ ಕುತ್ರಚಿತ್ । – ಮಹಾಭಾರತ

'ವೇದ ಓದಬಲ್ಲವರಿಗೆ ಮಹಾಭಾರತ 'ವೇದಾರ್ಥ'ವಾದರೆ, ಹಾಗಲ್ಲದವರಿಗೆ ಅದೇ 'ವೇದ'; ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಅದರಿಂದಲೇ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನದ[1] ಬೋಧ.

ಶ್ರೀಮನ್ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರು ಎರಡಕ್ಕೂ ಅರ್ಥ ಬರೆದ ಮಹನೀಯರು; ಗೀತಾಭಾಷ್ಯ ಮತ್ತು ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯನಿರ್ಣಯಗಳು 'ಗೀತಾರ್ಥ'ಗಳಾದರೆ ಮಹಾಭಾರತತಾತ್ಪರ್ಯನಿರ್ಣಯವು 'ಭಾರತಾರ್ಥ'ವಾಗಿದೆ. ಗೀತೆಯ ಮೇಲೆ ಎರಡು ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟ ಏಕಮಾತ್ರ ಆಚಾರ್ಯರು ಅವರು; ಅವರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ : ''ಮಹಾಭಾರತವು ಪಾರಿಜಾತ; ಗೀತೆಯು ಅದರ ಮಧು''.

ಮತ್ತೊಂದು ಮಾತೂ ಉಂಟು; ''ಸಕಲ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳು ಗೋವುಗಳು; ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನೇ ಗೋವಳಿಗ; ಅರ್ಜುನನೇ ಕರು; ಗೀತಾಮೃತವೇ ಅವನು ಕರೆದ ಕ್ಷೀರ; ಸಜ್ಜನರು ಅದನ್ನು ಸವಿಯುವವರು''[2]. ದೇಹದ ಪೋಷಣೆಗೆ ಅವಶ್ಯವಾದ ಸಕಲ ಅಂಶಗಳೂ ಹಸುವಿನ ಹಾಲಿನಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಜೀವದ ಪೋಷಣೆಗೆ ಅವಶ್ಯವಾದ ಸಕಲವಿಚಾರಗಳೂ ಗೀತೆಯಲ್ಲಿ ಬಂದಿವೆ ಎಂದು ಅದರ ಭಾವ. ಗೀತೆಯನ್ನು ಕೇಳಿದವನು ನರ(ನರಾಂಶ ಅರ್ಜುನ) ಹೇಳಿದವನು ನಾರಾಯಣ(ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ); ಅಂದರೆ ಇದು ಸಕಲ ನರರಿಗೂ ಭಗವಂತನಾದ ನಾರಾಯಣನ ಜ್ಞಾನ ಸಂದೇಶ.

ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಂದು ಮಾತೂ ಬಂದಿದೆ: ಗೀತಾ,ಗಂಗಾ, ಗಾಯತ್ರೀ ಮತ್ತು ಗೋವಿಂದ ಎಂಬ ನಾಲ್ಕನ್ನು ಹೃದಯದಲ್ಲಿ ಹೊತ್ತವನಿಗೆ ಮತ್ತೆ ಹುಟ್ಟುವ[3] ಭಯವಿಲ್ಲ.

ಭಗವದ್ಗೀತೆ ಒಟ್ಟು ಹದಿನೆಂಟು ಅಧ್ಯಾಯಗಳ ಪುಟ್ಟಗ್ರಂಥ; ಇದರಲ್ಲಿನ ಒಟ್ಟು ಶ್ಲೋಕಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ೭೦೧; ಇದರಲ್ಲಿನ ಒಟ್ಟು ೧೮ ಅಧ್ಯಾಯಗಳ ಹೆಸರುಗಳು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಹೀಗಿವೆ[4] (ಪ್ರಾಚೀನಪ್ರತಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಾಯಗಳ ನಾಮನಿರ್ದೇಶನ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ) :

೧. ಅರ್ಜುನವಿಷಾದಯೋಗ(೪೭)	೨. ಸಾಂಖ್ಯಯೋಗ (೭೨)
೩. ಕರ್ಮಯೋಗ (೪೩)	೪. ಜ್ಞಾನಯೋಗ (೪೨)
೫. ಸಂನ್ಯಾಸಯೋಗ (೨೯)	೬. ಆತ್ಮಸಂಯಮ(ಧ್ಯಾನ)ಯೋಗ (೪೭)
೭. ಜ್ಞಾನವಿಜ್ಞಾನಯೋಗ (೩೦)	೮. ಅಕ್ಷರಬ್ರಹ್ಮಯೋಗ (೨೮)
೯. ರಾಜವಿದ್ಯಾರಾಜಗುಹ್ಯಯೋಗ (೩೪)	೧೦. ವಿಭೂತಿಯೋಗ (೪೨)

---

೧. ಭಾರತಂ ಬ್ರಾಹ್ಮಣಾದೀನಾಂ ವೇದಾರ್ಥಪರಿವಿತ್ತಯೇ ।
ತ ಏವ ವೇದಾಸ್ತ್ವನ್ಯೇಷಾಂ ನರ್ತೇ ತತ್ ಕಸ್ಯಚಿತ್ ಸುಖಮ್॥ – ಇತಿ ಸ್ಕಾಂದೇ

೨. ಸರ್ವೋಪನಿಷದೋ ಗಾವೋ ದೋಗ್ಧಾ ಗೋಪಾಲಸಂದನಃ ।
ಪಾರ್ಥೋ ವತ್ಸಃ ಸುಧೀರ್ಭೋಕ್ತಾ ದುಗ್ಧಂ ಗೀತಾಮೃತಂ ಮಹತ್ ॥

೩. ಗೀತಾ ಗಂಗಾ ಚ ಗಾಯತ್ರೀ ಗೋವಿಂದೇತಿ ಹೃದಿ ಸ್ಥಿತೇ ।
ಚತುರ್ಗಕಾರಸಂಯುಕ್ತೇ ಪುನರ್ಜನ್ಮ ನ ವಿದ್ಯತೇ ॥ – ಮಹಾಭಾರತ (೬/೪೩/೩)

೪. ಕಂಸದಲ್ಲಿನ ಸಂಖ್ಯೆ ಆಯಾ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿನ ಒಟ್ಟು ಶ್ಲೋಕಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ.

೧೧. ವಿಶ್ವರೂಪದರ್ಶನಯೋಗ (೫೫)   ೧೨. ಭಕ್ತಿಯೋಗ (೨೦)
೧೩. ಕ್ಷೇತ್ರಕ್ಷೇತ್ರಜ್ಞಯೋಗ (೩೫)   ೧೪. ಗುಣತ್ರಯವಿಭಾಗಯೋಗ (೨೭)
೧೫. ಪುರುಷೋತ್ತಮಯೋಗ (೨೦)   ೧೬. ದೈವಾಸುರಸಂಪದ್ವಿಭಾಗಯೋಗ (೨೪)
೧೭. ಶ್ರದ್ಧಾತ್ರಯವಿಭಾಗಯೋಗ (೨೮)   ೧೮. ಮೋಕ್ಷಸಂನ್ಯಾಸಯೋಗ (೭೮)

ಇವುಗಳನ್ನು ಆರಾರು ಅಧ್ಯಾಯಗಳ ಒಟ್ಟು ಮೂರು ಭಾಗಗಳನ್ನಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿರುವರು; ಪ್ರಥಮಷಟ್ಕ (ಶ್ಲೋ. ೨೮೦)ದಲ್ಲಿ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನದ ಉಪಾಯವಾದ ಕರ್ಮಯೋಗವೂ, ದ್ವಿತೀಯ(ಶ್ಲೋ. ೨೦೯)ಷಟ್ಕದಲ್ಲಿ ಮೋಕ್ಷಕ್ಕೆ ಸಾಧನವಾದ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನದ ಸ್ವರೂಪವೂ, ತೃತೀಯ(ಶ್ಲೋ. ೨೧೨)ಷಟ್ಕದಲ್ಲಿ ಇವೆರಡರ ವಿವರಣೆಯೂ[1] ಬಂದಿದೆ.

ಗೀತಾಪ್ರಸ್ಥಾನಗ್ರಂಥಗಳು

ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯಭಾಷ್ಯಾಭ್ಯಾಮಾಭ್ಯಾಂ ವಿಶ್ವಂ ಪ್ರಕಾಶ್ಯತೇ ।
ಗೋಗಣ್ಯೈರಪ್ರತೀಕಾರ್ಯೈರರ್ಕೇಂದುಭ್ಯಾಮಿವಾಧಿಕಮ್ ॥
- ಸುಮಧ್ವವಿಜಯ (೧೫/೭೫)

ಗೀತಾಭಾಷ್ಯ

ಗೀತಾಭಾಷ್ಯ ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯದು. ಈ ಮಾತು ಅಣುಮಧ್ವಚರಿತ ಹಾಗು ಗ್ರಂಥಮಾಲಿಕಾಸ್ತೋತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಬಂದಿದೆ :

ಗೀತಾಭಾಷ್ಯಂ ವಿಧಾಯಾದೌ ದೃಷ್ಟ್ವಾ ಚ ಬದರೀತಟೇ ।
ವೇದವ್ಯಾಸಸ್ಯ ಚಾದೇಶಾತ್ ಸೂತ್ರಭಾಷ್ಯಮಥಾಕರೋತ್
-ಅಣುಮಧ್ವಚರಿತ (ಶ್ಲೋ.೭)

ಗೀತಾಭಾಷ್ಯಂ ವಿಧಾಯಾದೌ ಪ್ರಥಮಂ ತುಷ್ಟಿದಂ ಹರೇಃ ।
-ಗ್ರಂಥಮಾಲಿಕಾಸ್ತೋತ್ರಮ್ (ಶ್ಲೋ. ೩)

ಸುಮಧ್ವವಿಜಯದ ವಿವರಗಳೂ ಇದಕ್ಕೆ ಸಂವಾದಿಯಾಗಿವೆ. (ಇದು ದಕ್ಷಿಣದಿಗ್ವಿಜಯವನ್ನು ಪೂರೈಸಿ ಉಡುಪಿಗೆ ಮರಳುತ್ತಲೇ ಅವರು ರಚಿಸಿದ ಕೃತಿ.) ಮನನ ಮಾಡಿದಷ್ಟೂ ಅಕ್ಷಯವೆನ್ನಿಸುವ ವಿಷಯಗಳಿಂದ ತುಂಬಿರುವ ಅಪೂರ್ವಕೃತಿ ಎಂಬ ಹಿರಿಮೆ ಇದರದ್ದು ಎಂಬ ಮಾತು ಸುಮಧ್ವವಿಜಯದಲ್ಲಿದೆ. ಇದು ಅವರ ಸಕಲಗ್ರಂಥಗಳಿಗೂ ಅಷ್ಟೇ ಸಮರ್ಪಕವಾಗಿ ಅನ್ವಯಿಸುವ ಹಿರಿಮೆ.

---

೧. ತತ್ರ ಪೂರ್ವಷಟ್ಕೇ ಜ್ಞಾನೋಪಾಯೋಕ್ತಿಃ । ದ್ವಿತೀಯಷಟ್ಕೇ ತತ್ಸಾಧ್ಯಜ್ಞಾನೋಕ್ತಿಃ । ತೃತೀಯಷಟ್ಕೇ ಪ್ರಾಗುಕ್ತಸ್ಯ ಪ್ರಪಂಚನಂ ಕ್ರಿಯತೇ ಇತಿ ವಿವೇಕಃ । - ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರರ ಗೀತಾವಿವೃತಿ

ಆಚಾರ್ಯರು ಇದರ ಹಿಂದೆ ಒಂದು ಪ್ರತಿಯನ್ನು ಅಚ್ಯುತಪ್ರೇಕ್ಷರು ಹಾಗು ಜ್ಯೇಷ್ಠಯತಿಗಳಿಗೆ ನೀಡಿ, ಮೂಲಪ್ರತಿಯನ್ನು ಬದರಿಯಲ್ಲಿ ಶ್ರೀನಾರಾಯಣದೇವರಿಗೆ ಸಮರ್ಪಿಸಿದರು.

ಅದನ್ನು ಬಹುವಾಗಿ ಪ್ರಶಂಸಿಸಿದ ಶ್ರೀವೇದವ್ಯಾಸರು ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಒಂದು ತಿದ್ದುಪಡಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದರಂತೆ:

ದೇವಂ ನಾರಾಯಣಂ ನತ್ವಾ ಸರ್ವದೋಷವಿವರ್ಜಿತಮ್ ।
ಪರಿಪೂರ್ಣಂ ಗುರೂಂಶ್ಚಾನ್ ಗೀತಾರ್ಥಂ ವಕ್ಷ್ಯಾಮಿ ಶಕ್ತಿತಃ ॥

ಎಂಬ ಮೊದಲ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ '**ಶಕ್ತಿತಃ**' ಎಂದಿರುವಿರಿ; ಇದರ ಬದಲು '**ಲೇಶತಃ**' ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ಹಾಕಿರಿ. ಪೂರ್ಣಪ್ರಮತಿಗಳಾದ ನಿಮ್ಮ ಶಕ್ತಿ ಇಷ್ಟುಮಾತ್ರ ಎಂಬ ತಪ್ಪು ತಿಳುವಳಿಕೆ ಓದುಗರಿಗೆ ಬರದಿರಲಿ. ಅದಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಈ ತಿದ್ದುಪಡಿ. ಈ ಮಾತು ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿ ಭೀಮನನ್ನು ಪ್ರಶಂಸಿಸುತ್ತ ನುಡಿದ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನ ಮಾತಿನಂತಿದೆ:

ಯತ್ಕಿಂಚಾತ್ಮನಿ ಕಲ್ಯಾಣಂ ಸಂಭಾವಯಸಿ ಪಾಂಡವ ।
ಸಹಸ್ರಗುಣಮಪ್ಯೇತತ್ ತ್ವಯಿ ಸಂಭಾವಯಾಮ್ಯಹಮ್ ॥(ಉದ್ಯೋಗ ೭೭/೩)

ಗೀತಾಭಾಷ್ಯವು ಸಮಗ್ರ ಗೀತೆಗೆ ರಚಿತವಾಗಿರುವ ಭಾಷ್ಯ. ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಗೀತೆ ಮತ್ತು ಅದನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಮಹಾಭಾರತದ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಅನೇಕ ಆಧಾರಗಳನ್ನಿತ್ತು ನಿರೂಪಿಸಿರುವರು. ವಿಷ್ಣುಸಹಸ್ರನಾಮವೂ ಗೀತೆಯಷ್ಟೇ ಹಿರಿದಾದ ಕೃತಿ ಎಂಬ ಅಂಶವನ್ನು ಸಾರಿರುವರು. 'ಮಹಾಭಾರತವು ಪಾರಿಜಾತವಾದರೆ, ಗೀತೆ ಅದರ ಮಧು' ಎಂಬುದಾಗಿ ಅವರು ಗೀತೆಯನ್ನು ವರ್ಣಿಸಿರುವ ಪರಿ ಅನನ್ಯವಾದುದು. ಗೀತೆಗೆ ಭಾಷ್ಯ ಬರೆದ ಬೇರಾರೂ ಅದರ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಇಷ್ಟು ಸ್ಫುಟವಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸಿಲ್ಲ ಎಂಬುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬೇಕು. ಅವತಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಸಾವತಾರದ ಹಿನ್ನೆಲೆ, ವೇದ ಓದುವ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲದ ಸ್ತ್ರೀಶೂದ್ರಾದಿಗಳಿಗೂ ಲೋಕೋಪಯಾಗಿಯಾದ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನ ಲಭಿಸಲೆಂದು ಮಹಾಭಾರತದ ರಚನೆ ಎಂಬ ಅಂಶ, ಮಹಾಭಾರತವು '**ಸರ್ವ-ವೇದಾದ್ಯರ್ಥೋಪಬೃಂಹಿತ**'ವೂ, '**ತದನುಕ್ತಕೇವಲೇಶ್ವರಜ್ಞಾನದೃಷ್ಟಾರ್ಥಯುಕ್ತ**'ವೂ ಆದ ಮಹತ್ತರ ಕೃತಿ ಮೊದಲಾದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸಿ, ಅನಂತರ ಅದರ ಸಮರ್ಥನೆಗೆಂದು ನಾರಾಯಣಾಷ್ಟಾಕ್ಷರಕಲ್ಪ, ಉಪನಾರದೀಯ, ನಾರದೀಯ, ಸ್ಕಾಂದ ಮೊದಲಾದ ಆಕರಗ್ರಂಥಗಳಿಂದ ಪ್ರಮಾಣವಚನಗಳನ್ನು ಉದಾಹರಿಸಿರುವರು.

ಅನಂತರ '**ಸರ್ವಭಾರತಾರ್ಥಸಂಗ್ರಹಾಂ ವಾಸುದೇವಾರ್ಜುನಸಂವಾದರೂಪಾಂ ಭಾರತಪಾರಿಜಾತಮಧುಭೂತಾಂ ಗೀತಾಮುಪನಿಬಬಂಧ**', ಎಂದು ಗೀತೆಯ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಸಾರಿ ಮುಂದೆ ಎರಡನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದ '**ಅಶೋಚ್ಯಾನನ್ವಶೋಚಸ್ತ್ವಂ**' ಎಂಬ ಶ್ಲೋಕದಿಂದ ಭಾಷ್ಯ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿರುವರು. ಗೀತೆಯ ಪ್ರತಿಶ್ಲೋಕಕ್ಕೂ ಆಚಾರ್ಯರು ಭಾಷ್ಯ ರಚಿಸಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಪ್ರತಿಶ್ಲೋಕದ ಅರ್ಥವೂ ಬರುವಂತೆ ಭಾಷ್ಯ ರಚಿಸಿರುವರು. '**ಪ್ರಜ್ಞಾವಾದ**', '**ವೇದವಾದ**', '**ನಿರ್ವೇದ**', '**ತ್ರೈಗುಣ್ಯವಿಷಯ**' ಮೊದಲಾದ ಪದಗಳಿಗೂ,'**ಮಾ ಫಲೇಷು ಕದಾಚನ**', '**ಸ್ಥಿತ್ವಾಸ್ಯಾಮಂತಕಾಲೇಽಪಿ**', ' '**ತಸ್ಯ ಕಾರ್ಯಂ ನ ವಿದ್ಯತೇ**', '**ಕರ್ಮಣೈವ ಹಿ**

ಸಂಸಿದ್ಧಿಮಾಸ್ಥಿತಾ ಜನಕಾದಯಃ', 'ವಾಸುದೇವಃ ಸರ್ವಂ', 'ಸರ್ವಧರ್ಮಾನ್ ಪರಿತ್ಯಜ್ಯ', 'ಪಂಡಿತಾಃ ಸಮದರ್ಶಿನಃ', 'ಸಮಬುದ್ಧಿರ್ವಿಶಿಷ್ಯತೇ', 'ಕ್ಷರಶ್ಚಾಕ್ಷರ ಏವ ಚ' ಮೊದಲಾದ ವಾಕ್ಯಗಳಿಗೆ ಅವರು ನೀಡಿರುವ ವಿವರಣೆ ಗೀತಾರ್ಥಚಿಂತನೆಗೆ ವಿನೂತನ ಆಯಾಮವನ್ನೇ ನೀಡಿದೆ. ಇವು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಪದವಾಕ್ಯಗಳಿಗೆ ಅವರು ನೀಡಿದ ವಿವರಣೆ ಗೀತಾರ್ಥಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ವಿನೂತನವಾದುದು. ಭಗವಂತನು ಸಾಕಾರನೇ ಹೊರತು ನಿರಾಕಾರನಲ್ಲ ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ವಿಶ್ವರೂಪಾಧ್ಯಾಯಕ್ಕಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಆಧಾರ ಬೇಕೆ? ಗೀತೆ ನಿಷೇಧಿಸಿರುವುದು ಅಮುಖ್ಯ ಫಲಗಳಾದ ಸ್ವರ್ಗಾದಿಗಳನ್ನೇ ಹೊರತು ಮುಖ್ಯ ಫಲಗಳಾದ ಜ್ಞಾನ, ಭಕ್ತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನಲ್ಲ; ಕರ್ಮಾಚರಣೆ ಅಜ್ಞಾನಿಗಳಿಗೆ ಹೇಗೋ ಜ್ಞಾನಿಗಳಿಗೂ ಹಾಗೆಯೇ ಅವಶ್ಯ ಕರ್ತವ್ಯ. ಭಗವತ್ಪ್ರೀತಿಗೆಂದು ನಿಷ್ಕಾಮಕರ್ಮದ ಅನುಷ್ಠಾನ ಅಜ್ಞಾನಿಗಳಿಗೆ ಅಪರೋಕ್ಷಜ್ಞಾನಕ್ಕೂ ಜ್ಞಾನಿಗಳಿಗೆ ಮೋಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಆನಂದಾತಿಶಯಕ್ಕೂ ಸಾಧನ. ದ್ವೇಷಾದಿಗಳಿಂದ ಮುಕ್ತಿಯಿಲ್ಲ; ಭಕ್ತಿಯೇ ಮುಕ್ತಿಗೆ ಸಾಧನ ಮೊದಲಾದ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಸಾಧಾರವಾಗಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿರುವರು.

ವಿಭೂತಿಯೋಗದಲ್ಲಿ ಬಂದಿರುವ ವಿಚಾರಗಳು ಮೇಲ್ನೋಟಕ್ಕೆ ಸರಳ; ಆದರೆ ಅಲ್ಲಿ ವಿಚಾರ ಮಾಡಿದರೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಗೊಂದಲಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶವಿದೆ. ಆಯುಧಗಳಲ್ಲಿ ಸುದರ್ಶನದ ಬದಲು ವಜ್ರ; ಪಾಂಡವರಲ್ಲಿ ಭೀಮಸೇನನ ಬದಲು ಅರ್ಜುನ; ಯಜ್ಞಗಳಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನಯಜ್ಞದ ಬದಲು ಜಪಯಜ್ಞ; ವೇದಗಳಲ್ಲಿ ಋಗ್ವೇದದ ಬದಲು ಸಾಮವೇದ ಇವೆಲ್ಲ ಹೇಗೆ? ನಕ್ಷತ್ರವೇ ಅಲ್ಲದ ಚಂದ್ರ ನಕ್ಷತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೇಷ್ಠ; ಜಲಚರವೇ ಅಲ್ಲದ ವರುಣ ಜಲಚರಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಹೇಗೆ? ಈ ಬಗ್ಗೆ ಇತರ ಯಾವ ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲೂ ಉತ್ತರವಿಲ್ಲ; ಆದರೆ ಮಧ್ವಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಚೆಲ್ಲುವ ಬೆಳಕು ಅತ್ಯಂತ ಅಪೂರ್ವ.

ಗೀತೆಯ ವಿಭೂತಿಯೋಗದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕುತೆರನಾದ ವಿಭೂತಿಗಳು ನಿರೂಪಿತವಾಗಿವೆ. **'ಮುನೀನಾಮಪ್ಯಹಂ ವ್ಯಾಸಃ', 'ವೃಷ್ಣೀನಾಂ ವಾಸುದೇವೋಸ್ಮಿ'. 'ಸಿದ್ಧಾನಾಂ ಕಪಿಲೋ ಮುನಿಃ', 'ರಾಮಃ ಶಸ್ತ್ರಭೃತಾಮಹಂ'** ಇವೆಲ್ಲ ಸಾಕ್ಷಾದ್ವಿಭೂತಿಗಳು; 'ಇಂದ್ರಿಯಗಳಲ್ಲಿ ಮನಸ್ಸು', 'ರುದ್ರರಲ್ಲಿ ಶಂಕರ', 'ಆನೆಗಳಲ್ಲಿ ಐರಾವತ', 'ಕುದುರೆಗಳಲ್ಲಿ ಉಚ್ಚೈಃಶ್ರವಸ್ಸು' ಮೊದಲಾದವುಗಳು ಸಜಾತೀಯಶ್ರೈಷ್ಠ್ಯಪ್ರದವಿಭೂತಿಗಳು; 'ಪಾಂಡವರಲ್ಲಿ ಅರ್ಜುನ ಭೀಮನ ಅನಂತರ'. 'ಆಯುಧಗಳಲ್ಲಿ ವಜ್ರಾಯುಧ ಸುದರ್ಶನದ ಅನಂತರ', 'ಯಜ್ಞಗಳಲ್ಲಿ ಜಪಯಜ್ಞ ಜ್ಞಾನಯಜ್ಞದ ಅನಂತರ' ಇವೆಲ್ಲ ಸಜಾತೀಯ - ಏಕದೇಶ ಶ್ರೈಷ್ಠ್ಯಪ್ರದವಿಭೂತಿಗಳು. 'ನಕ್ಷತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಚಂದ್ರ', 'ಜಲಚರಗಳಲ್ಲಿ ವರುಣ' ಎಂಬವು ವಿಜಾತೀಯಶ್ರೈಷ್ಠ್ಯಪ್ರದ ವಿಭೂತಿಗಳು; ಇದು ಅವರು ನೀಡಿರುವ ವಿವರಣೆ.

ಹನ್ನೆರಡನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ;'ನಿನ್ನ ಉಪಾಸನೆ ಶ್ರೇಷ್ಠವೋ' 'ಅವ್ಯಕ್ತೋಪಾಸನೆ ಶ್ರೇಷ್ಠವೋ' ಎಂಬ ಅರ್ಜುನನ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ 'ಸಗುಣೋಪಾಸನೆ ಶ್ರೇಷ್ಠವೋ? ನಿರ್ಗುಣೋಪಾಸನೆ ಶ್ರೇಷ್ಠವೋ' ಎಂಬುದಾಗಿ ಅದ್ವೈತದ ಭಾಷ್ಯದ ವಿವರಣೆಯಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರು 'ನಾರಾಯಣೋಪಾಸನೆ ಶ್ರೇಷ್ಠವೋ, ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮಿಯ ಉಪಾಸನೆ ಶ್ರೇಷ್ಠವೋ? ಇಬ್ಬರ ಉಪಾಸನೆಯಿಂದಲೂ ಮೋಕ್ಷ ದೊರೆಯುವುದಲ್ಲವೇ!' ಎಂಬುದು ಅರ್ಜುನನ ಆಶಯ

ಎಂದು ಸಾಧಾರವಾಗಿ ವಿವೇಚಿಸಿ ನಾರಾಯಣನ ಉಪಾಸನೆಯೇ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಎಂಬುದು ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನ ಸಂದೇಶ ಎಂದು ಸಾರಿರುವರು.

'ಮಾತ್ರಾಸ್ಪರ್ಶಾಸ್ತು ಕೌಂತೇಯ ಶೀತೋಷ್ಣಸುಖದುಃಖದಾಃ' ಎಂಬುದನ್ನು ಕಾಕುಸ್ವರವಾಗಿ ಓದಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು ಎಂಬ ಅಂಶ, ಅದರಲ್ಲಿನ **'ತು'** ಎಂಬುದರ ಸ್ವಾರಸ್ಯ, **'ಗತಾಸೂನಗತಾಸೂಂಶ್ಚ'** ಎಂಬಲ್ಲಿ **'ಚ'** ಎಂಬುದನ್ನು **'ಇವ'** ಎಂಬ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ನೋಡಬೇಕು ಎಂಬ ವಿವರಣೆ ಹೀಗೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಒಂದೊಂದೂ ಅಪೂರ್ವಾರ್ಥದ ಗಣಿಯೇ ಆಗಿದೆ.

ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯನಿರ್ಣಯ

ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯ ಅಥವಾ ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯನಿರ್ಣಯ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ ಮೇಲೆ ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರು ರಚಿಸಿರುವ ಮತ್ತೊಂದು ಗ್ರಂಥ (ಗ್ರಂಥಸಂಖ್ಯೆ ೧೩೦೦) ಗೀತಾಭಾಷ್ಯ ರಚಿಸಿದಾಗ ಅವರ ವಯಸ್ಸು ಹದಿನಾರರ ಆಸುಪಾಸಿನದಷ್ಟೇ! ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯನಿರ್ಣಯ ಅನಂತರದ ಕೃತಿ. ಎರಡರಲ್ಲೂ ಕಾಣುವ ಅವರ ಅತ್ಯಂತ ಖಚಿತವೂ, ಪೂರಕವೂ ಆದ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕ ವಿಚಾರಸರಣಿ ಅವರ ಪೂರ್ಣಪ್ರಜ್ಞತ್ವಕ್ಕೆ ಮತ್ತೊಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ದ್ಯೋತಕ.

ಶ್ರೀಜಯತೀರ್ಥರು ಇದರ ಬಗ್ಗೆ ಹೀಗೆ ನುಡಿದಿರುವರು :

'ವ್ಯಾಖ್ಯಾತೇಽಪಿ ಗೀತಾಯಾಸ್ತದರ್ಥಸ್ಯ ಶಿಷ್ಯಾಣಾಂ ಬುದ್ಧ್ಯಾರೋಹಾರ್ಥಂ ಶಬ್ದಾನುಕರಣಾದ್ಯಂತರೇಣ ಪುನಸ್ತಾತ್ಪರ್ಯಮೇವೋಚ್ಯತೇ' – **ನ್ಯಾಯದೀಪಿಕಾ**

ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಭಾಷ್ಯ ರಚಿಸಿದ ಆಚಾರ್ಯರು ಅನುವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನು ರಚಿಸುತ್ತ ಅದಕ್ಕೆ ಕೊಟ್ಟಿರುವ ಕಾರಣ ಇದರ ರಚನೆಗೂ ಅನ್ವಯಿಸುತ್ತದೆ. ಸೂತ್ರಭಾಷ್ಯದ ಅರ್ಥದ ಸ್ಪಷ್ಟೀಕರಣಕ್ಕೆ ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯ ರಚಿತವಾಗಿದೆ ಎಂದು ಭಾವಿಸಬಹುದು. ಅವರು ಇದರ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಮಾತಿನಲ್ಲಿ ಗೀತೆಯ ತಾತ್ಪರ್ಯವನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿರುವ ರೀತಿ ಅನ್ಯಾದೃಶವಾದುದು:

''ಸ್ವವಿಹಿತವೃತ್ತ್ಯಾ ಭಕ್ತ್ಯಾ ಭಗವದಾರಾಧನಮೇವ ಪರಮೋ ಧರ್ಮಃ, ತದ್ವಿರುದ್ಧಃ ಸರ್ವೋಽಪ್ಯಧರ್ಮಃ, ಭಗವದಧೀನತ್ವಾತ್ ಸರ್ವಸ್ಯ'' ಇತಿ ಬೋಧಯತಿ ಭಗವಾನ್ ನಾರಾಯಣಃ ।

'ತಮ್ಮ ಪಾಲಿಗೆ ವಿಹಿತವಾದ ಕರ್ತವ್ಯಕರ್ಮದಿಂದ ಭಕ್ತಿಯಿಂದ ಭಗವಂತನನ್ನು ಆರಾಧಿಸುವುದೇ ಸಕಲರ ಪರಮಧರ್ಮ. ಅದಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾದುದೆಲ್ಲವೂ ಅಧರ್ಮ. ಸರ್ವವೂ ಭಗವದಧೀನವಾದುದರಿಂದ '– ಎಂಬುದಾಗಿ ಭಗವಂತನಾದ ನಾರಾಯಣನು ಬೋಧಿಸಿರುವನು.

ಅನಂತರ ಕ್ಷತ್ರಿಯರಿಗೆ ಯುದ್ಧವು ಸ್ವಧರ್ಮ; ಸ್ವಧರ್ಮವನ್ನು ಆಚರಿಸುತ್ತಲೇ ಭಗವಂತನನ್ನು ಆರಾಧಿಸುವುದು ಎಲ್ಲರ ಕರ್ತವ್ಯ; ಮಿಕ್ಕಿದ್ದು ತ್ಯಾಜ್ಯ. 'ವಿಷ್ಣುಭಕ್ತಿಯೇ ಸರ್ವಸಾಧನಗಳಲ್ಲೂ ಮಿಗಿಲು – ಪರೋಕ್ಷಜ್ಞಾನಿ ಅಪರೋಕ್ಷಜ್ಞಾನಿ ಎಂಬ ಇಬ್ಬರಿಗೂ ಮೋಕ್ಷವು

ಭಗವದಧೀನ, ಸರ್ವರಿಗೂ ಭಗವದಾರಾಧನರೂಪ ಸ್ವಧರ್ಮವು ವಿಹಿತ, ನಿಷಿದ್ಧಕರ್ಮಗಳು ತ್ಯಾಜ್ಯ, ಬ್ರಹ್ಮಜ್ಞಾನಿಗೂ ಸ್ವಧರ್ಮವು ವಿಹಿತ, ಅರ್ಜುನ ಉತ್ತಮಾಧಿಕಾರಿ ಹಾಗೂ ಅಪರೋಕ್ಷಜ್ಞಾನಿ, ಭಗವಂತನು ಸರ್ವರಿಂದಲೂ ಭಿನ್ನ, ಸಕಲವೂ ಅವನ ಅಧೀನ, ಅವನು ಯಾರಿಗೂ ಅಧೀನನಲ್ಲ; ಅವನು ಸ್ವತಂತ್ರ, ಸರ್ವೋತ್ತಮ ಹಾಗೂ ಸರ್ವಗುಣಪೂರ್ಣ, ಸರ್ವಶಾಸ್ತ್ರಗಳೂ ಭಗವತ್ಪರ, ಬ್ರಹ್ಮಜ್ಞಾನದಿಂದಲೇ ಮೋಕ್ಷ ಇತ್ಯಾದಿ ಪ್ರಮೇಯಗಳು ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ ವಚನಗಳಿಂದಲೇ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡುತ್ತವೆ ಎಂಬುದಾಗಿ ತೋರಿಸಿರುವರು.

ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯದ ಮುಂದಿನ ಭಾಗದ ವಿಶೇಷಾಂಶಗಳನ್ನು ಹೀಗೆ ಸಂಗ್ರಹಿಸಬಹುದು.

೧. ಗೀತಾಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿನ ವಿವರಗಳನ್ನು ಪ್ರಮಾಣಾಂತರಗಳಿಂದ ಸ್ಥಿರಪಡಿಸುವುದು.

೨. ಅಲ್ಲಿ ಹೇಳದೆ ಇದ್ದ ಅರ್ಥವಿಶೇಷವನ್ನು ತೋರಿಸುವುದು ಹಾಗೂ ಆ ಮೂಲಕ ಮಹಾಭಾರತಕ್ಕೆ ಹತ್ತು ಅರ್ಥಗಳಾಗಿರುವುದರಿಂದ, ಅದರಲ್ಲಿ ಬರುವ ಗೀತೆಗೆ ಹತ್ತು ಅರ್ಥಗಳು ಎಂಬ ಮಾತನ್ನು ಈ ರೀತಿಯ ವಿಶೇಷಾರ್ಥಕಥನದಿಂದ ಸ್ಫುಟಪಡಿಸುವುದು. ಇದಕ್ಕೆ ನಿದರ್ಶನವಾಗಿ ೨/೧೧, ೨/೧೬, ೨/೪೭, ೩/೧೭, ೪/೧೩, ೪/೧೮, ೬/೩ ಇತ್ಯಾದಿ ಶ್ಲೋಕಗಳ ವಿವರಣೆಯನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. **'ಮಾ ಫಲೇಷು ಕದಾಚನ'** ಎಂಬುದಕ್ಕೆ 'ಸ್ವರ್ಗಾದಿ ಇತರ ಕಾಮನೆಗಳು ಬೇಡ' ಎಂದು ಗೀತಾಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಅರ್ಥೈಸಿದ್ದರೆ, ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯದಲ್ಲಿ 'ಫಲವನ್ನು ಪಡೆಯುವುದು ನಿನ್ನ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದಲ್ಲ ಅದನ್ನು ಭಗವಂತನೇ ನೀಡಬೇಕು' ಎಂಬುದಾಗಿ ವಿವರಿಸಿರುವರು.

೩. ಗೀತಾಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿವರಣೆ ನೀಡದ ಅನೇಕ ಶ್ಲೋಕಗಳಿಗೆ ಇಲ್ಲಿ ವಿವರಣೆ ನೀಡಿರುವರು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ೨೦/೪೦, ೪/೧, ೪/೧೩ ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು.

೪. ಗೀತೆಯಲ್ಲಿನ ಅನೇಕ ಪದಗಳಿಗೆ ಅದರಲ್ಲೂ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ವಿಭೂತಿಯೋಗಪ್ರಸಂಗದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಮರೀಚಿ, ಮನಃ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಪದಗಳಿಗೂ ನಿರ್ವಚನ ನೀಡಿರುವರು.

೫. ದೇವತಾತಾರತಮ್ಯ, ವಿಶೇಷ, ಅಭಿಮಾನಿದೇವತೆಗಳು ಮೊದಲಾದ ಅನೇಕ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸಿರುವರು.

೬. ಗೀತೆ ಉಪದೇಶಿಸಿದ ಯಾದವ ಕೃಷ್ಣನೇ ವಾಸಿಷ್ಠಕೃಷ್ಣರೂಪದಿಂದ ಅದನ್ನು ಜನತೆಗೆ ಪ್ರಚುರಪಡಿಸಿರುವವನು ಎಂಬ ಮಾತನ್ನು ತಿಳಿಸಿರುವುದು ಇದರ ಮತ್ತೊಂದು ವಿಶೇಷ (೨/೧೨):

''ಏಕಾಂತೇ ಕಥಯನ್ನಪಿ ವ್ಯಾಸರೂಪೇಣ ತದೇವ ಲೋಕೇ ಪ್ರಕಾಶಯಿಷ್ಯತಿ ಹಿ''

ತಾವು ವಾಯುದೇವರ ಅವತಾರ ಎಂಬುದನ್ನು ಗೀತಾಭಾಷ್ಯದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸಿರುವಂತೆ ಇದರ ಕೊನೆಯಲ್ಲೂ **'ಯಸ್ಯ ತ್ರೀಣ್ಯುದಿತಾನಿ ವೇದವಚನೇ'** ಎಂಬುದಾಗಿಯೇ ತಿಳಿಸಿರುವರು.

ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಅಧ್ಯಾಯದ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಸಹ ಅವರು ತಮ್ಮ ಗೀತಾಭಾಷ್ಯ ಹಾಗೂ ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯನಿರ್ಣಯಗಳಲ್ಲಿ ಅವತಾರಿಕಾರೂಪವಾಗಿ ನೀಡಿರು-ವರು :

೧. ತತ್ರ ಚ ಸರ್ವಭಾರತಾರ್ಥಸಂಗ್ರಹಾಂ ವಾಸುದೇವಾರ್ಜುನಸಂವಾದರೂಪಾಂ ಭಾರತ-ಪಾರಿಜಾತಮಧುಭೂತಾಂ ಗೀತಾಮುಪನಿಬಬಂಧ । -ಗೀ.ಭಾ.

ತತ್ರ ಸಾಕ್ಷಾದಿಂದ್ರಾವತಾರಮುತ್ತಮಾಧಿಕಾರಿಣಮಾತ್ಮನಃ ಪ್ರಿಯತಮಮರ್ಜುನಂ ಕ್ಷತ್ರಿಯಾಣಾಂ ವಿಶೇಷತೋಽಪಿ ಪರಮಧರ್ಮಂ ನಾರಾಯಣದ್ವಿಟ್‌ತದನುಬಂಧಿನಿಗ್ರಹಂ ಬಂಧುಸ್ನೇಹಾ-ದಧರ್ಮತ್ವೇನಾಶಂಕ್ಯ ತತೋ ನಿವೃತ್ತಪ್ರಾಯಂ ಸ್ವವಿಹಿತವೃತ್ತ್ಯಾ ಭಕ್ತ್ಯಾ ಭಗವದಾರಾಧನ-ಮೇವ ಪರಮೋ ಧರ್ಮಸ್ತದ್ವಿರುದ್ಧಃ ಸರ್ವೋಽಪ್ಯಧರ್ಮೋ ಭಗವದಧೀನತ್ವಾತ್ಸರ್ವಸ್ಯೇತಿ ಬೋಧಯತಿ ಭಗವಾನ್ನಾರಾಯಣಃ । -ಗೀ.ತಾ.

೨. ತತ್ರ ಸೇನಯೋರ್ಮಧ್ಯೇ ಬಾಂಧವಾದಿಮೋಹಜಾಲಸಂವೃತಂ ವಿಷೀದಂತಮರ್ಜುನಂ ಭಗವಾನುವಾಚ । -ಗೀ.ಭಾ.

೩. ಆತ್ಮಸ್ವರೂಪಂ ಜ್ಞಾನಸಾಧನಂ ಚೋಕ್ತಂ ಪೂರ್ವತ್ರ । ಜ್ಞಾನಸಾಧನತ್ವೇನಾಕರ್ಮ ವಿನಿಂದ್ಯ ಕರ್ಮ ವಿಧೀಯತ ಉತ್ತರಾಧ್ಯಾಯೇ । - ಗೀ. ಭಾ.

ಜ್ಞಾನಂ ಯೋಗಶ್ಚೋಕ್ತೌ । ತತ್ರ ಕರ್ಮಯೋಗಂ ವಿಶೇಷತಃ ಪ್ರಪಂಚಯತ್ಯನೇನಾ-ಧ್ಯಾಯೇನ । -ಗೀ. ತಾ.

೪. ಬುದ್ಧೇಃ ಪರಸ್ಯ ಮಾಹಾತ್ಮ್ಯಂ ಕರ್ಮಭೇದೋ ಜ್ಞಾನಮಾಹಾತ್ಮ್ಯಂ ಚೋಚ್ಯತೇಽ-ಸ್ಮಿನ್ನಧ್ಯಾಯೇ - ಗೀ. ಭಾ.

ಉಕ್ತಯೋರ್ಜ್ಞಾನಕರ್ಮಣೋರುಭಯೋರ್ವಿಶೇಷವಿಸ್ತರಾತ್ಮಕೋಽಯಮಧ್ಯಾಯಃ-ಗೀ.ತಾ.

೫. ತೃತೀಯಾಧ್ಯಾಯೋಕ್ತಮೇವ ಕರ್ಮಯೋಗಂ ಪ್ರಪಂಚಯತ್ಯನೇನಾಧ್ಯಾಯೇನ - 'ಯದೃಚ್ಛಾಲಾಭಸಂತುಷ್ಟಃ' ಇತ್ಯಾದಿ ಸಂನ್ಯಾಸಮ್, 'ಕುರು ಕರ್ಮೈವ' ಇತ್ಯಾದಿ ಕರ್ಮಯೋಗಂ ಚ - ಗೀ. ಭಾ.

ಯೋಗಸಂನ್ಯಾಸಯೋರ್ಲಕ್ಷಣಂ ಸ್ಪಷ್ಟಯತ್ಯನೇನಾಧ್ಯಾಯೇನ । - ಗೀ. ತಾ.

೬. ಜ್ಞಾನಾಂತರಂಗಂ ಸಮಾಧಿಯೋಗಮಾಹಾನೇನಾಧ್ಯಾಯೇನ । - ಗೀ. ಭಾ.

ಧ್ಯಾನಮತ್ರೋಚ್ಯತೇ । - ಗೀ. ತಾ.

೭. ಸಾಧನಂ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯೇನೋಕ್ತಮತೀತೈರಧ್ಯಾಯೈಃ । ಉತ್ತರೈಸ್ತು ಷಡ್ಭಿರ್ಭಗವನ್ಮಾಹಾತ್ಮ್ಯಂ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯೇನಾಹ । - ಗೀ. ಭಾ.

ಭಗವನ್ಮಹಿಮಾ ವಿಶೇಷತ ಉಚ್ಯತೇ । - ಗೀ. ತಾ.

೮. ಮರಣಕಾಲಕರ್ತವ್ಯಗತ್ಯಾದ್ಯಸ್ಮಿನ್ನಧ್ಯಾಯ ಉಪದಿಶತಿ । - ಗೀ. ಭಾ.

ಉಕ್ತವ್ಯಾಖ್ಯಾನಪೂರ್ವಕಂ ಬ್ರಹ್ಮಪ್ರಾಪ್ತಿರುಚ್ಯತೇ। - ಗೀ. ತಾ.

೯. ಸಪ್ತಮಾಧ್ಯಾಯೋಕ್ತಂ ಸ್ಪಷ್ಟಯತ್ಯಸ್ಮಿನ್ನಧ್ಯಾಯೇ । - ಗೀ. ಭಾ.

ಸಪ್ತಮೋಕ್ತಂ ಪ್ರಪಂಚಯತಿ । - ಗೀ. ತಾ.

೧೦.ಉಪಾಸನಾರ್ಥಂ ವಿಭೂತೀರ್ವಿಶೇಷಕಾರಣತ್ವಂ ಚ ಕೇಷಾಂಚಿದನೇನ
ಅಧ್ಯಾಯೇನಾಹ । -ಗೀ.ಭಾ.

೧೧. ಯಥಾ ಶ್ರುತೇ ಧ್ಯಾನಂ ಶಕ್ಯಂ ತಥಾ ಸ್ವರೂಪಸ್ಥಿತಿರನೇನಾಧ್ಯಾಯೇನೋಚ್ಯತೇ ।-ಗೀ.ಭಾ.

೧೨. ಅವ್ಯಕ್ತೋಪಾಸನಾದ್ಭಗವದುಪಾಸನಸ್ಯೋತ್ತಮತ್ವಂ ಪ್ರದರ್ಶ್ಯ ತದುಪಾಯಂ
ಪ್ರದರ್ಶಯತ್ಯಸ್ಮಿನ್ನಧ್ಯಾಯೇ । - ಗೀ.ಭಾ.
ಸಾಧನನಿರ್ಣಯೋಽತ್ರ। - ಗೀ.ತಾ.

೧೩. ಪೂರ್ವೋಕ್ತಜ್ಞಾನಜ್ಞೇಯಕ್ಷೇತ್ರಪುರುಷಾನ್ ಪಿಂಡೀಕೃತ್ಯ ವಿವಿಚ್ಯ ದರ್ಶಯತ್ಯನೇ-
ನಾಧ್ಯಾಯೇನ । - ಗೀ. ಭಾ.
ಸರ್ವಾರ್ಥಸಂಕ್ಷೇಪೋಽಯಮ್। - ಗೀ. ತಾ.

೧೪. ಸಾಧನಂ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯೇನೋತ್ತರೈರಧ್ಯಾಯೈರ್ವಕ್ತಿ । - ಗೀ. ಭಾ.
ಕ್ಷೇತ್ರಕ್ಷೇತ್ರಜ್ಞಸಂಯೋಗಸ್ಪಷ್ಟೀಕರಣಪೂರ್ವಕಂ ತ್ರೈಗುಣ್ಯಂ ವಿವಿಚ್ಯ ದರ್ಶಯತಿ ।- ಗೀ.ತಾ.

೧೫. ಸಂಸಾರಸ್ವರೂಪತದತ್ಯಯೋಪಾಯವಿಜ್ಞಾನಾನ್ಯಸ್ಮಿನ್ನಧ್ಯಾಯೇ ದರ್ಶಯತಿ । - ಗೀ. ಭಾ.
ತ್ರಯೋದಶೋಕ್ತಂ ವಿವಿಚ್ಯ ದರ್ಶಯತಿ । - ಗೀ. ತಾ.

೧೬. ಪುಮರ್ಥಸಾಧನವಿರೋಧೀನ್ಯನೇನಾಧ್ಯಾಯೇನ ದರ್ಶಯತಿ - ಗೀ. ಭಾ.
ದೇವಾಸುರಲಕ್ಷಣಮ್ । - ಗೀ. ತಾ.

೧೭. ಗುಣಭೇದಾನ್ ಪ್ರಪಂಚಯತ್ಯನೇನಾಧ್ಯಾಯೇನ - ಗೀ. ಭಾ.
ಸದಸತ್ಕರ್ಮವಿವೇಕಃ । - ಗೀ. ತಾ.

೧೮. ಪೂರ್ವೋಕ್ತಂ ಸಾಧನಂ ಸರ್ವಂ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ಯೋಪಸಂಹರತ್ಯನೇನಾಧ್ಯಾಯೇನ । - ಗೀ. ಭಾ.
ಸರ್ವಾಧ್ಯಾಯೋಕ್ತಧರ್ಮಸ್ಯ ಸಮಾಸತೋ ನಿರ್ಣಯಾತ್ಮಕೋಽನುಕ್ತತ್ರೈಗುಣ್ಯವಾದೀ
ಚಾಯಮ್ । - ಗೀ. ತಾ.

ಹೀಗೆ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ ಮೇಲೆ ಎರಡು ಕೃತಿಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರು, ತಮ್ಮ ಮಹಾಭಾರತತಾತ್ಪರ್ಯನಿರ್ಣಯದಲ್ಲಿ ಸಮಗ್ರ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ ಸಾರಾಂಶವನ್ನು ಕೇವಲ ೧೭ ಶ್ಲೋಕಗಳಲ್ಲಿ ತುಂಬಾ ಅಪೂರ್ವರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿರುವರು :

ತೇ ಸೇನೇ ಸಮರಾರಂಭೇ ಸಮೇತೇ ಸಾಗರೋಪಮೇ ।
ಭೀಮಭೀಷ್ಮಮುಖೇ ವೀಕ್ಷ್ಯ ಪ್ರಾಹ ವಾಸವಿರಚ್ಯುತಮ್ ॥

ಸೇನಯೋರುಭಯೋರ್ಮಧ್ಯೇ ರಥಂ ಸ್ಥಾಪಯ ಮೇಽಚ್ಯುತ ।
ಇತ್ಯುಕ್ತಃ ಸ ತಥಾ ಚಕ್ರೇ ಪಾರ್ಥೋಽಪಶ್ಯಚ್ಚ ಬಾಂಧವಾನ್ ॥

ವಿಸಸರ್ಜ ಧನುಃ ಪಾಪಾಶಂಕೀ ತತ್ರಾಹ ಮಾಧವಃ ।
ಸ್ವಧರ್ಮೋ ದುಷ್ಟನಿಧನಂ ಧರ್ಮಜ್ಞಾನಾನುಪಾಲನಮ್ ॥

ಕ್ಷತ್ರಿಯಸ್ಯ ತಮುತ್ಸೃಜ್ಯ ನಿಂದಿತೋ ಯಾತ್ಯಧೋ ಧ್ರುವಮ್ ।
ಯತಃ ಪ್ರವೃತ್ತಿರ್ಭೂತಾನಾಂ ಯೇನ ಸರ್ವಮಿದಂ ತತಮ್ ॥

ಸ್ವಕರ್ಮಣಾ ತಮಭ್ಯರ್ಚ್ಯ ಸಿದ್ಧಿಂ ವಿಂದತಿ ಮಾನವಃ ।
ನ ಚ ಶೋಕಸ್ತ್ವಯಾ ಕಾರ್ಯೋ ಬಂಧೂನಾಂ ನಿಧನೇಕ್ಷಯಾ ॥

ದೇಹಸ್ಯ ಸರ್ವಥಾ ನಾಶಾದನಾಶಾಚ್ಚೇತನಸ್ಯ ಚ ।
ಸೃಷ್ಟಿಸ್ಥಿತ್ಯಪ್ಯಯಾಜ್ಞಾನಬಂಧಮೋಕ್ಷಪ್ರವೃತ್ತಯಃ ॥

ಪ್ರಕಾಶನಿಯಮೌ ಚೈವ ಬ್ರಹ್ಮೇಶಾದಿಕ್ಷರಸ್ಯ ಚ ।
ಅಕ್ಷರಪ್ರಕೃತೇಶ್ಚೈವ ಮತ್ತ ಏವ ನ ಚಾನ್ಯತಃ ॥

ನ ಮೇ ಕುತಶ್ಚಿತ್ ಸರ್ಗಾದ್ಯಾಃ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಾದ್ಗುಣಪೂರ್ತಿತಃ ।
ಅತಃ ಸಮಾಧಿಕಾಭಾವಾನ್ಮಮ ಮದ್ವಶಮೇವ ಚ ॥

ಜ್ಞಾತ್ವೈಷಾಂ ನಿಧನಾದ್ಯಂ ಚ ಜೀವಾದೇರಸ್ವತಂತ್ರತಾಮ್ ।
ಅಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಾನ್ನಿವೃತ್ತೌ ಚ ಮಾಮನುಸ್ಮರ ಯುಧ್ಯ ಚ ॥

ಯೇ ತು ಸರ್ವಾಣಿ ಕರ್ಮಾಣಿ ಮಯಿ ಸನ್ನ್ಯಸ್ಯ ಮತ್ಪರಾಃ ।
ಅನನ್ಯೇನೈವ ಯೋಗೇನ ಮಾಂ ಧ್ಯಾಯಂತ ಉಪಾಸತೇ ॥

ತೇಷಾಮಹಂ ಸಮುದ್ಧರ್ತಾ ಮೃತ್ಯುಸಂಸಾರಸಾಗರಾತ್ ।
ಭವಾಮಿ ನ ಚಿರಾತ್ ಪಾರ್ಥ ಮಯ್ಯಾವೇಶಿತಚೇತಸಾಮ್ ॥

ಮಯಾ ತತಮಿದಂ ಸರ್ವಂ ಜಗದವ್ಯಕ್ತಮೂರ್ತಿನಾ ।
ಮತ್ಸ್ಥಾನಿ ಸರ್ವಭೂತಾನಿ ನ ಚಾಹಂ ತೇಷ್ವವಸ್ಥಿತಃ ॥

ಸಂಪೂರ್ಣಸತ್ಸರ್ವಗುಣದೇಹೋಽಹಂ ಸರ್ವದಾ ಪ್ರಭುಃ ।
ಅಸ್ಪೃಷ್ಟಾಖಿಲದೋಷೈಕನಿತ್ಯಸತ್ತನುರವ್ಯಯಃ ॥

ಇತ್ಯುಕ್ತೋ ವಾಸವಿಃ ಪ್ರಾಹ ವ್ಯಾಪ್ತಿಂ ತೇ ದರ್ಶಯೇಶ ಮೇ ।
ಅಥ ದಿವ್ಯದೃಶಂ ತಸ್ಯ ದತ್ವಾ ವ್ಯಾಪ್ತಂ ನಿಜಂ ವಪುಃ ॥

ದೇಶತಃ ಕಾಲತಶ್ಚೈವ ಪೂರ್ಣಂ ಸರ್ವಗುಣೈಃ ಸದಾ ।
ದರ್ಶಯಾಮಾಸ ಭಗವಾನ್ ಯಾವತ್ಯರ್ಜುನಯೋಗ್ಯತಾ ॥

ತತ್ಪ್ರಾರ್ಥಿತಃ ಪುನಃ ಕೃಷ್ಣಸ್ತದ್ರೂಪಂ ಲೋಕಮಾನತಃ ।
ಪೂರ್ವವದ್ದರ್ಶಯಾಮಾಸ ಪುನಶ್ಚೈನಮಶಿಕ್ಷಯತ್ ॥

ಜ್ಞಾನಂ ಜ್ಞೇಯಂ ಪ್ರಕೃತ್ಯಾದಿ ಜ್ಞಾಪಯನ್ ಪುರುಷೋತ್ತಮಃ ।
ತೇನಾನುಶಿಷ್ಟಃ ಪಾರ್ಥಸ್ತು ಸಶರಂ ಧನುರಾದದೇ ॥

– ಮಹಾಭಾರತತಾತ್ಪರ್ಯನಿರ್ಣಯ (೨೫/೧-೧೭)

ಗೀತೆಯನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಮಹಾಭಾರತಕ್ಕೆ ಮಹಾಭಾರತ ತಾತ್ಪರ್ಯನಿರ್ಣಯವನ್ನು ಮತ್ತು ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿನ ಗೀತೆಗೆ ಗೀತಾಭಾಷ್ಯ ಮತ್ತು ತಾತ್ಪರ್ಯಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ ಏಕಮಾತ್ರ ಆಚಾರ್ಯರು ಶ್ರೀಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರು. ಗೀತೆಯನ್ನು ಉಪದೇಶಿಸಿದ್ದು ಭಗವಂತನು ಎಂಬ ವಿಷಯ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಗೊತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೆ ಗೀತೆಯನ್ನು ಲಿಖಿತರೂಪದಲ್ಲಿ ಒದಗಿಸಿದ್ದು

ವೇದವ್ಯಾಸರೂಪದಿಂದ ಭಗವಂತನೇ. ಎಂದರೆ ಈ ಅರ್ಥದಲ್ಲೂ ಅದು ಭಗವದ್ಗೀತೆಯೇ ಎಂದು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ್ದು ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರ ಮತ್ತೊಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ.

ಗೀತಾಭಾಷ್ಯ ಹಾಗೂ ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯಗಳ ಟೀಕೆಗಳು

ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರ ಸಾಕ್ಷಾಚ್ಛಿಷ್ಯರಾದ ಶ್ರೀಪದ್ಮನಾಭತೀರ್ಥರು ಗೀತಾಭಾಷ್ಯಕ್ಕೆ 'ಭಾವ-ಪ್ರದೀಪಿಕಾ' ಎಂಬ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನೂ, ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯಕ್ಕೆ 'ಪ್ರಕಾಶಿಕಾ' ಎಂಬ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನೂ ರಚಿಸಿರುವರು. ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಸಾಕ್ಷಾಚ್ಛಿಷ್ಯರಾದ ಶ್ರೀನರಹರಿತೀರ್ಥರು [೧]ಗೀತಾಭಾಷ್ಯಕ್ಕೆ 'ಭಾವ-ಪ್ರಕಾಶಿಕಾ' ಎಂಬ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಬರೆದಿರುವರು. ಗೀತಾಭಾಷ್ಯ ಮತ್ತು ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯಗಳಿಗೆ ಶ್ರೀಜಯತೀರ್ಥರು ಕ್ರಮವಾಗಿ 'ಪ್ರಮೇಯದೀಪಿಕಾ ಮತ್ತು ನ್ಯಾಯದೀಪಿಕಾ' ಎಂಬ ಟೀಕೆಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿರುವರು. ಶ್ರೀಜಯತೀರ್ಥರ ಈ ಎರಡು ಕೃತಿಗಳ ಮೇಲೂ ಅನೇಕ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳು ರಚಿತವಾಗಿದ್ದು, ಅವುಗಳ ವಿವರ ಹೀಗಿದೆ :

ಗೀತಾಭಾಷ್ಯಪ್ರಮೇಯದೀಪಿಕಾವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳು

೧) ಶ್ರೀವಿಜಯೀಂದ್ರತೀರ್ಥಕೃತಟಿಪ್ಪಣೀ
೨) ಶ್ರೀರಘೂತ್ತಮತೀರ್ಥಕೃತ ಭಾವಬೋಧ
೩) ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರತೀರ್ಥಕೃತ ಭಾವದೀಪ
೪) ಶ್ರೀಸತ್ಯನಾಥತೀರ್ಥಕೃತಟಿಪ್ಪಣೀ -ವಾಕ್ಯವಿವೇಕ
೫) ಶ್ರೀಸತ್ಯಾಭಿನವತೀರ್ಥಕೃತಟಿಪ್ಪಣೀ
೬) ಗೀತಾಭಾಷ್ಯಭಾವಪ್ರದೀಪಿಕಾ - ಬಿದರಹಳ್ಳಿ ಶ್ರೀನಿವಾಸತೀರ್ಥಕೃತಾ
೭) ಕೇಶವಾಚಾರ್ಯಪಾಂಡುರಂಗಿಕೃತಟಿಪ್ಪಣೀ
(ವ್ಯಾಕರಣಸ್ಫುಷ್ಟಪ್ರಮೇಯದೀಪಿಕಾವಾಕ್ಯಾರ್ಥಪ್ರದೀಪ)
೮) ಗೀತಾಭಾಷ್ಯವಿವೃತಿ - ಸಾತಾರಿ ರಾಘವೇಂದ್ರಾಚಾರ್ಯಕೃತ
೯) ಗೀತಾಭಾಷ್ಯಪ್ರಮೇಯದೀಪಿಕಾಭಾವರತ್ನಕೋಶ - ಶ್ರೀಸುಮತೀಂದ್ರತೀರ್ಥಕೃತ
೧೦) ಉಮರ್ಜೀ ಪ್ರಹ್ಲಾದಕೃಷ್ಣಾಚಾರ್ಯಕೃತ - ಪ್ರಮೇಯದೀಪಿಕಾಭಾವಪ್ರಕಾಶ
೧೧) ಶ್ರೀತಾಮ್ರಪರ್ಣೀ ಶ್ರೀನಿವಾಸಾಚಾರ್ಯಕೃತಟಿಪ್ಪಣೀ(ಕಿರಣಾವಲೀ)
೧೨) ಕಟ್ಟೀತಿಮ್ಮಣ್ಣಾಚಾರ್ಯಕೃತಟಿಪ್ಪಣೀ -ದೀಧಿತಿ (೫೧೨೫)
೧೩) ವರದಾಚಾರ್ಯಕೃತ ಟಿಪ್ಪಣೀ
೧೪) ವಾಸುದೇವಾಚಾರ್ಯಕೃತಟಿಪ್ಪಣೀ

---

೧. ಪ್ರಮೇಯದೀಪಿಕಾ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀವಿದ್ಯಾಧಿರಾಜರ ಗೀತಾವಿವೃತಿ ಮೊದಲಾದ ಗ್ರಂಥಗಳಿಗೆ ಉಪಜೀವ್ಯವಾದ ಶ್ರೀಪದ್ಮನಾಭತೀರ್ಥರ ಗೀತಾಭಾಷ್ಯಭಾವಪ್ರದೀಪಿಕೆ(೨೦೦೭) ಹಾಗೂ ಶ್ರೀನರಹರಿತೀರ್ಥರ ಗೀತಾಭಾಷ್ಯಭಾವಪ್ರಕಾಶಿಕೆ (೨೦೦೯)ಕೃತಿಗಳು ಪ್ರಪ್ರಥಮಬಾರಿಗೆ ನಮ್ಮ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾನದಿಂದ ಪ್ರಕಾಶಿತವಾಗಿದೆ.

೧೫) ನೃಸಿಂಹಮೂರ್ತಿಕೃತಟಿಪ್ಪಣೀ-ಭಾಷ್ಯಾರ್ಥಪ್ರಕಾಶಿಕಾ(೧೦೫೬)
೧೬) ಗೀತಾಭಾಷ್ಯಬೃಹದ್ಭಾವಬೋಧಿ - ಗೂಢಕರ್ತೃಕ

ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯನ್ಯಾಯದೀಪಿಕಾವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳು

೧) ಶ್ರೀವಿಜಯೀಂದ್ರತೀರ್ಥಕೃತಟಿಪ್ಪಣೀ
೨) ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯನ್ಯಾಯದೀಪಿಕಾಭಾವದೀಪ - ಶ್ರೀ ರಾಘವೇಂದ್ರತೀರ್ಥಕೃತ
೩) ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯನ್ಯಾಯದೀಪಿಕಾವಾಕ್ಯವಿವೇಕ - ಶ್ರೀಸತ್ಯನಾಥತೀರ್ಥಕೃತ
೪) ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯನ್ಯಾಯದೀಪಿಕಾಟಿಪ್ಪಣೀ - ಶ್ರೀಸತ್ಯಪ್ರಜ್ಞತೀರ್ಥಕೃತ
೪) ಶ್ರೀಯದುಪತ್ಯಾಚಾರ್ಯಕೃತಟಿಪ್ಪಣೀ
೫) ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯನ್ಯಾಯದೀಪಿಕಾಟಿಪ್ಪಣೀ - ತಾಮ್ರಪರ್ಣಿ ವಿಠಲಾಚಾರ್ಯಕೃತ
೬) ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯನ್ಯಾಯದೀಪಿಕಾಟಿಪ್ಪಣೀ(ಕಿರಣಾವಲಿ)
- ತಾಮ್ರಪರ್ಣಿ ಶ್ರೀನಿವಾಸಾಚಾರ್ಯಕೃತ
೭) ಬಿದರಹಳ್ಳಿ ಶ್ರೀನಿವಾಸತೀರ್ಥಕೃತಟಿಪ್ಪಣೀ
೮) ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯನ್ಯಾಯದೀಪಿಕಾಟಿಪ್ಪಣೀ - ವೇದಗರ್ಭ ಪುಟ್ಟಾಚಾರ್ಯಕೃತ

ಭಗವದ್ಗೀತೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ದ್ವೈತವಾಙ್ಮಯದ ಇತರಗ್ರಂಥಗಳು

೧) ಗೀತಾವಿವೃತಿಃ - ಶ್ರೀವಿದ್ಯಾಧಿರಾಜತೀರ್ಥಕೃತ
೨) ಗೀತಾವಿವೃತಿಃ - ಶ್ರೀವಿಜಯೀಂದ್ರತೀರ್ಥಕೃತ
೩) ಗೀತಾರ್ಥಸಂಗ್ರಹ - ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರತೀರ್ಥಕೃತ
೪) ಭಗವದ್ಗೀತಾವಿವರಣ - ಶ್ರೀವಿಶ್ವೇಶ್ವರತೀರ್ಥಕೃತ (ಪೇಜಾವರ ಮಠ, ಉಡುಪಿ)
೫) ಗೀತಾವ್ಯಾಖ್ಯಾನ - ಶ್ರೀಸತ್ಯಸಂಧತೀರ್ಥಕೃತ
೬) ಗೀತಾಕ್ಷರಾರ್ಥ - ಶ್ರೀಸುಮತೀಂದ್ರತೀರ್ಥಕೃತ
೭) ಗೀತಾಭಾಷ್ಯಾರ್ಥಾನುವಾದ - ಹುಲಿಗಿ ನರಸಪ್ಪಾಚಾರ್ಯಕೃತ
೮) ಗೀತಾಪಂಚಾನನ - ವರಖೇಡಿ ತಿಮ್ಮಣ್ಣಾಚಾರ್ಯಕೃತ
೯) ಗೀತಾವಿವೃತಿವ್ಯಾಖ್ಯಾನ - ಪಾಂಫ್ರಿಆಚಾರ್ಯಕೃತ
೧೦) ಗೀತಾವ್ಯಾಖ್ಯಾನ - ಆಯೀ ನರಹರಿಆಚಾರ್ಯಕೃತ
೧೧) ಗೀತಾವ್ಯಾಖ್ಯಾನ - ಕರವೀರ ಅನಂತಾಚಾರ್ಯಕೃತ
೧೨) ಗೀತಾವ್ಯಾಖ್ಯಾನ - ವನಮಾಲಿಮಿಶ್ರಕೃತ
೧೩) ಗೀತಾವಿವೃತಿ - ಗೂಢಕರ್ತೃಕ
೧೪) ಭಗವದ್ಗೀತೋಪನ್ಯಾಸದರ್ಪಣ - ಶತಾವಧಾನಿ ಲಕ್ಷ್ಮಣಾಚಾರ್ಯಕೃತ
೧೫) ಗೀತಾಭಾವಚಂದ್ರಿಕಾ - ಸಿ.ಎಂ. ಪದ್ಮನಾಭಾಚಾರ್ಯಕೃತ

೧೫) ಮಧ್ವಮತಾನುಸಾರಿ ಗೀತಾವಿವರಣ - ಗೂಢಕರ್ತೃಕ
೧೬) ಗೀತಾಭಾಷ್ಯ - ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯ ವಿರೋಧೋದ್ಧಾರಃ - ಗೂಢಕರ್ತೃಕ
೧೭) ಗೀತಾಭಾಷ್ಯವಿರೋಧೋದ್ಧಾರಃ - ಗೂಢಕರ್ತೃಕ

ಶ್ರೀಮದ್ಭಾಗವತದ ಹನ್ನೊಂದನೆಯ ಸ್ಕಂಧದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣೋದ್ಧವಸಂವಾದವೂ ಸಹ ಮತ್ತೊಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯೇ ಆಗಿದೆ. ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರ ಭಾಗವತ-ತಾತ್ಪರ್ಯನಿರ್ಣಯದ ಈ ಭಾಗದ ವಿವರಣೆಯು ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ ಮೇಲಿನ ಮತ್ತೊಂದು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದಂತಿದ್ದು, ಅದನ್ನು ಇವುಗಳೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದರೆ ಗೀತೆಯ ಅರ್ಥ ಇನ್ನೂ ಸ್ಫುಟವಾಗುವುದು.

****

ಶ್ರೀವಿದ್ಯಾಧಿರಾಜರ ಗೀತಾವಿವೃತಿ

ಪ್ರಕೃತಸಂಪುಟದಲ್ಲಿ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯೊಂದಿಗೆ ಗೀತಾವಿವೃತಿ ಮತ್ತು ಗೀತಾರ್ಥಸಂಗ್ರಹ ಎಂಬ ಎರಡು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳನ್ನು ಕೊಡಲಾಗಿದೆ. ಗೀತಾವಿವೃತಿ ಶ್ರೀವಿದ್ಯಾಧಿರಾಜರ ಕೃತಿಯಾದರೆ, ಗೀತಾರ್ಥಸಂಗ್ರಹ ಮಂತ್ರಾಲಯದ ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರಸ್ವಾಮಿಗಳವರದು.

ಹೆಚ್ಚಿನ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳಲ್ಲಿ ಇದರ ಹಸರು ವಿದ್ಯಾಧಿರಾಜಭಟ್ಟೋಪಾಧ್ಯಾಯ ಎಂಬುದಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ಪ್ರತಿಗಳಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಧಿರಾಜತೀರ್ಥೀಯ ಎಂಬ ಉಲ್ಲೇಖವೂ ಉಂಟು. ಶ್ರೀವಿದ್ಯಾಧಿರಾಜರು ಗೀತಾವಿವೃತಿಯನ್ನು ರಚಿಸಿರುವ ಅನೇಕ ಪ್ರಾಚೀನ ಉಲ್ಲೇಖಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಧಿರಾಜಭಟ್ಟೋಪಾಧ್ಯಾಯ ಎಂಬುದು ಶ್ರೀವಿದ್ಯಾಧಿರಾಜತೀರ್ಥರ ಬಗ್ಗೆಯ ಉಲ್ಲೇಖ ಎಂದೇ ಸ್ಫುಟಪಡುವುದು.

ಶ್ರೀವಿದ್ಯಾಧಿರಾಜರು (೧೩೮೬-೧೪೫೦) ದ್ವೈತಸಿದ್ಧಾಂತದ ಅದ್ವಿತೀಯ ಟೀಕಾಕೃತ್ಪಾದ-ರೆನ್ನಿಸಿದ ಶ್ರೀಜಯತೀರ್ಥರ ಸಾಕ್ಷಾತ್ ಶಿಷ್ಯರು. ಅವರಿಗೆ ಸನ್ಯಾಸಾಶ್ರಮ ಲಭಿಸಿದ ಸ್ಥಳ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಪ್ರಯಾಗಕ್ಷೇತ್ರ. ಶ್ರೀಜಯತೀರ್ಥರು ಇವರಿಗೆ 'ವಿದ್ಯಾಧಿರಾಜತೀರ್ಥ' ಎಂಬ ಆಶ್ರಮನಾಮ ನೀಡಿ, ತಮ್ಮ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನಾಗಿ ಸ್ವೀಕರಿಸಿದರು. ನಂತರ 'ಪ್ರವಚನಚತುರ'ರೂ, 'ವಾದಿಜೇತಾರ'ರೂ ಆದ ಇವರಿಗೆ ಶ್ರೀಜಯತೀರ್ಥರು ವಿಶೇಷ ಉಪದೇಶವನ್ನು ನೀಡಿ, [೧] ದಿಗ್ವಿಜಯಕ್ಕಾಗಿ ಕಳುಹಿಸಿಕೊಟ್ಟರು.

---

೧. ಸ್ನಾತ್ವಾ ಕಾಶ್ಯಾಂ ತ್ರಿವೇಣ್ಯಾಮವನಿಸುರಗಣೈಃ ಸಂಯುತಸ್ಸರ್ವಿಚಾರ್ಯ
ಪ್ರಾದಾತ್ ತುರ್ಯಾಶ್ರಮಂ ಸಂಪರಿಹೃತವಿಷಯಾಯಾಶು ವಿಪ್ರೋತ್ತಮಾಯ ॥
ಕೃತ್ವಾ ತಸ್ಯಾಭಿಷೇಕಂ ರಘುಪತಿಭಜನೇ ಸ್ವಸ್ಯ ಸಂಸ್ಥಾನಮಸ್ಮೈ
ಪ್ರಾದಾದ್ವಿದ್ಯಾಧಿರಾಜೇತ್ಯಮುಮಮಲಮತಿಂ ಘೋಷಯಾಮಾಸ ದಿಕ್ಷು ।
ಯುಕ್ತ್ಯಾಸಂಶಿಕ್ಷಯಂಸ್ತಂ ಪ್ರವಚನಚತುರಂ ವಾದಿಜೇತಾರಮಗ್ರ್ಯಂ

ಶ್ರೀಜಯತೀರ್ಥರಂತಹ ಗುರುಗಳು, ತ್ರಿವೇಣೀಸಂಗಮದಂತಹ ಪರಮಪವಿತ್ರಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಲಭಿಸಿದ ಸನ್ನ್ಯಾಸ ಹಾಗೂ ಪೀಠಾಧಿಪತ್ಯ, ಪ್ರವಚನಚತುರ ಹಾಗೂ ವಾದಿಜೇತಾರ ಎಂಬ ಅಸಾಧಾರಣವಾದ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಮೊದಲಾದ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಶ್ರೀವಿದ್ಯಾಧಿರಾಜತೀರ್ಥರು ದ್ವೈತವೇದಾಂತದ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಮಹತ್ವಪೂರ್ಣವಾದ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಿರುವ ಮಹನೀಯರಾಗಿರುವರು.

ಶ್ರೀರಾಜೇಂದ್ರತೀರ್ಥರು ಮತ್ತು ಶ್ರೀಕವೀಂದ್ರತೀರ್ಥರು ಎಂಬ ಇಬ್ಬರು ಇವರ ಆಶ್ರಮ-ಶಿಷ್ಯರು. ಶ್ರೀರಾಜೇಂದ್ರತೀರ್ಥರಿಂದ ಮುಂದುವರೆದ ಪರಂಪರೆ ಶ್ರೀವ್ಯಾಸರಾಜಮಠವೆಂದು ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾದರೆ, ಶ್ರೀಕವೀಂದ್ರತೀರ್ಥರಿಂದ ಮುಂದುವರೆದ ಪರಂಪರೆ ಅನಂತರ ಶ್ರೀಉತ್ತರಾದಿಮಠದ, ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರಮಠ ಎಂಬುದಾಗಿ ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾಗಿದೆ.

ಶ್ರೀವಿದ್ಯಾಧಿರಾಜರು ಒಮ್ಮೆ ಗಂಗಾಸ್ನಾನಕ್ಕೆಂದು ಪ್ರಯಾಣಗೊಂಡು ಭೀಮರಥೀತೀರದ ಬಳಿಯಲ್ಲಿ ಬೀಡುಬಿಟ್ಟಾಗ ಶ್ರೀಭಾಗೀರಥೀದೇವಿ ಮೂರ್ತಿಮತ್ತಾಗಿ ದರ್ಶನನೀಡಿ ಆಗಮಿಸಿರುವುದಾಗಿ ತಿಳಿಸಿದರು. ಕೂಡಲೇ ಅವರು ಭೀಮರಥೀಜಲದಲ್ಲೇ ಪರಿವಾರ-ಸಮೇತರಾಗಿ ಮಿಂದು ಪುನೀತರಾಗಿ ಗಂಗಾದೇವಿಯನ್ನು ಬಗೆಬಗೆಯ ಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ನೀಡಿ ಪೂಜಿಸಿದರು. ಬಳಿಕ ಗಂಗಾದೇವಿ ಪುನಃ ಅದೃಶ್ಯರಾದರು ಎಂಬ ಅಪೂರ್ವವಿವರ ಪೂರ್ಣಬೋಧಗುರುವಂಶಕಥಾಕಲ್ಪತರು ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿತವಾಗಿದೆ :

ಅಥ ವಿದ್ಯಾಧಿರಾಜಾಸ್ತೇ ಸಮಂತಾದವನೀತಲೇ ।
ಸಂಚರಂತೋ ವಾದಿವೃಂದಜಯಂ ಚಕ್ರುರನೇಕಶಃ ॥
ಏಕದಾ ಶ್ರೀಮದಾನಂದತೀರ್ಥಸಂಸ್ಥಾನಸಂಯುತಾಃ ।
ಯಯುರ್ಭಾಗೀರಥೀಯಾತ್ರಾಂ ಕರ್ತುಂ ಭೀಮರಥೀತಟಮ್ ॥
ತತ್ರ ಸ್ನಾತ್ವಾ ನದೀತೀರೇ ಸೂಪವಿಷ್ಟಾ ಗುರೂತಮಾಃ ।
ಯದೃಚ್ಛಯಾ ಭೀಮರಥೀಜಲಾದ್ಗಂಗಾ ಸಮುತ್ಥಿತಾ ॥
ಸರ್ವಲಕ್ಷಣಸಂಯುಕ್ತಾ ಸರ್ವಾಭರಣಭೂಷಿತಾ ।
ಸ್ವೀಯಯಾತ್ರಾರ್ಥಮುದ್ಯುಕ್ತ ಶ್ರೀಪಾದಾನ್ ಸನ್ನ್ಯವಾರಯತ್ ।
ತಾಂ ದೃಷ್ಟ್ವಾ ವಿಸ್ಮಿತಾಃ ಸರ್ವೇ ಶ್ರೀಪಾದಾಸ್ತ್ವರಯಾಽನ್ವಿತಾಃ ॥
ಸಾಕ್ಷಾದ್ಭಾಗೀರಥೀಂ ಭೀಮಾಜಲೇ ಸ್ವಾವಾತ್ ಸಮುತ್ಥಿತಾಮ್ ॥
ಪುಣ್ಯೈರಗಣ್ಯೈರಾತ್ಮೀಯೈರ್ದೈವಾದ್ದೃಷ್ಟಿಪಥಂಗತಾಮ್ ।
ಜ್ಞಾತ್ವಾ ಮಹಾರ್ಹೋಪಚಾರೈರ್ದಿವ್ಯೈಸ್ತಾಂ ಸಮಪೂಜಯನ್ ॥
ಸಾ ತೈಃ ಸಮರ್ಪಿತಾಶೇಷವಸ್ತ್ರಾಭರಣಪೂರ್ವಕಮ್ ।
ಹಸ್ತೇನಾದಾಯ ಪುರತೋ ಜಲೇಽದೃಶ್ಯಾ ಬಭೂವ ಹ ॥
ಸರ್ವೇ ಶ್ರೀಪಾದಮಾಹಾತ್ಮ್ಯಾದ್ಗಂಗಾಂ ದೃಷ್ಟಿಪಥಂಗತಾಮ್ ।
ಅದೃಶ್ಯತಾಂ ಪುನಃ ಪ್ರಾಪ್ತಾಂ ದೃಷ್ಟ್ವಾಽಽಶ್ಚರ್ಯಯುತಾಸ್ತದಾ ॥

ಕೃತ್ವಾ ತಂ ದಿಗ್ವಿಜಯಾರ್ಥಂ .... ॥
– ಶ್ರೀವ್ಯಾಸತೀರ್ಥಕೃತ ಅಣುಜಯತೀರ್ಥವಿಜಯ (ಶ್ಲೋಕ ೩.೨, ೩.೩)

ವಿಷ್ಣುಸಹಸ್ರನಾಮವಿವೃತಿ ಶ್ರೀವಿದ್ಯಾಧಿರಾಜರ ಮತ್ತೊಂದು ಉಪಲಬ್ಧಕೃತಿ. ಮಹಾಭಾರತದ ಸಾರಸರ್ವಸ್ವವೆನ್ನಿಸಿದ ಗೀತೆ ಮತ್ತು ವಿಷ್ಣುಸಹಸ್ರನಾಮ[೧] ಎರಡಕ್ಕೂ ಮಧ್ವಭಾಷ್ಯಾನು-ಸಾರಿಯಾದ ಅಪೂರ್ವವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ್ದು ಇವರ ಕೊಡುಗೆ. ಶ್ರೀವಿದ್ಯಾಧಿರಾಜರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವು ಉಡುಪಿಯ ಶ್ರೀಪಲಿಮಾರುಮಠದಿಂದ ಪ್ರಕಾಶಿತವಾಗಿದೆ (೧೯೮೫).

ಪ್ರಕೃತ ಕೃತಿ ಗೀತಾವಿವೃತಿಯು ಗೋಕರ್ಣಮಠದ ಶ್ರೀಇಂದಿರಾಕಾಂತತೀರ್ಥಶ್ರೀಪಾದರಿಂದ ಮರಾಠಿ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಸಮೇತವಾಗಿ ೧೯೧೭ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಗಿತ್ತು. ಅದರ ಪುನರ್ಮುದ್ರಣ ಅದೇ ಸಂಸ್ಥೆಯಿಂದ ೧೯೨೫ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಗಿತ್ತು. ಅದನ್ನು ವಿದ್ವಾಂಸರಾರೂ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಗಮನಿಸಿದಂತೆ ತೋರುವುದಿಲ್ಲ. ಪ್ರಕೃತ ಈ ಕೃತಿಯು ನನ್ನ ಸಂಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ಉಪಲಬ್ಧವಿರುವ ಅನೇಕ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳ ಆಧಾರದಿಂದ ಹೆಚ್ಚು ಶುದ್ಧರೂಪದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಾಶಿತವಾಗುತ್ತಿದೆ.

ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರ ಗೀತಾಭಾಷ್ಯ, ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿತವಾದ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ ಅರ್ಥವನ್ನು ಶ್ರೀಜಯತೀರ್ಥರ ಟೀಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಂದಿರುವ ವಿವರಣೆಯನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡಂತೆ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿರುವುದು ಈ ಕೃತಿಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಅತ್ಯಂತ ಸ್ಫುಟವಾಗಿ ಗಂಭೀರಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾಗಿರುವ ಈ ಕೃತಿ ಶ್ರೀಜಯತೀರ್ಥರ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಹೋಲುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಭಾಷ್ಯ ತಾತ್ಪರ್ಯಗಳಲ್ಲಿನ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಮುಖವೆನ್ನಿಸಿದ ಪ್ರಮಾಣಶ್ಲೋಕಗಳನ್ನು ಸಮಗ್ರವಾಗಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿರುವುದು ಇದರ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಕೆಲವೆಡೆ ಅತ್ಯಂತ ಅಪೂರ್ವಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಸಹ ಇದರಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ '**ಅಗತಾಸೂನ್**' ಎಂಬ ಎರಡನೇ ಅಧ್ಯಾಯದ ೧೧ನೇ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿನ ಪದಕ್ಕೆ, **ಅಗತಾಸೂನ್ ಜೀವತ ಇವ ಗತಾಸೂನ್ ಮೃತಾನ್ ನಾನುಶೋಚಂತಿ । ಯದ್ವಾ , ಗತಾ ನಿರ್ಗತಾ ಅಸವಃ ಪ್ರಾಣೇಭ್ಯಸ್ತ ಇತಿ ಗತಾಸವೋ ದೇಹಾಃ ತದ್ವಿಪರೀತತ್ವಾತ್ ಜೀವಾಃ ಅಗತಾಸವಃ ।** ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು[೨].

---

೧. ಅವರ ವಿಷ್ಣುಸಹಸ್ರನಾಮ ವಿವೃತಿಯ ಆದ್ಯಂತಶ್ಲೋಕಗಳು ಹೀಗಿವೆ :

ಆದಿ : ಜ್ಞಾನಾನಂದಘನಾನಂತತನವೇಽನಂತಶಕ್ತಯೇ ।
ನಮೋಽನಂತಾಭಿಧಾನಾಯ ರಮಾನಾಥಾಯ ವಿಷ್ಣವೇ ॥
ಸುಧಾಂ ಬೋಧಮಯೀಂ ಪೀತ್ವಾ ಯನ್ಮುಖಾಂಬುರುಹೋದಿತಾಮ್ ।
ಪ್ರಾಪನ್ನಮೃತತಾಂ ಸಂತೋವೇದವ್ಯಾಸಂ ನಮಾಮಿ ತಮ್ ।
ಚಿತ್ತೇ ಮೇ ಪೂರ್ಣಬೋಧೋಽಸ್ತು ವಾಚಿ ಮೇ ಭಾತು ಭಾರತೀ ।
ಕ್ರಿಯಾಸುರ್ಗುರವಃ ಸರ್ವೇ ದಯಾಂ ಮಯಿ ದಯಾಲವಃ ॥
ತತ್ಪ್ರಸಾದಾತ್ ಯಥಾಶಕ್ತಿ ಶತಾರ್ಥಸ್ಯ ನಿರಂತರಮ್ ।
ವಿಷ್ಣುನಾಮಸಹಸ್ರಸ್ಯ ನಿರುಕ್ತಿಃ ಸಂಪ್ರಕಾಶ್ಯತೇ ॥

ಅಂತ್ಯ: ಏವಂ ವಿದ್ಯಾಧಿರಾಜೇನ ಪ್ರೀತ್ಯೈ ಮಾಧವಮಧ್ವಯೋಃ ।
ವಿಷ್ಣುನಾಮಸಹಸ್ರಸ್ಯ ನಿರುಕ್ತಿಃ ಸಂಪ್ರದರ್ಶಿತಾ ॥

೨. ಮಾದ್ಯದದ್ವೈತ್ಯಂಧಕಾರಪ್ರದ್ಯೋತನಮಹರ್ನಿಶಮ್ ।
ವಿದ್ಯಾಧಿರಾಜಂ ಸುಗುರುಂ ಧ್ಯಾಯಾಮಿ ಕರುಣಾಕರಮ್ ॥

ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರಸ್ವಾಮಿಗಳ ಗೀತಾರ್ಥಸಂಗ್ರಹ

ಗೀತಾವಿವೃತಿ ಎಂಬುದಾಗಿಯೆ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವ [೧]ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರಸ್ವಾಮಿಗಳವರ ಕೃತಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಗೀತಾರ್ಥಸಂಗ್ರಹ ಎಂಬುದಾಗಿ ಕೃತಿಕಾರರಿಂದಲೇ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಪಾಠಪ್ರವಾಚನ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ತುಂಬ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿರುವುದು ಇದರ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ.

ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರಸ್ವಾಮಿಗಳು ದ್ವೈತವೇದಾಂತದ ಪ್ರತಿಪಾದಕರಲ್ಲಿ ಅಗ್ರಶ್ರೇಣಿಯ ಗ್ರಂಥಕಾರರು. ಮಹಾತಪಸ್ವಿಗಳು, ಯೋಗಿಗಳೂ ಸಿದ್ಧಪುರುಷರು ಎಂಬ ವಿಶ್ವಖ್ಯಾತಿ ಹೊಂದಿರುವ ಇವರು ಅಪ್ರತಿಮ ಗ್ರಂಥಕಾರರಾಗಿಯೂ ದ್ವೈತವೇದಾಂತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಮಾನ್ಯರಾಗಿರುವರು. ಶ್ರೀಜಯತೀರ್ಥರ ೧೮ ಟೀಕಾಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ೧೭ ಗ್ರಂಥಗಳಿಗೆ ಟಿಪ್ಪಣಿ ರಚಿಸಿರುವ ಖ್ಯಾತಿ ಇವರದು. ಸರಳ ಶೈಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟ ವಿಚಾರಗಳಿಂದಗಿ ಟಿಪ್ಪಣ್ಯಾಚಾರ್ಯ-ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳೆಂಬ ಅಸಾಮನ್ಯ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಇವರದಗಿದೆ. ಶ್ರೀಮಧ್ವಸಿದ್ಧಾಂತಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ಋಗ್ವೇದ, ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರ, [೨]ಭಗವದ್ಗೀತೆ ಮತ್ತು ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳಿಗೆ ಅರ್ಥಸಂಗ್ರಹರೂಪ ಅಪೂರ್ವಕೃತಿಗಳನ್ನು ನೀಡಿರುವುದು ಇವರ ಅಸಾಮಾನ್ಯ ಕೊಡುಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಋಗ್ವೇದದ ಮೊದಲ ೪೦ ಸೂಕ್ತಗಳಿಗೆ ರಚಿತವಾಗಿರುವ ಋಗರ್ಥಮಂಜರೀ, ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳ ಮೇಲಿನ ತಂತ್ರದೀಪಿಕಾ, ನ್ಯಾಯಮುಕ್ತಾವಳಿಗಳು, ಗೀತೆಯ ಮೇಲಿನ ಗೀತಾರ್ಥಸಂಗ್ರಹ, ದಶೋಪನಿಷತ್ತುಗಳ ಅರ್ಥಸಂಗ್ರಹಗಳು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೂ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೂ ಮಧ್ವಭಾಷ್ಯದ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಮೂಲಾರೂಢಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ನೀಡುವ ನೆರವು [೩]ಅನನ್ಯವಾದುದು.

---

೧. ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರಸ್ವಾಮಿಗಳವರ ಜೀವನ ಕೃತಿಗಳು ಶಿಷ್ಯರು ಮೊದಲಾದವರ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿವರಗಳನ್ನು ನಮ್ಮ ಪ್ರಕಾಶನದ ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರದರ್ಶನ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರತೀರ್ಥಕೃತಿಮಂಜರೀ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು.

೨. ಗೀತಾಮತ್ಯರ್ಥಧೂತಶ್ರಿತಜನದುರಿತಾಮಿಂದುವಂಶಪ್ರಸೂತೌ
ವ್ಯಾಚಕ್ಷಾಣೇ ಮುರದ್ವಿಷ್ಯಭಿಜನಮಭಜದ್ವ್ರಮಿಂದೋರನಿದ್ರಮ್ ।
ಧೀರ ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರ ತ್ವಯಿ ಪುನರನಘೇ ಹಂಸವಂಶೋದಿತೇ ತಾಂ
ವ್ಯಾಕುರ್ವಾತ್ಯದ್ಯ ಭವ್ಯಂ ಕಥಮಿವ ನ ಭಜೇದಾಶು ಮಿತ್ರಾನ್ವವಾಯಃ ॥
– ಗುರುಗುಣಸ್ತವನ (ಶ್ಲೋ. ೨೫)

೩. ಧೂತಾವದ್ಯೈರವಿದ್ಯಾವಿಘಟನಪಟುಭಿರ್ವಿದ್ವದಭ್ಯರ್ಥನೀಯೈ-
ರ್ವಾಚಃ ಪ್ರಾಚಾಂ ಪ್ರವಾಚಾಮುಪಚಯಮಭಜನ್ ಯತ್ಕೃತಗ್ರಂಥಜಾತೈಃ ।
ಸಂಖ್ಯಾವಂತೋ ಯಮಾಹುರ್ಮುಹುರಖಿಲಕಲಾಮೂರ್ತಿಮುದ್ವೇಲಕೀರ್ತಿ-
ರ್ಧೀರಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರಃ ಸ ದಿಶತು ಸತತಂ ಭವ್ಯಮವ್ಯಾಹತಂ ನಃ ॥

ಚಿತ್ತೇ ನಾಯುಕ್ತಮರ್ಥಂ ಕಲಯತಿ ಸಹಸಾ ನಾಭಿಧತ್ತೇ ನ ಸದ್ಭಿಃ
ಸಾಕಂ ಮೀಮಾಂಸತೇ ವಾ ನ ಲಿಖತಿ ವಚಸೋದ್ಘಾಟಯತ್ಯಾಶಯಂ ಸ್ವಮ್ ।
ಉಕ್ತಂ ನೋ ವಕ್ತಿ ಭೂಯಃ ಕ್ವಚಿದಪಿ ಲಿಖಿತಂ ನೈವ ನಿರ್ಮಾರ್ಷ್ಟಿ ತಸ್ಮಾ-
ದಸ್ಮಾಭಿಃ ಸತ್ಪ್ರಬಂಧಪ್ರಣಯನವಿಷಯೇ ಸ್ತೂಯತೇ ರಾಘವೇಂದ್ರಃ ॥–ಗುರುಗುಣಸ್ತವನ (ಶ್ಲೋ.೧೦,೧೫)

ಶ್ರೀವ್ಯಾಸರಾಜರ ತಾತ್ಪರ್ಯಚಂದ್ರಿಕಾ ಮತ್ತು ತರ್ಕತಾಂಡವಕೃತಿಗಳಿಗೆ ಪ್ರಕಾಶ ಮತ್ತು ನ್ಯಾಯದೀಪ ಎಂಬ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದು ಅವು ಅತಂತ್ಯ ಮಾನ್ಯವೆನ್ನಿಸಿರುವ ಕೃತಿಗಳಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲದೇ ಶ್ರೀರಾಮಚಾರಿತ್ರ್ಯಮಂಜರೀ, ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣಚಾರಿತ್ರಮಂಜರೀ, ಮಹಾಭಾರತ-ತಾತ್ಪರ್ಯನಿರ್ಣಯಾಶಯಸಂಗ್ರಹಃ, ಪ್ರಾತಃಸಂಕಲ್ಪಗದ್ಯ, ಸರ್ವಸಮರ್ಪಣಗದ್ಯ, ನದೀತಾರತಮ್ಯಸ್ತೋತ್ರ ಮೊದಲಾದ ಕಿರುಕೃತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದು ಅವು ಸಹ ಅಪೂರ್ವವೇ ಆಗಿವೆ. ಅವರ ಮೇರುಕೃತಿ ನ್ಯಾಯಸುಧಾಟಿಪ್ಪಣಿ 'ಪರಿಮಳ'. ಅದರಿಂದಾಗಿ 'ಪರಿಮಳಾಚಾರ್ಯ'ರೆಂದೇ ಅವರು ಖ್ಯಾತರಾಗಿರುವರು.

ಭಗವದ್ಗೀತೆಗೆ ಗೀತಾರ್ಥಸಂಗ್ರಹವೆಂಬ ಈ ಕೃತಿಯನ್ನಲ್ಲದೇ ಶ್ರೀಜಯತೀರ್ಥರ ಗೀತಾಭಾಷ್ಯಪ್ರಮೇಯದೀಪಿಕಾ ಹಾಗು ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯನ್ಯಾಯದೀಪಿಕಾ ಕೃತಿಗಳಿಗೂ ಭಾವದೀಪ ಎಂಬ [೧]ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿರುವರು.

---

೧. ನ ಸ್ಯಾದೀಶಪ್ರಸಾದೋ ಗುರುವರಕರುಣಾಮಂತರೇಣೇತಿ ರೂಢೋ
ಧೀರ ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರ ವ್ರತಿವರ ಸುದೃಢಶ್ಚೇತಸಸ್ತೇ ವಿಪಾಕಃ।
ಯೇನ ವ್ಯಾಖ್ಯಾಯ ಗೀತಾಮಪಿ ಗುರುಚರಣೋದಾರತದ್ಭಾಷ್ಯಟೀಕಾ-
ವ್ಯಾಖ್ಯಾ ವಿಖ್ಯಾತವಿದ್ವನ್ಮಣಿಗಣವಿನುತಾಽಕಾರಿ ಭೂಯಸ್ತ್ವಯೈವ॥

ನಾನಾತಂತ್ರಪ್ರಸಂಗತ್ರಿಭುವನವಿದಿತೋದಾರಸಾರಸ್ವತೋಽಪಿ
ಪ್ರತ್ನಾನೇಕಪ್ರಬಂಧಪ್ರವಚನರಚನಾವಿತ್ತತತ್ಕೌಶಲೋಽಪಿ।
ಶಶ್ವದ್ವ್ಯಾಖ್ಯಾತಗೀತಾಕೃತಿರಪಿ ವಿಬುಧಾನುಗ್ರಹೈಕಾಗ್ರಚಿತ್ತೋ
ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯಟೀಕಾವಿವರಣಮಕರೋದದ್ಭುತಂ ರಾಘವೇಂದ್ರಃ॥

– ಗುರುಗುಣಸ್ತವನ (ಶ್ಲೋ. ೨೬, ೨೭)

ಅವರ ಗೀತಾಭಾಷ್ಯಪ್ರಮೇಯದೀಪಿಕಾಭಾವದೀಪ ಮತ್ತು ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯನ್ಯಾಯದೀಪಿಕಾಭಾವ-ದೀಪಕೃತಿಗಳ ಆದ್ಯಂತಶ್ಲೋಕಗಳು ಹೀಗಿವೆ :

ಗೀತಾಭಾಷ್ಯಪ್ರಮೇಯದೀಪಿಕಾಭಾವದೀಪ

ಆದಿ : ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣಂ ನತ್ವಾ ತಥಾ ಮಧ್ವಾದಿದೇಶಿಕಾನ್।
ಪ್ರಮೇಯದೀಪಿಕಾಭಾವದೀಪಂ ಕುರ್ಯಾಂ ಯಥಾಮತಿ॥

ಅಂತ್ಯ: ಕಲ್ಯಾಣಗುಣಪೂರ್ಣಾಯ ದೋಷದೂರಾಯ ವಿಷ್ಣವೇ।
ಅಮಂದಾನಂದಸಂದೋಹಸುಂದರಾಕೃತಯೇ ನಮಃ॥

ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯನ್ಯಾಯದೀಪಿಕಾಭಾವದೀಪ

ಆದಿ : ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣಂ ನತ್ವಾ ಪೂರ್ಣಬೋಧಾದಿಸದ್ಗುರೂನ್।
ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯಟೀಕಾಯಾ ಭಾವದೀಪಂ ಕರೋಮ್ಯಹಮ್।

ಅಂತ್ಯ: ಅಶೇಷದೋಷದೂರಾಯ ಗುಣಪೂರ್ಣಾಯ ವಿಷ್ಣವೇ।
ನಮಃ ಶ್ರೀಪ್ರಾಣನಾಥಾಯ ಭಕ್ತಾಭೀಷ್ಟಪ್ರದಾಯಿನೇ॥

ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರರ ಗೀತಾರ್ಥಸಂಗ್ರಹವು ಗೀತೆಯ ಪ್ರತಿಶ್ಲೋಕಕ್ಕೂ ಅತಂತ್ಯ ಅಧಿಕೃತವಾಗಿ ಮಧ್ವಸಿದ್ಧಾಂತಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ಅರ್ಥವನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತದೆ. ಅನೇಕ ಕಡೆ ಶ್ರೀವಿದ್ಯಾಧಿರಾಜರ ಗೀತಾವಿವೃತಿಯ ವಿವರಣೆಯಂತೆ ಇರುವುದೂ ಗಮನಾರ್ಹ. ಗೀತಾರ್ಥದ ಸ್ಪಷ್ಟೀಕರಣ-ದೊಂದಿಗೆ ಗೀತೆಯಲ್ಲಿ ಬಂದಿರುವ ಹೃಷೀಕೇಶ, ಗೋವಿಂದ ಮೊದಲಾದ ಭಗವನ್ನಾಮಗಳಿಗೆ ಭಾಷ್ಯತಾತ್ಪರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿತವಾದ ನಿರ್ವಚನಗಳನ್ನು ಈ ಕೃತಿ ನೀಡುತ್ತದೆ. ಮುಖ್ಯಪ್ರಸಂಗಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಕರಣಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ವಿವರಣೆಗಳೊಂದಿಗೆ ನೀಡಿ ಗೀತೆಯ ಪದಗಳನ್ನು ಸ್ಫುಟಪಡಿಸುವುದು ಇವರ ಮತ್ತೊಂದು ವಿಶೇಷ. ಗೀತೆಯ ಮುಖ್ಯವಿಚಾರಗಳಿಗೆ ಸಂವಾದಿಯಾಗಿ ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುವುದು ಇದರ ಅತ್ಯಂತ ಮುಖ್ಯವಾದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಶ್ರೀಮಾದಾಚಾರ್ಯ ಉದಾಹೃತವಾದ ಪ್ರಮಾಣಶ್ಲೋಕಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಸಮಗ್ರವಾಗಿ ಉದಾಹರಿಸದೇ ಸೂಚನೆಯನ್ನು ಮಾತ್ರ ನೀಡುವುದು ಇದರ ಮತ್ತೊಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಶ್ರೀವಿದ್ಯಾಧಿರಾಜರ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಅವುಗಳು ಸಮಗ್ರವಾಗಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ ಎಂಬ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಅವರು ಸೂಚನೆಯನ್ನು ಮಾತ್ರ ಮಾಡಿರುವರೆಂದು ಗ್ರಹಿಸಬಹುದು. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಇವೆರಡರ ಸಹಕಾರದೊಂದಿಗೆ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಮಾಡುವುದು ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ ಮಧ್ವಮತಾನುಸಾರಿಯಾದ ಸಮಗ್ರಭಾವಗ್ರಹಣಕ್ಕೆ ಜಿಜ್ಞಾಸುಗಳ ಪಾಲಿಗೆ ರಸದೌತಣ.

ಗೀತಾರ್ಥಸಂಗ್ರಹವು ಈಗಾಗಲೇ ಬೆಳಗಾಂ, ಕುಂಭಕೋಣ, ನಂಜನಗೂಡು ಮೊದಲಾದ ಅನೇಕ ಸ್ಥಳಗಳಿಂದ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತ ಪ್ರಕಾಶನಸಂಸ್ಥೆಗಳಿಂದ ಪ್ರಕಾಶಿತವಾಗಿದೆ. ಪ್ರಕೃತ ಸಂಪಾದನೆ ಮೇಲೆ ತಿಳಿಸಿದ ಈ ಮುದ್ರಿತ ಪ್ರತಿಗಳನ್ನಲ್ಲದೆ ನನ್ನ ಸಂಗ್ರಹದಲ್ಲಿನ ಅನೇಕ ಲಿಖಿತಪ್ರತಿಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿದ ಪರಿಷ್ಕೃತ ಆವೃತ್ತಿ; ಹಿಂದಿನ ಪ್ರಕಾಶನಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವೆಡೆ ಗೊಂದಲಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗು-ವಂತಿದ್ದವಾಕ್ಯಗಳು ಇಲ್ಲಿಯ ಶುದ್ಧಪಾಠದಿಂದಾಗಿ ಪರಿಹಾರವಾಗಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಶ್ರೀವಿದ್ಯಾಧಿರಾಜರ ಗೀತಾವಿವೃತಿ ಹಾಗು ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರಸ್ವಾಮಿಗಳ ಗೀತಾರ್ಥಸಂಗ್ರಹದ ಅಸಂಖ್ಯಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳು ಇಂದು ಸಹ ವಿವಿಧಗ್ರಂಥಾಗಾರಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬರುವುದು ಅವುಗಳ ಉಪಯುಕ್ತತೆಗೆ ಸಾಕ್ಷಿ. ಪಾಠಪ್ರವಚನಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಅವು ಬಳಕೆ-ಯಾಗುತ್ತಿದ್ದುದಕ್ಕೂ ಅ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳು ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ. ಗೀತಾರ್ಥಸಂಗ್ರಹರೂಪವಾದ ಶ್ರೀಮಧ್ವಮತಾನುಸಾರಿಯಾದ ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ಕೃತಿಗಳು ಉಪಲಬ್ಧವಿದ್ದರೂ ಈ ಎರಡು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಮಹತ್ವ ಬಂದಿದೆ.

ಗೀತಾವಿವೃತಿ ಹಾಗೂ ಗೀತಾರ್ಥಸಂಗ್ರಹಗಳು ಈ ಮುನ್ನ ಅನೇಕಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಾಶಿತವಾಗಿದ್ದರೂ, ಅವೆರಡೂ ಹೀಗೆ ಒಂದೇ ಸಂಪುಟದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಾಶನಗೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವುದು ನನ್ನ ಗಮನಕ್ಕೆ ಬಂದಂತೆ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಎಂಬುದು ವಿಶೇಷ. ಇದರ ಮೊದಲ ಆವೃತ್ತಿ ೨೦೦೬ರಲ್ಲಿ ನಮ್ಮ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾನದಿಂದ ಪ್ರಕಾಶನಗೊಂಡಿತ್ತು. ಅವುಗಳ ಪ್ರತಿಗಳು ಅನತಿಕಾಲ-

ದಲ್ಲಿಯೇ ತೀರಿಹೋಗಿದ್ದರಿಂದ ಈ ದ್ವಿತೀಯಾವೃತ್ತಿ ಪ್ರಕಾಶನಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದೆ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಹೊಸತಾಗಿ ದೊರೆತ ಲಿಖಿತಪ್ರತಿಗಳ ಆಧಾರದಿಂದ ಈ ಆವೃತ್ತಿಯನ್ನು ಇನ್ನಷ್ಟು ಪರಿಷ್ಕರಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ ಎಂಬುದು ವಿಶೇಷ.

ಪ್ರಸ್ತುತ ಆವೃತ್ತಿಯ ಪ್ರಕಾಶನಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಯೋಜಕರಾಗಿ ನಮ್ಮ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾನಕ್ಕೆ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿರುವವರು ಶ್ರೀಹರಿವಾಯುಗುರುಗಳ ವಿಶೇಷ ಭಕ್ತರೂ, ತತ್ತ್ವಪ್ರಸಾರದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತರೂ ಆಗಿರುವ, ಚೆನ್ನೈ ನಗರದ **ಡಾ|| ಉಷಾ ರುಬುಗುಂಡೇ ಹಾಗೂ ಡಾ|| ಕಮಲಾ** ಸಹೋದರಿಯರು. ಅವರು ಇದನ್ನು ತಮ್ಮ ಮಾತಾಪಿತೃಗಳಾದ **ದಿ. ಶ್ರೀ ದೇವಾಜಿ ರಾವ್ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀಮತಿ ರಾಧಾ** ಇವರ ಸ್ಮೃತಿಗಾಗಿ ಇದನ್ನು ಪ್ರಾಯೋಜಿಸಿರುವರು. ಇವರಿಗೆ ಶ್ರೀವ್ಯಾಸಮಧ್ವರು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಅನುಗ್ರಹಿಸಲಿ ಎಂದು ನಮ್ಮ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾನ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುವುದು. ಇದರ ಅಕ್ಷರ ಜೋಡಣೆಯ ಕಾರ್ಯ ನಮ್ಮ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾನದ್ದು, ಸಹಕಾರ ಶ್ರೀ ಆನಂದಪದ್ಮನಾಭ, ಶ್ರೀಮತಿ ಶಶಿಕಲಾ ಬಿ.ಎನ್, ಹಾಗೂ ಶ್ರೀಮತಿ ಭಾಗ್ಯಲಕ್ಷ್ಮಿ ಕೆ.ಆರ್ ಅವರದು. ಕರಡು ತಿದ್ದುವ ಕಾರ್ಯ ನನ್ನ ಪುತ್ರ ಚಿ. ಜಯಂತನದು. ಮುದ್ರಣ ಬೆಂಗಳೂರಿನ ವಾಗರ್ಥ ಅವರದು. ಇವರೆಲ್ಲರಿಗೂ ನಮ್ಮ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾನ ಋಣಿ.

ಬೆಂಗಳೂರು **ವ್ಯಾಸನಕೆರೆ ಪ್ರಭಂಜನಾಚಾರ್ಯ**

ಶ್ರೀಜಯತೀರ್ಥರ ಆರಾಧನೆ - ಶ್ರೀವಿಜಯಸಂವತ್ಸರ

೨೭-೦೭-೨೦೧೩

*****

सङ्केतसूची

गी.भा. - गीताभाष्यम्
गी.ता. - गीतातात्पर्यम्
म.भा.ता.नि. - महाभारततात्पर्यनिर्णयः
ऐ.उ.भा. - ऐतरेयोपनिषद्भाष्यम्
वि.स. - विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्
भा.ता. - भागवततात्पर्यनिर्णयः
बृ.उ.भा. - बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यम्
ब्र.सू. - ब्रह्मसूत्रम्
पा.सू. - पाणिनीसूत्रम्
ऋ. - ऋग्वेदः
पा. - पाठान्तरम्
तै.आ. - तैत्तिरीयारण्यकम्
तै. - तैत्तिरीयोपनिषत्
कठ., काठक - काठकोपनिषत्
श्वे. - श्वेताश्वतरोपनिषत्
छां. - छान्दोग्योपनिषत्

*****

ग्रन्थमालिकास्तोत्रम्

कृष्णं विद्यापतिं नत्वा पूर्णबोधादिसद्गुरून् ।
जयतीर्थमुनीन् नत्वा वक्ष्येऽहं ग्रन्थमालिकाम् ॥ १ ॥

नारायणेन व्यासेन प्रेरितस्तत्त्वसंविदे ।
ग्रन्थान् मध्वश्चकारासौ सप्तत्रिंशदमन्दधीः ॥ २ ॥

गीताभाष्यं विधायादौ प्रथमं तुष्टिदं हरेः ।
भाष्याणुभाष्ये चक्रेऽथ ह्यनुव्याख्यानमुत्तमम् ॥ ३ ॥

प्रमाणलक्षणं नाम कथालक्षणसञ्ज्ञिकम् ।
उपाधिखण्डनं चक्रे मायावादस्य खण्डनम् ॥ ४ ॥

चक्रे प्रपञ्चमिथ्यात्वमानखण्डनमुच्चधीः ।
चकार तत्त्वसङ्ख्यानं साधनं विष्णुदर्शने ॥ ५ ॥

ग्रन्थं तत्त्वविवेकाख्यं तत्त्वोद्योतं हरेः प्रियम् ।
कर्मनिर्णयनामानं ग्रन्थं न्यायार्थबृंहितम् ॥ ६ ॥

सुखतीर्थयतिश्चक्रे विष्णुतत्त्वविनिर्णयम् ।
ऋग्भाष्यं च चकारासौ सर्ववेदार्थनिर्णयम् ॥ ७ ॥

ऐतरेयं तैत्तिरीयं बृहदारण्यमेव च ।
ईशावास्यं काठकं च छान्दोग्याथर्वणे तथा ॥ ८ ॥

माण्डूक्यं नाम षट्प्रश्नं तथा तलवकारकम् ।
चक्रे भाष्याणि दिव्यानि दशोपनिषदां गुरुः ॥ ९ ॥

निर्णयं सर्वशास्त्राणां गीतातात्पर्यसञ्ज्ञिकम् ।
संन्यायविवृतिं नाम न्यायशास्त्रनिकृन्तनम् ॥ १० ॥

नरसिंहनखस्तोत्रं चक्रे यमकभारतम् ।
द्वादशस्तोत्रमकरोत् कृष्णामृतमहार्णवम् ॥ ११ ॥

तन्त्रसारं चकारासौ सदाचारस्मृतिं सुधीः ।
श्रीमद्भागवतस्यापि तात्पर्यं ज्ञानसाधनम् ॥ १२ ॥

महाभारततात्पर्यनिर्णयं संशयच्छिदम् ।
यतिप्रणवकल्पं च प्रणवार्थप्रकाशकम् ॥ १३ ॥

जयन्तीनिर्णयं चक्रे देवकीगर्भजन्मनः ।
कृष्णस्य कृष्णभक्तोऽयं द्वैपायनकराब्जभूः ॥ १४ ॥

त्रिंशत्सहस्रसङ्ख्याकं द्व्यधिकं तुष्टिदं हरेः ।
एतेषां पाठमात्रेण मध्वेशः प्रीयते हरिः ॥ १५ ॥

व्यासतीर्थयतिर्नाम मध्वग्रन्थानुकीर्तनम् ।
कृतवान् तज्ज्ञानमात्रेण प्रीयते कमलापतिः ॥ १६ ॥

॥ इति श्रीव्यासतीर्थकृत-ग्रन्थमालिकास्तोत्रम् ॥

•••••••

श्रीपूर्णप्रज्ञग्रन्थमालिकास्तुतिः - १

दश पञ्च च भाष्याणि दशप्रकरणानि च ।
तात्पर्याणि स्तुती कल्पौ स्मृतिर्यमकमर्णवः ॥
तन्त्रसारो विवरणं ग्रन्था मध्वमुखोद्गताः ।
एतेषां पाठमात्रेण प्रीयतां मे हयाननः ॥

॥ इति श्रीवादिराजश्रीचरणकृत-श्रीपूर्णप्रज्ञग्रन्थमालिकास्तुतिः - १॥

•••••••

श्रीपूर्णप्रज्ञग्रन्थमालिकास्तुतिः - २

भाष्याणां दशकं च पञ्चकयुतं तिस्रश्च निर्णीतयो
विष्णोः स्तोत्रयुगं दशप्रकरणं कल्पद्वयं च स्मृतीः ।
श्रीकृष्णामृततन्त्रसारयमकन्यायावलीदीपनं
यैनाकारि सदैव मध्वमुनिराड् दद्यात् सुविद्यां मम ॥

॥ इति श्रीयदुपत्याचार्यकृत-श्रीपूर्णप्रज्ञग्रन्थमालिकास्तुतिः - २ ॥

•••••••

श्रीपूर्णप्रज्ञग्रन्थमालिकास्तुतिः - ३

येनाकारि सुलक्षणद्वयमथो तत्त्वत्रिकं खण्डन-
त्रिकं निर्णयसत्त्रिकं सुगहनं भाष्याख्यसप्तद्वयम् ।
सत्तात्पर्ययुगं स्तुतित्रिकमनुव्याख्यानसारौ स्मृतिः
कल्पावर्णवभारते विवरणं पायात् स मां शंमुनिः ॥

॥ इति श्रीपूर्णप्रज्ञग्रन्थमालिकास्तुतिः - ३ ॥

•••••••

॥श्रीः॥

श्रीमद्भगवद्गीता

(श्रीविद्याधिराजीय-श्रीराघवेन्द्रतीर्थीय-व्याख्याद्वयोपेता)

प्रथमोऽध्यायः

[1]धृतराष्ट्र उवाच

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय[2] ॥ १ ॥

श्रीमद्विद्याधिराजभट्टोपाध्यायविरचित - गीताविवृतिः

[3]रमापतिं पूर्णगुणं मुकुन्दं व्यासं च विज्ञानसहस्रभानुम् ।
पूर्णप्रबोधं च सुतत्त्वदीपं क्रमाद्गुरूंश्च प्रणमामि मूर्ध्ना ॥१॥

श्रीमदानन्दतीर्थार्यमतमाश्रित्य यत्नतः ।
क्रियते विष्णुगीताया विवृतिः साधुसंविदे ॥२॥

---

१. अभूच्च तस्यां धृतराष्ट्रनामको गन्धर्वराट् पवनावेशयुक्तः ।
स मारुतावेशवशाद्बलाधिको बभूव राजा धृतराष्ट्रनामा ॥
- म.भा.ता.नि. (११/१३०,१३१)
'व्यासः षट्शतवर्षीयो धृतराष्ट्रमजीजनत्'इति स्कान्दे ॥ -भा.ता.२/१/८
गन्धर्वराजो धीमान् धृतराष्ट्र इति श्रुतः । -इति भारते(आश्रमवासिके ३१/८)

२. गवल्गणादास तथैव सूतात् समस्तगन्धर्वपतिः स तुम्बुरुः ।
य उद्वहो नाम मरुत्तदंशयुक्तो वशी सञ्जयनामधेयः ॥
विचित्रवीर्यस्य स सूतपुत्रस्सखा च तेषामभवत् प्रियश्च ।
समस्तविन्मतिमान् व्यासशिष्यो विशेषतो धृतराष्ट्रानुवर्ती ॥
- म.भा.ता.नि. (११/१४४,१४५)

३. गीतां कृष्णमुखाज्जातां शीतांशोरिव चन्द्रिकाम् ।
आसेव्य भवदावोत्थघर्मं निर्मूलयाम्यहम् ॥ - इति कश्चित् ।

[1]इह हि संसारे क्लिश्यमानं वेदार्थज्ञानरहितमधिकारवर्जितं च स्त्रीशूद्रादिकमवेक्ष्य कृपाविष्टैर्ब्रह्मेशानादिभिरर्थितो भगवान् व्यासोऽवततार । ततश्च संसारे क्लिश्यमानानां जनानां धर्मज्ञानद्वारा मोक्षो भवेदिति कृपालुः सर्ववेदार्थोपबृंहितां सर्वप्राणिभिरनवगाह्यां केवलं भगवत्स्वरूपपरां वासुदेवार्जुनसंवादात्मिकां महाभारतपारिजातमधुभूतां गीतामुपनिबबन्ध । तथोक्तम् -

"स्वयं नारायणो देवो ब्रह्मरुद्रेन्द्रपूर्वकैः ।
अर्थितो व्यासतां प्राप्य केवलं तत्त्वनिर्णयम् ।
चकार पञ्चमं वेदं महाभारतसञ्ज्ञितम् ॥"[2]

"शास्त्रेषु भारतं सारं तत्र नामसहस्रकम् ॥
वैष्णवं कृष्णगीता च तज्ज्ञानान्मुच्यतेऽञ्जसा ॥
न भारतसमं शास्त्रं कुत एवानयोः समम् ॥"[3]

तत्र भगवताऽर्जुनबोधने प्रसक्तिं दर्शयितुं कतिपयश्लोकाधिकाध्यायमारभते । तदयमध्यायार्थसंक्षेपः - भगवतः सारथ्यादिना पाण्डवानां भगवत्कृपाविषयकत्वं सर्वलोकसाक्षिकमपि सर्वप्रकारेणान्धत्वादजानन् धृतराष्ट्रः स्वपुत्राणां विजयविविदिषया 'मत्पुत्राः पाण्डुपुत्राश्च धर्मभूमौ कुरुक्षेत्रे योद्धुमिच्छन्तो मिलिताः सन्तः किं कृतवन्तः' इति सञ्जयं पप्रच्छ ॥१॥

---

१. नष्टधर्मज्ञानलोककृपालुभिर्ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिरर्थितो ज्ञानप्रदर्शनाय भगवान् व्यासोऽवततार । तत-श्चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसाधनादर्शनात् वेदार्थाज्ञानाच्च संसारे क्लिश्यमानानां वेदानधिकारिणां स्त्रीशूद्रादीनां च धर्मज्ञानद्वारा मोक्षो भवेदिति कृपालुः सर्ववेदाद्यर्थोपबृंहितां तदनुक्त-केवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्तां च सर्वप्राणिनामवगाह्यानवगाह्यरूपां केवलभगवत्स्वरूपपरां परोक्षार्थां महाभारतसंहितामचीक्लृपत् । ...... तत्र च सर्वभारतार्थसङ्ग्रहां वासुदेवार्जुनसंवादरूपां भारतपारिजातमधुभूतां गीतमुपनिबबन्ध । - गी.भा.

२. ब्रह्माण्डवचनम् । - गी.ता.

३. ब्रह्माण्डवचनम् । - गी.ता.

॥ श्रीमद्राघवेन्द्रयतिविरचित - गीतार्थसङ्ग्रहः ॥

ॐ ॥ लक्ष्मीनारायणं नत्वा पूर्णबोधादिकान् गुरून् ।
कुर्मः श्रीकृष्णगीताया [१]भाष्याद्युक्तार्थसङ्ग्रहम् ॥

"स्त्रीशूद्रब्रह्मबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।
इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ॥"

इति[२] भागवतोक्त्या वेदार्थज्ञानानधिकारिणां स्त्रीशूद्रादीनां धर्मज्ञानद्वारा मोक्षो भवेदिति भगवान् वेदव्यासः सम्भवसभाऽरण्यविराटोद्योगभीष्मद्रोणकर्णशल्य-गदासौषुप्तिकशान्त्यानुशासनिकाश्वमेधिकमौसलमहाप्रस्थानस्वर्गारोहणभविष्य-त्पर्वभेदेनाष्टादशपर्वात्मकं[३] भारतं कृत्वा, तत्र भीष्मपर्वणि भारतपारिजात-मधुभूतां सर्वभारतार्थसङ्ग्रहभूतां श्रीकृष्णार्जुनसंवादरूपां भगवद्गीतां निबबन्ध ।

तत्र [४]पूर्वषट्के ज्ञानोपायोक्तिः । [५]द्वितीयषट्के तत्साध्यज्ञानस्योक्तिः । तृतीयषट्के प्रागुक्तस्य प्रपञ्चनं क्रियत इति विवेकः ।

तत्राद्याध्यायो द्वितीये कतिपयश्लोकाश्च कृष्णेनार्जुनबोधने प्रसक्तिसम्पादनाय प्रवृत्ताः । तत्रायमर्थः । धृतराष्ट्र उवाच । किमित्याह - **धर्मेति** । धर्मसाधनभूमौ कुरुक्षेत्रे **युयुत्सवः** युद्धमिच्छन्त एव । **समवेताः** मिलिताः सन्तः । मामकाः मदीयाः दुर्योधनादयः । **पाण्डवाश्च** । हे **सञ्जय किमकुर्वत** 'इति' इतिशब्दो योज्यः । पाण्डवानां भगवत्प्रियत्वं सर्वसाक्षिकमप्यजानन् धृतराष्ट्रः स्वपुत्राणां विजयविविदिपया सञ्जयं पप्रच्छेत्यर्थः ॥१॥

---

१. आदिशब्देन गीतातात्पर्यगीताभाष्यप्रमेयदीपिकागीतातात्पर्यन्यायदीपिकादयो गृह्यन्ते ।

२. भागवते. १-४-२५

३. आदिसभावनविराटोद्योगभीष्मद्रोणकर्णशल्यसौपुप्तिकशान्त्यानुशासनिकाश्वमेधिकाश्रम-वासिकमौसलमहाप्रस्थानस्वर्गारोहणपर्वाणि अष्टादशभारतपर्वाणि । हरिवंशपर्व विष्णुपर्व भविष्यत्पर्वेति त्रीणि पर्वाणि हरिवंशान्तर्गतानि ।

४. साधनं प्राधान्येनोक्तमतीतैरध्यायैः ।

५. उत्तरैस्तु षड्भिर्भगवन्माहात्म्यं प्राधान्येनाह ।

सञ्जय उवाच -

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं [१]दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥२॥

(वि) सञ्जय उवाच । दुर्योधनो राजा व्यूहात्मना रचितं पाण्डवसैन्यं दृष्ट्वा द्रोणाचार्यसमीपमागत्य वचनमुवाच ॥२॥

(रा) धृतराष्ट्रप्रश्नस्य सञ्जय उत्तरमुक्तवानित्याह वैशम्पायनो जनमेजयं प्रति **सञ्जय उवाच** इत्यादिनवभिः श्लोकैः । दुर्योधनकृतव्यापारमाह - **दृष्ट्वेत्यादिना । दुर्योधनस्तु राजा । तदा** युद्धार्थं मिलितसमये । **व्यूढं** व्यूहात्मना रचितम् । पाण्डवसैन्यं **दृष्ट्वा तु** दृष्ट्वैव इति वा तोरन्वयः । [२]द्रोणाचार्यसमीपमागत्य वचनमुवाच ॥२॥

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥३॥

(वि) भो आचार्य ! तव शिष्येण [३]धृष्टद्युम्नेन व्यूहरचनयाऽधिष्ठितां पाण्डवसेनां पश्य ॥३॥

---

१. कलिः सुयोधनोऽजनि प्रभूतवाहुवीर्ययुक् ।
प्रधानवायुसन्निधेर्वलाधिकत्वमस्य तत् ॥ ....
वरादुमापतेस्ततः कलिस्स देवकण्टकः ।
बभूव वज्रकाययुक् सुयोधनो महावलः॥ - म.भा.ता.नि (१२/३८,४१)

२. अम्भोजजावेशयुतो वृहस्पतिः कर्तुं हरेः कर्म भुवो भरोद्धृतौ ।
द्रोणेति नामास्य चकार तातो मुनिर्भरद्वाज उतास्य ..॥ म.भा.ता.नि. (११/६५,६६)

३. दीप्ताङ्गारनिभो वह्निः कुण्डमध्यात् समुत्थितः ।
किरीटी कुण्डली दीप्तो हेममाली वरासिमान् ।
रथेनादित्यवर्णेन नदन् द्रुपदमभ्ययात् ।
धृष्टत्वात् द्योतनत्वाच्च धृष्टद्युम्न इतीरितः ।
मुनिभिर्द्रुपदेनापि सर्ववेदार्थतत्त्ववित् ॥ -म.भा.ता.नि. (१८/१००/१०२)

(रा) तद्वचनमेवानुवदति सञ्जयः - **पश्यैताम्** इत्यादिना । हे **आचार्य तव शिष्येण धीमता** धृष्टद्युम्नेन । **व्यूढाम्** । **पाण्डुपुत्राणां एतां महतीं चमूं** सेनाम् । **पश्य** ॥३॥

अत्र शूरा महेष्वासा [1]**भीमार्जुनसमा युधि ।**
[2]**युयुधानो** [3]**विराटश्च** [4]**द्रुपदश्च महारथः ॥४॥**

(रा) **अत्र** सेनायाम् । **महेष्वासाः** महाधानुष्काः । **युधि भीमार्जुनसमाः शूराः** सन्ति । ते क इत्यत आह - **युयुधान** इत्यादिना । **महारथ** इति प्रत्येकमन्वेति ॥४॥

[5]**धृष्टकेतुश्चेकितानः**[6] **काशिराजश्च वीर्यवान् ।**
पुरुजित् कुन्तिभोजश्च [7]**शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥५॥**

---

१. स वायुरेवाभवदत्र भीमनामा भृता माः सकला हि यस्मिन् ।
स विष्णुनेशेन युतस्सदैव नाम्ना सेनो भीमसेनस्ततोऽसौ ॥ - म.भा.ता.नि.(१२/५४)
- .... ततः प्रजज्ञे स्वयमेव शक्रः ॥
स चार्जुनो नाम नरांशयुक्तो विष्ण्वावेशी वलवानस्त्रवेत्ता । -म.भा.ता.नि. (१२/९८,९९)
२. अभूच्छिनिर्नाम यदुप्रवीरस्तस्यात्मजः सत्यक आस तस्मात् ।
कृष्णः पक्षो युयुधानाभिधेयो गरुत्मतोंऽशेन युतो वभूव ॥
यः संवहो नाम मरुत् तदंशश्चक्रस्य विष्णोश्च वभूव तस्मिन् ।
- म.भा.ता.नि. (११/२३२.२३३)
३. तेषां समानो वयसा विराटस्त्वभूद्धहा नाम विधातृगायकः ।
मरुत्सु यो विवहो नाम तस्याप्यंशेन युक्तो निजधर्मवर्ती ॥ -म.भा.ता.नि.(११/७२)
४. स तद्विलज्जावशतः पदेन समाक्रमत्तस्य वभूव सूनुः ।
हुहू तु नाम्ना स विरिञ्चगायको नाम्नाऽऽवहो यो मरुतां तदंशयुक् ॥ ...
पदे द्रुतत्वात् द्रुपदाभिधेयस्स ......॥ -म.भा.ता.नि. (११/६८,७०)
५. अथोपयेमे शिशुपालपुत्रीं युधिष्ठिरो देवकीं नाम पूर्वाम् ।
स्वीयां भार्यां यत्सहजो धृष्टकेतुरनुह्लादस्सवितुश्चांशयुक्तः ॥ -म.भा.ता.नि.(२०/११)
६. मरुत्सु नाम प्रवहो यदुष्वभूत् स चेकितानः ... -म.भा.ता.नि.(१२/१०३)
७. शैव्यनामऋभुः -म.भा.ता.नि. (२०/५०)

(रा) वीर्यवानिति विशेषणम् । नरपुङ्गवो नरश्रेष्ठ इत्यपि त्रयाणाम् ॥५॥

[1]युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥६॥

(वि) अस्यां सेनायां महाधनुषो युद्धे भीमार्जुनतुल्याः सात्यकिप्रमुखाः शूराः सन्ति ॥४,५,६॥

(रा) महारथत्वं नाम -

"एको दशसहस्राणां योधयेद्यस्तु धन्विनाम् ।
शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥"[2]

इत्युक्तरूपम् । विक्रान्तः = पराक्रमवान् । [3]सौभद्रः = अभिमन्युः । [4]द्रौपदेयाः = द्रौपदीपुत्राः ॥६॥

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान् निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य सञ्ज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥७॥

(वि) अस्माकं तु सम्बन्धिनो ये बलिष्ठाः मम सैन्यनायकास्तान् निबोध जानीहि । तव सम्यग्ज्ञानार्थं तान् ब्रवीमि ॥७॥

---

१. चक्ररक्षौ तु तस्यास्तां युधामन्यूत्तमौजसौ ।
धात्रर्यमावेशयुतौ विश्वावसुपरावसू ॥ -म.भा.ता.नि. (१८/७३)

२. भारते (५/१६८/१४९)

३. ....अभिमन्युः ।
चन्द्रांशयुक्तोऽतितरां बुधोऽसौ जातः सुभद्राजठरेऽर्जुनेन ।
धर्मेरशक्रांशयुतोऽश्विनोश्च तथैव कृष्णस्य सुसन्निधानयुक् ॥ - म.भा.ता.नि. २०/२१२,२१३

४. 'आसन् कृष्णायाः पञ्च पुत्रा गुणाढ्या विश्वेदेवाः पञ्चगन्धर्वमुख्यैः ।
आविष्टास्ते चित्ररथाभिमताम्रकिशोरगोपालवलैः क्रमेण ॥
प्रतिविन्ध्यः श्रुतसोमः श्रुताख्यकीर्तिः शतानीक उत श्रुतक्रियः ।
युधिष्ठिराद्यैः क्रमशः प्रजातास्तेषां द्वयोश्चावरजोऽभिमन्युः ॥'
- मा.भा.ता.नि. (२०/२११,२१२) इत्युक्ताः पञ्चद्रौपदेयाः ।

(रा) अस्माकं त्विति । पाण्डवव्यावर्तकस्तुशब्दः । **अस्माकं** सम्बन्धिनः । **विशिष्टाः** बलिष्ठाः । **मम सैन्यस्य नायकाः** नेतारः । **ये तान् निबोध** बुद्धिस्थान् जानीहि । **ते** तव **सम्यग्ज्ञानार्थं तान् ब्रवीमि** । **द्विजोत्तम**ेत्याचार्य-सम्बोधनम् ॥७॥

भवान् [1]भीष्मश्च [2]कर्णश्च [3]कृपश्च समितिञ्जयः ।
अश्वत्थामा[4] विकर्णश्च[5] सौमदत्तिस्तथैव च ॥८॥

(रा) तानाह - द्वाभ्याम् **भवानित्यादिना । समितिञ्जयः** युद्धे जयशीलः। **सौमदत्तिः[6]** सोमदत्तसुतो भूरिश्रवाः ॥८॥

---

१. भीष्मः - द्युनामकवसुः । ब्रह्मांशयुक्च ।
२. पुरा स वालिमारणप्रभूतदोषकारणात् ।
सहस्रवर्मनामिनाऽसुरेण वेष्टितोऽजनि ॥
यथा ग्रहैर्विदूष्यते मतिर्नृणां तथैव हि ।
अभूच्च दैत्यदूषिता मतिर्दिवाकरात्मनः ॥
तथाऽपि रामसेवनाद्धरेश्च सन्निधानयुक् ।
सुदर्शनीयकर्णतः स कर्णनामकोऽभवत् ॥ -म.भा.ता.नि. (११/१५५-१५७)
३. विष्कम्भो नाम रुद्राणां भूभारहरणेऽङ्गताम् ।
हरेः प्राप्तुं .... कृपः........॥ -म.भा.ता.नि. (११/५८,६०)
४. ततोऽब्दतो भूभरसंहृतौ हरेरङ्गत्वमाप्तुं गिरिशोऽजनिष्ट ।
अश्वत्थामा नामतोऽश्वध्वनिं स यस्माच्चक्रे जायमानो महात्मा ॥
स सर्वविद्बलवानस्त्रवेत्ता कृपस्वसायां द्रोणवीर्योद्भवोऽभूत् ।
-म.भा.ता.नि.(१२/१०४-१०५)
५. ... अतिकायसम्भवः । स वै विकर्ण उच्यते .... ॥ -म.भा.ता.नि. (१२/४३)
६. सोमदत्तस्य त्रयः पुत्राः । भूरिः, भूरिश्रवाः, शलश्चेति । अत्र सौमदत्तिशब्देन भूरिश्रवा विवक्षितः । तस्यैव तेषां बलाधिक्यात् । तदुक्तम् -
अजैकपादहिर्बुध्निर्विरूपाक्ष इति त्रयः ।
रुद्राणां सोमदत्तस्य बभूवुः प्रथिताः सुताः ॥
विष्णोरेवाङ्गतामाप्तुं भूरिर्भूरिश्रवाश्शलः ।
शिवादिसर्वरुद्राणामवेशाद्बलतस्तथा ॥

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥९॥

(वि) ते च भवदादयो मन्निमित्तं प्राणत्यागे कृतनिश्चयाः । अनेकशस्त्रास्त्रधारिणो युद्धकुशलाः ॥८॥९॥

(रा) शूरा एवेति वा **मदर्थे एवेति** वाऽवधारणान्वयः । **त्यक्तजीविताः** = प्राणत्यागे कृतनिश्चया इत्यर्थः । प्रह्रियन्ते एभिरिति प्रहरणानि[१] = अस्त्राणि । नानाविधानि शस्त्राणि येषां ते **नानाशस्त्रप्रहरणाः** । **युद्धविशारदाः** = युद्धकुशलाः ॥९॥

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
[२]पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥१०॥

(वि) तथापि भीष्माभिरक्षितमस्मद्बलं न पाण्डवविजये समर्थं प्रतीयते ॥

(रा)बलद्वये बलिष्ठपरिगणने पाण्डवविजये मम सन्देहोऽस्ति । ततो भवदादयः सर्वे बहुसन्नद्धा भवन्त्विति भावेनाह - **अपर्याप्तमिति** । सेनापतिभूत**भीष्माभिरक्षितम्** । **अस्माकं** तत्प्रागुक्तबलिष्ठोपेतं **बलम्** । **अपर्याप्तं**

भूरिश्रवा अतिवलस्तत्रासीत् परमास्त्रवित् ।
तदर्थं हि तपश्चीर्णं सोमदत्तेन शम्भवे ॥
दत्तो वरश्च तेनास्य त्वत्प्रतीपाभिभूतिकृत् ।
वलवीर्यगुणोपेतो नाम्ना भूरिश्रवाः सुतः ॥ - म.भा.ता.नि. (२०/११-१४)

१. सर्वप्रहरणायुधः इति विष्णुसहस्रनामसु ।

२. न हीमे सर्वराजानः पर्याप्ताः सहितास्त्वया ।
क्रुद्धस्य भीमसेनास्य प्रेक्षितुं मुखमाहवे ॥
- इति भारते दुर्योधनं प्रति श्रीकृष्णवचने(५/१२४/४७) पर्याप्तशब्दस्य समर्थत्ववाचकत्वं व्यक्तम् ।
"दुर्योधनः स्वयमेव भीमाभिरक्षितं पाण्डवानां वलमात्मीयं च भीष्माभिरक्षितं वलमवलोक्य, (आत्मीय) आत्मविजये तस्य वलस्य पर्याप्ततामात्मीयस्य वलस्य तद्विजये चापर्याप्ततामाचार्याय निवेद्य, अन्तर्विषण्णोऽभवत् ॥" - इति रामानुजीयभाष्ये ।

पाण्डवजये न समर्थं प्रतीयते । भीमाभिरक्षितमिदं पाण्डवानां बलं तु । पर्याप्तम् अस्मद्विजये शक्तं प्रतीयते ॥१०॥

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥११॥

(वि) अतो भवन्तः सर्व एव व्यूहप्रवेशमार्गेषु स्वां स्वां भूमिमपरित्यज्यावस्थिताः सन्तः यथाऽन्यैर्युध्यमानः पृष्ठतः कैश्चिन्न हन्यते तथा भीष्मं रक्षन्तु इति द्रोणाचार्यमुक्त्वा दुर्योधनो विषसाद ॥११॥

(रा) हि यस्मादेवमतः । भवन्तः सर्व एव । सर्वेष्वयनेषु व्यूहप्रवेशमार्गेषु यथाभागमवस्थिताः स्वस्वरणभूमिस्थानेषु दृढमवस्थिताः सन्तः । भीष्ममेवाभिरक्षन्तु । अन्यैर्युध्यमानो भीष्मः पृष्ठतोऽरिभिर्यथा न हन्यते तथा रक्षन्तु । इति द्रोणाचार्यमुक्त्वा विषसाद ॥११॥

सञ्जय उवाच

तस्य सञ्जनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥१२॥

(रा) एवं विषादिनस्तस्य दुर्योधनस्य । हर्षं सञ्जनयन् जनयितुम् । "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः"[1] इति हेतौ शत्रन्तम् । प्रतापवान् कुरुवृद्धः पितामहो भीष्मः । सिंहनादं उच्चैर्विनद्य शङ्खं दध्मौ । 'ध्मा शब्दे' ॥१२॥

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥१३॥

(वि) तस्य विषादमालोक्य भीष्मः तस्य हर्षं जनयितुं सिंहनादं शङ्खध्वानं च कृत्वा शङ्खभेर्यादिनिनादैश्च विजयाभिशंसिनं घोषं चाकारयत् ॥१२॥१३॥

---

१. पा.सू. ३/२/१२६

(रा) ततः तच्छङ्खध्वानानन्तरम् । **पणवानकगोमुखाः** वाद्यविशेषाः । **सहसैव** = युगपदेव । **तुमुलः** सर्वत्र परिपूर्णः । **अभवत्** ॥१३॥

ततः [1]श्वेतर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥१४॥

(वि) ततस्तद्घोषमाकर्ण्य । कृष्णार्जुनौ स्वं स्वं शङ्खं प्रदध्मतुः ॥१४॥

(रा) ततः तेषां घोषानन्तरम् । **श्वेतहयैः** शुक्लवर्णाश्वैः **युक्ते** । [2]**स्यन्दने** = रथे । **पाण्डवस्त्वर्जुनः । स्थितावेव** इत्यन्वयः ॥१४॥

[3]पाञ्चजन्यं हृषीकेशो [4]देवदत्तं धनञ्जयः ।
[5]पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥१५॥

---

१. श्वेतैर्हयैयुक्ते (पा.) । अनेन श्वेतवाहन इति अर्जुनस्य नामान्तरस्य निर्वचनमुक्तं भवति । अर्जुनः फल्गुनो जिष्णुः किरीटी श्वेतवाहनः । बीभत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनञ्जयः ॥ श्वेताः काञ्चनसंनाहा रथे युज्यन्ति मे हयाः । सङ्ग्रामे युध्यमानस्य तेनाहं श्वेतवाहनः ॥ (भारते) (४-४४-९,१५)

२. पार्थरथस्य महत्त्वं यथा -
'रथं च शुभ्राश्वयुतं जयावहं तूणौ तथा चाक्षयसायकौ शुभौ ।
ध्वजं च रामस्य हनूमदङ्कमादाय सर्वं वरुणादर्जुनेऽदात् ॥' -म.भा.ता.नि. (२०/२२७)
- ध्वजं च रामस्य हनुमदङ्कमित्यत्र रामस्य युद्धकाले हनूमदङ्कम् । यदा रामः इन्द्रदत्तमिमेव रथमारुह्य रावणं प्रति युद्धं चक्रे तदा हनुमान् ध्वजाग्रे अङ्कतया स्थितः । स एव रथः अर्जुनार्थमिन्द्रेण वरुणवशे दत्तोऽभूदिति भावः ॥
इति श्रीवादिराजतीर्थश्रीचरणाः (भावप्रकाशिका)

३. पाञ्चजन्याभिमानिनी सत्त्वात्मिका श्रीदेवी - 'सत्त्वात्मिका शङ्खम्' इति निर्णयोक्तेः । (३/७५) तस्य अवान्तराभिमानी तु अनिरुद्धः -'सोऽनिरुद्धो ब्रह्मोद्भवः शङ्खतनुः पुमात्मा' (३-७७) इति तत्रैवोक्तत्वात् । पाञ्चजन्यघोषवैभवं व्यक्तं भारते -
'स पाञ्चजन्योऽच्युतवक्त्रवायुना भृशं सुपूर्णोदरनिसृतध्वनिः ।
जगद्विरिञ्चेशसुरेन्द्रपूर्वकं प्रकम्पयामास युगात्यये यथा ॥' (७/७३/५२)

४. देवैर्दत्तः देवदत्तः । तदुक्तं तात्पर्यनिर्णये - 'शङ्खं ददुस्तस्य देवा देवदत्तः स शङ्खराट् ।' इति । (२२/३२७)

५. भीमसेनशङ्खघोषस्य माहात्म्यमुक्तं निर्णये -
भीमस्य नानदत एव महास्वनेन विण्मूत्रशोणितमथो मृतिमापुरेके ।(२६/१३९) इति ।

(रा) तद्विवृणोति - **पाञ्चजन्यमिति** । [1]हृषिकेशशब्दार्थ उक्तो गीताभाष्ये एकादशे - "हृषीकाणाम् इन्द्रियाणाम् ईशत्वाच्च हृषीकेशः" इत्यादि । **दध्मौ** इत्यन्वयः ॥१५॥

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः[2] ।
[3]नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥१६॥

(रा) अनन्तविजयम् अनन्तविजयाख्यम् । **नकुलः** सुघोपाख्यं शङ्खम् । **सहदेवो** मणिपुष्पकाख्यम् । दध्मुः । इति अन्वयः ॥१६॥

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥१७॥

(रा) परमेष्वासो महाधानुष्कः **काश्यः** । **महारथः शिखण्डी च** । **अपराजितः सात्यकिश्च** ॥१७॥

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
सौभद्रश्च महाबाहुः [4]शङ्खं(न्) दध्मुः पृथक् पृथक् ॥१८॥

---

१. गी.भाष्ये श्लो. ११-३६ व्याख्यानावसरे । 'अग्नीपोमाद्यन्तर्यामितया जगद्धर्पणात् हृपीकेशः । केशत्वं त्वंशूनां तन्नियन्तृत्वादेः । प्रमाणं तु 'शशिसूर्यनेत्रम्' इत्यत्रोक्तम् । हृपीकाणामिन्द्रियाणामीशत्वाच्च हृपीकेशः । तेषां विशेपत ईशत्वं च 'यः प्राणे तिष्ठन्' इत्यादौ सिद्धम् । 'न मे हृपीकाणि पतन्त्यसत्पथे' इत्यादिप्रयोगाच्च । इतरोऽर्थो मोक्षधर्मे सिद्धः-

'सूर्याचन्द्रमसौ शश्वत् केशैर्मे अंशुसञ्ज्ञितैः ।
वोधयन् स्थापयंश्चैव जगदुत्पद्यते पृथक् ।
वोधनात् स्थापनाच्चैव जगतो हर्पसम्भवात् ।
अग्नीपोमकृतैरेभिः कर्मभिः पाण्डुनन्दन ।
हृपीकेशोऽहमीशानो वरदो लोकभावनः ॥' इति ।

२. युधिष्ठिरं यमो हि स प्रपेद आत्मपुत्रताम् ॥ - म.भा.ता.नि. (१२/३३)

३. इतीक्षन्त्याऽऽकारितावश्विनौ तौ शीघ्रं प्राप्तौ पुत्रकौ तत्प्रसूतौ ।
तावेव देवौ नकुलः पूर्वजातः सहदेवोऽभूत् पश्चिमस्तौ यमौ च ॥-मा.भा.ता.नि.(१२/१२५)

४. 'शङ्खम्' इति रा.पाठः ।

(वि) ततो वृकोदरादयश्च स्वकीयान् शङ्खान् पृथक् पृथक् दध्मुः ॥१५-१८॥

(रा) **पृथिवीपते** हे धृतराष्ट्र । **महाबाहुः सौभद्रो**ऽभिमन्युश्च । **शङ्ख**मिति समुदायाभिप्रायः । स्वस्वशङ्खान् दध्मुरिति ॥१८॥

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥१९॥

(वि) स [1]घोषो नभश्च पृथिवीं च व्याप्तः प्रतिध्वनिभिः पूरयन् धृतराष्ट्रस्य तव पुत्राणां हृदयानि विदारितवान् । अद्यैव नष्टं कुरुकुलमिति त्वत्पुत्रा मेनिरे ॥१९॥

(रा) स घोषस्तुमुलो व्याप्तो भूत्वा । **नभश्च पृथिवीं च व्यनुनादयन्**=तत्र तत्र प्रतिध्वनिं जनयन्नेव । **धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत्** । अद्यैव नष्टं कुरुकुलमिति त्वत्पुत्रा मेनिर इत्यर्थः ॥१९॥

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् [2]कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥२०॥

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

(वि) हे महीपते ! धृतराष्ट्र ! अथार्जुनो युद्धार्थं व्यवस्थितान् धार्तराष्ट्रान् दृष्ट्वा ॥२०॥

---

१. शङ्खघोषस्य माहात्म्यमुक्तं पुराणे -
गर्भा देवारिनारीणां विशीर्यन्ते सहस्रधा ।
तव नादेन पाताले पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते ॥ इत्यादि ।
२. ध्वजस्य माहात्म्यमुक्तं निर्णये -
विशेषतो ध्वजसंस्थे हनूमत्यजेयता स्याज्जयरूपो यतोऽसौ ।
सर्वं च तद्दिव्यमभेद्यमेव .... ॥ - म.भा.ता.नि. (२०/२२८)

(रा) तत्त्वोपदेशप्रसङ्गकम् अर्जुनविषादं वक्तुम् एतावानुपोद्घातः प्रवृत्तः । एवं दुर्योधनव्यापारं दलद्वयगतव्यापारं चोक्त्वा, अधुना अर्जुनव्यापारमाह - [1]**अथ** इत्यादि चतुर्भिश्श्लोकैः । **अथ**ानन्तरम् । **कपिध्वजोऽर्जुनः । व्यवस्थितान्** युद्धे कृतनिश्चयान् । **दृष्ट्वा शस्त्रसम्पाते** = शस्त्रप्रहरणे प्रवृत्ते । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा'[2]। प्रवर्तितुमुद्युक्ते सति । **तदा** शस्त्रसम्पातप्राक्काले। **इदं** वक्ष्यमाणम् । **वाक्यमाहे**त्यन्वयः ॥२०॥

अर्जुन उवाच

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत[3] ॥२१॥

यावदेतान् निरीक्ष्येऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥२२॥

(वि) कृष्णं प्रति । कैः सह मया योद्धव्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

योत्स्यमानानवेक्ष्येऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥२३॥

(वि) दुर्योधनस्य प्रियं कर्तुमिच्छन्तो य इह समागताः । तानेतान् यावदवेक्ष्यामि तावदुभयोः सेनयोर्मध्ये रथं स्थापयेत्युवाच ॥ २३ ॥

(रा) सार्धश्लोकद्वयेन तद्वाक्यमाह - **सेनयो**रिति । **अस्मिन्** रणोद्योगे । **कैः सह मया योद्धव्यम्** । **दुर्बुद्धेर्धार्तराष्ट्रस्य** प्रियं कर्तुमिच्छन्तः । **येऽत्र समागताः** तान् **योद्धुकामानवस्थितान्** । **योत्स्यमानान्** । **यावत्** द्रक्षामि तावदुभयोः **सेनयोर्मध्ये रथं स्थापये**त्याह इत्यर्थः ॥२१॥२२॥२३॥

---

१. 'अथ'शब्दो मङ्गलार्थोऽधिकारानन्तर्यार्थश्च ॥ इति ब्रह्मसूत्रभाष्ये (१/१/१)

२. पा.सू. ३/३/१३१

३. अच्युतानन्तगोविन्दनामोच्चारणभेषजात् ।
नश्यन्ति सकला रोगाः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥
- इति अच्युतनाममाहात्म्यमुक्तं कृष्णामृतमहार्णवे ।

सञ्जय उवाच

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥२४॥

(वि) एवमर्जुनेनोक्तो हृषीकेशो भीष्मादीनां मुखे । रथं स्थापयित्वा ॥२४॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति ॥२५॥

(वि) हे पार्थ ! एतान् कुरून् पश्येत्युवाच ॥ २५ ॥

(रा) एवं गुडाकेशेन गुडाकाया निद्रायाः ईशेन जितनिद्रेणार्जुनेन । उक्तो हृषीकेशः सर्वेन्द्रियप्रेरकः श्रीकृष्णः । बलद्वयमध्ये । भीष्मद्रोणप्रमुखत इति बुद्ध्या विविक्तेनान्वयः । रथं स्थापयित्वा । हे पार्थ समवेतान् युद्धार्थं मिलितान् । एतान् कुरून् पश्येत्युवाचेति ॥२४॥२५॥

तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः [१]पितॄनथ [२]पितामहान् ।
[३]आचार्यान् [४]मातुलान् [५]भ्रातॄन् [६]पुत्रान् [७]पौत्रान् सखींस्तथा ॥२६॥

---

१. पितृसदृशान् - भूरिभूरिश्रवःशलान्, सोमदत्तस्य वाह्लीकपुत्रत्वात् वाह्लीकस्य च भीष्मपितुः शन्तनोः भ्रातृत्वात् । तेषां त्रयाणां पितृसादृश्यम् ।
२. पितामहान् - भीष्मः पितामहः । भीष्मपितुः शन्तनोः भ्रातुः वाह्लीकस्य पुत्रत्वात् सोमदत्तोऽपि पितामहः । तयोः वयस्याश्च ।
३. आचार्यान् - द्रोणकृपादीन्
४. मातुलः शल्यः, शकुनिरपि मातुल एव । सेनयोरुभयोरपि इत्युक्तत्वात् सोऽपि ग्राह्यः । तस्य दुष्टत्वेऽपि मातुलत्वं युज्यते । यथा कंसस्य श्रीकृष्णमातुलत्वम् ।
५. भ्रातॄन् - भ्रातरः दुर्योधनादयः ।
६. पुत्रान् - द्रौपदेयाः अभिमन्युश्च । भीमपुत्रः घटोत्कचश्च । तथा दुर्योधनादीनां पुत्राश्च ।
७. पौत्रान् - घटोत्कचपुत्रः अञ्जनवर्मः । तद्वयस्याश्च ।

[१]श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।

(रा) 'तत्र' इत्यस्य विवरणम् - **सेनयोरुभयोरपी**ति । तथेति समुच्चये ।

तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान् बन्धूनवस्थितान् ॥२७॥

(रा) तानवस्थितान् सर्वान् बन्धून् समीक्ष्यैवेत्येवकारेणान्वयः । **विषीदन्** विषादं कुर्वन् । [२]विषादो नाम मोहनिमित्तकाच्छोकाद्यन्मनोदौर्बल्यम् , यस्मिन् सति सर्वव्यापारोपरमो भवति स इति ज्ञेयम् ॥२७॥

[३]कृपया [४]परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।
अर्जुन उवाच दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥२८॥

(वि) तत्र पार्थो मान्यानाचार्यान् दृष्ट्वा कृपया व्याप्तो विषीदन् कृष्णमिदमुवाच । हे कृष्ण ! योद्धुमिच्छन्तं पुरतः सम्यग्व्यवस्थितमिमं बन्धुजनं दृष्ट्वा मे हस्ताद्यवयवाः विशीर्यन्ते ॥२८॥

(रा) इदमब्रवीत् इत्युक्तमर्जुनवाक्यमाह - **दृष्ट्वे**त्यादिनाऽऽध्यायसमाप्ति । **हे कृष्ण,** सकललोककर्षक । तदुक्तं गीताभाष्ये पञ्चमेऽध्याये - "नियमनादिना सकललोककर्षणात् कृष्णः । तच्चोक्तम् -

"यतः कर्षसि देवेश नियम्य सकलं जगत् ।
अतो वदन्ति मुनयः कृष्णं त्वां ब्रह्मवादिनः ॥ इति महाकौर्मे"

---

१. श्वशुरान् - द्रुपदादीन् । काशीराजः काळीपिता भीमश्वशुरः ।

२. "विषादो नाम मोहनिमित्तकात् शोकात् यन्मनोदौर्बल्यं यस्मिन् सति सर्वव्यापारोपरमो भवति ।" - प्रमेयदीपिका ।

३. कृपाशब्दार्थ उक्तः (भा.ता.- ४/७/४८)
हृदयस्य द्रवीभावस्त्वनुकम्पेति कथ्यते । उपकारं कर्तुमिच्छां कृपेत्याहुर्मनीषिणः ॥ इति ।

४. परया इत्यस्य महत्तरया इत्यर्थः । न तु उत्कृष्टया । अनुचितस्य तस्य परत्वायोगात् । परत्वस्य मुख्यार्थः 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' इति भगवत्प्रीतिविषयकत्वं अवगतम् । अपरया इति वा पदच्छेदः । प्राज्ञासम्मतस्य तस्य अपरत्वमेव ।

इत्युक्तेः । **युयुत्सुं** योद्धुमिच्छन्तम् । सम्यगवस्थित**मिमं** वन्धुजनम् । **दृष्ट्वा मम गात्राणि** हस्ताद्यवयवाः । **सीदन्ति** विशीर्यन्ते । 'पदॣ विशरणगत्यवसादनेषु' इति धातोः । मुखे म्लानता **च जायते** ॥२८॥

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥२९॥

(वि) देहे कम्पो रोमाञ्चश्च जायते ॥२९॥ (व)

(रा) शरीरे कम्पो रोमाञ्चश्च जायते ॥२९॥

[1]गाण्डीवं स्रंसते हस्तात् त्वक् चैव परिदह्यते ।
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥३०॥

(वि) धनुर्हस्तात् पतति । त्वक् च परितस्तप्यते । न च स्थातुं शक्नोमि । मनश्च मे भ्रमति ॥३०॥

(रा) धनुर्हस्तात् पतति । **त्वक् च** परितस्तप्यत एव । **अवस्थातुं च न शक्नोमि । मनश्च मे भ्रमतीव** च ॥३०॥

---

१. 'गाण्डीवं ब्रह्मणो धनुः' -
'तच्च दिव्यं धनुःश्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा' इति भारते (आदि २२४/१९)
धनुश्च गाण्डीवमथाब्जजस्य करोति येनाखिलसंहृतिं सः ।
अंशेन दत्तं तदमापतेश्च शक्रस्य सोमस्य जलेशितुश्च ॥
तेनैव ते जिग्युरथो जगत्त्रयं प्रसादतस्ते क्रमशोऽब्जयोनेः ।
अनन्यधार्यं विजयावहं च भारेण लक्षस्य समं शुभावहम् ॥- म.भा.ता.नि. २०/२२५,२२६
तस्य अभेद्यत्वादिकमुक्तं तत्रैव -
सर्वं च तद्दिव्यमभेद्यमेव विद्युत्प्रभा ज्या च गाण्डीवसंस्था ।
देवैश्च तैर्ब्रह्मवराद्धृतं तद्ब्रह्मैव साक्षात्प्रभुरस्य धारणे ॥
इन्द्रस्य दत्तश्च वरः स्वयम्भुवा तेनापि पार्थस्य वभूव धार्यम् ।
इन्द्रो ह्यसौ फल्गुनत्वेन जातस्ततः .... - म.भा.ता.नि. (२०/२२८-२३०)

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
न च [1]श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥३१॥

(वि) दुर्निमित्तानि पश्यामि । श्रेयश्च न पश्यामि ॥

(रा) विपरीतानि निमित्तानि दुर्निमित्तानि च पश्यामि । केशव ब्रह्मरुद्रप्रवर्तक । कश्च ईशश्च केशौ तौ सृष्ट्यादिना वर्तयतीति व्युत्पत्तेः । केशपदोपपदाद् 'वृतु वर्तने' इत्यतोऽन्तर्णीतण्यर्थाड्डुप्रत्यये रूपसिद्धिः । उक्तं हि 'स्थितप्रज्ञस्य का भाषा' इत्येतद्भाष्ये -

"हिरण्यगर्भः कः प्रोक्त ईशः शङ्कर एव च ।
सृष्ट्यादिना वर्तयति तौ यतः केशवो भवान् ॥"[2]

इति । युद्धेन श्रेयो लभ्यत इत्यत आह - **न चेति । श्रेयश्च न पश्यामि । आहवे युद्धे** ॥३०-३१॥.

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च[3] ।
किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥३२॥

(वि) न च विजयादि फलमिच्छामि। ततः किमस्माकं राज्यादिभिः कार्यम् ॥ ३२ ॥

(रा) विजयादिकं फलं नेच्छामि ॥ ३२ ॥

येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥३३॥

---

१. 'श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य विविनक्ति धीरः ।
श्रेयो धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमान् वृणीते ॥ कठोपनिषत् १/५/२
२. "कं ब्रह्मणमीशं रुद्रं च वर्तयतीति केशवः । तथाहि निरुक्तिः कृता हरिवंशेषु रुद्रेण कैलासयात्रायाम् ।'हिरण्यगर्भः कः प्रोक्त ईशः शङ्कर एव च । सृष्ट्यादिना वर्तयति तौ यतः केशवो भवान्' इति वचनान्तराच्च ।" गी.भा.(२/५४)
३. राज्यसुखादीनां प्रेयस्त्वमेव । न तु श्रेयस्त्वम् । 'हीयतेऽर्थाद् य उ प्रेयो वृणीते' इति काठकवाक्यात् (२/१/१) तेषां हेयत्वं ज्ञेयम् ।

(वि) यदर्थमस्माकं राज्याद्यपेक्षा त एते प्राणधनादित्यागमङ्गीकृत्य युद्धार्थमवस्थिताः । ततः किमस्माकं राज्यादिभिः कार्यम् ॥३३॥

(रा) येषामर्थे प्रयोजननिमित्तं राज्याद्यपेक्षितम् । नः = अस्माकम् । त इमे = वान्धवाः । **प्राणान् धनानि च त्यक्त्वा युद्धे** व्यवस्थिताः ॥३३॥

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः [1]श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ॥३४॥

(रा) ते क इत्यत आह - **आचार्या** इति ॥३४॥

एतान् न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥३५॥

(वि) यदि मयि युद्धादुपरते मामेते हन्युस्तथाऽप्येतान् घ्नतोऽपि त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोः हन्तुं नेच्छामि । किमुत महीमात्र- निमित्तम् ॥३५॥

(रा) 'नैवेच्छामि' इत्येवकारान्वयः। यदि मां युद्धान्निवृत्तम् एते हन्युस्तर्हि । **घ्नतोऽपि नैव हन्तुमिच्छामी**त्यर्थः । हे मधुनामकदैत्यमर्दन । कैमुत्यन्यायेनाह - **अपी**ति । त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोरेतान् हन्तुं नेच्छामि । किमुत महीमात्रनिमित्तमिति ॥३५॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान् नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।
पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥३६॥

(वि) किञ्च एतद्धननात् न काप्यन्याऽस्माकं प्रीतिः, पापं च स्यात् । यद्यप्येतेऽग्निदा गरदाः शस्त्रपाणयो धनापहारिणश्चाततायिनः नैषां वधे दोषोऽस्ति । तथापि पितृत्वादिना मान्यत्वादेषां वधे पापमेवाश्रयेत् ।३६।

---

१. श्यालाः - 'श्यालाः स्युर्भ्रातरःपत्न्याः' इत्यमरः । धृष्टद्युम्नधृष्टकेतु(जरासन्धपुत्र)सहदेवादयः । तथा जयद्रथादयः कौरवपक्षे ।

(रा) किंच **धार्तराष्ट्रान् निहत्य नोऽस्माकं का प्रीतिः** किमैहिकसुखम् । न किमपि । नापि पारत्रिकम् । प्रत्युत पारत्रिकदुःखहेतुपापमेवास्मानाश्रयेत् । न जायत इति जनः, अर्दयति संसारमिति अर्दनः, जनश्चासावर्दनश्चेति **जनार्दनः**, तस्य सम्बुद्धिः । [1]उक्तं ह्येवं गीताभाष्ये दशमे । **आततायिनः** -

"अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
क्षेत्रदारापहारी च षडेते ह्याततायिनः ॥"[2]

इत्युक्तलक्षणान् ॥३६॥

तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् [3]सबान्धवान् ।
[4]स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥३७॥

(वि) न चैतान् घ्नतामस्माकं सुखं स्यात् ॥३७॥

(रा) तस्मात् सीदन्ति मम गात्राणीत्यादिनोक्तोपपत्तिबलात् । **सबान्धवान् धार्तराष्ट्रान् हन्तुं वयं नार्हाः** ।

"आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ।
नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥"[5]

इत्युक्तेस्तेषाम् आततायित्वेन हन्तव्यतया प्राप्तत्वेऽपि तद्धननप्रसक्त्या बन्धूनामपि हननप्राप्तेर्न हन्तुं वयं योग्या इति भावः । बन्धुत्वेऽपि आततायिसम्बन्धित्वात् तेऽपि बन्धुजना हन्तव्या एवेत्यत आह - **स्वजनं हीति** । **स्याम** भवेम । तद्दर्शनस्पर्शनसम्भाषणादेरभावप्राप्तेरिति भावः ॥३७॥

---

१. "न जायतेऽर्दयति च संसारं इति जनार्दनः । तथाच बाभ्रव्यशाखायाम्- 'स भूतः स जनार्दन इति स ह्यासीत् स नासीत् सोऽर्दयति' इति" -गी.भा. १०-१८
२. भारते (भी.प १०७/११०)
३. 'स्वबान्धवान्' (पा.)
४. स्वजनत्वं तु वैष्णवानामेव । 'बान्धवाः विष्णुभक्ताश्च' इत्युक्तेः । दुर्योधनादीनां सर्वथा न स्वजनत्वम् । तेषां विष्णुद्वेषित्वात्, अत एव 'प्रज्ञावादांश्च भाषसे'(२/११) इति भगवान् वक्ष्यति ।
५. भारते (शान्ति. प. १५/१५); मनुस्मृतौ च

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥३८॥

(रा) कुत एवंबुद्ध्या ते न निवृत्ता इत्यत आह - **यद्यपीति** । **एते** दुर्योधनादयः । राज्यलोभेनोपहतचेतसः = नष्टधर्मज्ञानाः । दोषं = पातकम् । **न** च **पश्यन्ति** । **यद्यपि** ॥३८॥

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥३९॥

(वि) यद्यप्येते दुर्योधनादयो लोभेन भ्रष्टविवेकाः दोषं न पश्यन्ति । तथाप्यस्माभिर्दोषं प्रपश्यद्भिरस्मात् पापान्निवर्तितुं कथं न ज्ञेयम् ॥३८॥ ॥३९॥

(रा) तथाऽपि । हे **जनार्दन** ! जननरहित संसारार्दन । **कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिरस्माभिः** अस्माद्दोषान्निवर्तितुं **कथं न ज्ञेयम्** ॥३९॥

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥४०॥

(रा) कः कुलक्षयकृतो दोप इत्यत आह - **कुलक्षय इति** । **सनातनाः** परम्पराप्राप्ताः । **कुलधर्माः** क्षत्रियादिकुलधर्माः । उत शब्दोऽप्यर्थे । अवशिष्टं **कृत्स्नमपि** कुलमधर्मोऽभिभवति अधर्माक्रान्तं भवति ॥४०॥

अधर्माभिभवात् कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः ॥४१॥

(रा) **वार्ष्णेय** = वृष्णिकुलोद्भव ॥४१॥

सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः[1] ॥४२॥

---

१. अनेन पितृकार्यस्य विहितत्वमुक्तं ज्ञातव्यम् ।
'कृत्वा श्रुतिगणविहितप्रेतकार्याणि' इति च ॥ - म.भा.ता. निर्णये (५/५)

(रा) कुलस्य चेति पुत्रपौत्रादिसन्तानस्य चेत्यर्थः । **एषां कुलघ्नानां पितरः** । लुप्तपिण्डाः लुप्तोदकक्रियाश्च सन्तः । नरके पतन्ति ॥४२॥

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः ।
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥४३॥

(रा) उक्तदोपमुपसंहरति - **दोषैरिति** द्वाभ्याम् । **जातिधर्माः** क्षत्रियत्वादि जातिप्रयुक्ता धर्माः । **कुलधर्माश्च शाश्वताः** परम्पराप्राप्ताः ॥४३॥

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥४४॥

(रा) उत्सन्नकुलधर्माणाम् । उत्सन्नजातिधर्माणां चेत्यपि ज्ञेयम् । **अनुशुश्रुम -**

"प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेपु निरता नराः ।
अपश्चात्तापिनः कष्टान् निरयान् यान्ति दारुणान् ॥"[1]

इत्यादि वदद्भिर्वृद्धैः श्रुतवन्तः स्मः ॥४४॥

अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥४५॥

(वि) यद्यहं कुलक्षयं कुर्यां तदा वर्णसङ्करादिकमहमेव कृतवान् स्याम्। अहो कष्टमापतितम् ॥४०-४५॥

(रा) एवं वन्धुवधस्य दोपहेतुत्वाध्यवसायेन सन्तप्यमानोऽर्जुन आह - **अहो बतेति । राज्यसुखलोभेन स्वजनं हन्तुं वयमुद्यता** इति यत्तदेतन्**महत्पापं कर्तुं व्यवसिता** निश्चयवन्तः । **वयम्** । **अहो बत** महाकष्टमिति ॥४५॥

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥४६॥

---

१. याज्ञवल्क्यस्मृति (३-२२१)

(रा) एवं सन्तप्तः सन् मृतिमेवार्थयमान आह - **यदीति** । अकृतप्रतीकारम् **अशस्त्रं** तूष्णीम् आसीनम् । **मां यदि शस्त्रपाणयो धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तर्हि** तद्धननं **मे क्षेमतरम्** अत्यन्तहितमेव **भवेत्** । बन्धुवधदोषाभावाद्रणे हननेन गतिसम्भवाच्चेति भावः ॥४६॥

सञ्जय उवाच

एवमुक्त्वाऽर्जुनः सङ्ख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥४७॥

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायां [1]प्रथमोऽध्यायः ॥

(वि) तस्माद्बन्धुवधान्मरणमेव वरमित्युक्त्वाऽर्जुनः सशरं चापं विसृज्य दुःखकातरचित्तो रथस्योपर्युपविवेश । एतद्धृतराष्ट्राय सञ्जयोऽ-कथयत् ॥४७॥

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीताविवृतौ श्रीविद्याधिराजकृतौ प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

(रा) ततः किं जातमिति धृतराष्ट्रहार्दं परिहरति - **सञ्जय इति** । [2]**सङ्ख्ये** = रणे । **रथोपस्थे** = रथमध्ये । **उपाविशत्** । कथम् - शोकेन कम्पितचित्तः सन् । **सशरं चापं विसृज्येति** ॥४७॥

॥ इति श्रीमद्गीतार्थसङ्ग्रहे श्रीराघवेन्द्रयतिकृते प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

*****

१. न काप्यध्यायानां नामनिर्देशः मूलकोशेषु ।
२. 'युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् । मृधमास्कन्दनं सङ्ख्यं समीकं सम्परायकम् ॥'
- इत्यमरः ।

द्वितीयोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

तं तथा[1] कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः[2] ॥१॥

(वि) ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां सञ्जय उवाच - तमिति ॥१॥

(रा) ततः किं जातमिति धृतराष्ट्रस्यापेक्षायां सञ्जय उवाच - **तं तथेति** । उक्तदिशा **कृपयाऽऽविष्टम्** एवं विषण्णम् । अर्जुनं भगवानुवाच **'कुतः'** इत्यादि द्वाभ्यां श्लोकाभ्याम् ॥१॥

[3]श्रीभगवानुवाच

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्य[4]मकीर्तिकरमर्जुन ॥२॥

---

१. पुनः शब्दे प्रस्तुतार्थे तथा शब्द उदीर्यते । इति शाब्दे -भाग.ता (११/१०/१८)

२. - हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूदनः ।- इति. वि.स.
- मधुरिन्द्रियनामेति ततो मधुनिपूदनः । - इति हरिवंशे ।
- मधुनामकदैत्यसूदक, मधूपलक्षितकैटभस्यापि सूदन इति वा ।
- गीताख्यमधु तस्य सूदः पाचकः तं नयति इति गीतामधुसूदन इत्यर्थः । 'भारतपारिजात-मधुभूतां गीतामुपनिवबन्ध' इत्युक्तेः ।

३. भगवान् - ऐश्वर्यादिषड्गुणसम्पन्नः ।
ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानविज्ञानयोश्चैव पण्णां भग इतीरिणा ॥ इत्युक्तेः ।
ऐश्वर्यादिगुणैः पड्भिः सामग्र्यात्सर्वदेवताः ।
भगवच्छब्दवाच्याश्च साक्षात्तु भगवान्हरिः ।
निरपेक्षं तु सामग्र्यं तस्य सर्वाधिकं यतः ॥ -भा.ता. (११/१६/२९)

४. मोक्षविरोधि च । 'स्वरतो विष्णुः, तेन गतो लोको वैकुण्ठाख्यः तस्मै । सदानन्दमूर्तित्वात् स्वर्गो विष्णुः, लोक आश्रयः तदर्थमिति वा । स्वरिति विष्णुस्तं गमयति प्रापयति ज्ञापयतीति स्वर्गः ॥'(भाग. १/१/४) इति विजयध्वजीयपदरत्नावल्युक्तेः ।

(वि) एवंविधमर्जुनं भगवानुवाच - कुतस्त्वेति द्वाभ्याम् । हे अर्जुन! कुतो हेतोः त्वामिदं दुःखमस्थाने समुपस्थितम् । एतदविद्वत्सेवितं परलोकविरोधि अयशस्करं च ॥२॥

(रा)हे अर्जुन **कुतो** हेतोस्त्वा = .त्वां **विषमे** सङ्कटे । **इदं कश्मलम्** **उपस्थितम्**=अयं मोहः प्राप्तः । यतः आर्यैरसेवितम् । **अस्वर्ग्यं** स्वर्गविरोधि अयशस्करं च ॥

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत् त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ[1] परन्तप ॥३॥

(वि) तस्मात् कातर्यं मा गाः । हे पार्थ त्वय्येतन्न युज्यते । हे शत्रुतापन तुच्छं हृद्गतकातर्यं त्यक्त्वा युद्धायोतिष्ठेति ॥३॥

(रा) तस्मात् **क्लैब्यं** = कातर्यम् । **मा स्म गमः** = नैव प्राप्नु हि । हे पार्थ **एतद् क्लैब्यं त्वयि नोपपद्यते** योग्यं न भवति । **क्षुद्रं** लाघवकरम् । **हृदयदौर्बल्यं** कातर्यं **त्यक्त्वा उत्तिष्ठ** उत्थाय सन्नद्धो भव । हे **परन्तप** परं शत्रुं तापयतीति शत्रुतापन । 'द्विषत्परयोस्तापेः'[2] इति खचि, 'खित्यनव्ययस्य'[3] इति मुमागमः।

अर्जुन उवाच

कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि [4]पूजार्हावरिसूदन ॥४॥

(वि) पुनरपि स्नेहकारुण्यधर्मभयाकुलो भगवदुक्तं हितमजानन् अर्जुन उवाच - कथमित्यादिपञ्चभिः श्लोकैः । हे मधुनामकदैत्यहिंसक ! हे शत्रुनिबर्हण कृष्ण ! वाचाऽपि प्रतिभटीकर्तुमनर्हौ सम्भावनीयौ भीष्मद्रोणौ प्रति युद्धे बाणैः कथं योत्स्यामि ॥४॥

---

१. अनेन 'उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान् निबोधत (कठोपनिषत्)' इति श्रुतिः स्मर्यते ।
२. पा.सू. ३/२/३९; ३. पा.सू. ६/३/६६
४. 'भीष्मस्य पूजार्हता पितामहत्वेन, द्रोणस्य गुरुत्वेन' इति ज्ञेयम् । चशब्देन कृपः गृह्यते । तस्यापि गुरुत्वात् । स्वरूपत सर्वेऽपि तेऽर्जुनादवरा एव । इति विशेषः ।

(रा) पुनः स्नेहकारुण्यतया व्याकुलो भगवदुक्तं हितमजानन् अर्जुन उवाच - **कथम्** इत्यादि पञ्चभिः श्लोकैः । हे मधुदैत्यघातक शत्रुनिबर्हण । **सङ्ख्ये** युद्धे । **भीष्मं द्रोणं कथमहमिषुभिः** बाणैः । **प्रतियोत्स्यामि** । कुतः यतस्तौ **पूजार्हौ** पूजनीयौ । तत इति ॥४॥

गुरूनहत्वा हि महानुभावान्
श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीह लोके ।
हत्वाऽर्थकामांस्तु गुरूनिहैव
भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥५॥

(वि) न चैतद्धनने तदप्राप्तेर्देहनिर्वाहो न स्यादिति शङ्क्यम् । यतो गुरूनहत्वा इह लोके भिक्षान्नमपि भोक्तुं श्रेष्ठम् । परलोकदुःखाभावात्। अर्थकामान् गुरून् हत्वा तु तैर्भुज्यमानांस्तानेव भोगांस्तद्रुधिरेणापसिच्य तेष्वासनेषूपविश्य । तदेतत् परलोकदुःखादतिशयितदुःखम् ॥ ५ ॥

(रा) ननु चैतद्धहनने राज्याप्राप्तेः देहनिर्वाहो न स्यादित्यत आह - **गुरूनिति । महानुभावान्** भगवद्भक्त्यादिगुणसम्पन्नान् । द्रोणादि**गुरूनहत्वा । इह लोके । भैक्षं** भिक्षोपलब्धमन्नम् । **भोक्तुं श्रेयः** वरम् । पारत्रिकदुःखाभावादिति भावः । **हि** = यतोऽतो न योत्स्यामीत्यन्वयः । न केवलं तेषां हनने पारत्रिकदुःखम्, किन्तु इहापि अतिदुःखमित्याह - **हत्वेति** । अर्थं कामयन्त इत्यर्थकामाः, तान् । **गुरून् हत्वा** तैर्भुज्यमानांस्तानेव **भोगांस्त**द्रुधिरेण **प्रदिग्धान्** प्रकर्षेण लिप्तान् । तदीयासनेष्वेवोपविश्य । इह **भुञ्जीय** अनुभवेयम्। तदेतत् परलोकदुःखादतिशयितं दुःखमिति भावः ॥५॥

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो
यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥६॥

(वि) किंच विजयोऽपि सन्दिग्धः । द्वयोः सेनयोर्मध्ये नोऽस्माकं कतरत् किंनाम गरीयः । अधिकतरं भविष्यतीति वयं न विद्मः । किं तत् । यद्वा - एतान् वयं जेष्यामः नो अस्मानेते जेष्यन्तीति । किंच यानेव हत्वा जीवितुं नेच्छाम एव । एते सम्मुखेऽवस्थिताः । अतो जयपराजयौ तुल्यावेव ॥६॥

(रा) पापमङ्गीकृत्य युद्धकरणेऽपि जयः सन्दिग्ध एवेत्याह - **न चैतदिति । द्वयोर्मध्ये नोऽस्माकम्** । **कतरत्** किन्नाम । **गरीयः** अधिकतरं भविष्यतीति **न विद्मः** । तदेव द्वयमाह - **यद्वेति** । **एतान्** **वयं जयेम** जेष्यामः । यदि वा **नोऽस्मानेते जयेयुः** जेष्यन्तीति । किञ्चास्माकं जयोऽपि पराजय एव फलत[१] इत्याह - **यानेवेति । यानेव हत्वा** जीवितुं **नेच्छामः** । त एव **धार्तराष्ट्राः । सम्मुखेऽवस्थिताः** । तस्मात् ॥६॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
[२]पृच्छामि त्वां धर्मसम्मूढचेताः ।
यच्छ्रेयः[३] स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे
शिष्यस्तेऽहं शाधि[४] मां त्वां प्रपन्नम्[५] ॥ ७ ॥

(वि) तस्माद्बन्धुवात्सल्यकुलक्षयकृतदोषशङ्काभिहतशौर्यलक्षणस्वभावो धर्मे सन्दिग्धमनाः अहं त्वां पृच्छामि । मे यत् निश्चितम् । तन्मां शाधि शिक्षय । मम किमपि न प्रतिभाति ॥७॥

---

१. बुद्ध्यते - इति पा. ; २. 'पृच्छामि त्वा' इति पा.

३. श्रेयो मोक्ष उदाहृतः - भा.त. (७-३-१४)

४. दण्डोऽपि भगवच्चीर्णो ममैपोऽनुग्रहः स्मृतः । इति भक्त्या चिन्तयतां शुभकारी भवत्यलम् । तत्रापि कुर्वतां द्वेषं तमः प्राप्त्यै तथा भवेत् -इति च । -भा.ता.१०/१४/३४
गुरवश्चैव मित्राणि सखि सब्रह्मचारिणः । सम्बन्धिनश्च सर्वेऽपि तत्तद्योग्यतयाऽखिलैः । शिक्षणीयेषु भाव्येषु शिक्षणीयाः प्रयत्नतः ॥ - गी.ता. १८/४४

५. अनेन 'सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम ॥' इति रामवचः (वा.रा. ६-१८-३३)स्मर्यते ।

(रा) कार्पण्यदोपेण एतान् हत्वा कथं जीविष्यामः, इति कृपणतादोषेणाभिभूतशौर्यलक्षणस्वभावः । **धर्मसम्मूढचेताः** धर्मे सम्मूढं सन्दिग्धं चेतो यस्य स तथोक्तः । तादृशोऽहम् । **त्वा** त्वाम् । **पृच्छामि** । **यच्छ्रेयः स्यात्** भिक्षाटनयुद्धयोर्मध्ये यच्छ्रेयः स्यात् । **निश्चितं तन्मे ब्रूहि** । किञ्चाहं **ते शिष्यः** शासनार्हः । अतः **त्वां प्रपन्नं** = शरणागतम् । **मां शाधि** = शिक्षय ।।७।।

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्या-
द्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ।।८।।

(वि) इन्द्रियाणामतिशोषकरं मदीयं दुःखं यत्किमपनुद्यादपनयेत् तदहं भूमौ निष्कण्टकं समृद्धं राज्यं तथा सुराधिपत्यं प्राप्यापि न प्रपश्यामि ।।८।।

(रा) त्वमेव विचार्य यद्युक्तं तत्कुर्वित्यत आहार्जुनः - [1]**न हीति** । **इन्द्रियाणाम् उच्छोषणम्** अतिशोपकरम् । मदीयं **शोकम्** । यत्कर्म **अपनुद्यात्** अपनयेत् । तदहं **न प्रपश्यामि** । राज्यलाभहेतुयुद्धकर्मैव तादृशमित्यत आह - **अवाप्येति** । यद्यपि भूमौ निष्कण्टकं **राज्यं** प्राप्स्यामि । तथा **सुराणां** देवानाम् **आधिपत्यं** च प्राप्स्यामि । एवमभीष्टं सर्वमवाप्यापि शोकापनोदनोपायं **न प्रपश्यामीत्यर्थः** । हत्वाऽर्थकामानिति उक्तदिशा सर्वस्यापि दुःखहेतुत्वादिति भावः ।।८।।

सञ्जय उवाच

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः ।
न योत्स्य इति [2]गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ।।९।।

---

१. 'यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो साम्पराये महति ब्रूहि नस्तत् ।
योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते ।। - इत्यादि कठ.(१-४-१०)

२. 'अनिरुद्धः सुरानन्दो गोविन्दो गोविदां पतिः । ...
'महावराहो गोविन्दः सुपेणः कनकाङ्गदी' ।। इति विष्णुसहस्रनामसु ।

(वि) एवमुक्तवताऽर्जुनेन किं कृतमित्यतः सञ्जय उवाच- एवमिति ॥

(रा) ततः किमकरोदर्जुन इति धृतराष्ट्राकाङ्क्षां निराह सञ्जयः - **एवमुक्त्वा** इति । **हृषिकेशं** सर्वेन्द्रियप्रेरकम् । **गुडाकेशो** जितनिद्रः । **परन्तपः** शत्रुतापनः । **गोविन्दं** गाः वेदवाचः प्रतिपादकत्वेन विन्दते लभत इति गोविन्दः, तम् । हेत्याश्चर्ये । महाधैर्यादिगुणवतोऽप्येवं बुद्धिर्जातेति ॥९॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
[१]सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥१०॥

(वि) ततः किं जातमित्यत आह - तमुवाचेति । प्रहसन्निवेति । परिहासवाक्यं वदन्नित्यर्थः ॥१०॥

गवां इन्द्रः शास्त्राणां परमः सर्वोत्तमब्रह्ममीमांसाशास्त्रं यस्मात् इति वा ।
गौरेषा तु यतो वाणी तां च वेद यतो भवान् ।
गोविन्दस्तु ततो देव मुनिभिः कथ्यते भवान् ॥ इति हरिवंशे गोविन्दशब्दार्थः उक्तः ।
(गोविन्दस्य) स्वस्य वेदव्यासस्य गाः विन्दति स्वातन्त्र्येण इति वा गोविन्दः ।
दुर्विज्ञेयमतः सर्वं भारतं तु सुरैरपि ।
स्वयं व्यासो हि तद्वेद ब्रह्मा वा तत्प्रसादतः ॥ इत्युक्तेः - म.भा.ता.नि. (२/१५१)
एकोऽपि विष्णुः स तु भार्गवात्मा व्यासात्मकश्चानुगतो मुनीन्द्रैः ।
ययौ तदुक्तेर्हि गुणान् प्रवेत्तुं नान्यो हि शक्तस्तमृते यतः प्रभुम् ॥ म.भा.ता.नि. २४/६२
गां भुवं धेनुं स्वर्गं वेदं वा अविदत् (विन्दति) 'विदॢ लाभे' वराहरूपेण भुवः उद्धरणात्, इन्द्रेण स्वर्गस्य निवेदनात्, मत्स्यादिरूपेण वेदाहरणाद्वा गोविन्दः, इति वा ।

१. एकरथोपरिस्थितौ कृष्णार्जुनौ । तत्र कृष्णः सुखी आनन्दमयः भगवान् । अर्जुनः दुःखी । 'जीवा एव तु दुःखिनः' इत्युक्तेः जीवः । रथः देहः । 'शरीरं रथमेव च' इत्युक्तेः (कठ. १/३/५) । 'द्वासुपर्णा सयुजा सखाया', 'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके' इत्यादेः कृष्णार्जुनौ जीवेश्वरौ । अनेन "ॐ सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॐ' (ब्र.सू. १/२/८) जीवपरयोरेकशरीरस्थत्वे समानभोगप्राप्तिरिति चेन्न । सामर्थ्यवैशेष्यात् । उक्तं च गारुडे - सर्वज्ञाल्पज्ञताभेदात् सर्वशक्त्यल्पशक्तितः । स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां सम्भोगो नेशजीवयोः। इति च ।" इति सूत्रभाष्ययोरर्थोऽपि सूचितो भवति इति ज्ञेयम् ।

(रा) ततः किं जातमित्यत आह - **तमुवाचेति** । हे **भारतेति** धृतराष्ट्र-सम्बोधनम् । **प्रहसन्निवेति** परिहासकरवाक्योक्तिद्योतकहासस्य सूचनाय इवशब्दः ॥१०॥

श्रीभगवानुवाच

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥११॥

(वि) एवं साक्षादिन्द्रावतारमुत्तमाधिकारिणमात्मनः प्रियतममर्जुनं क्षत्रियाणां विशेषतोऽपि परधर्मं नारायणद्विट्तदनुबन्धिनिग्रहं बन्धु-स्नेहादधर्मत्वेनाशङ्क्य ततो निवृत्तप्रायं स्वविहितवृत्त्या भक्त्या भगवदाराधनमेव परमो धर्मस्तद्विरुद्धः सर्वोऽप्यधर्मस्तदधीनत्वात् सर्वस्येति बोधयन् श्रीभगवानुवाच - अशोच्यानिति । **प्रसिद्धानुवादेना-प्रसिद्धस्य विधेयत्वात् । याननुशोचितवानसि ते अशोच्याः यांश्च भाषसे ते [1]प्रज्ञावादा[2] इति योजना ।** अज्ञानव्यपदेशात् । **प्रज्ञया स्वमनीषयैवोत्थितवादाः न वृद्धसम्मताः । यद्वा प्रकर्षेण जानन्तीति प्रज्ञाः ।तदवादास्तद्विरुद्धवादाः । कथमासन्नविनाशा अशोच्या इत्यत आह** गतासूनिति । **पण्डिताः[3] अगतासून् जीवत इव गतासून् मृतान् नानुशोचन्ति[4] । यद्वा, गता निर्गता असवः प्राणेभ्यस्त इति गतासवो देहाः तद्विपरीतत्वाज्जीवाः अगतासवः ।**

---

१. प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञः - पूर्णप्रज्ञः, तदवादः -पूर्णप्रज्ञासम्मतवादः । - इत्यर्थ इति ज्ञेयम् । व्यक्तमेतद् हठवादे (भारते वनपर्वणि) - म.भा.ता.नि. (२२/६८-११४) - भीमस्यैव पूर्णप्रज्ञत्वात् ।

२. 'प्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादांश्च वचनानि च भाषसे । तदेतन्मौढ्यं पाण्डित्यं च विरुद्धमात्मनि दर्शयसि । उन्मत्त इवेति अभिप्रायः' इति शाङ्करभाष्यम् । 'देहात्मस्वभावप्रज्ञानिमित्त-वादांश्च' इति रामानुजभाष्यम् ।

३. 'मोदेत साधुरपि वृश्चिकसर्पहत्या' इति प्रह्लादवचनम् - श्रीमद्भागवते (७/९/१४)

४. भगवन्माहात्म्यकथनेन सर्वस्य तद्वशत्वात् स एव भजनीयो न शोकेन प्रयोजनम् । -इति भा.ता. (७/२/४३)

"पुरुषस्य मृतौ ब्रह्मन् प्राणा भागत एव तु ।
अधिदैवं प्राप्नुवन्ति भागतोऽनुव्रजन्ति तम् ॥"

इति वचनात् तानुभयान् नानुशोचन्ति[१] ॥११॥

(रा) भगवन्माहात्म्यज्ञानतद्भक्तिपूर्वकं भगवदाराधनरूपतया स्वविहित-वृत्तित्वेन वाऽनुष्ठीयमानो नारायणद्विट्तदनुबन्धिनिग्रहः क्षत्रियाणां परमो धर्मः[२] । तं धर्मं बन्धुस्नेहादधर्मत्वेनोक्तदिशा शङ्कमानमर्जुनं प्रति उक्तरूपो निग्रह एव परमधर्मः तद्विरुद्धः सर्वोऽप्यधर्म इति कृत्स्नगीताशास्त्रेण बोधयिष्यन्नादौ तावदविवेकेन तव शोक इत्याह - **अशोच्यानिति** । **अशोच्यान्** शोकानर्हान् । हे पार्थ **त्वम् अन्वशोचः** । यान् त्वं शोचितवानभूस्ते न शोकार्हा इति यावत् । **प्रज्ञावादांश्च भाषसे** । प्रज्ञयोत्था वादाः प्रज्ञावादाः, स्वबुद्धिमात्रपरिकल्पिता वादाः, तान् भाषसे । यान् प्रभाषसे ते स्वबुद्धिमात्रपरिकल्पिता वादाः, न वृद्धसम्मता इति यावत् ।

यद्वा - प्रकर्षेण जानन्तीति प्रज्ञाः । "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः"[३] । तेषा-मवादाः प्रज्ञावादाः प्राज्ञविरुद्धवादाः[४] तान्, प्रभाषस इत्यर्थः । न हि 'दृष्ट्वेमं

---

१. ब्राह्मवचनम् ब्र.सू.भा. (३/१/४) ; अत्र विशेषः -

'म्रियमाणमिमं जीवं वासुदेवादिदेवताः ।
त्यक्त्वा भागेन गच्छन्ति भागतोऽनुव्रजन्ति तम् ॥
गतैर्भागैरपि पुनर्विशेयुर्भोगसिद्धये ।
भोग्यलोकमनुप्राप्तं तस्मात्स्वप्रवदन्तरा'॥ - ऐ.उ.भा.(२/२/२)
वायुर्भीमो भीमनादो महौजाः सर्वेषां च प्राणिनां प्राणभूतः ।
अनावृत्तिर्देहिनां देहपाते तस्माद्वायुर्देवदेवो विशिष्टः॥ - म.भा.ता.नि.(२/१५९)
'जीवमादाय गच्छन्तमनुयान्ति दिवौकसः ।
प्राणाभिमानिनो विष्णुं नृपं परिजना यथा ॥' इति च । - बृ.भा.(७/६/३)

२. 'तत्र साक्षादिन्द्रावतारमुत्तमाधिकारिणमात्मनः प्रियतममर्जुनं क्षत्रियाणां विशेषतोऽपि परमधर्मं नारायणद्विट्तदनुबन्धिनिग्रहं बन्धुस्नेहादधर्मत्वेनाशङ्क्य ततो निवृत्तप्रायं स्वविहितवृत्त्या भक्त्या भगवदाराधनमेव परमो धर्मस्तद्विरुद्धः सर्वोऽप्यधर्मो भगवदधीनत्वात् सर्वस्येति बोधयति भगवान्नारायणः ।' -गी.ता. उपोद्घातः

३. पा.सू. ३/१/१३५

४. गी.ता (२/११)- प्रकर्षेण जानन्तीति प्रज्ञाः तद्वादः प्रज्ञावादः । प्राज्ञमतविरुद्धवादं वदसि ।

स्वजनं कृष्ण' इत्यादि अर्जुनवाक्येषु कश्चित् प्राज्ञसम्मतवादोऽस्ति । न हि प्राज्ञा नारायणद्विट्तदनुबन्धिनिग्रहमधर्मं वदन्तीति भावः । ननु आसन्नविनाशास्ते कथमशोच्या इत्यत आह - **गतासूनिति** । **पण्डिताः** ज्ञानिनः । **गतासून्** आसन्नविनाशान् । **अगतासून्** इव इत्युपमार्थश्चकारः । जीवत इव तान् । **नानुशोचन्ति** यतोऽतो न शोच्यास्त इति तान् **अन्वशोचः** । त्वम् इत्यर्थः ॥११॥

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥१२॥

(वि) कुतो मृतान् नानुशोचन्ति इत्यतो नित्यत्वादित्याह - न त्वेवेति । जातु कदाप्यहं न नासम् । अपि त्वासमेव । त्वं न नासीः अपि त्वासीः । इमे जनाधिपाः न नासन्नपि त्वासन्नेव । अहं यूयं च सर्वे वयं अतः परस्मिन्नन्ते काले न चैव न भविष्यामः । अपि तु 'भविष्यामः' इति कालद्वयसम्बन्ध उक्तः । वर्तमानकालसम्बन्धः स्फुटत्वान्नोक्तः । एवं कालत्रयसम्बन्धित्वेनानुमितानां नित्यत्वान्न शोकः कार्य इत्यर्थः । भगवत्सामर्थ्यस्यार्जुनेन बहुशो दृष्टत्वादचिन्त्यशक्तित्वेनेश्वरस्य जीववैलक्षण्यावगमादनित्यत्वस्य नाशङ्कितत्वाद्दृष्टान्तत्वेन ग्रहणम्। यथाऽहं परमेश्वरः सर्ववेदान्तेषु नित्यः प्रसिद्धः तथा त्वमेते जनाधिपाश्च नित्याः । ननु ईश्वरवज्जीवानामपि नित्यत्वं वेदान्तेषु प्रसिद्धमेव । सत्यम् । तथापि 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्'[1] इत्यादौ नित्ये निर्धारणसामर्थ्यात् जीवानां नित्यत्वमीश्वरस्य परमनित्यत्वमवगम्यते । नित्यत्वं च विनाशाभावः,न चाभावे तारतम्यमस्तीति जीवनित्यत्वमुपचरितमिति शङ्क्येत । तदर्थं जीवनित्यत्वमुपपाद्यते । तत्र वक्ष्यमाणचित्प्रतिबिम्बादिकं साधनम् । अनादित्वेन नित्यत्वसाधने व्यभिचारपरिहाराय विशेषणमुपादेयम् ॥१२॥

---

१. कठोपनिषत् (३/१) ।

(रा) ननु कुतो न शोचन्ति, कुतश्च मदीया वादाः प्राज्ञमतविरुद्धा इति। "दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण" इत्यादिना उपपत्तेरुक्तत्वादिति चेत्, तत् किं तेषां जीवनाशात् तव शोकः, उत देहनाशात्। अथ देहान्यात्मनोऽभावात् तद्देहनाश एव तन्नाश इति। नाद्यः। जीवानाम् अनादिनित्यत्वादित्याह - **न त्वेवेति**। **जातु** = कदाऽपि। **अहं न नासं** = नासमिति न। किं त्वासमेव। त्वं **न नासीः** विपरिणामेन क्रियापदान्वयः। अपि त्वासीरेव। **इमे जनाधिपाश्च न नासन्**। आसन्नेव। अहं यूयं च वयं **सर्वे** एव **अतः परम्** अनन्तरकाले। **न न भविष्यामः** किन्तु भविष्याम एव।

अत्र पूर्वोत्तरार्धाभ्यां कालद्वयसम्बन्धोक्त्याऽनादित्वं नित्यत्वं चोक्तम्। वर्तमानकालसम्बन्धस्तु स्फुटत्वान्नोक्तः। [१]"द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयतः" इति न्यायेन नञ्द्वयप्रयोगादेव अवधारणसिद्धौ पुनस्तदुक्तिः "नित्यो नित्यानाम्"[२],

"स्वदेहयोगविगमौ नाम जन्ममृती पुरा।
इष्येते ह्येव जीवस्य मुक्तेर्न तु हरेः क्वचित्॥[३]"

इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिद्योतनार्था। चशब्दोऽनादित्वेन सह नित्यत्वस्य समुच्चयार्थः। तुशब्दस्तु स्मृत्युक्तदिशा ईश्वरस्येतरेषामिव देहतोऽप्युत्पत्तिनाशौ नेति विशेषार्थः। तदाह "ॐ असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॐ"[४]। "ॐ नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॐ"[५], इति सूत्राभ्याम्। तत्राणुभाष्यमपि "सोऽनुत्पत्तिलयः"[६] इति।

ये तु कृष्णस्येश्वरत्वमनादित्वं च न जानन्ति तान् प्रति यथाश्रुतैवोक्त-योजना। ये तु तज्ज्ञात्वा जीवानादिनित्यतामेव न जानन्ति तान् प्रति तु यथैवंपदयोरध्याहारेण दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावेन यथाऽहं न नासमनादितो वर्ते। एवं त्वमेते च सर्वे यूयं न नासुः अनादितोऽवर्तध्वमिति योजना।

---

१. कर्मनिर्णये ; २. काठक २-५-१३ ; ३. स्कान्दवचनम्। - गी.ता.
४. ब्र.सू.(२-३-९) ; ५. ब्र.सू. (२-३-१७) ; ६. अणुभाष्ये

अत्रैतौ प्रयोगावभिमतौ - कृष्ण ! त्वदादिचेतना न नाशवन्तः भावत्वे सत्यनादित्वात् । 'नासतः' इति श्लोके वक्ष्यमाणप्रकृत्यादिवदिति । द्वितीय-योजनायां तु - त्वदादयो जनाधिपा न नाशवन्तः चेतनत्वे सत्यनादित्वात् कृष्णवदिति । स्वरूपासिद्धिस्तु 'देहिनः' इत्यत्र निरसिष्यते । न च साधन-वैकल्यम् । 'नित्यो नित्यानाम्' इति श्रुतेः । तत्र अनादित्वस्यापि उप-लक्षणात् । एवं चैवमनादिनित्या जीवाः कथं नाम शोच्याः, अनादिनित्य-जीवानां नाशभीत्या "न योत्स्ये" इत्यादि त्वदीया वादाः कथं नाम प्राज्ञमतविरुद्धा न भवेयुः, इति भावः ॥१२॥

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥१३॥

(वि) ननु देहव्यतिरिक्तात्मनः सत्वे तस्य नित्यत्वं स्यात्, तदेवासिद्धमिति चेत् तत्राह - देहिन इति । यथा कौमारादिविशिष्टदेहभेदेऽपि योऽहं कुमारशरीरवानभूवं सोऽहमिदानीं युवशरीरवान् वर्त इत्यादिप्रतिस न्धानाद्देहातिरिक्त आत्मा सिद्धः । तथैतद्देहपरित्यागेन देहान्तरप्राप्तावपि प्रत्यग्रजातस्य शिशोराहाराद्यभिलाषेण पूर्वदेहानुसन्धानात् तद्व्य-तिरिक्तात्मसिद्धिरिति । ननु न तावज्ज्ञानमात्रेण देहव्यतिरिक्तात्म-सिद्धिर्नैरात्म्यवादिभिरुत्प्रेक्षितैः शरीरादीनां सन्निधौ ज्ञानदर्शनात् । तेषामन्यतमस्य ज्ञातृत्वात् । नापि प्रत्यभिज्ञानेन, तस्य भ्रान्तित्वादित्यत आह - धीर इति । धीरो धीमान् । एवंविधैः कुतर्कैः देहव्यतिरिक्तात्मविषये न मुह्यति[1] । ते धीरेण स्वयमेव निराकार्या इति। तथाहि - न तावदहं मनुष्य इत्यनुभवाच्छरीरस्य कौमाराद्यनुभवः शङ्कनीयः, भौतिकत्वात् । अन्यथा मृतस्यापि तत्प्रसङ्गात् । प्राणेन्द्रिया-

---

१. न हि चेदनादन्यस्य मोदभोगादिकं युज्यते ।
सुखस्य चाप्ययतनं शरीरं दुःखस्य चाप्यायतनं शरीरम् ।
अचेतनं प्राकृतमेतदाहुर्भोक्ता तयोश्चेतनकः शरीरी ।। इति भारते - विष्णुतत्त्वविनिर्णये ।

पगमान्मृतस्यादर्शनमिति चेन्न । प्राणादेः सत्वेऽपि सुप्त्यादौ ज्ञानादर्शनात् । अत एव मनसोऽपि न ज्ञातृत्वम्, सुप्त्यादौ सत्यपि मनसि ज्ञानादर्शनात् करणत्वाच्च । मनसा जानामीत्यनुभवात् । न च करणस्य कुठारस्येव कर्तृत्वमुपपद्यते । एतेन बाह्येन्द्रियाणामपि ज्ञातृत्वं निरस्तम् । चक्षुषा पश्यामीत्यादौ तेषामपि करणत्वप्रतीतेः । न च प्रत्यभिज्ञानं भ्रान्तिः । बाधकाभावात् - इति ॥

अथवा - बन्धुस्नेहाद्धि त्वया स्वधर्मनिवृत्तिः क्रियते । सा किं चेतननाशभयात्, किं वा देहनाशभयात् । नाद्यः । तस्याविनाशित्वादेवेत्याह - न त्वेवेति । युद्धगतत्वादीश्वरस्याप्यनित्यत्वं शङ्क्येत । सा शङ्का लोकोपकारार्थं भगवता निवार्यते । [1]एकान्ते कथितस्यापि व्यासरूपेण तस्यैव लोके प्रकाशयिष्यमाणत्वात् । तुशब्दो देहतोऽपि विनाशाभावं जीवेभ्यो विशेषं द्योतयति । तदुक्तम् -

"स्वदेहयोगविगमौ नाम जन्ममृती पुरा ।
इष्येते ह्येव जीवस्य मुक्तेर्न तु हरेः क्वचित् ॥"

इति ॥ मुक्तेः पुरैवेत्यन्वयः । नापि देहनाशभयात् स्वधर्मनिवृत्तिः कार्या । [2]देहस्य सर्वथा नाशादित्याह - देहिन इति । देहिग्रहणेन देहिदेहविभेदशून्यः परमात्मा व्यावर्त्यते । तेन स्वस्य स्वकीयदेहान्तरप्राप्तिरपि नास्तीति दर्शयति । इतरेषां सा भविष्यतीत्यपि शोको न कार्यः । देहस्येदानीमप्यन्यथात्वदर्शनात् । तत्र यथा कौमारादिदेहहानेन जरादिप्राप्तौ धीरो न शोचति । एवं जीर्णादिदेहहानेन देहान्तरप्राप्तावपि न शोचतीत्यर्थः ॥१३॥

(रा) देहनाशभयादिति द्वितीयपक्षं निराह - देहिन इति । देहिनः देहवतो जीवस्य । अस्मिन् इदानीं वर्तमाने स्थूलदेहे । कौमारं यौवनं जरा च यथा

---

१. 'एकान्ते कथयन्नपि व्यासरूपेण तदेव लोके प्रकाशयिष्यति हि - गी.ता. (२/१२)
२. न च शोकस्त्वया कार्यो बन्धूनां निधनेच्छया ।
देहस्य सर्वथा नाशादनाशाच्चेतनस्य च ॥ -म.भा.ता.नि. (२१/५,६)

प्राप्नोति **तथा देहान्तरप्राप्तिः** । अयं भावः - कौमारावस्थाविशिष्टदेहहाने यौवनावस्थाविशिष्टदेहहाने च शोकस्तावन्नास्तीति प्रसिद्धम् । तत्कुत इति वाच्यम् । जरादिविशिष्टदेहान्तरलाभात् । समानलाभेन हानिर्हि समाधीयत इति चेत्, मृतावपि शोको न कार्यः । देहान्तरलाभादेव । यदा तु जीर्णदेहलाभेन समीचीनयौवनदेहहानेः प्रतिनिधिः, तदा सुतरां समीचीनदेहान्तरलाभेन जीर्णदेहहानेरिति । अतो **धीरः** बुद्धिमान् । **तत्र** देहनाशविषये । **न मुह्यति** = न मोहं प्राप्नोति । एतेषां देहाः नश्यन्तीति शोकं न प्राप्नोति इत्यर्थः । तत्रावस्थामात्रहानिः, अत्रावस्थावतोऽपीति वैषम्यमनुपयुक्तम् । निष्कदानेन पटग्रहणदृष्टेरिति । अत्र देहिन इत्युक्त्या देहवतो जीवस्यैव न तु देहदेहिभेदहीनस्य हरेर्जराद्यवस्था देहान्तरावाप्तिर्वेति सूचितम् ।

देहान्यजीव एव नास्ति । एवं च 'त्वदादयो जनाधिपा नित्याः अनादिनित्यत्वात्' इति प्रागुक्तप्रयोगे देहपक्षीकारे असिद्धिबाधौ, जीवपक्षीकारे चाश्रयासिद्धिरिति तृतीयपक्षमाशङ्क्य परिहरति - **देहिन इति** । अत्र कौमारादिविषयेण तदनुभवो विषयी लक्ष्यते । **देहिन** इत्यस्य देहादन्यस्येत्यर्थः । देहोऽस्यास्तीत्यर्थे मतुबर्थे निप्रत्ययविधानात् । एकवचनात् एकस्येत्यपि लभ्यते । देहान्तरशब्दोऽत्रानेकदेहपरः । तथा चायमर्थः - **अस्मिन्** देहे **कौमारं** कौमारानुसन्धानम्, **यौवनं** यौवनानुसन्धानम्, **जरा** जरानुसन्धानम्, योऽहं कौमारशरीरवानभूवं स इदानीं युवशरीरवान् वर्ते, योऽहं युवशरीरवानभूवं स इदानीं जीर्णशरीरवान् वर्ते इत्येवंरूपेण तावदस्ति । तच्च देहिनो देहवतः । देहान्यस्येति यावत् । देहशब्दोऽत्र देहेन्द्रियान्तःकरणसङ्घातपरः । देहेन्द्रियान्तःकरणेभ्योऽन्यस्य चेतनस्य भवति । देहादेर्जडत्वेनानुसन्धानकर्तृत्वायोगात् । एवं च देहेन्द्रियादितोऽतिरिक्तजीवसिद्धिः । तथा चैकवचनबलादेकस्यैव देहादन्यस्य कौमाराद्यनेकदेहानुसन्धानं यथा, तथा देहान्तरप्राप्तिरनेकदेहप्राप्तिः देहिनो = देहादन्यस्यैकस्यैव भवतीति पूर्वार्धेन देहादन्यसिद्धिः । त्रिपाद्या चोक्तविधयाऽनेक देहप्राप्तिमान् सिद्ध इति देहादन्यजीवपक्षीकारे नाश्रयासिद्धिः । प्रत्यग्रजातस्य शिशोराहाराद्यभिलापेण पूर्वपूर्वतरदेहानुसन्धानेन सिद्धानेकदेहानुगत्याऽनादित्वसिद्धेर्न हेतोः स्वरूपासिद्धिरिति भावः ।

ननु देहाद्यन्यतमस्यैवास्त्वनुसन्धानम् । चार्वाकाद्युक्ततर्कबलादित्यत आह - **धीर इति । बुद्धिमान् ।** तत्र देहादन्यात्मविषये । **न मुह्यति ।** देहादीनां जडत्वकरणत्वादिना कर्तृत्वायोग इत्यादिरूपेण ते तर्का निरस्या इति भावः ॥१३॥

[1]मात्रास्पर्शास्तु[2] कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व[3] भारत ॥१४॥

(वि) ननु कौमारादिदेहहानेन जरादिप्राप्तावशोको युज्यते तस्यैव पुनर्दर्शनस्पर्शनादिसम्भवात् । देहान्तरप्राप्तौ तु तदभावाच्छोक इत्यत आह - मात्रास्पर्शा इति । **मीयन्त इति मात्रा विषयाः तेषां स्पर्शाः सम्बन्धाः । तुशब्दोऽवधारणे । शीतोष्णग्रहणं विषयमात्रोपलक्षणम् । तेन तत्तत्साक्षात्कारो लक्ष्यते । ततश्चायमर्थः - शीतोष्णादीनामिन्द्रियैः सम्बन्धा एवात्मनः शीतोष्णाद्यनुभवमुत्पाद्य सुखदुःखप्रदा भवन्ति । नह्यात्मनः स्वतो दुःखादिकं सम्भवति । न च विषयसम्बन्धा एवात्मनः स्वरूपानुवेधिनः सुषुप्तावभावात्, तत्कार्यस्य साक्षात्कारस्य कदाप्यदर्शनात् । न हि सामग्री कार्यं व्यभिचरतीत्याह** - आगमापायिन इति ।

---

१. पञ्चेन्द्रियाभिमेयत्वात् मात्रा गुण इतीरिताः । इति भारते (भा.ता.)

२. अभिमानादेव संसारोऽन्यथा नेति परिहारः । (भा.ता. ५/११/१८)

३. यथाग्नेर्हिमस्य च नैव दुःखं तापनिमित्तं जडत्वात् । एवं जडत्वाद्देहस्यापि कालादिसम्बन्धे विद्यमानेऽपि न दुःखं युक्तम् -

सदा कालादिसम्बन्धाद्दुःखं देहस्य युज्यते ।
तथापि नैव दुःखी स जडत्वान्नियमेन तु ।
आत्मनः सुखरूपत्वान्न दुःखं युज्यते क्वचित् ।
तस्मान्मनोभ्रमेणैव दुःखी जीवो न चान्यथा ।
सर्वेषां मनसो नेता मनोरूपखिलोचनः ।
तद्वशाः सर्वदेवाश्च तेनैव सुखदुःखिनः ।
नियन्ता तस्य च प्राणस्ततोऽपि बलवत्तरः ।
तन्नियन्ता हरिः साक्षात्परमानन्दलक्षणः ॥ इति तात्पर्ये । -भा.ता.११/२३/५६

यदा विषयसम्बन्धानामागमापायित्वमेवात्मनि तेषां स्वाभाविकत्वं वारयति, तदा किमु वक्तव्यं नित्यत्वं निवारयतीतिभावेनाह - अनित्या इति । **अतो विषयसम्बन्धानामात्मनो देहाद्यभिमानद्वारैव दुःखादि-हेतुत्वादभिमानं परित्यज्य तान् विषयसम्बन्धान् । तितिक्षस्व विफलान् कुर्वित्यर्थः ॥**

अन्यत् तु व्याख्यानं स्पर्शत्वगिन्द्रियसम्बन्धस्यावर्जनीयत्वात् सुप्त्यादावपि विषयेन्द्रियसम्बन्धाः सन्त्येव । अतस्तेषामेव शीतोष्ण-त्वादित्वमाशङ्क्य तुशब्दात् परया काक्वा निवार्यते । मात्रास्पर्शा एव केवलं शीतोष्णसुखदुःखदा न हि । किं नामाभिमानसहिता इति । विषयेन्द्रियसन्निकर्षा एव ज्ञानस्य सुखदुःखयोश्च कारणं कुतो न स्युः येनाभिमानोऽप्यधिकः कारणसामग्र्यां निवेश्यत इत्यत उक्तं - आगमापायिन इति । **हेत्वर्थं विशेषणम् । 'सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः' इति न्यायात् शीतोष्णसुखदुःखप्रदानां मात्रा-स्पर्शादीनां विशेषणं सत्, इदं शीतोष्णसुखदुःखदत्वमुपसङ्क्रामति । ततश्च मात्रास्पर्शानां शीतोष्णसुखदुःखदत्वं यत् तस्यागमापायित्वादित्यर्थः । प्रवाहरूपेण नित्यस्याप्यागमापायित्वात् । प्रवाहनित्यत्वमत्र न विवक्षितम् । किन्तु प्रवाहविच्छेदोऽपि सुप्त्यादावभावादित्याशयेनोक्तम्** - अनित्या **इति । शेषं पूर्ववत् ॥१४॥**

(रा) सत्यमेव तत्सर्वं भवदुक्तम् - "उक्तविधयाऽऽत्महानेरभावात् । देहहानावपि समीचीनदेहान्तररूपप्रतिनिधिलाभात्, बान्धवानां हानिः भविष्यतीति धिया शोको न युक्तः" इति । तथाऽपि - तन्मृतौ ममैव सुखहानिर्दुःखप्राप्तिश्च स्यात् । तद्देहदर्शनस्पर्शसम्भापणादेः सुखहेतोरभावात् । छेदभेदादिना विकृततद्देहदर्शनस्य दुःखहेतोर्भावादित्यत आह - **मात्रेति ।** मीयन्त इति मात्राः । 'माङ् माने' इत्यतः कर्मणि त्रप्रत्ययः । स्त्रीत्वं शब्द-स्वाभाव्यात् । ज्ञानविपयाः गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः, तेपां स्पर्शाः सम्बन्धाः । शीतोष्णशब्दौ शीतोष्णस्पर्शवाचकौ, लक्षणया गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाख्य-सर्वविपयपरौ भूत्वा तदनुभवलक्षकौ । लाक्षणिकोक्तिकृत्यमग्रे व्यक्तम् ।

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाख्यविषयाणां घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्ररूपेन्द्रियैः यथाक्रमं ये सन्निकर्षास्ते **मात्रास्पर्शाः शीतोष्णसुखदुःखदाः** सुगन्धसुरससुरूपसुस्पर्शसुशब्दविषयकसाक्षात्काररूपानुभवजननद्वाराऽऽत्मनः सुखप्रदाः । अनिष्टगन्धरसादिविषयकसाक्षात्कारजननद्वारा दुःखप्रदाः ।

'तेषां मृतौ च तन्निमित्तसुखदुःखहानिप्राप्ती भवत इति किल कौन्तेय तवाशयः' इति पार्थहार्दमनूद्य, भगवान् कृष्णः काकुस्वरशिरस्कतुशब्देनावधारणार्थकेन निराचष्टे । हे **कौन्तेय** । **मात्रास्पर्शा** एव गन्धादिविषयेन्द्रियसन्निकर्षा एव । इष्टानिष्टस्वविषयसाक्षात्कारद्वारा **सुखदुःखदाः** । किमिति काकुस्वरेणाक्षेपः । केवलं तन्मात्रा एव न भवन्ति, किन्तु विषयेषु शोभनाध्यासनिमित्तस्नेहरूपेण वा अरित्वादिभ्रमहेतुकद्वेषरूपेण वा देहेन्द्रियान्तःकरणेषु ममतातिशयहेतुकाविवेकरूपेण वाऽभिमानेन सहिता एव, तथेत्यर्थः ।

कुत एवं तन्मात्रा एव स्वस्वविषयानुभवद्वारा सुखदुःखहेतवो भवन्तीत्यत आह - **आगमेति** । यत इति शेषो वा, हेतुगर्भविशेषणं वा । एतच्चागामपायित्वं शीतोष्णसुखदुःखदाः मात्रास्पर्शा आगमापायिन इत्येवं स्वस्वविषयकधीद्वारा सुखदुःखत्वविशिष्टमात्रास्पर्शानां विशेषणम् । "सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेष्ये बाधाद्विशेषणमुपसङ्क्रामतः" इति न्यायात्, मात्रास्पर्शानां स्वस्वविषयकधीद्वारा यत् सुखदुःखदत्वं तस्यागमापायित्वादिति सुखादिदत्वरूपविशेषणम् उपसङ्क्रामति । सुप्त्यादौ श्रीचन्दनाग्निकणादिशीतोष्णस्पर्शसम्बन्धेऽविनाभूतमनःसम्बन्धात्मसन्निकृष्टत्वगिन्द्रियस्य सत्वेऽपि स्वविषयानुभवद्वारा सुखदुःखादिदत्वस्यादर्शनात् । जाग्रद्दशायाम् अभिमानसत्वे एव तद्दर्शनात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् अभिमानसहिता एव मात्रास्पर्शाः स्वस्वविषयकधीद्वारा सुखदुःखादिदाः, न तु केवला इति भावः । सुप्तौ अन्येन्द्रियाणाम् उपरमेऽपि त्वगिन्द्रियस्य नोपरमः । तस्य तदाऽपि विषयसन्निकर्षोऽस्तीति ज्ञापनायैव इतरविषयलाक्षणिकशीतोष्णपदप्रयोगः ।

आगमापायित्वं चात्र गङ्गोदकस्येव प्रवाहतो नित्यत्वेऽपि व्यक्तिस्वरूपेणानित्यत्वं न विवक्षितम् । मात्रास्पर्शानां सुखादिदत्वेन तदयोगात् । तथात्वे सुप्त्यादौ सत्वेनाभिमानस्य प्रकृतान्वयव्यतिरेकोक्त्ययोगात्, अर्जुनस्य अभिमाननिवर्तनबोधानुप

ायोगाच्च । किन्तु किंशुककुसुमानामिव प्रवाहतोऽपि विच्छिद्यमानत्वम् । सुप्ति-मूर्छासम्प्रज्ञातसमाधिषु विच्छेदेन प्रवाहविच्छेदसम्भवात् । तस्य प्रकृतोपयोगाच्चेति भावेन आगमापायित्वं व्यनक्ति - **अनित्या इति । शीतोष्ण-सुखदुःखदाः मात्रास्पर्शा अनित्याः** प्रवाहतोऽप्यनित्याः । तेषां सुखादिदत्वं प्रवाहतोऽप्यनित्यं यतोऽतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्याम् अभिमानयुता एव सुखादिदा इत्यर्थः । अत इति शेषः । अभिमानहीनमात्रास्पर्शानां सुखादिदत्वाभावात् । अभिमानत्यागेन तान् मात्रास्पर्शान् **तितिक्षस्व**-विफलीकुरु । सुखदुःखादिदा यथा न भवन्ति तथा कुरु । न ह्यभिमानं विना कुतो मात्रास्पर्शरूपः सामग्र्यैकदेशः सुखादिदाने शक्तो भवतीति भावः ॥१४॥

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥१५॥

(वि) ननु दुःखाभावस्य युद्धाकरणेऽपि सम्भवादलं तत्कृत्वा दुःखा-भावायाभिमानत्यागेनेत्यतो देहाद्यभिमानत्यागेन भवन् दुःखपरिहारः स्वयं फलरूपोऽपि परमपुरुषार्थहेतुश्च भवतीत्याह - यं हीति । **यमेते मात्रास्पर्शा न व्यथयन्ति न चालयन्ति सुखदुःखलक्षणवैषम्यवन्तं न कुर्वन्ति । सोऽमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते योग्यो भवतीत्यर्थः । सुप्त्यादौ पामराणामप्यभिमानाभावेन व्यथाभावादमृतत्वप्रसक्तिरित्यत उक्तम्** - पुरुषमिति । **पुरुषमेव सन्तं शरीराभिमानिनमित्यर्थः ।**

अथवा - कथं व्यथापरिहारमात्रेणामृतत्वं 'तमेवं विद्वान्' इत्यादि-श्रुतिविरोधादित्यतो न केवलं व्यथापरिहारमात्रेणामृतत्वम् , अपि तु ब्रह्मज्ञाने-नापीत्याशयेनाह - पुरुषमिति । **पुरुसरणात् पुरुषम् । 'पुरु ब्रह्म गुणाधिक्यात् तज्ज्ञानात् पुरुषः स्मृतः'[१] इति वचनात् । केनो-पायेनाभिमानत्यागो भवतीत्यत उक्तम्** - समदुःखसुखमिति । **दुःखं य ाथानुपादेयमपुरुषार्थत्वात्तथा वैषयिकं सुखममृत्वविरोधित्वादनुपादेयं**

---

१. प्रवृत्तवचनम् । - गी.ता. ;

यस्य स समदुःखसुखः । एवंभावे कथं सुखहेतुषु शोभनाध्यासलक्षणस्तद्विरोधिषु द्वेषलक्षणाभिमानः स्यादिति भावः । समदुःखसुखत्वं च कथं भवति इत्यत उक्तम् - धीरमिति । **सुखदुःखकार्यहर्षविषादस्तम्भकप्रयत्नवन्तमित्यर्थः । अत्र चतुर्मुखादन्येषां धैर्येणातिव्यथाराहित्यमेव । लिङ्गभङ्गात् प्राग्देहाद्यभिमानराहित्याभावात् । उक्तं च -**

'ब्रह्मा निरभिमानित्वाच्छरीर्यप्यशरीरवान् ।....
रुद्राद्यास्तन्वभीमानाद्बहिरर्थयुजस्तथा ॥'* इति ॥१५॥

(रा) ननु दुःखाभावस्य युद्धाकरणेऽपि सम्भवात्, किं तत्कृत्वा दुःखाभावायाभिमानत्यागेनेत्याशङ्क्य देहाद्यभिमानत्यागेन भवन् दुःखाभावः स्वयं फलरूपोऽपि परमपुमर्थहेतुश्च भवतीत्याह - **यं हीति** । हे **पुरुषर्षभ** पुरुषश्रेष्ठ पार्थ । **एते** मात्रास्पर्शाः विषयेन्द्रियसन्निकर्षाः । **पुरुषं** पुरं देहं सरति गच्छति, 'सृ गतौ', प्रत्यक्षतो जानाति । उपपदान्तस्योकारः । सरतेर्डप्रत्ययः । षत्वम् । शरीरदर्शनवन्तम् । यद्वा - पुरु पूर्णं ब्रह्म । तत् सरत्यवगच्छतीति ब्रह्मज्ञानी, तम् । **धीरं** सुखे दुःखे च प्राप्ते सति तत्कार्ययोरुत्सेकविषादयोः स्तम्भकप्रयत्नवन्तम् । अत एव **समदुःखसुखम्** । अनुपादेयत्वेन धर्मेण दुःखेन समं सुखं यस्य स तथा, तम् । दुःखं यथाऽपुमर्थत्वहेतुनाऽनुपादेयं तथा वैषयिकं सुखमपि अमृतत्वविरोधित्वादनुपादेयं यस्य स समदुःखसुखः । दुःखसमसुखमिति यावत् । अत एव यम् अभिमानहीनं जीवं स्त्रीजनं पुंजनं वा । **न व्यथयन्ति** न चालयन्ति । सुखदुःखकृतोच्चत्वनीचत्वलक्षणविकारं न प्रापयन्ति । **सोऽ**धिकारी । **अमृतत्वाय** मुक्तये । **कल्पते** समर्थो भवति ।

अत्र 'धीरम्' इति समदुःखसुखत्वे हेतुः । तच्चाभिमानत्यागे हेतुः । समदुःखसुखो जीवः सुखहेतुषु शोभनाध्यासलक्षणाभिमानवांस्तद्विरोधिषु द्वेषरूपाभिमानवांश्च कथं भवेदिति । सुस्यादौ पामराणामपि अभिमानाभावेन व्यथाभावादमृतत्वप्रसक्तिरिति शङ्काव्यावृत्तये पुरुषं शरीरदर्शनवन्तम् इत्युक्तम् । तथा व्यथाभावमात्रेण कथममृतत्वम्, 'तमेवं विद्वान्[1]' इत्यादि श्रुतिविरोधादि-

★ भा.ता. (११-७-१७) १. तै.आ ३-१२-७ ;

त्यपि शङ्कापनुत्तये पुरुषं ब्रह्मज्ञानिनमित्युक्तम् । 'पुरु ब्रह्म गुणाधिक्यात् तज्ज्ञानात् पुरुषः स्मृतः' इत्युक्तेः ।

अत्र **नरहरितीर्थीये** "ब्रह्मा निरभिमानित्वात्" इति स्मृतिमुदाहृत्य चतुर्मुखादन्येषाम् अतिव्यथाराहित्यमेव । लिङ्गभङ्गात् प्राग्देहाद्यभिमानभावादित्युक्तम् ॥१५॥

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१६॥

(वि) ननु 'पापमेवाश्रयेदस्मान्' इत्यादिना बन्धुहननादि परलोकदुःखहेतुतयोक्तम् । अतः शोक इत्यत आह - नासत इति । **सदसच्छब्दौ सत्कर्मासत्कर्मवाचकौ -**

"सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥"[1]

इति वक्ष्यमाणत्वात् । भावाभावशब्दौ सुखदुःखवाचिनौ -

"सद्भाववाचिनः शब्दाः सर्वे ते सुखवाचकाः ।
अभाववाचिनः शब्दाः सर्वे ते दुःखवाचकाः ॥"[2]

इति वचनात् । यथा चासत्कर्मणः सकाशात् सुखं नास्ति तथा सत्कर्मणः सकाशाद्दुःखं नास्तीति विद्वद्भिर्विनिश्चितम् । इदं तु नारायणद्विट्तदनुबन्धिनिग्रहरूपत्वात् सत्कर्मेति भावः ।

एतावता देहव्यतिरिक्तात्मा नित्य इत्युक्तम् । इदानीं न त्वेवाहमित्युक्तं परब्रह्मणो विष्णोर्नित्यत्वं समर्थयमानः प्रसङ्गात् प्रकृतेरपि नित्यत्वं समर्थयते - नासत इति । **असतः कारणस्याव्यक्तस्य सतो ब्रह्मणश्चाभावो न विद्यते । पृथगभावप्रतिषेध आदरार्थः । सदसतोर्नित्यत्वे प्रमाणमाह -** उभयोरिति । **निर्णयान्तत्वान्निरूपणस्य निर्णय इहान्तशब्देनोच्यते । अन्यदर्शनस्यान्यान् प्रत्यप्रत्यायकत्वात् दर्शनमूलः [3]सम्प्रदाय**

---

१. गी.(१७-२६) २. शब्दनिर्णयवचनम् । - गी.ता.

३. 'आगमो ग्रन्थनिबद्धं वाक्यम् । सम्प्रदायस्तूपदेशपरम्परामात्रमिति भेदः ।' -इति प्रमेयदीपिका ।

उपदेशपरम्परारूपो लक्षणयाऽत्र प्रमाणत्वेनोच्यते । अपिशब्दस्य तत्त्वदर्शिभिरित्यनेन सम्बन्धः । 'प्रकृतिः पुरुषश्चैव नित्यौ कालश्च सत्तम'[1] इत्यादिवाक्येन समुच्चीयते ॥ १६ ॥

(रा) ननु "पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतान् आततायिनः" इत्यादिना बन्धुहननरूपयुद्धात् परलोकदुःखं शोकहेतुतयोक्तम् । अतः शोक इत्यत आह - **नासत इति** । अत्र सदसच्छब्दौ साध्वसाधुकर्मपरौ । भावाभावशब्दौ सुखदुःखवाचकौ । "सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा" इत्यादेः । "सद्भाववाचिनः शब्दाः सर्वे ते सुखवाचिनः" इत्यादेः । **असतो** दुष्कर्मणः सकाशात् **भावः** सुखं नास्ति । यथेति दृष्टान्ततयाऽस्योपयोगः । **सतः** साधुकर्मणः सकाशाद**भावो** दुःखं नास्ति । एतच्च युद्धं नारायणाद्विष्टतदनुबन्धिनिग्रहरूपत्वेन सत्कर्मत्वात् न परलोकदुःखहेतुः । प्रत्युत सुखहेतुरेवेति भावः । किमत्र प्रमाणमित्यत आह - **उभयोरपीति** । **अन्तो** निर्णयः । पूर्वार्धोक्तार्थस्यावधारणम् । अन्यदर्शनस्यान्यान् प्रति अप्रत्यायकत्वात् दर्शनमूलः सम्प्रदायोऽत्र लक्ष्यते । **उभयोरप्यनयोः** सदसत्कर्मणोः दुःखसुखे यथाक्रमं न विद्येते इत्यर्थयोरपि **तत्वदर्शिभिः । अन्तस्तु** सम्प्रदायस्तु । प्रमाणतया दृष्ट इति वा दृष्टस्तु दृष्ट एवेति वा तुशब्दान्वयः । सत्कर्मणो दुःखं नास्ति, असत्कर्मणः सुखं वा नास्तीत्यनयोरर्थयोः निर्णायकोपदेशपरम्परारूपसम्प्रदायो महात्मभिः दृष्ट एवेत्यर्थः ।

ननु अनादित्वहेतुनाऽहमपि पक्षे निक्षिप्य नित्यत्वेनानुमातव्य इति यदुक्तं त्वया स त्वयुक्तः पक्षः । दृष्टान्ताभावेन व्याप्तिग्रहासम्भवात् । अन्यस्यानादिनित्यस्य मानाभावेनाभावादित्यतोऽन्यदपि अनादिनित्यमेतदप्यनेनोच्यते - **नासत इति । असतः** कारणस्य प्रकृतेर**भावः** प्रागभावः प्रध्वंसश्च न विद्यते- नास्ति । तथा **सतो** ब्रह्मणश्चा**भावो** द्विरूपोऽभावः न विद्यते । अत्र 'असतः सतश्चाभावो न विद्यते' इत्येकवाक्ये सम्भवति वाक्यद्वयग्रहणं प्रागुक्तानादित्वानुमाने व्याप्तिसद्भावे आदरसूचनार्थम् । अत एवाग्रे 'अविनाशि तु' इत्यादिना व्याप्तिग्रहणस्थलमनेकं दर्शयति । अत्र व्याप्तिस्थलप्रदर्शनार्थं **नासतो विद्यते भाव** इत्येतावदेव वाच्यम् । तथाऽपि प्रागुक्तद्वितीयप्रयोगे

---

१. विष्णुपुराणवचनम् । - गी.भा.

कृष्णो दृष्टान्तितः । तत्र साध्यसाधनानुगतिसूचनाय **नाभावो विद्यते सत** इत्यप्युक्तिः । तथा च द्वितीयप्रयोगेऽपि व्याप्तिः सुदृढा । नन्वन्यस्यानादिनित्यत्वे मानाभाव इत्युक्तमित्यत आह - **उभयोरपीति** । सदसतोः अनादिनित्ययोः । **अन्तस्तु** - निर्णयभूतपरम्परोपदेशलक्षणसम्प्रदायस्तु इत्यर्थः। **तत्त्वदर्शिभिः दृष्ट** इत्यर्थः ।

नरहरितीर्थास्तु तत्त्वदर्शिभिरपीत्यपिपदं भिन्नक्रममुपेत्य "प्रकृतिः पुरुषश्चैव नित्यौ कालश्च सत्तम" इत्यागमोऽत्रार्थे मानत्वेन समुच्चीयत इत्याहुः ॥१६॥

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥१७॥

(वि) न केवलं प्रकृतिपुरुषावेव नित्यौ किं तर्हि देशतोऽपरिच्छिन्नं यद्वेदाकाशादिवस्तु तदपि नित्यमित्याह - अविनाशीति । **वेदादेः स्वाभाविकनाशाभावेऽपि केनचिच्छापादिना हेतुना विनाशः स्यादित्यत आह** - विनाशमिति । **न केवलमविनाशः किन्तु ह्रासोऽपि नास्तीत्युक्तम्** - **अव्ययस्येति । नासत इत्यादेरपरा व्याख्या ॥१७॥**

(रा) ननु "प्रकृतिः पुरुषः कालः" इत्यादिवाक्यानाम् उपासनार्थत्वात्, सम्प्रदायस्य च मूलानिश्चयात्, प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपस्यैवासिद्धेः पुनरनुमानस्य व्याप्त्यसिद्धिरित्याशङ्क्य भगवान् किमिदानीं प्रकृत्यादिस्वरूपसाधनेन । किञ्चेदं नित्यम् इदं नित्यमिति प्रत्येकमुक्तेन च । यद्देशतो अनन्तं तत्सर्वं नित्यमेवेत्येवं सङ्ग्राहकसङ्गृहीतं वर्णादि जीवादन्यदपि अस्ति । तद्व्याप्तिग्रहणस्थलं भविष्यतीत्याह - **अविनाशि त्विति । येनेदं सर्वं ततं**[1] व्याप्तं तदकारादिवर्णजातम्, अव्याकृताकाशश्चेत्येवमादिसर्वम् **अविनाशि तु** नित्यमेवेति । तुरेवेत्यर्थः[2] । अनादि चेत्यपि ग्राह्यम् ।

---

१. आकाशश्च तथा व्याप्तः वेदाः सर्वेऽप्यनन्तकाः ।
तद्वर्णा अप्यनन्ताश्च प्रत्येकं व्याप्य संस्थिताः ॥ -योगदीपकि (१०-८)

२. यद्यपि नित्यत्वं जीवस्याप्यस्ति । तथापि सर्वप्रकारेण अविनाशित्वं विष्णोरेवेति तु शब्दः । -गी.ता.

ननु "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये"[१] इति सूत्रेण सोपसर्गस्यापि छान्दसताच्छीलिकणिनिप्रत्ययान्ताविनाशिशब्देन स्वाभाविकविनाशाभावोक्तावपि शापेन वा, बलवत्प्रयत्नादिना वा विनाशः किं न स्यादित्यत आह - **विनाशमिति । अस्य** व्याप्तस्य वस्तुनः । **विनाशं** ध्वंसम् । **कश्चित्** अपि **कर्तुं नार्हति** । कुत इत्यत उक्तम् - **अव्ययस्येति** । ह्रासहीनस्येत्यर्थः । ह्रास एव नास्ति । तादृशस्य नाशं न कोऽपि कर्तुमीष्ट इति किमु वाच्यमित्यर्थः ॥

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युद्ध्यस्व भारत ॥१८॥

(वि) ननु जीवानामीश्वरप्रतिबिम्बत्वस्य 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव'[२] इत्यादि प्रमाणसिद्धत्वात् प्रतिबिम्बस्योपाधिनाशे नाशनियमात् देहानां च विनाशित्वात् कथं तदुपाधिकानामात्मनां नित्यत्वमुच्यते; नित्यत्वे वा, उपाधिभूतदेहानामपि केषाञ्चित् नित्यत्वं स्यादित्यत आह - अन्तवन्त इति । **ये देहा अनित्याः न तेषामुपाधित्वं यस्य चोपाधित्वं नासावनित्य इति भावः । तदिदमुक्तम् -** इम इति । **तथाचोक्तम् -**

"जीवोपाधिर्द्विधा प्रोक्तः स्वरूपं बाह्य एव च ।
बाह्योपाधिर्लयं याति मुक्तावन्यस्य तु स्थितिः ॥
सर्वोपाधिविनाशे हि प्रतिबिम्बः कथं भवेत् ।
कथं चात्मविनाशाय प्रयत्नः सेत्स्यति क्वचित् ॥"[३]

इति । तथा -

"उपाधेश्चैव नित्यत्वान्नैव जीवो विनश्यति ।
स्वरूपत्वादुपाधेश्च न भिन्नोपाधिकल्पना ॥"

इति । नित्यस्य देहस्यापि । अन्तवन्त इत्युच्यमाने ईश्वरदेहस्याप्यन्तवत्त्वं प्रसज्येतेत्यतस्तद्व्यावृत्त्यर्थं शरीरिण इति विशेषणम् । शरीरिशब्दस्य

---

१. पा.सू. ३/२/७८
२. ऋग्वेदवचनम् - गी.भा.(श्लो.२४)
३. स्कान्दवचनम् - भाग.ता. ४-२२-२६

जीवे प्रसिद्धत्वात् । ननूपाधिनाशेन नाशाभावेऽप्युपाधिबिम्बसन्निधिनाशान्निमित्तात् प्रतिबिम्बस्यात्मनो नाशो भविष्यति । न चासिद्धिः शङ्क्या, परिच्छिन्नस्यैव बिम्बस्य प्रतिबिम्बनाशसम्भवेन सन्निधिनाश-ध्रौव्यात्, इत्यत उक्तम् - अनाशिन इति । तत्र हेतुरप्रमेयस्येति । भेदप्रमितौ समानाधिकरणत्वस्य सारूप्यगमकत्वादप्रमेयेश्वरसरूपत्वं गम्यते । ततो बिम्बभूतस्येश्वरस्य सर्वगतत्वात् कथमुपाधिसन्निधिनाशः । न च सर्वगतस्य प्रतिबिम्बासम्भवः । तदधीनसारूप्यस्य प्रतिबिम्बत्वादिति भावः । अतो जीवानां नित्यत्वेनाशोच्यत्वात् तद्भयात् स्वधर्मं मा त्याक्षीरित्याह - तस्मादिति । एवं युद्धाकरणे कारणं नास्तीत्युक्तम् । इदानीं भगवत्पूजात्वेन युद्धं कर्तव्यमिति वक्तुं भगवतो जीवेभ्योऽतिशयाभावात् किं तत्पूजयेति शङ्कां परिहरति - अविनाशीति ।

"देशतः कालतश्चैव गुणतश्च त्रिधा ततिः ।
सा समस्ता हरेरेव न ह्यन्ये पूर्णसद्गुणाः ॥"[1]

इति श्रुतेः सर्वप्रकारेण ततं यद्विष्णवाख्यं ब्रह्म तदविनाशि विद्धीति । यद्यपि नित्यत्वं जीवस्याप्यस्ति तथापि सर्वप्रकारेणाविनाशित्वं विष्णोरेवेति तु शब्दः । तदुक्तम् -

"अनित्यत्वं देहहानिर्दुःखप्राप्तिरपूर्णता ।
नाशश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तदभावो हरेः सदा ।
तदन्येषां तु भावानां नाशाः केचिद्भवन्ति हि ॥"[2]

इति । विनाशमित्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम् । अस्येति विष्णोः परामर्शः । अस्तु हरेः सर्वप्रकारेणाविनाशित्वं तथापि कथं तस्य जीवादतिशय इत्यत आह - अन्तवन्त इति । इमे देहा इतिविशेषणान्मुक्तदेहस्यापि नित्यचिदानन्दरूपत्वमनुज्ञायते, किमुतेश्वरस्य -

---

१. परमश्रुतिवचनम् - गी.ता.(२/१७)

२. महावराहवचनम् - गी.ता.(२/१७)

"चिदानन्दशरीरेण सर्वे मुक्ता यथा हरिः ।
भुञ्जते कामतो भोगांस्तदन्तर्बहिरेव च ।।"[1]

इत्यादिकं च तत्र प्रमाणम् । अत ईश्वरः सर्वप्रकारेणाविनाशी । शरीरिणां नित्यत्वमात्रमेवास्ति । न तु सर्वप्रकारेणाविनाशित्वम-निच्छया देहहान्यादिसद्भावात् । अतोऽस्ति जीवादीश्वरस्यातिशय इति भावः । ततः किमित्यत आह - अनाशिन इति । तस्मादीश्वरस्य सर्व-प्रकारेणाविनाशित्वेन स्वातन्त्र्यात् दुःखनिवृत्तेः सुखस्य च प्राप्तेः तत्प्रसादाधीनत्वादनाशिनः सर्वथा नाशरहितस्याप्रमेयस्य देशतः कालतो गुणतश्च परिपूर्णस्य विष्णोः पूजार्थं युध्यस्वेति । अथवा 'अविनाशि तु' इत्यनेन भगवतः स्वातन्त्र्यसमर्थनेन तत्पूजायाः सत्कर्मत्वं समर्थितम् । अन्तवन्त इति जीवानामनित्यदेहवत्वेनास्वातन्त्र्योक्त्या हन्तुमसामर्थ्यं समर्थितमिति द्रष्टव्यम् ।।१८।।

(रा) ननु "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव[2]" इति श्रुतेः जीवः प्रतिबिम्बः । प्रतिबिम्बश्च उपाधिकृतः, प्रतिमुखमिव दर्पणोपाधिकृतम् । देह एवात्र जीवोपाधिर्नान्योऽस्ति । तथा च - 'जीवचेतना न नित्याः नाशवद्देहोपाधि-कत्वात् दर्पणोपाधिकप्रतिमुखवत्' । 'नश्वरबिम्बोपाधिसन्निधिकत्वात् नश्वर-मुखदर्पणसन्निधिकप्रतिमुखवत्' - इति प्रतिपक्षग्रस्तमनादिनित्यत्वानुमानमित्यत आह - **अन्तवन्त इति** । एकवचनं वहुवचनार्थे । शरीरिणां नित्यानाम् । इमे परिदृश्यमानाः । भौतिकाः देहाः । **अन्तवन्तः** विनाशिनः इति योजना । इम इति विशेषणादन्येऽन्तहीना अपि देहाः सन्तीति सूच्यते । त एवोपाधयो जीवानां नान्तवद्भौतिकदेहा इत्याद्यप्रतिपक्षे हेतुरसिद्धः । अत एव नित्यस्येति साध्योक्तिः । जीवाः नित्याः नित्योपाधिकत्वात् व्यतिरेकेण प्रतिमुखवदित्युक्तं भवति । 'नित्यस्य' इत्येवोक्तौ ईश्वरस्यापि देहोऽन्तवानिति प्राप्नोतीत्यतः 'शरीरिणः' इति विशेपणम् । द्वितीयहेतुरप्यसिद्ध इत्याह - **अनाशिन इति** । विम्बोपाधिसन्निधिनाशकृतनाशहीनस्य शरीरिण इत्यन्वयः । 'जीवाः नित्याः नित यविम्बोपाधिसन्निधिकत्वात् व्यतिरेकेण प्रतिमुखवत्' इत्युक्तं भवति ।

---

१. परमश्रुतिवचनम् - गी.ता. २/१८
२. काठक २/५/९

ननु उपाधेर्नित्यत्वेऽपि परिच्छिन्नपरिमाणस्यैव वस्तुनो बिम्बत्वयोग्यत्वात् परिच्छिन्नयोश्च बिम्बोपाध्योः सन्निधेः दर्पणमुखसन्निधेरिव कादाचित्कत्वनियमात् कथं तस्य नित्यतेत्यत आह- **अप्रमेयस्येति**[1] । प्रमा परिमितिः । अपरिच्छिन्नस्येत्यर्थः । सर्वगतस्येति यावत् । जीवे सर्वगतत्वस्याभावात् 'अतद्भावे सामानाधिकरण्यं सारूप्यं गमयति' इति 'सिंहश्चैत्रः' इत्यादौ प्रसिद्धेः सर्वगतेश्वरसरूपस्येत्यर्थः । तत्प्रतिबिम्बस्येति यावत् । सर्वगतेश्वरप्रतिबिम्बस्य कथं बिम्बोपाधिसन्निधिनाशेन नाशः स्यादिति भावः । न च सर्वगतस्य प्रतिबिम्बत्वायोगः । तत्सारूप्यस्यैव प्रतिबिम्बताशब्दार्थत्वात् । तदाह सूत्रकारः "ॐ यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॐ[2]" इति ।

उपसंहरति - **तस्मादिति** । बिम्बोपाधितत्सन्निधीनां नाशाभावेन तन्नाशप्रयुक्तनाशस्य जीवचेतने अनाशङ्क्यत्वेन प्रतिपक्षानुत्थानात्, 'न त्वेवाहम्' इत्यत्रोक्तानादिनित्यत्वानुमानेन जीवस्य नित्यत्वात्, जीर्णदेहहानेऽपि समीचीनदेहान्तरलाभरूपप्रतिनिधिना समाधानसम्भवात्, बन्धुदेहस्पर्शनदर्शनाद्यभावनिमित्तशोकस्य च परमपुमर्थहेत्वभिमानत्यागेन निवर्तितुं शक्यत्वात्, भगवत्पूजार्थं हे भारत युद्धस्वेति ।

नन्वेतदयुक्तम् । जीवेश्वरयोः नित्यत्वाविशेषात्, कुत ईश्वरस्य पूज्यतेत्यतो वा जीवाद्धरेर्विशेषं वक्तुम् 'अविनाशि तु' इत्यादि श्लोकद्वयं प्रवृत्तम् । तथाहि - **येन** भगवता **इदं** जगत् कालः गुणजातं **ततं** व्याप्तम् । कालतो गुणतो देशतश्च यद्विष्ण्वाख्यं ब्रह्म ततिमत् **तत्** विष्ण्वाख्यं ब्रह्म **अविनाशि** । तुर्विशेषे ।

---

१. 'अप्रमेयो हृषीकेशः' इति विष्णुसहस्रनामसु ।
अप्रमेयोऽनियोज्यश्च स्वयं कामगमो वशी - इति भारते (सभा. अ.३८)
'न प्रमातुं महाबाहुः शक्योऽयं मधुसूदनः' - इति भारते (सभा. अ. ३८)
पश्यमानोऽपि तु हरिं न तु वेत्ति कथञ्चन । वेत्ति किञ्चित् प्रसादेन हरेरथ गुरोस्तथा ॥
- इति ब्रह्मतर्के - भा.ता. ४/९/१३

२. ब्र.सू. (२-३-३०)

"अनित्यत्वं देहहानिर्दुःखप्राप्तिरपूर्णता ।
नाशश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तदभावो हरेः सदा ॥"

इत्युक्तदिशा चतुर्विधनाशहीनमिति **विद्धि** जानीहीत्यर्थः । विनाशमित्यादि प्राग्वद्व्याख्येयम् । वर्णाकाशादेर्देशकालाभ्यां व्याप्तत्वेऽपि न गुणतः साऽस्ति । जीवस्य कालतस्ततत्वेऽपि न देशगुणाभ्यां ततिरस्तीति हरेस्ततत्वे विशेषः ।

अस्त्वेवं हरेः सर्वप्रकारेण विनाशाभावः । तावता जीवादविनाशविषये को हरेर्विशेष इत्यत आह - **अन्तवन्त इति । शरीरिणां** शीर्यमाणदेहवताम् । संसारिणामिति यावत् । स्वरूपतो नित्यानां जीवाना**मिमे देहाः । अन्तवन्तः** विनाशवन्तः । जनिमन्तश्चेत्यपि ग्राह्यम् । संसारिदेहाः आद्यन्तवन्त इत्युक्त्या मुक्तदेहो नैवमिति लाभात् मुक्तेश्वरस्य हरेः कैमुत्यसिद्धो नित्यदेहः । एवं चोत्पत्तिविनाशवद्देहवतां च दुःखप्राप्तिरवर्जनीयैव । गुणतोऽपूर्णता व्यक्तैवेति । स्वरूपतो नित्यत्वेऽपि त्रिविधनाशवत्त्वाज्जीवस्य, ततो हरेश्चतुर्विधनाशहीनस्यास्ति महान् विशेष इति तत्पूजा कार्येत्युपसंहरति - **अनाशिन इति । तस्मात्** जीवेभ्योऽतिशयत्वात् । **अनाशिन**श्चतुर्विधनाशहीनस्य । **अप्रमेयस्य** देशकालगुणापरिच्छिन्नस्य हरेः । पूजार्थं **युध्यस्वेति** । किंच न केवलं सर्वप्रकारेणाविनाशित्वात् तत्पूजा कार्येति । किन्तु सर्वथैवाविनाशित्वात् स एव स्वतन्त्रः । ततश्च तदधीनत्वान्मुक्तेः, युद्धादिस्वकर्मणाऽऽराधितश्च मोक्षं ददातीत्यतस्तत्पूजा कार्येति भावेन चोक्तम् - **अनाशिनोऽप्रमेयस्येति** ॥१८॥

य एनं वेत्ति हन्तारं[1] यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते[2] ॥१९॥

(वि) ननु यदि जीवानां नित्यत्वमीश्वरस्य च स्वतन्त्रत्वं तर्ह्ययमस्य हन्ता, अयमनेन हतः, इति प्रतिपत्तिः कीदृशीत्याशङ्क्य भ्रान्तिरित्याह-

---

१. हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् ।-इति कठोपनिषदि २/६/५

२. तस्मान्न हन्तुं शक्योऽसौ केनचिज्जीव आत्मवान् ।
तस्मात् स्वजीवनार्थाय न परद्रोहमाचरेत् ।
हन्येत चाङ्गभावेन परेषां द्रोहमाचरन् ॥-भा.ता.१०/१/४३

य एनमिति । **य एनं जीवं स्वातन्त्र्येण हन्तारं पश्यति । तथैनं जीवमीश्वरं वा चेतनस्य हन्तारं पश्यति । यश्चैनं जीवं हतं मन्यते तावुभौ न विजानीतः । अज्ञानिनौ । यतश्चित्प्रतिबिम्बोऽतः स्वातन्त्र्याभावान्नायं जीवो हन्ति नित्यत्वान्न हन्यते च । एतदज्ञानादेव जीवानां प्रायश्चित्तादिभागित्वमिति ॥१९॥**

(रा) ननु यदुक्तं जीवचैतनस्य नित्यत्वं, यच्चोक्तं सर्वथैकप्रकारेणाविनाशित्वात् ईश्वरः स्वतन्त्रः, अनिच्छया देहनाशात् तन्निमित्तदुःखवत्त्वाच्च जीवः परतन्त्र इति, तज्जीवनित्यत्वपारतन्त्र्ये न युक्ते । हन्ताऽयमस्य, हतश्चायमिति हननादिक्रियायाः, जीवे तत्र स्वातन्त्र्यस्य च प्रतीतेरित्यत आह - **य इति । यः** पुमान् । **एनं** जीवम् । **हन्तारं** जीवान्तरस्य स्वातन्त्र्येण घातकम् । **वेत्ति । यश्च एनं** केनचित् स्वातन्त्र्येण **हतं मन्यते, तावुभौ** जीवस्यानित्यत्वज्ञानी हननादिक्रियायां जीवस्वातन्त्र्यज्ञानी चेत्युभौ **न विजानीतः** । जीवनित्यत्वभगवत्स्वातन्त्र्याज्ञानिनौ । भ्रान्ताविति यावत् ।

कुतो बाधकाद्भ्रान्तित्वकल्पनेत्यत आह - **नायमिति** । बिम्बनित्यत्वोपाधिनित्यत्वबिम्बसन्निधिनित्यत्वानादित्वरूपोक्तहेतुभ्यो **नायं हन्ति** जीवम् । **न हन्यते** च जीवः। प्रतिबिम्बत्वादेव हेतोर्न स्वतन्त्रः सन् कश्चन हन्तीत्यर्थः । अतो बाधकाद्भ्रान्तित्वमिति भावः। अत्र हननक्रिया जीवक्रियान्तरोपलक्षणम् । सर्वत्र तस्यास्वातन्त्र्यादिति । **एनम्** ईश्वरम् । जीवचेतनस्य **हन्तारं यो मन्यते** सोऽपि भ्रान्त एव । चेतनहननस्येश्वरेणाकरणादित्यपि योजना तात्पर्योक्ता ॥१९॥

न जायते[1] म्रियते वा कदाचिन्ना(ऽ)यं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
[2]अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥२०॥

---

१. न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमानेऽपि देहे ॥ -इति कठोपनिषदि २/६/४
जायते म्रियते वापि स्वरूपेण कथञ्चन ।
अजो नित्योऽविकारश्च जीवः पुरमणन्नपि ॥ इति च । - काठकभाष्ये १/२/१८

२. अजो निरञ्जनः कामजनकः कञ्जलोचनः ॥ इति कृष्णाष्टोत्तरशतनामस्तोत्रे । 'अजः सर्वेश्वरः सिद्धः' इति विष्णुसहस्रनामसु ।

(वि) उक्तार्थे प्रमाणत्वेन मन्त्रवर्णमुदाहरति - न जायते इति । नञा द्वितीयस्य म्रियत इत्यनेन सम्बन्धः । अयं संसारी स्वरूपेण न जायते न म्रियते च । ज्ञानी च देहेनापि न जायते न म्रियते च । अभिमानाभावेन देहसम्बन्धाभावात् । ननु जीवो न जायते चेत् तर्हि यथेश्वरस्य ज्ञानं वृद्धिह्रासादिवर्जितं भूत्वैव कयाचिदचिन्त्यया शक्त्या पुनर्भूतमिति व्यवहारालम्बनं 'तदैक्षत'[१] इत्यादिश्रुतेः ।

'देशतः कालतो योऽसाववस्थातः स्वतोऽन्यतः ।
अविलुप्तावबोधात्मा स युज्येताजया कथम् ॥'[२]

इति भागवतस्मृतेश्च । तथा जीवेऽपि किं जननव्यवहारे निमित्तम् इत्यत आह - अयमिति । कुतो न जायते न म्रियते कुतो नेश्वरज्ञानसाम्याभाव इत्यत आह - अज इति । अजादिलक्षणेश्वरसरूपत्वादित्यर्थः । 'अजो नित्यः' इत्याभ्यां बिम्बोत्पत्तिनाशनिमित्तौ शाश्वतः - सदैकरूपः इत्यनेनोपाधिबिम्बसन्निधिजनननाशनिमित्तौ च जन्मनाशौ न स्तः । प्रतिबिम्बत्वादेव बिम्बसर्वसाम्याभाव इत्युक्तं भवति । तर्हि जननव्यवहारे किन्निमित्तमित्याशङ्क्य देहान्तरप्राप्तिर्निमित्तमित्याह - पुराण इति । पुराणि देहानणति गच्छतीति पुराणः । एवं तर्ह्युपाधिभूतदेहनाशाद्दर्पण-नाशात् प्रतिबिम्बनाशवदात्मनाशः स्यादित्यत आह - न हन्यत इति ।

अथवा अयं ना परमपुरुषः स्वरूपेण न जायते न म्रियते देहं न जहाति । वाशब्दात् पूर्वनञोऽनुकर्षः । भूत्वा विद्यमान एव भूयः पुनर्देह-सम्बन्धरूपेणापि न भविता । देहनाशाभावे स्वरूपनाशाभावः कैमुत्ये-नैव सिद्ध इति नोक्तः । देहवियोगस्यैव मरणत्वेन प्रसिद्धेर्घटादिनाशे मरणव्यवहाराभावान्न म्रियते इत्युक्त्या स्वरूपानाश उच्यते । अयं जीवोऽ-प्यजो नित्यश्चेत् कथं तर्हि ईश्वराद्विशेष इत्यत उक्तम् - शाश्वत इत्यादि । शाश्वतो न कदाचिदस्वातन्त्र्यादिकं जीवरूपं जहाति । उक्तं च -

---

१. छां.उ ६/२/३;
२. भागवते ३/७/५

"अल्पशक्तिरसार्वज्ञं पारतन्त्र्यमपूर्णता ।
उपजीवकत्वं जीवत्वमीशत्वं तद्विपर्ययः ।
स्वाभाविकं तयोरेतन्नान्यथा स्यात् कथञ्चन ।
वदन्ति शाश्वतावेतावत एव महाजनाः ॥"[1]

इति । पुराण्यणतीति पुराणः । एतावांस्तु गुण इत्याह - न हन्यत इति । शरीरे हन्यमाने स्वयं न हन्यत इत्येतावान् न तु स्वातन्त्र्यादिपरमात्मधर्मवानिति ॥२०॥

(रा) यदुक्तं जीवश्वरयोरुत्पत्तिनाशराहित्यम्, ईश्वरस्य देहतोऽपि उत्पत्त्यभावेन स्वातन्त्र्यम्, जीवस्य स्वरूपतो जन्मादिशून्यस्यापि देहोत्पत्त्यादिनाऽस्वातन्त्र्यम्, तेष्वर्थेषु प्रमाणत्वेन मन्त्रवर्णमुदाहरति - **न जायत इति** । तथा हि - जीवविषये तावदियं योजना - **अयं** जीवः स्वरूपेण **न जायते न म्रियते न** नश्यति च । **वा**शब्दश्चशब्दार्थः । अग्रेतननञोऽनुकर्षः । जीवो **न जायते** चेत् तर्हि यथेश्वरज्ञानं वृद्धिह्रासविवर्जितं भूत्वैव कदाचिदचिन्त्यशक्त्या भूतमिव व्यवहारावलम्बनं भवति, "तदैक्षत" इत्यादिश्रुतेः । तथा जीवेऽपि किं जननव्यवहारस्तन्निमित्त इत्यतो नेत्युच्यते । अयं जीवः स्वरूपेण **भूत्वा** कयाचिद्विवक्षया ईश्वरज्ञानवद्भ**विता न** भवति । कुतो न जायते न म्रियते वेति स्वरूपोत्पत्तिविनाशाभावो जीवस्येत्यत उक्तम् - **अजो नित्यः शाश्वत** इति । स्वरूपोत्पत्तिविनाशशून्यसदैकरूपभगवत्सरूपत्वादित्यर्थः । अतद्भावे सामानाधिकरण्यस्य सारूप्यगमकत्वात् । अजनित्यपदाभ्यां बिम्बोत्पत्तिविनाशाभावः, शाश्वतपदेन बिम्बोपाधिसन्निधिजन्मनाशाभावश्च हेतुरुक्तो भवति ।

ईश्वरज्ञानवद्भूत्वा भविताऽपि चेत् न जीवः, तर्हि किंनिमित्तो जननव्यवहारो जीव इत्यत उक्तम् - **पुराण इति** । पुराणि देहान् अणति, 'अण पण गतौ' गच्छति देहाद्देहान्तरं प्राप्नोतीति देहयोगनिमित्त इत्यर्थः । एवं तर्हि उपाधिभूतदेहनाशात् नाशः स्यादितित्यत आह - **न हन्यत इति** । 'अन्तवन्त इमे देहाः' इत्यत्रोक्तदिशा नित्योपाधेरन्यस्य भावात्, एतच्छरीरनाशेऽपि न जीवनाश इति भावः ।

---

१. महाविष्णुपुराणवचनम् । -गी.ता.

ईश्वरविषये तु पूर्वोत्तरार्धे ईश्वरजीवस्वरूपविषयभेदेन योज्ये । तथा हि - वाशब्दादेव पूर्वनञो 'म्रियते वा' इत्यत्रानुकर्षस्य सिद्धेः नञन्तरवैयर्थ्यात्, **नायं भूत्वा** इत्यत्र श्रुतो नशब्दो न नञ् किन्तु नृशब्दः । तथाच - अयं ना परमपुरुषः न जायते न वा म्रियते, देहयोगवियोगवान् न भवति, नित्यदेह एवेत्यर्थः । अत एव स्वरूपानाशः कैमुत्यसिद्धः । देहोत्पत्तिविनाशयोरप्यभावेन स्वातन्त्र्यमपि सिद्धमेवेति भावः । एवं चेत् कथं तर्हि रामकृष्णादिरूपेण जननव्यवहार इत्यतः, **भूत्वा** रामकृष्णादिरूपेण सर्वदा भूत्वैव, **कदाचित्** जनदृग्विषयत्वादिरूपेण **भूयः** - पुनः । **भविता** । न तु देहयोगेनापि भविता । किन्तु -

"निर्दोषचैतन्यसुखां नित्यां स्वकां तनुम् ।
प्रदर्शयति लोकस्य जनिरित्युच्यते हरेः ॥"

इति तत्त्वनिर्णयोक्तेः । **अयं जीवोऽप्यजो नित्यश्च** । ईश्वरस्येव जीवस्याप्यनादिनित्यत्वे स्वातन्त्र्यस्यापि प्राप्तेरीश्वरादविशेषः स्यादित्यत उक्तम् - **शाश्वत इति** । सदैकरूपः । अनाद्यनन्तकालमत्यक्तपारतन्त्र्यादिस्वभाव इत्यर्थः । कुत एतदित्यत उक्तम् - **पुराण इति** । अनिच्छयाऽपि देहाद्देहान्तरप्राप्तिमत्वादिति हेतुगर्भविशेषणमिदम् । न हि तादृशस्य स्वातन्त्र्यसम्भावनाऽपीति भावः । एतावान् गुण इत्याह - **न हन्यते हन्यमाने शरीरे** इति ॥२०॥

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम्[१] ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति[२] कम् ॥२१॥

(वि) जीवस्यानित्यत्वादिकं मन्यमानो न ज्ञानीत्युक्तम् । इदानीं ज्ञानी तु नैवं मन्यत इत्याह - वेदेति । अविनाशिनं नैमित्तिकनाशरहितम् । नित्यं स्वाभाविकनाशरहितम् । अथवा - अविनाशिनं

---

१. अव्ययः पुरुषः साक्षी ... ॥ इति विष्णुसहस्रनामसु ।

२. देहापेक्षमनित्यत्वं जीवानां जननं तथा ।
स्वतस्त्वजाश्च नित्याश्च बहवः सुखरूपिणः ।
उत्तमा जीवसङ्घास्तु नीचा वै नित्यदुःखिनः -इति जीवतत्त्वे ॥ -भा.ता.(११/१०/१४)

दोषयोगरहितम् । [1]दोषयुक्तपुरुषादिषु नष्टशब्दप्रयोगात् । यथा भीष्मादिचेतनानां नित्यत्वान्न त्वया हननं घातनं वा क्रियते तद्वत् तेषामदोषयोगित्वान्न त्वया दोषयोगः क्रियते कार्यते च । नित्यं सदाभाविनम्। अजम् उत्पत्तिवर्जितम् । अव्ययं स्वरूपविकारशून्यम् । एनं जीवमेवं यो वेद । तथाऽविनाशिनं शरीरापायादिवर्जितम् । नित्यं स्वरूपतः । एनमजादिरूपं स्वतन्त्रं विष्णुं यो वेद स कथं घातयति हन्ति वा जीवानां नित्यत्वादस्वतन्त्रत्वादेनं घातयामि हन्मि चेति भावं न करोतीत्यर्थः ॥२१॥

(रा) **"य एनम्"** इति श्लोके 'जीवचैतन्यस्य हननं वा, हननक्रियायां स्वातन्त्र्यं वा, मन्यमानो न जानाति' इत्यत्र जीवचितो बिम्बोपाधिसन्निध्यनाशहेतुकनित्यत्वप्रतिबिम्बत्वहेतुकास्वातन्त्र्यरूपहेतू उक्तौ । यस्तु जीवचितो नित्यत्वं हरेः स्वातन्त्र्यं च जानाति स ज्ञानी । स्वातन्त्र्याभिमानाभावात् । हन्ताऽहमिति वा, अस्यायं हन्तेति वा न जानातीत्यज्ञानेऽभिमानाभावोऽपरो हेतुरुच्यते - **वेदेति । अविनाशिनं** बिम्बनाशादिनिमित्तकनाशहीनम् । 'मात्रास्पर्शाः' इत्यत्रोक्तदिशाऽभिमानकृता एव रागद्वेषसुखादिदोषाः न तु स्वत इति स्वतो दोपहीनमिति वा । दुष्टेपु नष्टशब्दप्रयोगान्नाशोऽत्र दोषो ध्येयः । **नित्यं** स्वाभाविकनाशहीनम् । **अजम्** उत्पत्तिहीनम् । **अव्ययं** स्वरूपविकारशून्यम् । **एनं** जीवम् । यद्वा - **अविनाशिनं नित्यं** स्वरूपतो नाशहीनम् । **अजं** जन्महीनम् । **अव्ययं** निर्विकारम् । अत एव सर्वस्वतन्त्रमेनमीश्वरं **यो वेद** जानाति **स पुरुषो** ज्ञानी । **कथं** केन प्रकारेण । **कं घातयति कं वा हन्ति** । घातयाम्येनमिति वा हन्म्येनमिति वा भावं न करोतीत्यर्थः ॥२१॥

[2]वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥२२॥

---

१. 'अश्वत्थामा हतः' इत्यत्रेव (म.भा.ता.नि. २६/२८६) इति ज्ञेयम् ।

२. वाससो जरावत् स्वशरीरजरादावस्वातन्त्र्यदर्शनात् सर्वत्रास्वातन्त्र्यं ज्ञातव्यं जीवस्य । (गी.भा.)

(वि) जीवो नित्यः । तस्य देहवियोगौ च कौमारादिवदित्युक्तम् । तत्र कौमारादिदेहानामनतिभिन्नत्वान्न तेन देहात्मनोर्विवेकः विनाशित्वाविनाशित्वलक्षणः स्फुटो अनुभवारूढो भवतीति देहात्मविवेकानुभवं दृष्टान्तेनोपपादयति - वासांसीति । **अथवा वाससो जरावत् स्वशरीरे जरादावस्वातन्त्र्यदर्शनात् सर्वत्रास्वातन्त्र्यं जीवस्य ज्ञातव्यमित्यनेनोच्यते ॥२२॥**

(रा) पूर्वत्र पुराणपदेन जीवस्य देहाद्देहान्तरप्राप्तिरुक्ता । सा तु देहान्यनित्य जीवस्य सत्व एव उक्ता । 'कौमारं यौवनं जरा' इत्यत्र देहात्मविवेकोक्तावपि कौमारादिदेहानामतिभिन्नत्वाभावान्न तेन देहात्मनोर्विनाशित्वाविनाशित्वलक्षणो विवेकः स्फुटमनुभवारूढो भवतीत्यतो दृष्टान्तान्तरेण तमुपपादयति - **वासांसीति ।**

यद्वा - ईश्वरस्य देहतः स्वरूपतश्च नित्यत्वेन तद्विपये शोकाभावेऽपि जीवविपये तु स भविष्यति । जीवो नित्यः, तद्देहयोगवियोगौ कौमारादिदेहवदेवेत्युक्तावपि सर्वलोकप्रसिद्धजनिमृतिसत्वात्, युद्धे च तत्प्राप्तेस्तन्निमित्तः शोक इत्यत आह - **वासांसीति** । शरीरयोगवियोगयोः कौमारादिवत् शोककारणत्वाभावोऽङ्गीकृतश्चेत् तर्हि जनिमृती अपि न शोककारणम् । देहयोगवियोगयोरेव जनिमृतिशब्दार्थत्वादिति भावः ।

यद्वा - वाससो जरावत् स्वशरीरे जरादावस्वातन्त्र्यदर्शनात् सर्वत्रास्वातन्त्र्यं जीवस्य ज्ञेयमित्यनेनोच्यते । श्लोकार्थस्तु व्यक्तः ॥२२॥

नैनं छिन्दन्ति [१]शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥२३॥

---

१. शस्त्राणि इत्यनेन न केवलं एकेन शस्त्रेण नैकविधेन शस्त्रेण वा किन्तु बहुभिः, बहुविधैर्वा शस्त्रैरपि जीवः न छिद्यति इत्यर्थविशेपोऽवगम्यते । यथा शिलया शक्त्या वा अवध्यो प्रहस्तः नीलविभीपणाभ्यां शिलया च शक्त्या युगपत् प्रहरणेन हतः (म.भा.ता.नि - ८/१७५)।

(वि) ननु दक्षस्य शिरश्छेदो न स्वतो जातो, नापि वीरभद्रस्यायुधेन निमित्तेन, किन्तु यज्ञे पशुभावनाख्येन निमित्तविशेषेण, तथा स्वतः प्रायो निमित्तैश्चाविनाशिनोऽपि केनचिन्निमित्तविशेषेण नाशः स्यादित्यतो विशिष्टनिमित्तानि निषेधति - नैनमिति ॥२३॥

(रा) ननु जीवचितः कालकृतस्य बिम्बनाशादिनिमित्तकृतस्य च नाशस्याभावेऽपि दक्षशिरश्छेद इव शस्त्रादिप्रबलहेतुना नाशोऽस्ति किमित्यत आह - **नैनमिति । एनं** - देहीति प्रकृतं जीवम् । **न क्लेदयन्ति ।** मृदुकरणेन शिथिलं न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥२३॥

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः [1]सर्वगत(:)स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥२४॥

(वि) लट्प्रयोगेन वर्तमानस्यैव छेदादेर्निषेधात् , इदानीं दृश्यमानत्वादात्मनः प्राग्विनाशाभावेऽप्युत्तरत्र शस्त्रादिना विनाशः स्यादित्यतोऽर्हार्थककृत्प्रत्ययप्रयोगेन छेदादियोग्यतैवात्मनो नास्तीत्याह - अच्छेद्य इति । **'प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते' इति वचनात् प्रसक्तौ सत्यामपि वर्तमानस्य छेदादेरदर्शनाच्छेदायोग्यत्वमात्मनो युक्तमिति पूर्वश्लोकेन दर्शयति ।**

ननु वर्तमानछेदाद्यदर्शनमात्मनः छेदाद्ययोग्यतायां न निश्चायकं पूर्वं कदाप्यदृष्टस्यापि पश्चाद्दर्शनात् । 'न च सम्भावनामात्रेण निश्चयः' इत्यतो नित्यसर्वगतत्वादिविशेषणेश्वरसरूपत्वं निश्चायकम्, प्रतिबिम्बे बिम्बधर्मसमानधर्माणामविरुद्धानां सम्भवादित्याह - नित्य इति । **पुनरुक्तिप्रसङ्गात् सामर्थ्याद्भिन्नपदोपात्तमपि नित्यत्वं सर्वगतत्वविशेषणं नित्यं सर्वेषु शस्त्रपावकादिषु स्थितः सर्वगतः स्थाणुः - नैमित्तिकविकाररहितः । अनाद्यनन्तशक्तित्वादचलत्वादिबिम्बधर्मसाकल्याभावेऽप्यविरुद्धधर्मान्तरस्वीकाराय पुनः पुनः प्रतिबिम्बोक्तिः । तस्मादीश्वरप्रतिबिम्बत्वा-**

---

१. 'सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुः' इति - वि.स. ;

न्नित्यत्वेनात्मानं विदित्वा नानुशोचितुमर्हसि । अथवा ईश्वर-देहस्यापि छेदाद्यभावः स्वदेहस्य साक्षादेव दर्शयितुं शक्यत इति वर्तमानापदेशः ।

"सद्देहः सुखगन्धश्च ज्ञानभाः सत्पराक्रमः ।
ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमोऽक्षरः ॥"[१]

इति च श्रुतिः । अछेद्यत्वादिकं जीवस्यापि सममित्याह -अच्छेद्योऽयमिति । **नन्वछेद्यत्वादिसाम्येन जीवस्यापि स्वातन्त्र्यं स्यादित्यत आह** - नित्य इति। **नित्यं सर्वगते विष्णौ स्थितोऽणुश्चेति तथा विष्णवधीन इत्यर्थः । विष्णवधीनत्वस्य कदाचिन्नाशे पुनरपि साम्यमित्यत आह** - अचल इति । **हेतुतोऽपि तत्स्थत्वान्न चलतीत्यर्थः । जीवस्यास्वातन्त्र्ये हेत्वन्तरमाह** - सनातन इति । **नादेन शब्देन सह वर्तत इति सनादः, सनाद एव सनातनः। विधिनिषेधशास्त्रबद्ध इति यावत् । उक्तं च** -

"नित्यं सर्वगते विष्णावणुर्जीवो व्यवस्थितः ।
न चास्य तदधीनत्वं हेतुतोऽपि विचाल्यते ।
निषेधविधिपात्रत्वात् सनातन इति स्मृतः ॥"[२] इति च ॥२४॥

(रा) ननु 'न छिन्दन्ति' इत्यादि लट्प्रयोगेण वर्तमानस्यैव छेदादेर्निषेधात्, इदानीं दृश्यमानत्वेनात्मनः प्राग्विनाशाभावेऽप्युत्तरत्र शस्त्रादिना विनाशः स्यादित्यतः छेदादियोग्यतैवात्मनो नास्तीत्याह - **अच्छेद्योऽयमिति । अयं** जीवः। 'कृत्याः[३]' 'प्राङ्ण्वुलः[४]' इति सूत्रेणोक्तकृत्यसञ्ज्ञकस्य ण्यप्रत्ययस्य 'अर्हे कृत्यतृचश्च[५]' इत्यर्हार्थे 'छिदि दह' इत्यादेर्धातोर्विधानाच्छेदनाद्यर्हो न भवतीत्यर्थः। **'अयम् अयम्'** इति पृथग्वचनं यो यो जीवः स सर्वोऽप्येवंरूप इति प्रदर्शनाय । कुतो नार्हतीत्यत उक्तम् **नित्य इत्यादि । सर्वगतः स्थाणुरिति** पदविभागः। 'नित्यः' इति 'सर्वगतः' इत्यस्य विशेषणम् । सर्वगतपदेन

---

१. पैङ्गिश्रुतिः - गी.ता. (२-२५)
२. महाविष्णुपुराणवचनम् । - गी.ता.; ३. पा.सू. ३/१/९५
४. 'ण्वुलः प्राक्' इति वृत्तिरियम् ३/१/९५ ; ५. पा.सू. ३/३/१६९

सर्वगतत्वविशिष्ट उच्यते । नित्यः सर्वगतत्वविशिष्ट इत्युक्ते "सविशेषणे हि" इति न्यायेन नित्यत्वं सर्वगतत्वरूपविशेषणमुपसङ्क्रामति । नित्यं यत् सर्वगतत्वमिति । तद्वान् सर्वगत इत्यर्थः । **स्थाणुरिति** यत् किञ्चिन्निमित्तकृतविकारहीनः । 'अजो नित्यः शाश्वतः' इत्यत्र शाश्वतपदेन सामान्यतो विकाराभावोक्तावपीह नैमित्तिकनिषेधप्रकरणान्नैमित्तकविकाराभावोक्त्यर्थं स्थाणुरित्युक्तम् । अतो न पुनरुक्तता । **अचलः** प्राकृतचलनहीनः । **सनातनः** वक्ष्यमाणदिशा सशब्द इत्यर्थः । 'त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुध्यते'[१], 'विज्ञानशक्ति रहमासमनन्तशक्तेः'[२], 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते'[३] इत्यादि श्रुतिस्मृतिरूपशब्दसहितः, तत्प्रतिपाद्य इति यावत् । तथाच - स्थाणुत्वेऽपि हरेः "तदैक्षत" इत्याद्युक्तकर्तृत्वमचिन्त्यशक्त्यैव युक्तम् । न तु पररीत्या मायावशादित्युक्तं भवति ।

ननु 'नित्यः' इत्यादिविशेषणविशिष्टेश्वरत्वादयं जीवो नित्यः सर्वगतः स्थाणुरिति भगवदभेदोक्तिरयुक्तेति चेत् । सत्यम् । उक्तानुपपत्तेरेवाभेदोक्तिरत्र । 'अतद्भावे सामानाधिकरण्यं सारूप्यं गमयति' इति न्यायाद्गौणी नेया । नित्यसर्वगतत्वादियुक्तभगवत्सरूपोऽयं जीव इति । उक्तगुणकेश्वरप्रतिबिम्बो जीव इति यावत् । तावता कथं छेदनाद्यनर्हो जीव इति शङ्कानिरास इति चेत्, 'यो यत्प्रतिबिम्बः सोऽसति विरोधे तत्समानधर्मकः' इति व्याप्तिबलेन जीवस्य स्थाणु त्वादीश्वरधर्मसमानधर्मप्राप्तेरिति तात्पर्यात् । 'अनाशिनोऽप्रमेयस्य' इत्यत्र 'अजो नित्यः शाश्वतः' इत्यत्र नित्य इति प्रकृतार्थे च जीवस्येश्वरप्रतिबिम्बत्वोक्तावपि न पुनरुक्तता शङ्क्या । तत्तच्छङ्कानिवर्तकत्वेन भिन्नगुणविशिष्टेश्वरप्रतिबिम्बत्वस्य तत्र तत्र कथनादिति ज्ञेयम् ।

ननु सयुक्तिकमच्छेद्यत्वाद्युक्त्यैव नैमित्तिकनाशशङ्कानिरासात् 'नैनम्' इति व्यर्थमिति चेत्, "प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते" इत्युक्तेः प्रसक्तौ सत्यामपि वर्तमानस्य छेदादेरदृष्टेरात्मनः छेदाद्ययोग्यत्वं युक्तमिति प्रदर्शनार्थत्वात् । यद्वा - 'नैनम्' इत्यादिश्लोक ईश्वरविषयः । तथाहि - 'वेदाविनाशिनम्' इत्यत्रेश्वरस्य स्वतो नाशाभावोक्त्या तन्निमित्तशोकाभावेऽपि युद्धगतशस्त्रादिकरणविशेषेण च्छेदादि-

---

१. भागवते ; २.भाग. ३/३/२६ ; ३.श्वेताश्वतरोपनिषत् (६-८)

प्रसक्तेः, तन्निमित्तशोको ममेत्यत आह - **नैनमिति** । "य एनं वेत्ति" इति श्लोके प्रकृतमीश्वरम् । शिष्टं व्यक्तम् । एतेन ईश्वरस्य देहतोऽपि छेदाद्यभावात् स्वातन्त्र्यमित्युक्तं भवति । 'एनम् एनम्' इति पृथक् पृथग्वचनं [१]'सर्वरूपाणामेवम्भावप्रदर्शनाय । एवम् 'अव्यक्तोऽयम्' इत्यत्रापि । ननु जीवस्य स्वतो नाशाभावेऽपि युद्धगतशस्त्रादिकरणविशेषेण छेदादिः स्यादित्यत आह - **अच्छेद्योऽयमिति** । **अयं** - जीवः । ननु जीवस्यापि ईश्वरवदच्छेद्यत्वादिसत्त्वे सर्वसाम्यं स्यात् । तथा च किं तत्पूजयेत्यतो जीवस्य नित्यमीशाधीनतामाह - **नित्य इति** । **सर्वगतस्थाणु**रित्येकं पदम् । 'नित्यः' इति योग्यतया स्थितिरूपक्रियाविशेषणम् । "क्रियाव्ययविशेषाणानां च नपुंसकत्वमेकवचनान्तत्वं च वाच्यम्" इत्येतन्नाश्रितम् । **अयं** - जीवः । **नित्यः** नित्यं सर्वगते हरौ तिष्ठतीति नित्यः । सर्वगतस्थः । तदधीनतया सदा स्थित इति यावत् । स चासावणुश्च **सर्वगतस्थाणु**रित्यर्थः । ईशजीवयोः सर्वगतत्वाणुत्वरूप वैषम्यान्न सर्वसाम्यमिति भावेन सर्वगतेति अणुरिति चोक्तम् ।

ननु जीवस्येशाधीनत्वं यदा न स्यात् तदा स्यात् सर्वसाम्यम् । तथा च न तत्पूजा कार्येत्यत आह **अचल इति** । सर्वगतस्थपदं बुद्धिविविक्तमाकृष्यते । भावप्रधानम् । सर्वगतस्थत्वान्न कदाचिच्चलतीत्यचलः । 'नित्यं सर्वगतस्थः' इत्युक्त्यैवास्यार्थस्य लाभेऽपि केनचिद्द्वरादिनिमित्तेनापि च तदधीनत्वस्य नाश इति नैमित्तिकनाशाभावोक्त्यर्थमचल इत्युक्तिः । कुतः सदा हर्यधीनत्वं जीवस्येत्यत आह - **सनातन इति** । नादेन विधिनिषेधरूपशब्देन सह वर्तत

---

१. वासुदेवः सङ्कर्षणो प्रद्युम्नो अनिरुद्धोऽहं मत्स्यः कूर्मः वराहो नारसिंहो वामनो रामोरामः कृष्णो बुद्धः कल्किरहं शतधाऽहं सहस्रधाहममितोऽहं अनन्तोऽहं नैवेते जायन्ते न म्रियन्ते नैषामनुज्ञा न बन्धो मुक्तिः सर्वे ह्येते पूर्णा अजरा अमृताः परमाः परानन्दाः"
- इति चतुर्वेदशिखायाम् ।(ब्र.सू.भा. ३/३/४८)

तस्य ह वा एतस्य परमस्य त्रीणि रूपाणि कृष्णो रामः कपिल इति । तस्य ह वा एतस्य पञ्चरूपाणि दशरूपाणि शतरूपाणि सहस्ररूपाणि अमितरूपाणि तानि ह वा एतानि सर्वाणि पूर्णानि सर्वाण्यनन्तानि सर्वाण्यसम्मितानि । - इति चतुर्वेदशिखायाम्
ब्र.सू.भा.(३/३/४९)

इति सनादः । सनाद एव सनातनः । दशब्दस्य छान्दसस्तनादेशः । विधिनिषेधबद्धत्वात् सदा तदधीन इति भावः । तदुक्तं विष्णुपुराणे - 'नित्यं सर्वगते विष्णावणुर्जीवो व्यवस्थितः' इत्यादि ॥२४॥

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्यो[१]ऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥२५॥

(वि) नन्वणोर्जीवस्याधारः परमात्मा सर्वगतश्चेत् किमिति तथा न दृश्यत इत्यत आह- अव्यक्त इति । **कथमेतद्युज्यते अचिन्त्यशक्तित्वात् । न च सा शक्तिः कदाचिदन्यथा भवति अविकार्यत्वात् । यानि यान्यस्य रूपाणि तानि सर्वाण्येवम्भूतानीति दर्शयितुमेनमयमित्यादिपृथग्वचनम् । तदुक्तम् -**

"प्रादुर्भावादिरूपेषु मूलरूपेषु सर्वशः ।
न विशेषोऽस्ति सामर्थ्ये गुणेष्वपि कदाचन ॥"[२]

इति । जीवे तु सर्वजीवेष्वनुगमार्थं पृथग्वचनम् । एवमव्यक्ताचिन्त्यादिरूपेण ज्ञातः परमेश्वरः सर्वदुःखनाशं करोतीति नानुशोचितुमर्हसि ॥२५॥

(रा) नन्वणोर्जीवस्याधारः परमात्मा सर्वगतश्चेत् कुतस्तथा न दृश्यत इत्यत आह - अव्यक्तोऽयमिति । अयं सर्वगतपदेन प्रकृतो हरिः । ननु 'नैनम्' इति श्लोके देहतोऽपि छेदाद्यभावात् स्वतन्त्रो हरिरित्युक्तम् । देहवान् सर्वगतश्चेत् कथमव्यक्त इत्यतः अचिन्त्योऽयमिति । अचिन्त्यशक्तिक इत्यर्थः । एतेन हरेरव्यक्तत्वे तद्दर्शनश्रुत्यप्रामाण्यमिति निरस्तम् । तदाह सूत्रे - "ॐ अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गं ॐ"[३] इति । अचिन्त्यशक्तेः प्रतिबन्धे नाशे वा तस्य प्रतीतिप्रसङ्ग इत्यत उक्तम् - अविकार्योऽयमिति । सा शक्तिर्न कदाऽप्यन्यथा भवतीत्यर्थः । कुत एतदच्छेद्यदेहत्वादीत्यत उक्तम् - उच्यत इति । "सद्देहः सुखगन्धश्च" इत्यादि तात्पर्योदाहृतश्रुतिषु एतत्सर्वं हरेरुच्यत इत्यर्थः । अयमिति

---

१. षड्विकाराः शरीरस्य न विष्णोस्तद्गतस्य तु ।
तदधीनं शरीरं च ज्ञात्वा तन्ममतां त्यजेत् इति च ॥ -भा.ता. (७/७/१८)

२. महावराहवचनम् । - गी.ता.

३. ब्र.सू. (३-२-२७)

पृथग्वचनं सर्वरूपाणामेवम्भावप्रदर्शनार्थम् । तेन 'अयमयम् अव्यक्तोऽयमयम् अचिन्त्योऽयमयम् अविकार्यो इतीदंशब्दो वीप्सारूपेणानेकरूपपरामर्शीति सूचितम् । 'नैनम्' इत्यत्रापि पूर्वश्लोके 'एनम् एनम्' इति बहुशब्दयोगेन बहुरूपपरामर्श इत्युक्तं भवति । अन्यथा नञः एनमित्यस्य च पुनः पुनरुक्तिरयुक्ता स्यादिति भावः ।

एवं सर्वशङ्कोद्धारेणात्मनित्यत्वं प्रतिपाद्योपसंहरति - **तस्मादिति** । बिम्बोपाधितत्सन्निधिनाशनिमित्तस्य शापादिनिमित्तस्य शस्त्रास्त्रादिनिमित्तकस्य च नाशस्याभावेनात्मनो नित्यत्वादेनं जीवमेवं नित्यत्वादिना विदित्वा शोचितुं नार्हसीति । अथवा - अस्त्वेवं भगवानेव 'नित्यः सर्वगतस्थाणुः' इत्यादौ उक्तदिशा स्वतन्त्रः, ततश्च किमित्यत आह - **तस्मादिति** । हरेरेव सर्वस्वतन्त्रत्वेन अखिलदुःखनिवृत्तिविशिष्टपुमर्थप्रदत्वात् । **एवं** युद्धादिस्वकर्मणाऽव्यक्तत्वादिरूपेण । **एनं** - भगवन्तम् । ज्ञात्वा । **शोचितुं** संसारदुःखमनुभवितुम् । **नार्हसि** मुक्तो भविष्यसीत्यर्थः । अत उक्तरूपेण तं ज्ञात्वा युद्धादिस्वकर्मणा तम् आराध्याशेषदुःखं परिहरेति भावः ॥२५॥

[१]अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथाऽपि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥२६॥

(वि) अस्त्वेवमात्मनो नित्यत्वं तथापि देहसंयोगवियोगात्मकजनिमृती स्त एव, तन्निमित्तं च दुःखं मदीयानां भविष्यतीति मे शोक इत्यत आह - अथ चेति । **'नित्यं सनातनं प्रोक्तं नित्यं नियतमेव च[२]'**

---

१. न हि जीवस्य जन्मादि स्वतो नित्यस्य सम्भवेत् ।
सृष्टेः प्राक् प्रलये चैव यतो जन्मादि नास्य हि ।
तस्मान्मध्येऽपि नास्यास्ति देहादिस्थं तु विष्णुना ।
कर्मभिर्निर्मितं जीवे प्रलये यन्न जीवगम् ।
यन्न विद्येत हि लये यन्न विद्येत मुक्तिगे ।
जीवस्य न स्वभावोऽसौ प्रायेणेति विनिश्चितः -इति प्रकाशिकायाम् ॥ -भा.ता. (११/१९/७)

२. शब्दनिर्णयवचनम् । - गी.ता.

इत्यभिधानात् । अत्र नित्यशब्देन नियतं गृह्यते । 'जातस्य हि ध्रुवः' इति प्रकाशनात् । यदि यावन्मोक्षं जीवस्य जन्ममरणे नियते इति स्वयमेव मन्यसे तथापि तावन्मात्रेणापि ज्ञानेन शोचितुं नार्हसि ।२६।

(रा) अस्त्वेवम् आत्मनो नित्यत्वम्, अथापि देहयोगवियोगरूपजन्ममृती स्त एव । युद्धे च मृतिर्नियता । अतः तन्निमित्तं च दुःखं मदीयानां भविष्यतीति मे शोक इत्यत आह - **अथ चेति** । नित्यशब्दोऽत्रावधारणे । **एनं** - जीवम् **नित्यजातं** देहयोगरूपजनिमन्तमेव । **नित्यं मृतं** - देहवियोगरूपमृतिमन्त-मेव । **त्वं मन्यसे** चेत् । **तथाऽपि हे महाबाहो एनं** जीवं **शोचितुं नार्हसी**-त्यर्थः ॥२६॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२७॥

(वि) कुतोऽशोक इत्यतो नियतत्वादित्याह - जातस्येति ।।२७।।

(रा) पूर्वार्धेन अर्जुनशङ्कामनूद्य उत्तरार्धेन 'तथाऽपि त्वं न शोचितुम् अर्हसि' इत्येवोक्तम् । न तु तत्र हेतुरुक्तः । अतः शोकाभावे हेत्वाकाङ्क्षायां जन्ममरणयोः यावन्मोक्षं नियतत्वादिति हेतूक्तिपूर्वं साध्यमाह - **जातस्येति** । **ध्रुवो** नियत इत्यर्थः । **मृत्युर्मृतिः** । **तस्मात्** जन्ममृत्योर्नियतत्वादित्यर्थः ॥२७॥

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का [1]परिदेवना[2] ॥२८॥

(वि) एतदेव जन्ममरणस्वरूपनिरूपणेन स्पष्टयति - अव्यक्तादीनीति । **अव्यक्तं प्रधानम् , आदिरुत्पत्तेः पूर्वं रूपं येषां तानि अव्यक्तादीनि ।**

---

१. 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः । परिवेदना इति क्वचित् । तस्य शोकार्थत्वस्य अभावात् अपपाठ एव । भारते अन्यत्रापि परिदेवना इत्येव पठ्यते ।

२. अनित्यत्वात्तु देहस्य तस्य जन्मादिकं भवेत् ।
मुक्तिप्रलयसम्बन्धे कथं जीवे तदिष्यिते ॥ -भा.ता.(११/१९/७)

भूतानि शरीराणि । व्यक्तमभिव्यक्तं मध्यं जन्ममरणान्तरालस्थितिलक्षणं येषां तानि । अव्यक्ते निधनं लयो येषां तानीमान्येवंभूतान्येव । तत्र तेषु का परिदेवना । कः शोकनिमित्तः प्रलापः । अथवा अव्यक्तमदर्शनमादिः प्रादुर्भावावधिर्येषां व्यक्तं दर्शनं मध्यस्थितिर्येषां तानीत्यादि व्याख्येयम् । तदुक्तम् -

"अदर्शनादिहायातः पुनश्चादर्शनं गतः ।
त्वं चाहं चापि राजेन्द्र ततः किमनुशोचसि ॥"[१] इति ॥२८॥

(रा) एतदेव जन्ममृतिस्वरूपोक्त्या स्पष्टयति - **अव्यक्तेति** । अव्यक्तं प्रधानम्, आदिरुत्पत्तिकारणं येषां तानि, **अव्यक्तादीनि** । **भूतानि** जीवशरीराणि । **व्यक्तमध्यानि** व्यक्तं कार्यतापत्त्याऽवस्थानं मध्यं जन्मनिधनान्तरालमेषां तानि, व्यक्तमध्यानि । अव्यक्ते प्रधाने निधनं लयो येषां तानि **अव्यक्तनिधनानि** एव । **तत्र** तेष्वेवंरूपेषु भूतेषु । **का** परिदेवना कः शोक इति ।

यद्वा - कृष्णेनैवं स्वयं युक्तीरुक्त्वा शोको न कार्य इत्युक्तम् । तत्र देहनाशस्यावश्यम्भावित्वं यदुक्तं तन्नास्माभिः साध्यम्, भवतोऽपि सिद्धम् । तेनैव शोको न कार्य इत्याह - **अथ चेति** । अत्र **नित्य**शब्दो नियतवाची । "नित्यं नियतमेव च[२]" इति वचनात् । **अथ** इत्यस्य तिष्ठतु तावदयं प्राचीनो विस्तर इत्यर्थः । **एनं** जीवम् । **नित्यजातं** नियतजनिमन्तम् । **नित्यं मृतं** वा नियतमृतिमन्तं **त्वं मन्यसे** चेत्, यदि यावन्मोक्षं जीवस्य जन्ममरणे नियते इति स्वयमेव मन्यसे । **तथाऽपि** तावन्मात्रज्ञानेनापि । **एनं** जीवम् । **शोचितुं नार्हसि** । जन्ममरणयोरवर्जनीयतया नियमेन प्राप्नुवतोस्त्वयैव ज्ञातत्वात् । अवर्जनीये कथं शोक इति भावः । एवं चास्मिन्नेव श्लोके शोकाभावे जनिमृतिनियमरूपो हेतुः स्पष्टमेवावगम्यत इति पुनः तत्र हेत्वाकाङ्क्षाभावादेतद्विवरणपरे 'जातस्य' इत्यादि श्लोकद्वये जीवस्य जनिमृतिनैयत्याऽनुवादः प्रागभिप्रेतजीवास्वातन्त्र्ये च हेतुत्वेनेति, का तव परिदेवना इत्यनन्तरं तस्माज्जीवस्य जनिमृतिनियमत्वाज्जीवे शोको यथा न कार्यः तथा स्वातन्त्र्यबुद्धिश्च न कार्येति श्लोकद्वयतात्पर्यार्थो ज्ञेयः ॥२८॥

१. मोक्षधर्मवचनम् ।
२. शव्दनिर्णयवचनम् - गी.ता.(२-२६)

[1]आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥२९॥

(वि) देहयोगवियोगयोर्नित्यत्वादात्मनश्चेश्वरप्रतिबिम्बत्वात् सर्वथा नाशाभावान्न शोकः कार्य इत्युपसंहर्तुमैश्वरं सामर्थ्यं पुनर्दर्शयति - आश्चर्यवदिति । **एनं जीवं यः कश्चित् पश्यति सः आश्चर्यवत् दुर्लभ इत्यर्थः। एवमाश्चर्यवद्वदतीत्यादि योज्यम् । सर्वेषामप्यात्मदर्शनादिमत्वात् कथमस्य दर्शनादिमान् दुर्लभ इत्यत उक्तम् -** श्रुत्वेति । **उक्त्वा, दृष्ट्वा चेत्यपि ग्राह्यम् । तथा च सर्वेषां सामान्यतो दर्शनादौ सत्यपि सम्यग्ज्ञानाभावात् तद्दर्शनादिमान् दुर्लभ इति भावः ॥२९॥**

(रा) तर्हि कुत्र सा कार्या । 'नैनम्' इत्यादौ सा बुद्धिर्भगवति कार्येति उक्तावपि सा किं भगवत्येव कार्या, अथ ततोऽन्यत्रापि क्वचिदित्याशङ्कां वति-प्रत्ययप्रयोगबलेन परिहरन् भगवत्स्वातन्त्र्यं प्रागुक्तमुपसंहरति- **आश्चर्यवदिति । कश्चित्** सात्विकप्रकृतिः । एनम् 'अव्यक्तः' इत्यत्र प्रकृतमेनम् ईश्वरम् । **आश्चर्यवत् पश्यति** । आश्चर्यत्वेन - सर्वस्वतन्त्रत्वेन सन्तमेव तमाश्चर्यवत् स्वतन्त्रवद्यथा भवति तथा । **पश्यति** इति क्रियाविशेषणम् । 'गगनं गगनाकारम्[2]' इत्यादिवत् । आश्चर्यभूतस्य हरेरेवाश्चर्यवदिति स्वोपमामुखेन हरेरितरस्य स्वातन्त्र्याभावज्ञापनाय **आश्चर्यवदिति** वत्यन्तोक्तिः। **अन्यश्च** तथैव द्रष्टृवदेव आश्चर्यत्वेन सन्तमेन**माश्चर्यवत्** यथा भवति तथा **वदति** । 'सागरं सागरोपमम्' इति वदन् आश्चर्यवस्तु नेति ज्ञापनाय स्वोपमत्वेन वक्तीत्यर्थः । **अन्यश्च** सात्विकः । आश्चर्यत्वेन सन्त**मेनं** हरिम् । **आश्चर्यवत्** यथा भवति तथा 'रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव' इतिवत् । अन्यदाश्चर्यतया श्रोतव्यं वस्तु

---

१. श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः ।
आश्चर्योऽस्य वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥ कठ. (१/५/७)
प्रसिद्धं च भगवत आश्चर्यशब्दवाच्यत्वं हरिवंशे धन्याश्चर्याध्याये ।(२/१०)
-(महाभारततात्पर्यनिर्णये च (२०/६५-७७)

२. "गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः । रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ।"
इति वाल्मीकिरामायणे (६/१०७/५२) - गी.ता.

नेति ज्ञापनाय स्वोपमत्वेन **श्रुणोति** । **कश्चिच्च** सात्विकः । **एनमाश्चर्यतया** सन्तं हरिम् । **श्रुत्वाऽपि नैव वेद** । अत्यद्भुतवस्तुत्वादिति भावः । ईश्वरस्य सर्वान् प्रति आश्चर्यत्वेऽपि विपरीतदर्शिनामसुरादीनां बहूनां भावात्, यथावद्दर्शी यथावद्वादी च कश्चित् कश्चिदेवेति ज्ञापनाय कश्चिदित्याद्युक्तिः ।

यद्वा - उपसंहारपरोत्तरश्लोकोपयुक्तत्वेन 'अप्रमेयस्य' इत्यादिना प्राङ्-महिमोक्तावपि पुनर्महिमान्तरमाह - **आश्चर्यवदिति** । वतिरत्र एवकारार्थः । **एनं** पूर्वत्र प्रकृतं जीवम् । **यः** कश्चिदजादिलक्षणेश्वरसरूपत्वतदधीनत्वादिना **पश्यति** स पुमान् **आश्चर्यवत्** आश्चर्य एव । उक्तरूपेणैनं जीवं वदन् श्रुण्वंश्चाश्चर्य एव दुर्लभ एवेत्यर्थः । सर्वेषामपि अहमित्यात्मदर्शनादि-भावाद्दर्शनादिमान् कथं दुर्लभ इत्यत उक्तमुपपादयति - **श्रुत्वेति** । दृष्ट्वा, उक्त्वेत्यपि ग्राह्यम् । सामान्यतो दर्शनादौ सत्यप्युक्तरूपेण सम्यक् **न वेदेति** सम्यग्ज्ञानी दुर्लभ इत्यर्थः । प्रतिबिम्बभूतजीवस्यापि सम्यग्ज्ञानी दुर्लभः । किमीश्वरसामर्थ्यं वर्णनीयमिति ईश्वरसामर्थ्योक्तिर्ज्ञेया ॥२९॥

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात् सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥३०॥

(वि) यदेतज्जीवनित्यत्वमुक्तं तदपीश्वराधीनम्, यत्प्रतिबिम्बदर्शनादि-मान् दुर्लभः किं तत्सामर्थ्यं वर्णनीयमिति ईश्वरसामर्थ्यं दर्शितम् । इदानीमुपसंहरति - देहीति । **अथवा** - **'अथ चैनम्'** इत्यादिना जीवस्यास्वातन्त्र्यमुपपादयितुं जनननियमवत्वमुच्यते । **तस्मान्न जीव आश्चर्यभूतः किं तर्हि भगवानेवेत्याह** - आश्चर्यवदिति । **आश्चर्यमेव सन्तमेनमाश्चर्यवत् पश्यति । न पुनरनाश्चर्यम् । 'गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः'** इत्यादिवत् । **उक्तं च -**

'आश्चर्यो भगवान् विष्णुर्यस्मान्नैतादृशः क्वचित् ।
तस्मात् तद्गोचरं ज्ञानं तद्गोचरवदेव तु ॥'[1]

---

१. ब्रह्मतर्कवचनम् - गी.ता.

इति । अनाश्चर्यवदसुरादयः पश्यन्तीति कश्चिदिति विशेषणम् । न स्वसामर्थ्यायत्तमित्याह - देहीति । देही नित्यमवध्यः यतोऽयमीश्वरः सर्वस्य जीवस्य सूक्ष्मे स्थूले च देहे रक्षकत्वेनावस्थितः । तदुक्तं भागवते -

"द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ।
यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ॥"[1] इति ॥३०॥

(रा) यदेतज्जीवस्य 'न त्वं नेमे' इत्यादिना नित्यत्वमुक्तम्, तत् स्वाभाविकत्वात् न ईशाधीनम् । तथा च सर्वं परमेश्वराधीनम्, स एव सर्वस्वतन्त्र इत्युक्तम् । अतस्तद्विरोध इत्यतः, तदपि "द्रव्यं कर्म च" इत्यादेरीश्वरायत्तमित्याह - देहीति । सर्वस्य देहिनः । देहे स्थूलदेहे सूक्ष्मलिङ्गदेहे चिद्रूपस्वरूपदेहे च । अयं पूर्वप्रकृतो हरिः । रक्षकत्वेन तिष्ठति । अतो देही जीवो नित्यमवध्यः । हे भारत, तस्माद्रक्षकतया स्थितत्वेन नित्यमवध्यत्वात् सर्वाणि भूतानि त्वं शोचितुं नार्हसीत्यर्थः ॥

यद्वा, देहयोगवियोगयोः नियतत्वात् आत्मनश्चेश्वरसरूपत्वात् बिम्बनाशादिनिमित्तनाशाभावान्न शोकः कार्य इत्युपसंहरति - देहीति । प्राग्वदेव पूर्वार्धस्यार्थः। तस्मादित्यस्य तु देहयोगवियोगयोः अवर्जनीयत्वात्, आत्मनश्चेश्वरसरूपत्वेन सर्वथैवानाशादित्यर्थः । भगवत्सरूपत्वेऽप्यनाशः कुतः इत्यतोऽतिसमर्थो भगवानिति तत्सामर्थ्यं प्रागुक्तमिति तस्य तदुपसंहारोपयुक्तता ध्येयेति ॥३०॥

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥

(वि) न केवलमात्मनो नित्यत्वादशोकः किं तर्हि इत्यत आह - स्वधर्ममिति । धर्मादनपेतात् न्यायप्रवृत्ताद्युद्धादन्यच्छ्रेयः क्षत्रियस्य नास्ति ॥ ३१ ॥

(रा) यदुक्तं प्राक् 'वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते' इति तत्राह - स्वधर्ममिति । यद्वा - न केवलमात्मनित्यत्वादशोकः । किं तर्हीत्यत आह-

---

१. भागवतवचनम् (२/१०/१२) - गी.ता.

स्वधर्ममिति । न केवलमात्मनोऽविनाशादेवाविकम्पः । किन्तु **स्वधर्ममपि अवेक्ष्य विकम्पितुं** - शरीरे कम्पं सर्वावयवचेष्टां कर्तुम् । **नार्हसीत्यर्थः** । यच्चोक्तं 'न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे' इति तत्राह - **धर्म्यादिति**। परलोकसुखहेतुर्धर्मः, तत्सम्बन्धि तज्जनकमिति यावत् । यद्वा - धारकत्वा[1]द्धर्मो हरिः । तत्पूजारूपं यत् तत् **धर्म्यम् । तस्मात् युद्धादन्यत् श्रेयः क्षत्रियस्य न विद्यते । हि** प्रसिद्धमेतत् ॥३१॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥३२॥

(वि) किंच स्वयमेव महति श्रेयसि प्राप्ते विलम्बोऽनुचित इत्याह - यदृच्छयेति । **अयत्नोपपन्नमिदं निरतिशयसुखोपायभूतमपगताविद्यावरण- मीदृशं युद्धं सुखिनः पुण्यवन्तः क्षत्रिया लभन्ते ॥३२॥**

(रा) किंच स्वयमेव महति श्रेयसि प्राप्ते विकम्पोऽनुचित इत्याह - **यदृच्छयेति । यदृच्छया** - अप्रयत्नेन । **उपपन्नं** प्राप्तम् । 'यदृच्छा हि तदिच्छा स्यात्[2]' इत्युक्तेः ईश्वरेच्छाप्राप्तमिति वा । **अपावृतमपगतावरणम्** । **स्वर्गद्वारं** च पारत्रिकसुखसाधनमिति यावत् । **ईदृशं** - भगवत्पूजात्वेन स्वधर्मत्वेन स्थितम् । **युद्धं सुखिनः** सुखहेतुपुण्यवन्तः । **क्षत्रियाः** । हे **पार्थ लभन्ते** प्राप्नुवन्ति । यद्वा - ईदृशं युद्धं ये क्षत्रियाः लभन्ते ते सुखिन इत्यर्थः । तेन 'स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम' इति निरस्तम् ॥३२॥

अथ चेत् त्वमिमं धर्म्यं सङ्ग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥३३॥

(वि) युद्धाकरणे दोषमाह - अथ चेदिति ॥३३॥

(रा) युद्धाकरणेऽनर्थप्राप्त्युक्त्या च तत्कर्तव्यतामाह **अथ चेदित्यादिचतुर्भिः**। **अथ चेत्** यदृच्छया पारत्रिकसुख - हेतुत्वेन च प्राप्तमपि । **धर्म्यं** प्राग्वत् । **इमं**

---

१. 'धर्मो धर्मविदुत्तमः' इति विष्णुसहस्रनामसु ।
२. भा.ता. २/५/२१

सङ्गामं युद्धम्। **न करिषस्यसि** न कुर्याः। तर्हि **ततः** स्वधर्मभूतयुद्धाकरणात् । न केवलं धर्मकीर्त्योर्हानिः, स्वविहितधर्मत्यागात् **पापं चावाप्स्यसि** ॥३३॥

अकीर्तिं चापि [१]भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥३४॥

(वि) न केवलं धर्मादिहानिः पापावाप्तिश्च किं तर्हीत्यत आह - अकीर्तिं चेति । **अव्ययां शाश्वतीम्** । **ततः किमित्यत आह** - सम्भावितस्येति । **बहुमतस्य अधिका भवति** ॥३४॥

(रा) अपकीर्तिं च अवाप्स्यसीत्याह - **अकीर्तिं चेति** । **अपि चाकीर्तिम्** अपकीर्तिम् । **अव्ययां** शाश्वतीम् । अस्तु को दोष इत्यत आह - **सम्भावितस्येति** । लोके बहुमतस्य । **अतिरिच्यते** अधिका भवति ॥३४॥

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥३५॥

(वि) बन्धुस्नेहात् कारुण्याच्च युद्धान्निवृत्तस्य शूरस्याकीर्तिः कथमागमिष्यतीत्यत आह - भयादिति । **येषां पूर्वं बहुगुणत्वेन सम्मतोऽभूः त एव सङ्गामात् त्वां भयान्निवृत्तं मन्येरन्** । **ततश्च पूर्वं बहुमतो भूत्वा लाघवं यास्यसि** ॥३५॥

(रा) दयालुत्वान्निवृत्तोऽयमिति कीर्तिमेव कथयिष्यन्तीत्यत आह - **भयादिति** । **मंस्यन्ते** ज्ञास्यन्ते । महारथस्वरूपमुक्तं पूर्वाध्याये[२] । मन्यन्तां ते, ततः का हानिरित्यत आह - **येषामिति** । **येषां** महारथानाम् । **त्वं बहुमतो** भूत्वाऽऽसीः तेषां पुरत एव **लाघवं यास्यसी**त्यर्थः ॥३५॥

अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः ।
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥३६॥

---

१. 'ब्रह्मादयो हि भूतानि' इति वचनात् भूतानि इत्यस्य ब्रह्मादयो देवा इत्यर्थः । तैर्निन्दितोऽधो याति इति तु स्पष्टम् ।

२. गी. १/६

(वि) किंच । अवाच्यवादान् वचनानर्हान् । अहिताः शत्रवो वदिष्यन्ति ॥

(रा) न केवलं लाघवप्राप्तिः । **तवाहिताः** शत्रवः । **अवाच्यवादान्** वचनानर्हशब्दान् । **बहून् वदिष्यन्ति** । **ततः** शत्रुकृतनिन्दादिश्रवणात् । **दुःखतरम्** अतिशयितदुःखम् । **किं नु** न किमपीत्यर्थः ॥३६॥

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥३७॥

(वि) यच्चोक्तं जयश्च सन्दिग्ध इति तत्र पक्षद्वयेऽपि न हानिरित्याह - हत इति । **जित्वा महीं स्वर्गं च भोक्ष्यसे**[1] । **'ये युध्यन्ते प्रधनेषु' इति ऋग्वेदे ॥**

(रा) यच्चोक्तं 'न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' इति जयः सन्दिग्ध इति, पक्षद्वयेऽप्यहानिरित्याह - **हतो वेति । जित्वा वा भोक्ष्यसे महीमित्यत्र स्वर्गं च पश्चात् प्राप्स्यसीत्यपि** ध्येयम् ।

"ये युद्ध्यन्ते प्रधनेषु शूरासो ये तनुत्यजः ।
ये वा सहस्रदक्षिणास्तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥[2]"

इति श्रुतौ ये शूराः प्रधनेषु - युद्धेषु युद्ध्यन्ते । ये च तत्र म्रियन्ते, ये च सहस्रसङ्ख्याकदक्षिणादातारस्तानेवायं प्रेतोऽपि गच्छतादिति यमं प्रति प्रेतस्य स्वर्गप्रार्थनात् । तत्र च ये युद्ध्यन्ते तान् प्रेतो गच्छतादिति युद्धशूराणां जयेऽपि स्वर्गप्राप्तेरत्र श्रुतावववगमात् । **तस्मात्** पक्षद्वयेऽपि फलभावाद्युद्धाय **कृतनिश्चयः सन्नुत्तिष्ठ** सन्नद्धो भवेत्यर्थः ॥३७॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥३८॥

---

१. 'यः पदातिं हन्ति स भवति चातुर्मास्ययाजी यः सादिनं सोऽग्निष्टोमस्य यो हन्ति गजरथौ सोऽश्वमेधराजसूयाभ्याम्' इत्यादि शाश्वतं वचः ॥ -भा.ता.(१/९/५)

२. ऋग्वेदवचनम् (१०/१५४/३) - गी.ता.

(वि) मुमुक्षोर्युद्धानुष्ठानप्रकारमाह - सुखदुःखे इति । **द्वन्द्वसहिष्णुः सन् युद्धाय यतस्व । एवं सति पापं पापफलं संसारदुःखं नावाप्स्यसि ॥३८॥**

(रा) यच्चोक्तं "पापमेवाश्रयेदस्मान्" इति तत्राह - **सुखेति** । यथा दुःखमनुपादेयं तथा वैषयिकसुखमप्यनुपादेयमित्यनुपादेयत्वेन दुःखसमं सुखं कृत्वा इत्यर्थः । **लाभालाभावित्यादावपि** समावित्यनुषङ्गः । अनुपादेयत्वेनालाभसमं लाभं कृत्वेत्यर्थः । **जयाजयावित्यत्राप्येवमर्थो** ध्येयः । सुखाद्यभिलाषं हित्वा भगवत्पूजारूपोऽयं स्वधर्म इति बुद्ध्वेति यावत् । **युद्धाय युज्यस्व** युङ्क्ष्व । **ततो** भगवद्भक्तिपूर्वकं स्वधर्मतयाऽनुष्ठानात् । **पापं नैवाप्स्यसि** । प्रत्युत पुण्यमेवाप्स्यसीत्यर्थः ॥३८॥

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे[१] त्विमां श्रुणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥३९॥

(वि) उपदिष्टज्ञानयोगोपसंहारपूर्वकं तदुपायं फलवत्कर्मसमाधियोगं वक्तुं प्रतिजानीते - एषेति । **सम्यक् ख्यातिर्ज्ञानं [२]साङ्ख्यम् । युज्यतेऽनेनेति योगस्तदुपायः । 'सम्यक्तत्वदृशिः साङ्ख्यं योगस्तत्साधनं स्मृतम्[३]' इत्यभिधानात् । अथवा - परमसाङ्ख्ययोगशास्त्रे गृह्येते नेतरे वेदबाह्ये तयोर्हेयत्वात् । साङ्ख्यस्य निरीश्वरत्वात् । अत्र चेश्वरस्य उक्तत्वात् । साङ्ख्यैर्योगैश्च विहितहिंसाया अप्यनर्थहेतुत्वाङ्गीकारात् । अत्र च 'कर्मबन्धं प्रहास्यसि' इति मोक्षार्थत्वेनैव युद्धविधानात् । तदुक्तम्-**

"कथितं परमं साङ्ख्यं कपिलाख्येन विष्णुना ।
सेश्वरं वैदिकं साक्षात् ज्ञेयमन्यदवैदिकम् ॥"[४]

---

१. प्रीतिस्नेहस्तथा योगः प्रेमवन्ध इतीर्यते - शब्दनिर्णये - भा.ता. (७/१/२९)

२. केवलं भगवज्ज्ञानं साङ्ख्यमित्यभिधीयते - अध्यात्मे -भा.ता.
साङ्ख्ययोगशब्दाभ्यामत्र परयोः साङ्ख्ययोगयोर्भगवदवताराभ्यां कपिलदत्तात्रेयाभ्यां कृतयोः स्वीकारे न विरोधः । इति श्रीपद्मनाभतीर्थश्रीचरणकृत गी.ता.प्रकाशिकायाम् ।

३. शब्दनिर्णयवचनम् । - गी.ता.

४. गीतातात्पर्यनिर्णयोद्धृतप्रमाणवचनम् (१८/१३)

इति । बुद्ध्यतेऽनयेति बुद्धिः । आत्मतत्वज्ञानविषये यथा बोधो भवति तथैवैषा वागभिहिता । योगे त्विमां वक्ष्यमाणां श्रुणु । यया बुद्ध्या युक्तोऽनभिसन्धितफलेश्वरार्पितधर्मानुष्ठानादन्तःकरणशुद्धिः परमात्म-साक्षात्कारेण कर्मबन्धं संसारं प्रकर्षेण हास्यसि त्यक्ष्यसीति ॥३९॥

(रा) 'न त्वेव' इत्यादि ग्रन्थोक्तार्थोपसंहारपूर्वकं तत्सङ्गतत्वेनोत्तरप्रकरणारम्भं प्रतिजानीते - **एषेति** । अत्र **साङ्ख्यशब्दो** जीवेश्वरज्ञानपरः । 'न त्वं नेमे' इत्यादिना जीवस्य प्राधान्येन, तादर्थ्येन । 'नत्वेवाहम्' इत्यादिना ईश्वरस्येति द्वयोरपि प्रकृतत्वात् । **बुद्धिशब्दश्च** बुद्ध्यते अनयेति करणव्युत्पत्त्या बोध-जनकवाक्यपरः । **योगशब्दश्च** युज्यते - प्राप्यते फलमनेनेति करणव्युत्पत्त्या उपायपरः ।

अयमर्थः - हे पार्थ **साङ्ख्ये** जीवेश्वरस्वरूपज्ञानविषये । तज्जननार्थ-मिति यावत् । **एषा** 'न त्वेवाहम्' इत्यारभ्य 'देही नित्यमवध्यः' इत्यन्ता । **बुद्धिः** तदुभयस्वरूपबोधजनिका । **वाक्** वाक्यानीति यावत् । **ते** - तुभ्यम् । **अभिहिता** - उक्ता । **योगे** तज्ज्ञानहेतूपायविषये **तु** । उपायज्ञानार्थमिति यावत् । **इमां** 'त्रैगुण्यविषयाः' इत्यादिनाऽऽषष्ठसमाप्ति वक्ष्यमाणां बुद्धिम् उपायबोधजनिकां **वाचं** वाक्यानीति यावत् । **श्रुणु** । श्रवणमात्रस्य विधिना विनापि सम्भवात् श्रुत्वा तत्र निष्ठां कुर्वित्यर्थः । अत्र **वागभिहिता** इति यौगिकबुद्धिपदेन तदुक्तिर्नाविशदं वाङ्मात्रमुक्तम् । किन्तु तदवबोधो यथोत्पद्येत तथोक्तमिति ज्ञापनायेति ध्येयम् । आदरजननाय योगं प्रशंसति - **बुद्ध्या** इत्यादि सार्धश्लोकेन । **यया** मद्वाक्जन्यया । **बुद्ध्या** ज्ञानोपायबुद्ध्या । **युक्तः** सन् तदनुष्ठानद्वारा ब्रह्मसाक्षात्कारातिशयं प्राप्य । **कर्मबन्धं** संसारम् । निःशेषतः **प्रहास्यसि** मुक्तो भविष्यसि ॥३९॥

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥४०॥

(वि) तदेवोपपादयति - नेहेति । इह **निष्कामविष्णवर्पणार्थे वैष्णव-कर्मयोगेऽभिक्रमस्योपक्रमस्य नाशो निष्फलत्वं नास्ति । उपक्रान्तस्य**

विच्छेदे तदन्यधर्माकरणे वा प्रत्यवायो न गम्यते । अस्य वैष्णवधर्मस्य स्वल्पांशोऽपि संसाराद्रक्षति । उक्तं च -

"प्रारम्भमात्रमिच्छा वा विष्णुधर्मे न निष्फला ।
न चान्यधर्माकरणाद्दोषवान् विष्णुधर्मकृत् ।"[१]
"स्वोचितेनैव धर्मेण विष्णुपूजामृते क्वचित् ।
नाप्रवृत्तिः प्रवृत्तिर्वा यत्र धर्मः स वैष्णवः ॥"[२] ॥४०॥

(रा) किंच इह वक्ष्यमाणे योगशब्दितज्ञानोपायभूतनिष्कामविष्णवाराधनरूपकर्मविषये । **अभिक्रमस्योपक्रमस्य नाशो नास्ति** । उपक्रममात्रस्यापि निष्फलता नास्तीत्यर्थः । "प्रारम्भमात्रमिच्छा वा" इत्यादेः । उपक्रान्तविष्णुधर्मविच्छेदे वा विष्णुधर्मवतोऽन्यधर्माकरणे वा **प्रत्यवायो न विद्यते** । **अस्य धर्मस्य** विष्णुपूजात्मकनिष्कामकर्मणः । **स्वल्पमपि** एकांशोऽपि । **महतो भयात्** संसारभयात् । **त्रायते** रक्षति । तस्मात् तत्र निष्ठां कुर्विति भावः ।

ननु "ज्ञानं हि जैवमुक्तम्" इति भाष्योक्तेः जीवतत्त्वं प्रागुक्तम् । ब्रह्मज्ञानोपायश्च वक्ष्यते । न हि निवृत्तकर्मानुष्ठानादिरूपो योगो जीवज्ञानहेतुः । अतः कथं पूर्वोत्तरप्रकरणयोः साध्यसाधनविषयतया सङ्गतत्वम् । मैवम् । "श्रुत्वाऽप्येनम्" इत्यत्र भगवत्प्रतिबिम्बत्वादिना जीवचैतन्यवेदी दुर्लभ इत्युक्त्या तादृशत्वेन तज्ज्ञानोपायस्याप्याकाङ्क्षितत्वेन वक्ष्यमाणनिवृत्तकर्मानुष्ठानाराधितभगवत्प्रीतेरेव ईश्वरतत्त्वज्ञानस्योपायत्वात् । तादर्थ्येन प्रकृतस्यापीश्वरस्य 'तस्मादेवं विदित्वैनम्' इत्यत्र स्वातन्त्र्यादिना ज्ञानस्य मोक्षादिसर्वपुमर्थहेतुत्वोक्त्या तज्ज्ञानोपायस्याप्याकाङ्क्षितत्वात् । वक्ष्यमाणसाधनस्य च यथावत्तया परापरतत्त्वज्ञानोपायत्वान्न पूर्वोत्तरप्रकरणयोरसङ्गतिः । अत्र योगस्यानेकाध्यायप्रतिपाद्यत्वात् श्रोतृमनःसमाधानाय पूर्वसङ्गतत्वेन प्रतिज्ञाकरणसार्थक्यं ज्ञेयम् ॥४०॥

---

१. आग्नेयवचनम् - गी.ता.

२. ब्रह्मवैवर्तवचनम् - गी.ता.

व्यवसायात्मिका [१]बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥४१॥

(वि) 'योगे त्विमां बुद्धिं श्रुणु' इत्यनेन विष्णुनिष्ठाभावे श्रवणमात्रस्य वैयर्थ्याच्छ्रुत्वा तत्र निष्ठां कुर्वित्यभिप्रेतम् । तत्र बह्व्यो हि बुद्धयो मतभेदात् तत्कथमेकत्र निष्ठां करोमीत्यत आह - व्यवसायात्मिकेति । **प्रमाणनिर्णीतार्थविषया विष्णुपरायणा बुद्धिरेकैव । अव्यवसायिनां प्रमाणैर्निर्णेतुमशक्तानां बुद्धयो बहुशाखा ह्यनन्ताश्च । अतः प्रामाणिकेऽर्थे विश्वासो युज्यते । अप्रामाणिके सत्यपि विप्रतिपत्तिः किमपि न करोतीति भावः ॥ ४१ ॥**

(रा) ननु ज्ञानोपायविषया वाचोऽन्योन्यविरुद्धा बह्व्यो मतभेदेन सन्ति । अतः कथमेकत्र त्वदीयायामेव उपायविषयवाचिनिष्ठाशब्दितं विश्वासं करोमीत्यत आह - **व्यवसायेति** । **व्यवसायात्मिका** प्रमाणनिर्णीतार्थनिश्चयात्मिका निश्चयजनिका । **बुद्धिः** - करणव्युत्पत्त्या वाक् । **एकैव** - एकोपायविषयैव । **इह** - लोके वेदे च । न तत्र विप्रतिपत्तिरस्ति । स एव वैष्णवधर्मानुष्ठानहेतुः । **अव्यवसायिनां** प्रमाणनिर्णीतार्थनिश्चयहीनानाम्। **बुद्धयः** उपायविषया वाचः । **बहुशाखाः** बहुमुखाः विरुद्धनानार्थविषयाः अनन्ताश्च । तथा च - कथम् अप्रामाणिकमतविवादेन प्रामाणिकेऽर्थे अविश्वासः । मया वक्ष्यमाणोपायस्तु प्रामाणिक इति तत्र तत्र व्यक्तीभविष्यतीति भावः ॥४१॥

यामिमां [२]पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
[३]वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥४२॥

---

१. अनवस्थितबुद्धीनां द्वितीयं दृश्यते हरेः ।
सम्यक्स्वस्थितबुद्धीनामिदं सर्वं हरेर्वशे - इति च ॥ - भा.ता.(४/३०/२३)

२. गिरिः प्राणः समुद्दिष्टस्तत्सुता वेदवाक् स्मृता ।
पुष्पं स्वर्गादयः प्रोक्ताः फलं मोक्ष उदाहृतम् -इति वामने ॥ -भा.ता.(४/२/२६)

३. 'वेदवादरताः बह्वर्थवादफलसाधनप्रकाशकेषु वेदवाक्येषु रताः' इति शाङ्करभाष्यम् । 'वेदेषु ये स्वर्गादिफलवादाः तेषु सक्ताः' इति रामानुजभाष्यम् ।

(वि) नन्ववैदिकमतानामप्रामाणिकत्वात् मा भूत् तेषु विश्वासः । वैदिकेषु निष्ठा कथं स्यात् यतो वैदिका अपि केचित् कर्माणि स्वर्गादि-फलान्येवाहुरित्यत आह - यामिमामिति । यां प्रवदन्ति तयेत्यन्वयः । वेदवादरताः वेदैर्यन्मुखत उच्यते कर्मादिकं तत्रैव रताः ।

"वादो विवादः सम्प्रोक्तो वादो वचनमेव च ।
वेदोक्ते विष्णुमाहात्म्ये विवादात् पठनादपि ।
अथवा निरर्थकात् पाठाद्वेदवादी स उच्यते ।
वेदवादरतो न स्यान्न पाषण्डी न हैतुकी ॥"[१]

इत्यादिलक्षणाः । अन्यद्विष्णुसामीप्यादिरूपं मोक्षाख्यं फलं फलप्रदं विष्ण्वाख्यं ब्रह्म च नास्तीति वादिनः ॥४२॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥४३॥

वेदेन सह वादो यो वेदवाद इतीरितः । तर्केण वेदस्यान्यार्थकल्पनं तं विदो विदुः ।
तन्न कुर्यात् कदाचिच्च तत्कुर्वन् वेदहा भवेत् -इति च ।
मोक्षाख्यं फलमेवात्र स्वर्गादिवचनं तु यत् ।
पुष्पस्वर्गादिवत्तस्य वचनं मन्दरोचनम् -इति च ॥
असुराणामयं स्वर्गशब्दः पुष्पात्मकं वदेत् ।
देवानां हरिसम्प्राप्तिं वेदो विष्णुपरो यतः -इति च ॥ -भा.ता.(११/२१/२९)
फलस्य श्रुतिरेवेयं न कामकुसुमश्रुतिः ।
स्वर्गादिकामनायुक्तस्त्वैहिकेष्वपि सज्जते ।
तत्रापि देवकामेभ्यो विशेषं चाभिवाञ्छति।
ततस्तमसि पातः स्यादतो वेदः कथं हि तान्।
काम्यत्वेनाभिचक्षीत सर्वं जानन् स्वयं सदा -इति ॥ -भा.ता.(११/२१/२३-२५)
नित्यानन्दो हरेर्भक्तिज्ञानाद्याः स्वर्गशब्दिताः ।
पुत्रभार्यापशुवित्ताद्यं सर्वं मोक्षगतं फलम् ।
उद्दिश्य स्वर्गकामस्य यजनं श्रुतिचोदितम् ।
तदविज्ञाय पुष्पाख्यमनित्यं स्वर्गमिच्छवः ।
यजन्ति मन्दमतय वेदवादपरायणा -इति च ॥ -भा.ता.(११/२१/२७)

१. ब्रह्मवैवर्तवचनम् । - गी.ता.

(वि) कामात्मानो भोगचित्ताः स्वर्गपराः स्वर्ग एव परः पुरुषार्थ इति मन्यमानाः न विपश्चितः । पुष्पितां मोक्षफलमपेक्ष्य स्वर्गादिपुष्पयुक्तां जन्मादिबहुसंसारफलप्रदां सन्ततकर्मविशेषबहुलां यामिमां वाचं वेदात्मिकां भोगैश्वर्यगतिं तत्प्राप्तिं प्रति वदन्ति भोगैश्वर्यप्राप्त्यर्था एव वेदा इति वदन्तीत्यर्थः ॥४३॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥४४॥

(वि) तया वाचाऽप्यपहृतचित्तानां भोगैश्वर्ययोरासक्तानां सम्यक् प्रमाण-निर्णीता बुद्धिः [1]समाधौ समाध्यर्थे न विधीयते । सम्यक् निर्णीतार्थानां हीश्वरे मोक्षसाधनं मनःसमाधानं सम्यग्भवति नान्येषामित्यर्थः । अथवा - अव्यवसायिबुद्धयो बहुविधा इत्युक्तम् । ताश्च कथं केषां भवन्तीत्यत आह - यामिति । यां वाचं प्रवदन्ति तयाऽपहृतचेतसां मोहितज्ञानानां बुद्धिर्व्यवसायात्मकत्वेन समाधौ न विधीयते । समाधिः समाधानं समस्थितिरिति ॥

(रा) नन्ववैदिकमतानामप्रामाणिकत्वेन तत्राविश्वासेऽपि वैदिकेष्वपि केचित् कर्माणि स्वर्गफलान्येवाहुः । त्वया तु काम्यार्थान्येव स्वर्गादिफलानि, निष्कामानीश्वरार्पणबुद्ध्या अनुष्ठितानि तु ज्ञानार्थानीत्यभिप्रेयते । तथा च कथं त्वद्वचने निष्ठा स्यादित्यतस्तेषां वैदिकाभासताप्रदर्शनाय निन्दामाह **यामि-त्यादि** त्रयेण । **वेदवादरताः**-वेदैर्यदापातत उच्यते कर्मादि, तत्रैव रताः। वेदोक्त-विष्णुमहिमविवादपूर्वकं वेदपाठका वा । निरर्थकवेदपाठका वा[2] । अत **एवाविपश्चितः** वेदतात्पर्यार्थापरिज्ञानिनः । **अन्यत्** मोक्षाख्यफलं वा ब्रह्मस्वरूपं वा । **नास्तीति वादिनः** । **कामात्मानः** काम्यफलमनस्काः, भोगचित्ता इति वा । **स्वर्गपराः** स्वर्गतात्पर्यकाः । स्वर्गमेव परमपुमर्थं मन्यमाना इति यावत् ।

---

१. समाधिरप्रयत्नेन मनसः संस्थितिर्भवेत् -इति च । -भा.ता.(३/२९/६)
न वेदेष्वल्पबुद्धीनां ब्रह्मतत्त्वं समीक्ष्यते ।
महाबुद्धिस्तु वेदेषु पश्येद्ब्रह्मैव केवलम् -इति च ॥ -भा.ता.(५/११/२)

२. ब्रह्मवैवर्तवचनम् - गी.ता.

जन्म च कर्म च तत्फलं च प्रददातीति तथाविधाम् । **क्रियाविशेषबहुलां** बहुकर्मविशेषप्रतिपादिकाम् । **यामिमां वाचं पुष्पितां** सञ्जातपुष्पाम् । मोक्षफलमपेक्ष्य पुष्पस्थानीयस्वर्गादिफलकां भोगैश्वर्यप्राप्तिं **प्रति प्रवदन्ति । तया** वाचा । **अपहृतचेतसां** भोगैश्वर्ययोरासक्तचित्तानाम् । **व्यवसायात्मिका** सम्यक् प्रमाणनिर्णीतार्थनिश्चयरूपा । **बुद्धिः समाधौ** भगवति मनःसमाधानार्थम् । **न विधीयते** । तस्यैव परमपुमर्थहेतुत्वादिति भावः ।

यद्वा - अव्यवसायबुद्धिः केन कारणेन भवति ? यत्परित्यागात् सा बुद्धिर्न भवति इत्यतोऽव्यवसायबुद्धेः कारणमाह - **यामिति** । योजना तु पूर्ववदेव । वेद तात्पर्यविषयीभूतभगवत्स्वरूपमोक्षस्वरूपयोरज्ञानिनाम् आपातप्रतीतार्थमादाय स्वर्गादिफलका वेदा इति वादिनां भोगैश्वर्यसक्तानामसद्वादिनां वाक्यानि अव्यवसायबुद्धिकारणम् । तत्त्यागे च सा बुद्धिर्न भवतीति भावः । अत्र पक्षे समाधावित्यस्य तत्त्वविषयतया दार्ढ्यार्थमित्यर्थः । तस्यैव विष्णुधर्मानुष्ठानहेतुत्वादिति ॥४२-४४॥

त्रैगुण्यविषया[१] वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥४५॥

---

१. यथा दारुषु सूक्ष्मः सन्मथितोऽग्निः समिद्ध्यते । तथा वेदादिषु हरिर्मथितः सम्प्रदृश्यते ।
व्यक्तिस्थानान्यथैतानि वेदादीनि हरेर्विदुः -इति तन्त्रभागवते ॥ -भा.ता.(११/१२/२०)
न हि सर्वप्रमाणोत्तमो वेदोऽल्पफले पर्यवसितः-
मन्दाधिकारिणां नित्यं तपसैव प्रतीक्षितुम् ।
मोक्षो न शक्यतेऽधैर्यात् ततः स्वर्गादिकं वदेत्
स्वर्गादिष्वल्पफलतां ज्ञापयित्वा विमोक्षदम् ।
एवं वक्तुं तूत्तमानां नित्यो वेदः प्रवर्तते ।
इक्षुदण्डं ददानीति यथा भैषज्यरोचनम् ।
एवं मन्देपूत्तमेषु मोक्षमाहात्म्यमुच्यते ।
नह्यल्पफलभाग्वेदो वासुदेवैकसंश्रयः -इति विचारे । - भा.ता.(११/२१/२३-२५)
अधीत्य वेदं येनार्थो न ज्ञातः प्रायशः स हि ।
फलवान्न भवेदूर्ध्वा गतिस्तेन न चाप्यते ॥ - इति विष्णुतीर्थीये ॥

(वि) **प्रतिज्ञातां योगबुद्धिमाह - त्रैगुण्यविषया वेदा इत्यादिना । वेदाः परोक्षार्थत्वादापाततस्त्रिगुणसम्बन्धिस्वर्गादिप्रतिपादका इव प्रतीयन्ते । 'वादोविषयकृत्वं च मुखतो वचनं स्मृतम्'[१] इत्यभिधानात् । अतो निस्त्रैगुण्यो भव । प्रातीतिकार्थे भ्रान्तिं मा कार्षीरिति व्याख्येयम् । न तु वेदपक्षो निषिद्ध्यते । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति'[२] इत्यादिना वेदानां सर्वात्मना विष्णुपरत्वोक्तेः । 'वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः'[३] इत्यादिना भागवते वेदविहिताविहितस्य धर्माधर्मत्वोक्तेश्च । अथवा, त्रैगुण्याख्यं विषं यापयन्त्यपगमयन्तीति त्रैगुण्यविषया वेदाः, अतस्तानाश्रित्य निस्त्रैगुण्यो भवेति । तदुक्तम् -**

> **'आश्रित्य वेदांस्तु पुमांस्त्रैगुण्यविषहारिणः ।**
> **निस्त्रैगुण्यो भवेन्नित्यं वासुदेवैकसंश्रयः ॥'[४]**

इति । निर्द्वन्द्वो द्वन्द्वसहिष्णुः भवेति सर्वत्रान्वयः । सत्वं विष्णुः । भाव भवित्रोरभेदात् । 'सत्वं साधुगुणाद्विष्णुरात्मा सन्ततिहेतुतः'[५] इत्युक्तेः । नित्यं सत्वे स्थितः सततं विष्णुस्मरणवान् । अलब्धस्य लाभो योगः, लब्धस्य रक्षणं क्षेमः, तौ देहनिर्वाहाविरोधेन नेच्छतीति निर्योगक्षेमः । आत्मवान् परमात्मा मम स्वामीति ज्ञानवान् । तेनैक्यज्ञानं निवार-यति ॥४५॥

(रा) एवं 'योगे त्विमां श्रुणु' इति योगोक्तिं प्रतिज्ञाय, तत्रादरजननाय सार्धश्लोकेन तं प्रशस्य, स्वोक्तौ निष्ठाभावे कारणीभूतमतान्तरविधानं च श्लोकत्रयेण तन्निन्दोक्त्या निरस्य, इदानीं प्रतिज्ञातं योगं प्राधान्येनाह - **त्रैगुण्ये-त्यादिना** आपष्ठाध्यायसमाप्ति । 'बहूनि मे व्यतीतानि' इत्यादेः प्रासङ्गिक-त्वेनाप्रधानत्वात् ।

---

१. अभिधानवचनम् । - गी.भा.
२. कठश्रुतिवचनम् । -गी.भा.
३. भागवतवचनम् । (६-१-५०) - गी.भा.
४. गी.ता. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।
५. गी.ता. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।

त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसामिदं त्रैगुण्यम् । त्रिगुणसम्बन्धि । 'सम्बन्धार्थे विचित्रा हि तद्धितगतिः' इति वचनात् घ्यङ्प्रत्ययः । त्रिगुणजन्यं यत् स्वर्गादि, तद्विषयाः आपाततः स्वर्गादिफलककर्मादिप्रतिपादकाः प्रतीयन्ते वेदाः । 'वादो विषयकत्वं च मुखतो वचनं तथा' इत्युक्तेः । हे **अर्जुन**, त्वं तु निस्त्रैगुण्यः । निष्क्रान्तः त्रैगुण्यात् त्रिगुणसम्बन्धिस्वर्गादितो **निस्त्रैगुण्यः** । त्रैगुण्यबुद्धितो निर्गतो भव । आपाततः प्रतीतार्थे भ्रान्तिं मा कार्षीरित्यर्थः ।

यद्वा - त्रैगुण्यं त्रिगुणसम्बन्धि स्वर्गाद्यस्थिरफलम्, संसारबन्धनं वा । तदेव विषं त्रैगुण्यविषम्, यापयन्ति अपगमयन्तीति **त्रैगुण्यविषयाः** । यातेरन्तर्णीतण्यर्थात् 'आतोऽनुपसर्गे कः[१]' इति कः । नित्यपुमर्थहेतुभगवत्स्वरूपविषया इति यावत् । तानाश्रित्येति शेषः । निस्त्रैगुण्यो भव । प्राग्वदेवार्थः । वेदतात्पर्यविषयीभूतार्थं बुद्ध्वा क्षुद्रफलककर्मादिरूपापातप्रतीतार्थे भ्रान्तिं मा कार्षीरिति भावः ।

किंच - निर्द्वन्द्वः 'सुखदुःखे समे कृत्वा' इत्यत्रोक्तदिशा समदुःखसुखादिरिति वा, सुखदुःखादिप्राप्तावुत्सेकानुत्सेकहीन इति वाऽर्थः । नित्यं सत्वे साधुगुणोपेते हरौ तिष्ठतीति नित्यसत्वस्थः । नित्यं हरिस्मृतिमान् भवेति सर्वत्रान्वेति । कथं नित्यं हरिस्मृतिरित्यत **आत्मवान्** परमात्मवान् । तथा स्मृतिमानिति । "ॐ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॐ[२]" इति सूत्रोक्तदिशा 'मम स्वामी हरिः'[३] इति स्मृतिमानिति यावत् । अप्राप्तप्राप्तिर्योगः, प्राप्तपरिरक्षणं क्षेमः । शास्त्रविरुद्धविषये योगक्षेमाभ्यां निष्क्रान्तो **निर्योगक्षेमः** । शास्त्रविरुद्धविषये योगक्षेमहीनो भवेत्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । तादृशयोगक्षेमेच्छाहीनोऽपि भवेत्यर्थः । निर्द्वन्द्वत्वादिविशेषणयुक्तस्य नित्यपुमर्थहेतुर्भगवानेव वेदतात्पर्यविषयो न काम्यकर्मेति ज्ञात्वा काम्यकर्मत्यागेन सर्वत्र सन्ततः साधुगुणो हरिः मम स्वामीति नित्यस्मरणमेव ज्ञानोपायो न त्वैक्यस्मृतिरित्युक्तं भवति ॥४५॥

---

१. पा.सू. ३/२/३
२. ब्र.सू.(४-१-३)
३. अनुव्याख्याने (४-१-३)

यावानर्थ उदपाने सर्वतः सम्प्लुतोदके ।
तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥४६॥

(वि) ननु यथा सकामानां समाध्यभावेन ज्ञानाभावान्मोक्षो न भवति । तथा निष्कामानां ज्ञानिनां स्वर्गफलं न भवतीति साम्यमेवेत्यत आह - यावानिति । **यथातथाशब्दावध्याहार्यौ । यावांस्तावानित्येतयोरावृत्तिः । यथा यावानर्थः प्रयोजनमुदपाने कूपे भवति तावान् सर्वतः संप्लुतोदके भवत्येव तथा सर्वेषु वेदेषु काम्यकर्मिणां यत्फलं तद्विजानतो ज्ञानिनो ब्राह्मणस्य फलेऽन्तर्भवति । ब्रह्म अणतीति ब्राह्मणः अपरोक्षज्ञानी । स हि ब्रह्म गच्छति । अपरोक्षज्ञानसाधनं दर्शयति** - विजानत इति । **अथवा - त्रैगुण्यनिवृत्त्यर्थं वेदाश्रयणं कार्यमित्यत्र हेतुमाह** - यावानिति । **सर्वतः सम्प्लुतं व्याप्तमुदकं यस्मिन् प्रलये स सर्वतः सम्प्लुतोदकः -**

"प्रकृतिर्ह्युदरूपेण सर्वमावृत्य तिष्ठति ।
प्रलयेऽतो लयं प्राहुः सर्वतः सम्प्लुतोदकम् ॥"[१]

इतिवचनात् । तस्मिन् प्रलयेऽप्युद्रिक्तत्वात्, पालकवर्जितत्वात्, कालाद्यखिलचेष्टकत्वात् उदपानो विष्णुः -

"उद्रेकात् पातृराहित्यादनत्वाच्चाखिलस्य च ।
प्रलयेऽप्युदपानोऽसौ भगवान् हरिरीश्वरः ॥"[२]

इति वचनात् । तस्मिन् प्रलये । यावत् फलं तावत् सर्ववेदेषु विशेषज्ञानी यः तस्यैव भवतीत्यर्थः । उक्तं च -

"यावत् प्रयोजनं विष्णोः सकाशात् साधकस्य तु ।
धर्ममोक्षादिकं तावत् सर्ववेदविदो भवेत् ।
वेदार्थनिर्णयो यस्माद्विष्णोर्ज्ञानं प्रकीर्तितम् ।
ज्ञानात् प्रसन्नश्च हरिर्यतोऽखिलफलप्रदः ॥"[३] इति ॥४६॥

---

१. गी.ता. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।
२. गी.ता. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।
३. गी.ता उदाहृतप्रमाणवचनम् ।

(रा) ननु 'यामिमाम्' इति त्रयेण काम्यकर्मिणां समाध्यभावेन ज्ञानाभावान्न मोक्ष इति निन्दां कृत्वा 'निस्त्रैगुण्यो भव' इति काम्यकर्मत्यागेन योगानुष्ठाननियम उक्तः । स त्वयुक्तः । ज्ञानफलं कर्मिणामिव कर्मफलं स्वर्गादिकं ज्ञानिनां नास्तीति ज्ञानकर्ममार्गयोः साम्यादित्यत आह - **यावानिति** । सामर्थ्याद्यथैवं पदयोरध्याहारः । यावान् तावानित्यनयोरावृत्तिः ।

अयमर्थः - यथा **यावानर्थः** प्रयोजनम् । **उदपाने** उदकं पीयते अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या कूपे भवति, **तावान्** स्नानपानादिरूपोऽर्थः **सर्वतः सम्प्लुतोदके** महासमुद्रे । अन्तर्भवति । एवं **सर्वेषु वेदेषु** सर्ववेदोक्तकाम्यकर्मिणां यावानर्थः स्वर्गादिरूपं फलं **तावानि**त्यर्थः । तावत्फलं **विजानतः** परोक्षतो भगवन्तं जानतः **ब्राह्मणस्य** ब्रह्मापरोक्षज्ञानिनः भवत्येवेत्यर्थः । ज्ञानिकर्मिणोरन्योन्य-फलाभावेऽपि ज्ञानिफलं महासमुद्रोदकमिव महत् । कर्मिफलं तु कूपोदकमिव अत्यल्पम् । अतः कुतः तयोः साम्यम् । तथा च अल्पास्थिरफलककर्मनिन्दया महानन्तफलज्ञानसाधने योगे प्रेरणं पूर्वश्लोकोक्तं युक्तमिति भावः । अत्र 'विजानतः' इति परोक्षज्ञानस्य ब्राह्मणपदोक्तापरोक्षज्ञानस्य च हेतुहेतुमद्भावेन द्वयोरुक्तिः । पूर्वत्र स्वामित्वेन हरिस्मरणस्य योगशब्दितज्ञानोपायत्वप्रकटनाय स्वरूपकथनमिति [1]**टीकोक्तिस्त्वभ्युपगमवादेनेति** ज्ञेयम् ।

यद्वा - पूर्वत्र 'निस्त्रैगुण्यो भव' इति स्वर्गादिक्षयिष्णुफलककाम्यकर्मरूपे आपाततः प्रतीते वेदार्थे भ्रान्तिं मा कार्षीरित्युक्तकाम्यकर्मनिवृत्तौ त्रैगुण्य-विपहारिवेदाश्रयणं कार्यमित्युक्तेऽर्थे वेदतात्पर्यार्थं निवृत्तकर्माराध्यं विष्णुं सम्यग्जानतोऽतिशयितफलावाप्तिरूपयुक्तिमाह - **यावानिति** । **सर्वतः सम्प्लुतोदके** प्रकृत्यात्मके महाप्रलयोदके । अधिकरणसप्तमी । तत्र स्थित इत्यर्थः । **उदपाने** परमात्मनि । उत् उद्रेकात्, अपः पालकराहित्यात्, अनः चेष्टकत्वाद्धेतोः, उच्चासावपश्च अनश्च इत्युदपानः, तस्मिन् । प्रलयेऽप्युद्रिक्तगुण-तया पालकवर्जिते कालादिचेष्टकतया स्थिते हरौ प्रसन्ने सति । **यावानर्थः** धर्ममोक्षादिर्भवति । **तावान् सर्वेषु वेदेषु विजानतो** विशेषज्ञस्य । कर्माणि भगवज्ज्ञानार्थानि, भगवानेव वेदमुख्यार्थः, स्वर्गादिफलश्रवणं रुच्यर्थमित्यादि

१. तस्य अपरोक्षज्ञानस्य परोक्षज्ञानफलत्वम् । एतच्च स्वरूपकथनम् । - प्रमेयदीपिका

जानतो ब्राह्मणस्य तावानर्थो भवति । अतः प्रतीतार्थे त्रैगुण्ये भ्रान्तिं मा कार्षीरिति ॥४६॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा [1]कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥४७॥

(वि) **यामिमामिति कामात्मनां निन्दा कृता सा नोपपद्यते । 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ स्वर्गादिकामं प्रत्येव यागादेर्विहितत्वादित्यत आह** - कर्मणीति । **ते इत्युपलक्षणार्थम् । तव ज्ञानिनोऽपि कर्मण्येवाधिकारो न तु फलेषु । फलकामनायां मोक्षविलम्बप्रसङ्गात् । किमुतान्येषाम् । फलश्रुतिस्तु रोचनार्थमिति भावः । अतो मा कर्मफलहेतुर्भूः । कर्मफलं तत्कृतौ हेतुर्यस्य स मा भूः । तर्हि क्लेशरूपं कर्म न करोमीत्यत आह** - त इति । **कर्मणोऽकरणे स्नेहो माऽस्तु । अन्यफलाभावेऽपि मत्प्रसादाख्यफलभावादिति भावः । अथवाऽऽत्मवानित्यैक्यभावनं न कर्तव्यमित्युक्तम्, तद्धेत्वभिधानेनोपपादयति** - कर्मणीति । **कर्माधिकारिणस्त्वदादयो जीवाः, फलं तु मदायत्तमिति भावः। अतः कर्मफलस्य हेतुरीश्वरस्त्वं मा भूः । नेश्वरोऽहमिति भावं कुरु ॥४७॥**

(रा) ननु सकामतया कर्म कुर्वतां 'यामिमाम्' इत्यादिनोक्ता निन्दा न युक्ता । 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ कामनाया अपि विधानात् । न हि विहित-

१. फलस्य श्रुतिरेवेयं न कामकुसुमश्रुतिः ।
स्वर्गादिकामनायुक्तस्त्वैहिकेष्वपि सज्जते ।
तत्रापि देवकामेभ्यो विशेषं चाभिवाञ्छति ।
ततस्तमसि पातः स्यादतो वेदः कथं हि तान् ।
काम्यत्वेनाभिचक्षीत सर्वं जानन्स्वयं सदा ॥ -इति । -भा.ता.(११/२१/२३-२५)

नित्यानन्दो हरेर्भक्तिज्ञानाद्याः स्वर्गशब्दिताः।
पुत्रभार्याप्तवित्ताद्यं सर्वं मोक्षगतं फलम् ।
उद्दिश्य स्वर्गकामस्य यजनं श्रुतिचोदितम् ।
तदविज्ञाय पुष्पाख्यमनित्यं स्वर्गमिच्छवः ।
यजन्ति मन्दमतय वेदवादपरायणा ॥ इति च । -भा.ता.(११/२१/२७)

कृतां निन्दा युक्ता । न च यागकामनयोर्द्वयोरपि विधौ वाक्यभेदः । स्वर्गकामनाविशिष्टयागविध्यभ्युपगमादित्यत आह - **कर्मण्येवेति ।** अत्र **त** इति ज्ञानिभूतसर्ववर्णाश्रमोपलक्षणम् । **फलेष्विति** पदं फलकामोपलक्षणम् । अयमर्थः - हे पार्थ **ते** तव त्वादृशस्यान्यस्य ज्ञानिनोऽपि । **कर्मण्येवाधिकारो** योग्यता । **फलेषु** स्वर्गादिफलकामनासु **मा** नाधिकारः । अतः कर्मैव कार्यम् । विधिविषय इति यावत् । न तु कामना कार्या । कुतः, 'कुर्वन्नेव[1]' इति श्रुतौ 'एवं त्वयि' इत्युत्तरार्धे कर्माकरणे प्रत्यवायस्येव कामनाया अकरणे प्रत्यवायाश्रवणात् । तथा च कामनानुवादेन यागविधिरेवायं न तु विशिष्टविधिरिति भावः । अतः कामनायाः विध्यविषयत्वात् कर्मकृतौ फलं हेतुर्यस्य स **कर्मफलहेतुः मा भूरि**त्यर्थः । शाकपार्थिवादिवत् कृतिपदलोपोऽत्र ध्येयः ।

तर्हि स्वयं क्लेशरूपत्वात् कर्म न कार्यम् इत्यत आह - **मा त** इति । **ते** तव त्वादृशस्य सर्वस्यापि ज्ञानिनः । **अकर्मणि** कर्माकरणे । **सङ्गः** स्नेहो **माऽभूत्।** स्वर्गादिरूपाल्पास्थिरफलाभावेऽपि अनल्पस्थिरमोक्षरूपमहापुमर्थहेतुभगवज्ज्ञानभक्तिप्रसादानां भावात् तत्कामनया कर्मकरणोपपत्तेः । ज्ञानभक्त्यादिकामनायाश्च निन्दाभावात् । प्रत्युत 'वृणीमहे ते परितोषणाय[2]' इत्यादिना चतुर्थस्कन्धे प्रचेतसां महतामाचाराच्च । तथा च सूत्रम् । "ॐ बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च ॐ[3]" इति । न च ज्ञानिनः 'ॐ अनियमः सर्वेषाम् अविरोधाच्छब्दानुमानाभ्याम् ॐ[4]' इत्युक्तदिशा मोक्षस्य सिद्धतया किं कर्मकरणेन साध्यमिति चेन्न । ज्ञाने मोक्षे चातिशयार्थत्वात् । यथोक्तम् 'ॐ भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॐ[5]' इति ।

यद्वा - पूर्वम् 'आत्मवान्' इत्यनेनैक्यभावनं न कार्यमित्युक्तम् । तत्कुत इत्यतो जीवब्रह्मैक्यस्यैवाभावादिति ऐक्याभावरूपहेतुमाह - **कर्मण्येवेति । त** इत्युपलक्षणम् । त्वदादिसर्वजीवानां कर्मण्येवाधिकारः । कर्मसम्पादन एव सामर्थ्यमित्यर्थः । एवकारव्यवच्छेद्यमाह - **मा फलेष्विति । फलेषु**

---

१. ईशावास्ये २

२. भागवते ४/३०/४०; ३. ब्र.सू. ३-४-४३; ४. ब्र.सू. ३-३-३२

५. ब्र.सू. १-३-३३

कदाचनाधिकारो नास्ति । फलसम्पादने सामर्थ्यं नास्ति । किं त्वीश्वर एव फलदाने समर्थ इति भावः । तदाह सूत्रे "ॐ फलमत उपपत्तेः ॐ[1]" इति । एवं च फलसम्पादने शक्तत्वाशक्तत्वाभ्यां सर्वजीवानाम् ईश्वरेणैक्याभावादिति युक्तिरुक्ता भवति । तस्याः प्रतिज्ञामाह - **मा कर्मफलहेतुर्भूरिति** । उक्तदिशा **कर्मफलहेतुरीश्वरः,** मनसा स **मा भूः** । तदैक्यभावना न कार्येति यावत् । मिथ्योपासनायाः "ॐ न प्रतीके न हि सः ॐ[2]" इति व्याससूत्रे, 'अचेतनासत्यायोग्यान्यनुपास्यान्यफलत्वविपर्ययाभ्याम्[3]' इति साङ्कर्षणसूत्रे च निषेधात् । तर्हि 'सत्वस्थः' इत्युक्तदिशा नित्यं स्वामित्वेन हरिस्मृत्यैवालम्, किं कर्मकरणेनेत्यत आह - **मा त** इति । त्वदादेः सर्वस्य **अकर्मणि** कर्माकरणे । **सङ्गः** स्नेहः । **माऽभूत्** । तदकरणे प्रत्यवायश्रवणादिति भावः ॥४७॥

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते[4] ॥४८॥

(वि) कर्माकरणे स्नेहो माऽस्त्वित्युक्तं स्पष्टयन्नाह योगस्थ इति । **उपायस्थः** ज्ञानसाधनमनुतिष्ठन् । **सङ्गं** फलस्नेहं **त्यक्त्वा, तत एव सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा कर्माणि कुरु । कोऽसौ योग इत्यत आह** - समत्वमिति । **सङ्गत्यागविशिष्टं समत्वमेव योग इत्यर्थः ॥४८॥**

(रा) 'मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि' इत्युक्तम् । तर्हि किं कार्यमित्यत आह- **योगस्थ इति** । योगो ज्ञानोपायः तत्र तिष्ठतीति **योगस्थः** । ज्ञानोपायमनु-

---

१. ब्र.सू. ३/२/३९
२. ब्र.सू. (४/१/४)
३. 'अचेतनमयोग्यं च तथैवातात्त्विकं क्वचित् ।
नोपासीत परोऽनर्थः स्यात् तथोपासनाकृतः। -छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये
'अचेतनासत्यायोग्यान्यान्यनुपास्यान्यफलत्वविपर्ययाभ्याम्' -इति सङ्कर्षणसूत्रम् ।
-छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये
४. ज्ञानं तु योगशब्दोक्तं युज्यतेऽनेन यत्सुखम् ।
क्वचिद्योग उपायः स्यात्क्वचिच्चित्तनिरोधनम् -इति दत्तात्रेययोगे ॥ - भा.ता. (११/७/१४)

तिष्ठन् । **सङ्गं** फलस्नेहम् । **त्यक्त्वा** । तत एव फलरागत्यागादेव । **सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा । कर्माणि कुरु** । ईश्वरप्रसत्त्यै कर्माणि कुर्वित्यर्थः । योगस्थ इत्युक्तयोगः क इत्यतः 'सङ्गं त्यक्त्वा' इत्यादिना योगशब्दार्थो व्याख्यातः । तत्र त्यागसमत्वयोः प्रत्येकं योगत्वभ्रान्तिनिरासायाह - **समत्वमिति** । सङ्गत्यागस्याप्युपलक्षणम् । त्यागोपेतं **समत्वं योग** इत्यर्थः ॥

दूरेण [1]ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ [2]कृपणाः फलहेतवः ॥४९॥

(वि) इतश्च योगाय युज्यस्वेत्याह दूरेणेति । **बुद्धियोगाज्ज्ञानलक्षणादुपायात् दूरेणातीवावरं कर्म । अतो बुद्धौ शरणं ज्ञानोपायानुष्ठानलक्षणम् । ज्ञाने स्थितिमन्विच्छ । कथं कर्म ज्ञानादतीवावरमित्यत आह** - कृपणा इति । **फलं कर्मकृतौ हेतुर्येषां ते फलहेतवः कृपणा दीना इत्यर्थः । यद्वा - ज्ञानस्योत्तमावस्थायामीश्वरैक्यभावनं न युक्तमित्याह** - बुद्धाविति । **बुद्धौ जातायामपि विष्णुमेव शरणमन्विच्छ । फलहेतवः 'ईश्वरोऽहम्'[3] इति मन्यमानाः कृपणाः शोच्याः । तदुक्तम्** -

"अज्ञानां ज्ञानिनां चैव मुक्तानां शरणं हरिः ।
तं ये स्वैक्येन मन्यन्ते सर्वभिन्नं गुणोछ्रयात् ।
कृपणास्ते तमस्यन्धे निपतन्ति न संशयः ।
न तेषामुत्थितिः क्वापि नित्यातिशयदुःखिनाम् ॥[4]" इति ॥४९॥

---

१. यथावत् कर्म कर्तुस्तु ज्ञानसाहाय्यकारकम् ।
अन्यथाकुर्वतः कर्म निरयाय भविष्यति ।
तथाऽपि कर्म निन्दन्ति न यतः कर्तुमञ्जसा ।
शक्यं ज्ञानफलस्यापि वहुत्वान्मोहनाय च । -इति ब्रह्माण्डे ॥ - भा.ता.(४/२५/८)

२. विषये दोषबुद्धिः सन्निन्द्रियाणां वशे स्थितः ॥
कृपणः स तु सम्प्रोक्तो गुणवुद्धिर्विपर्ययः -इति विवेके॥ - भा.ता.(११/१९/४५)

३. गी. १६/१४

४. नारदीयवचनम् । - गी.ता.

(रा) किंच कर्मफलस्य ज्ञानफलादल्पत्वात् ज्ञानोपायानुष्ठानाय प्रयतस्वेति 'यावानर्थः' इत्यत्र उक्तेऽर्थे कर्मरूपस्य पुमर्थोपायस्य ज्ञानरूपोपायादधमत्व-रूपं हेत्वन्तरमुच्यते - **दूरेण ह्यवरम्** इति । **बुद्धियोगात्** ज्ञानलक्षण-पुमर्थसाधनात् । **कर्म दूरेण** अतीव **अवरम्** अधमम् । अतो **बुद्धौ** ज्ञाने । **शरणमन्विच्छ** ज्ञानस्योपायभूतयोगानुष्ठानलक्षणां ज्ञाने स्थितिम् अन्विच्छे-त्यर्थः । कथं कर्म ज्ञानादवरमित्यत आह - **कृपणा** इति । फलं कर्मकृतौ हेतुर्येषां ते **फलहेतवः** । ते **कृपणाः** दीनाः । इमं लोकं हीनतरं लोकं वा विशन्तीत्यर्थः ।

यद्वा - उत्तरार्धस्यैवमर्थः । ज्ञानस्य कर्मत उत्तमत्वे सत्युत्तमायां ज्ञाना-वस्थायाम् ईश्वरैक्यभावनं युक्तमित्यत आह - **बुद्धाविति** । **बुद्धौ** ज्ञाने जातेऽपि विष्णुमेव **शरणमन्विच्छ** । कुतः, **फलहेतवः** । फलहेतुरीश्वरः । फल-हेतवः ईश्वरैक्यभाविनो ये ते **कृपणाः** कृपाविषयाः । तमःप्राप्तिमन्त इत्यर्थः ॥

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे [१]सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥५०॥

(वि) काम्यकर्मिणां कृपणत्वेऽपि कथं कर्म दूरेणावरमित्यपेक्षायां कर्मफलाद्विलक्षणं ज्ञानफलमाह - बुद्धियुक्त इति । **सुकृतमप्यप्रियंमानुष्यादि फलं जहाति । ननु यत्फलमप्युपासनादिनिमित्तं अनिष्टस्य सर्वात्मना-वियोगः ततः किमित्यत आह । तस्मादिति । ज्ञानस्य महाफलत्वात् योगाय ज्ञानोपायाय युज्यस्व प्रयतस्व । योगं स्तौति । अथवा - अस्तु योगे प्रयत्नः । किं फलस्नेहरहितकर्मणेत्याशङ्क्य यथावत् विष्णुं ज्ञात्वा तदर्थत्वेन कर्मकरणमित्येतत्कौशलमेव योग इत्याह -** योग इति **॥५०॥**

---

१. ॥ ॐ अतोऽन्यदपीत्येकेषामुभयोः ॐ ॥ ४-१-१७
मुक्तावनुभवकारणाद्यदन्यत् तत् पुण्यमपि विनश्यति, अप्रारब्धमनभीष्टं च । तथा ह्येकेषां पाठ उभयोस्त्यागेन -
'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्' इति ।
अनभीष्टमनारब्धं पुण्यमप्यस्य नश्यति ।
किमु पापं परब्रह्मज्ञानिनो नास्ति संशयः ॥ इति पाद्मे । -ब्र.सू.भा. (४/१/१७)

(रा) ज्ञानात् कर्मावरम् इत्येतत् काम्यकर्मिणां कृपणत्वोक्त्योपपाद्य, इदानीं कर्मफलात् ज्ञानफलस्य विलक्षणत्वोक्त्याऽप्युपपादयति - **बुद्धियुक्त इति** । **बुद्धियुक्तो** भगवज्ज्ञानयुक्तः । **उभे सुकृतदुष्कृते**[1] पुण्यपापे । **जहाति** त्यजति । पुण्यमध्ये यदनिष्टं मानुष्यादिफलकं तज्जहाति । यत्तु उपासनादिजन्यं ज्ञानवृद्धिकरं मुक्तावानन्दवृद्धिकरं च तत्पुण्यं नैव जहाति । दुष्कृतं तु सर्वात्मना जहाति । **तस्मात्** ज्ञानस्य सर्वानिष्टनिवृत्तिविशिष्टोभयवृद्धिरूपमहाफलत्वात् । **योगाय** ज्ञानोपायाय । **युज्यस्व** सन्नद्धो भव, प्रयतस्वेति वा । योगं स्तौति - **योग इति** । **योगो** ज्ञानोपायः । **कर्मसु कौशलं**[2] श्रेष्ठमित्यर्थः ।

यद्वा - अस्तु ज्ञानोपायाय प्रयत्नः । किं फलस्नेहरहितकर्मणेत्यत आह - **योग इति** । **कर्मसु** मध्ये भगवज्ज्ञानपूर्वं फलस्नेहरहितं भगवदर्थत्वेन क्रियमाणं कर्म **कौशलमुच्यते** । स एव **योगो** नाम । अतः फलस्नेहहीनं कर्मैव ज्ञानोपाय इत्यर्थः ॥५०॥

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥५१॥

(वि) **ज्ञानसाधनं कर्म ज्ञानफलं च मोक्षं विवृणोति - कर्मजमिति । कर्मजं फलं त्यक्त्वा अकामनयेश्वरे समर्प्य । बुद्धियुक्ता सम्यग्भगवज्ज्ञानिनः । मनीषिणः अपरोक्षज्ञानिनो भूत्वा जन्मबन्धादतितरां निर्मुक्ताः । अनामयं निर्दुःखम् । पदं गच्छन्ति । सयोगं कर्म ज्ञानसाधनम् । ज्ञानं मोक्षसाधनमिति भावः ॥५१॥**

---

१. 'अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः', पुण्यपापे विधूय इतिवत् ज्ञेयम् ।

२. विहितैः कर्मभिः पुंसो निषिद्धानि न कुर्वतः ।
परमाराधनं भक्त्या योगः कर्मसु कौशलम् ।
मयि स्थितो मदङ्गेषु स्वतन्त्रो व्याप्तवान् हरिः ।
स सर्वस्यात्मतन्त्रो मां स्वेच्छयाऽऽवर्तयत्यजः।
स्वात्मनस्तस्य पूजाः स्युर्मनोवाक्कायवृत्तयः ।
ममैता इति कर्तारमुद्देश्यं च हरिं स्मरेत् ॥
पूर्णप्रसादकृद्विष्णोर्योगोऽयं बन्धमोक्षदः ।
किमु साङ्ख्यमयश्चेत् स सुप्रयुक्तोऽधिकारिणा ॥ - योगदीपिकायाम् (१, २-५)

(रा) पूर्वोक्तं ज्ञानसाधनं ज्ञानफलं च विवृणोति - **कर्मजमिति** । **कर्मजं फलं त्यक्त्वा** इत्युपलक्षणम् । कर्मजफलसङ्कल्पत्यागादिपूर्वकं भगवदर्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानरूपं योगमास्थाय बुद्धियुक्ताः सम्यक् शास्त्रजनितभगवज्ज्ञानिनः इत्यनेन ज्ञानसाधनं योगो विवृतः । ततश्च - **मनीषिणः** । प्रशंसायां मतुबर्थे इनिप्रत्ययः । अपरोक्षज्ञानिनो भूत्वा **जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः** सन्तः । **अनामयं** निर्दुःखम् । **पदं** मोक्षम् । **गच्छन्तीत्युक्त्या** ज्ञानफलं विवृतं ज्ञेयम् ॥५१॥

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तासि [1]निर्वेदं[2] श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥५२॥

(वि) कियत्पर्यन्तं मुमुक्षुणा निष्कामतयेश्वरप्रीत्यर्थं कर्माण्यवश्यं कर्तव्यानीत्यत आह - यदेति । **यदा ते बुद्धिः अन्तःकरणम् । मोहकलिलम् अन्यथाज्ञानलक्षणं दोषम् । व्यतितरिष्यति परित्यक्ष्यति । तदा महद्भ्यः श्रुतस्य श्रोतव्यस्य च वेदादेर्नितरां लाभं गन्तासि प्राप्स्यसीत्यर्थः । तदुक्तम् -**

"बुद्धिमोहो यदा न स्यादन्यथाज्ञानलक्षणः ।
श्रोतव्यश्रुतसाफल्यं तदा प्राप्नोति मानवः ॥"[3] इति ॥५२॥

(रा) फलकामनादिवर्जितानि ईश्वराराधनरूपाणि कर्माणि मोक्षसाधनज्ञानार्थिना कियत्पयन्तं कर्तव्यानीत्यत आह- **यदा त इति । यदा ते तव ।**

---

१. 'निर्वेदं वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च तदा श्रोतव्यं श्रुतं च ते निष्फलं प्रतिभाति प्रतिपद्यते इत्यभिप्रायः' - इति शाङ्करभाष्यम् ।

२. 'जुगुप्साविरामप्रमादार्थकानामुपसङ्ख्यानम्' इति कात्यायनवचनात्, पाण्डित्यस्य विरामार्थधातुयोगेनापादानत्वप्राप्तावपादाने च पञ्चमी स्यान्न द्वितीयेत्यर्थः । इदमत्राभि- प्रेतम् । निरुपसर्गसत्तार्थस्यैव विधेरर्थं वाधित्वा तं वैराग्यार्थं व्यवस्थापयति । निर्विद्यत इति कर्तरिप्रयोगदर्शनात् । लाभार्थस्य विधेरर्थं तु विशिनष्ट्येव केवलं निर्विदन्त इति वैराग्ये तत्प्रयोगदर्शनादिति । अथवाऽस्तु सर्वत्र निरोधार्थत्ववाधकत्वम् । विशेषकत्वमपि क्वचित् किं न स्यात् । 'व्याददाति' इत्यादावुभयदर्शनादिति ।' - प्रमेयदीपिका ।

३. गी.ता. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।

बुद्धिरन्तःकरणम् । **मोहकलिलम्** अन्यथाज्ञानलक्षणं दोषम् । **व्यतितरिष्यति** परित्यक्ष्यति । **तदा** महद्भ्यः **श्रुतस्य श्रोतव्यस्य च** । सर्वकर्मोपलक्षणमेतत् । तस्य सर्वस्य । **निर्वेदं** नितरां लाभम् । **गन्ताऽसि** प्राप्स्यसि । मुक्तिहेतुज्ञान-साधनभूतो निवृत्तकर्मानुष्ठानरूपो योगः साक्षाज्ज्ञानहेतुश्रवणादिरूपप्रमाण-स्यादृष्टद्वारा सत्वशुद्ध्युत्पादनेनोपकारकः सन् मिथ्याज्ञानदोषनिवृत्तिपर्यन्तं तत्त्वज्ञानोदयपर्यन्तं च कर्तव्य इति भावः ॥५२॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥५३॥

(वि) पूर्वश्लोकार्थविवरणपूर्वकं बुद्धिमोहतरणपदोक्तं सम्यग्ज्ञानफल-माह - श्रुतिविप्रतिपन्नेति । **पूर्वं श्रुतिभिर्वेदैः विप्रतिपन्ना विरुद्धा सती बुद्धिर्यदा वेदार्थानुकूलेन तत्त्वनिश्चयेन विपरीतवाग्भिरपि चञ्चला न भवति । अनेन परोक्षज्ञानकाष्ठा दर्शिता । ततश्च समाधावचला ब्रह्मप्रत्यक्षदर्शनेन भेरीताडनादावपि परमानन्दमग्नत्वात् । एतेनापरोक्ष-ज्ञानकाष्ठा दर्शिता । तदा योगं योगफलमवाप्स्यसि उपायसिद्धो भवसि इत्यर्थः । अथवा श्रुतिविप्रतिपन्नेति श्रुतौ विशेषेण प्रतिपन्नेत्यर्थः ।**

"श्रुतिमार्गं प्रपन्ना तु तदर्थज्ञाननिश्चला ।
समाधानेन तु पुनरापरोक्ष्याच्च निश्चला ।
विष्णौ प्राप्स्यति तद्योगं मुक्तो भूत्वा तदश्नुते ॥"[१] इति ॥५३॥

(रा) किं तन्मोहकलिलम्, कीदृशं च तदतितरणमित्याकाङ्क्षायां पुंसामधममध्यमोत्तमावस्थादिप्रदर्शनेन पूर्वश्लोकोक्तमेव योगानुष्ठानविधिं स्पष्टयति - **श्रुतीति** । परोक्षनिश्चयात् पूर्वावस्थायां श्रुतिभिर्वेदैर्**विप्रतिपन्ना** विरुद्धा सती । **बुद्धिर्यदा** वेदार्थानुकूलेन तत्त्वनिश्चयेनासच्छास्त्रैः, चलनहीना इदमदो वेति संशयानास्कन्दिता सती । **स्थास्यति** । ततश्च समाधिर्भवति । जाते च समाधावसम्प्रज्ञातध्यानेऽपरोक्षज्ञानं भवति । तेन च ब्रह्मदर्शनेन

---

१. गी.ता. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।

परमानन्दमग्नतया भेरीताडनादिनाऽपि चलनहीना बुद्धिर्मनो **यदा स्थास्यति, तदा योगं** योगफलं ज्ञानोपायानुष्ठानस्य फलम् । **अवाप्स्यसीत्यर्थः** । पूर्वावस्थायाम् अनुष्ठितयोगस्य परोक्षभगवन्निश्चयावधित्वमुक्तम् । परोक्षनिश्चयस्य काष्ठा तु असच्छास्त्रैरनेकधा परिलोड्यमानत्वेऽप्यप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितत्वशून्यत्वम् । तद्दशायामनुष्ठितनिवृत्तकर्मरूपयोगस्य तु समाधौ भगवदपरोक्षज्ञानावधित्वम् । तस्य तु काष्ठा भेरीताडनादिनाऽप्यप्रबोधसमाधिस्थत्वम् ।

एतेन बुद्धेर्मनसः मोहकलिलं श्रुतिविरुद्धत्वरूपो दोषः । तत्तरणं नाम वेदार्थानुकूलेन निश्चयेन दृढतयाऽवस्थानम् । तदा निर्वेदं गन्ताऽसीत्यस्य विवरणम् - समाधावचला बुद्धिरित्युक्तं भवति । श्लोकद्वयस्यापि अचञ्चलसमाध्यवस्थाप्राप्तिर्योगानुष्ठानावधिरिति तात्पर्यं ध्येयम् ।

यद्वा - **बुद्धिर्मनः** । **श्रुतिविप्रतिपन्ना** श्रुतिविशेषेण प्रतिपन्ना श्रुत्यर्थनिर्णयं प्राप्ता सती, इदमदो वेति चञ्चलत्वहीना । **यदा स्थास्यति** तदा । **समाधौ** समाधिः - समाधानं । सतिसप्तमी । श्रुत्यर्थनिश्चयेन निश्चलत्वे सति अपरोक्षज्ञानं भवतीति योज्यम् । तेन च विष्णावचला **भवति बुद्धिः** । ततश्च **योगं** भगवद्योगं मुक्तिम् । **अवाप्स्यसि** इति ॥५३॥

अर्जुन उवाच

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य [1]केशव ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥५४॥

(वि) ज्ञानिनि प्रकृते तल्लक्षणादिजिज्ञासयाऽर्जुनः पृच्छति स्थितप्रज्ञस्येति । अर्जुनस्य ज्ञानित्वेऽपि लोकोपकारार्थं प्रश्नः । उक्तं च -

"जानन्ति पूर्वराजानो देवर्षयस्तथैव हि ।
तथाऽपि धर्मान् पृच्छन्ति वार्तायै गुह्यवित्तये ॥"[2]

---

१. को ब्रह्मेति समाख्यात ईशोऽहं सर्वदेहिषु । आवां तवाङ्गे सम्भूतौ ततः केशवनामवान् ॥
-इति हरिवंशवचनम् । - प्रमेयदीपिका ।

२. गी.भा. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।

इति । यद्यपि समाधावचला बुद्धिरित्यनेन लक्षणमुक्तं तथाऽप्ययावल्लक्ष्यभावित्वान्न तत्सम्यग्व्यवहारोपयोगि । यावल्लक्ष्यभावि तु सार्वत्रिकव्यवहारोपयोगि ज्ञास्यामीत्याशयेनोक्तलक्षणमनुवदति - समाधिस्थस्येति । सम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्येति लक्षणप्रश्नः । असम्प्रज्ञातसमाधेः शुभाशुभप्राप्त्ययोगेन 'यः सर्वत्रानभिस्नेह' इत्यादि वक्ष्यमाणलक्षणायोगात् । यद्यपि सम्प्रज्ञाते प्रजहातीत्येतेन विरोधस्तथापि तत्रैव कामाद्यभावनियमो नास्ति । तदुक्तम् -

"कामादयो न जायन्ते ह्यपि विक्षिप्तचेतसाम् ।
ज्ञानिनां ज्ञाननिर्धूतमलानां देवसंश्रयात् ॥"[१]

इति । यद्वा - समाधिस्थस्य विषमबुद्धिवर्जितस्येत्यर्थः स्थिता प्रज्ञा ज्ञानं यस्य सः स्थितप्रज्ञः । का भाषा कथं भाष्यते । किं लक्षणमित्यर्थः । स्थितधीः किं प्रभाषेत, किं वा प्रत्यासीत, किं वा व्रजेत । एवं परमानन्दतृप्तः किमर्थं प्रवृत्तिं करोतीति प्रश्नाभिप्रायः ॥५४॥

(रा) ज्ञानिनि प्रकृते सति लब्धावसरोऽर्जुनः प्रागुक्तलक्षणानुवादपूर्वकं लक्षणान्तरादिकं पृच्छति - **स्थितेति** । स्थिता प्रतिष्ठां प्राप्ता प्रज्ञाऽपरोक्षदृशिर्यस्य स तथा । तस्य **समाधिस्थस्य** समाध्यवस्थायां गतस्य । प्राक् त्वदुक्त दिशाऽसम्प्रज्ञातध्यानस्थत्वलक्षणं गतस्य । **का भाषा** भाष्यतेऽनयेति भाषाशब्दो लक्षणवचनः । किंलक्षणमित्यर्थः । येन लक्षणेनायं जानाति व्यवह्रियते तत्किमित्यर्थः । **केशव** ब्रह्मरुद्रप्रवर्तक । "केशाद्वोऽन्यतरस्याम्[२]" इति मत्वर्थे 'व'प्रत्ययोक्तेः प्रशस्तकेशवानिति वा । **स्थितधीरपरोक्षज्ञानी** । **किं प्रभाषेत** । **किं** प्रति **आसीत** । किमुद्दिश्य **व्रजेत** प्रवृत्तिं कुर्यादित्यर्थः । अत्र किं लक्षणमिति वक्तव्ये यौगिकभाषाशब्देन तदुक्तिः प्रागुक्तं समाधिस्थत्वलक्षणमयावद्व्यभावित्वान्न सम्यग्व्यवहारोपयोगि । यावल्लक्ष्यभावि तु सम्यक् सार्वत्रिकव्यवहारोपयोगि । अतः सार्वत्रिकव्यवहारहेतुभूतं यावल्लक्ष्यभाविलक्षणं किमिति प्रष्टुमिति ज्ञेयम् । स्थितप्रज्ञस्य का भाषेत्येव पूर्तौ समाधिस्थस्येति

---

१. स्मृतिवचनम् - गी.भा.; २. पा.सू. ५/२/१०९

प्राचीनलक्षणानुवादस्तु त्वदुक्तं लक्षणं ज्ञातं तन्न पृच्छ्यते । येन सिद्धार्थता प्रश्नस्य स्यात् । किन्त्वन्यदेव पृच्छ्यत इति ज्ञापयितुम् ।

यद्वा - **समाधिस्थस्य** विषमबुद्धिवर्जितस्येत्यर्थः । उत्तरार्धे **किंशब्दः** आक्षेपार्थः । भेरीताडनादिनाऽप्यप्रतिबुद्धो ब्रह्मदर्शनेन परमानन्दमग्नत्वात् । **स्थितधीरपरोक्षज्ञानी** । भाषणोपवेशनगमनादिरूपप्रवृत्तिं किमर्थं कुर्यात् । करोति च शुकादिः । अतः 'समाधावचलाबुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि' इत्युक्तमसदिति ॥५४॥

श्रीभगवानुवाच

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ [1]मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥५५॥

(वि) प्रारब्धकर्मणेषत्तिरोहितब्रह्मणो वासनया मत्तादेरिवाल्पाभिसन्धिप्रवृत्तयः सम्भवन्तीति 'या निशा' इत्यादिना दर्शयिष्यन् प्रथमतो लक्षणं भगवानुवाच । प्रजहातीति । प्रायः सर्वान् कामान् प्रजहातीति । न तु सर्वात्मना । तदुक्तम् -

"सर्वकामनिवृत्तिस्तु जानतो न कथञ्चन ।
अनिषिद्धकामितैवातो ह्यकामित्वमितीर्यते ॥"[2]

इति । प्रायोऽपि सर्वकामहानस्यासम्भवमाशङ्क्याह - मनोगतानिति । मनोगता हि कामाः । अतस्तत्रैव तद्विरुद्धज्ञानोत्पत्तौ तेषां हानं युक्तमिति भावः । आत्मनि विष्णावेव स्थितः सन् । आत्मना विष्णुना तत्प्रसादेन तुष्टः ।

"विषयांस्तु परित्यज्य रामे स्थितिमतस्ततः ।
दैवाद्भवति वै तुष्टिर्नान्यथा तु कथञ्चन ॥"[3]

इतिवचनात् यदेदृशो भवति तदाऽपरोक्षज्ञानीत्युच्यते ॥५५॥

---

१. अदुष्टकामश्चिद्रूपो जीवाभिन्नः स्वरूपतः ।
दुष्टकामो मनोधर्मस्तस्माद्धेयः सदैव सः ॥ इति विवेके । - भा.ता.(११-१०-३)

२. गी.ता. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।

३. नारायणरामकल्पवचनम् । - गी.भा.

(रा) 'का भाषा' इति कृतलक्षणप्रश्नस्योत्तरमाह - **प्रजहातीति** । उत्तरार्धे कृताक्षेपस्य तु समाधिं 'या निशा' इत्यग्रे वक्ष्यति । **यदा मनोगतान् सर्वान् कामान् प्रजहाति** परित्यजति। **कामान्** इत्युपलक्षणम् । कामक्रोधादीनित्यर्थः। यदा **चात्मन्येव** परमात्मन्येव व्यवस्थितः सन् । तदेकचित्तः सन्निति यावत् । **आत्मना** परमात्मना तत्प्रसादेनेत्यर्थः । **तुष्टः** सन्तोषयुक्तः । तदा **स्थितप्रज्ञो**ऽपरोक्षज्ञानी उच्यत इत्यर्थः । अत्र **सर्वकामानित्यस्य** विरुद्धकामानित्यर्थः । कामादेर्मनोगतत्वाव्यभिचारेऽपि मनोगतानित्युक्तिर्विरुद्धसर्वकामप्रहाणघटनाय ज्ञानस्य कामादेश्च मानसैकनिष्ठत्वात् 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' इति वक्ष्यमाणदिशाऽन्योन्यं विरुद्धत्वात्, मनसि भगवज्ज्ञाने जाते तद्विरुद्धाः कामादयो न स्थातुमर्हन्तीति युक्तिसूचनेन तद्घटनात् । प्रायः सर्वविरुद्धकामादित्यागवत्त्वे सति भगवदेकचित्ततया सन्तुष्टत्वं ज्ञानिलक्षणमित्युक्तं भवति । न च "योगे त्विमां श्रुणु" इति ज्ञानोपायं प्रतिज्ञाय ज्ञानिलक्षणोक्तिरसङ्गतेति शङ्क्यम् । प्रायो विरुद्धकामत्यागभगवदेकचित्ततत्प्रसादायत्तसन्तोषवत्त्वादीनां ज्ञानिलक्षणतयोक्तवक्ष्यमाणानामेव ज्ञानोपायशब्दितयोगस्वरूपत्वात् । परं तु - ज्ञानार्थिनैतानि यत्नसाध्यानि, ज्ञानिनि तु स्वभावसिद्धानीति विशेषः ।।५५।।

[1]दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ।।५६।।

(वि) एतदेव कामशब्दोपलक्षितदोषान्तरत्यागकथनादिना स्पष्टयति - दुःखेषु इत्यादिभिस्त्रिभिः । **कामादिराहित्यादिकं जिज्ञासुभिः साध्यं ज्ञानिनि तु तत्सिद्धम् । 'तद्वै जिज्ञासुभिः साध्यं ज्ञानिनां यत्तु लक्षणम्'[2] इत्युक्तेः। अतः स्वभावसिद्धकामादिराहित्याख्यलक्षणस्य जिज्ञासुषु नातिव्याप्तिः । शोभनाध्यासो रागः । 'रसो रागस्तथा रक्तिः शोभनाध्यास उच्यते'[3] इत्यभिधानात् । वीता रागादयो यस्येति तथोक्तः ।।५६।।**

---

१. यावत्परमभक्तैस्तु भुज्यते दुःखमुल्बणम् । तावन्मुक्तौ सुखोद्रेकस्तत्र चेद्भक्तिवर्धनम् ।।
इति च - भा.ता. (३-१६-४९)

२. गी.भा. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।

३. गी.भा. उदाहृतप्रमाणवचनम् । (२-५६)

(रा) एतदेव कामशब्दोपलक्षितदोषान्तरत्यागकथनादिना त्रिभिः स्पष्ट- यति - **दुःखेषु** इत्यादिभिः । **दुःखेषु** प्राप्तेषु, अनुद्विग्नं क्षान्तं मनो यस्य स तथा । **सुखेषु** विषयविगतेच्छः । अशोभने शोभनाध्यासो रागः । रागभयक्रोधाः वीता अपगता यस्मात् स तथा तादृशः । **मुनिः स्थितधीरुच्यते** ॥५६॥

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि[1] तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५७॥

(वि) सर्वत्रानभिस्नेहत्वाच्छुभाशुभं प्राप्य नाभिनन्दति न द्वेष्टि ॥५७॥

(रा) वीतरागभयक्रोधत्वं केन हेतुना भवतीत्यत आह - **य इति** । अनभिस्नेह इति हेतुगर्भम् । **यः सर्वत्रानभिस्नेहत्वात्**[2] । **तत् शुभाशुभं प्राप्यापि नाभिनन्दति न द्वेष्टि** । **तस्य प्रज्ञा** अपरोक्षधीः **प्रतिष्ठिता** ॥५७॥

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५८॥

(वि) संहरते नियच्छति । सर्वशः - सर्वाणि इन्द्रियाणि सर्वेभ्यो वा इन्द्रियार्थेभ्यो विषयेभ्यः ॥५८॥

(रा) किं चायं ज्ञानी **यदा इन्द्रियार्थेभ्यः** शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेभ्यः । **सर्वशः - सर्वाणि इन्द्रियाणि** श्रोत्रादीनि । **कूर्मः** करचरणाद्यङ्गानि स्वभावेनोपसंहरति । तद्वत् अनायासेन उपसंहरते । **तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता** । ज्ञानिनो जिज्ञासोरिवेन्द्रियप्रत्याहरणं न यत्नसाध्यम्, किन्त्वनायासेनैव इति ज्ञापनाय कूर्मोऽङ्गानीव इति दृष्टान्तः ॥५८॥

---

१. विष्णोरिच्छानुसार्यैतज्ज्ञात्वा योग्यं न चाधिकम् ।
हृष्यति द्वेष्टि वा यस्तु स वै भागवतोत्तमः ॥ इति च । -भा.ता. ११-२-४८

२. अयं अनभिष्वङ्गः इतिवत् ज्ञेयम् ।(१३/१०) तथा च 'अतिपक्वस्नेहाभावः' इति तस्यार्थः ।

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥५९॥

(वि) एतादृशं चेत् ज्ञानं तत् किं सर्वे न साधयन्तीत्यतो निराहारत्वेन इन्द्रियजयः, तेनैव ज्ञानम् इत्यतिदुःसम्पादत्वं ज्ञानस्य वक्तुमुपोद्धाततयेन्द्रियजयस्य तावन्महाप्रयत्नसाध्यत्वमाह - विषया इति । **निराहारस्य देहिनः निराहारत्वेनेति यावत् । विषया इति । विषयाःरूपादयः । तद्भोगसमर्थानीन्द्रियाणि अनेनोपलक्ष्यन्ते निवर्तन्ते । रसवर्जं रसो रागस्तं वर्जयित्वा । विषयाभिलाषो मानसिको निराहारत्वेन न निवर्तते । किन्तु स रसः परं ब्रह्म दृष्ट्वा साक्षात्कृत्वैव स्थितस्य पुंसो विनिवर्तते । अथवा -निराहारत्वेन रसादीतरविषयाः तद्भोगशक्तयस्तदाकाङ्क्षाश्च विनिवर्तन्ते । रसं वर्जयित्वा मनसो रसविषयाकाङ्क्षा रसनेन्द्रियस्य तद्भोगशक्तिश्च न निवर्तते । तयोस्त्वपरोक्षज्ञानेन निवृत्तिरिति । तदुक्तम् -**

"इन्द्रियाणि जयन्त्याशु निराहारा मनीषिणः ।
वर्जयित्वा च रसनामसौ रस्ये तु वर्धते ॥"[1] इति ॥५९॥

(रा) नन्वेवं कामप्रहाणादिलक्षणसाधनं चेत् ज्ञानम्, तर्हि सर्वोऽपि जनः कस्मान्न तत्साधयति । कामाद्युपद्रवपरिहारार्थं किं दन्दह्यमानशिराः बम्भ्रमीति इत्यतो निराहारत्वेन इन्द्रियजयः, तेनैव च ज्ञानमित्यादि दुःसम्पादत्वं ज्ञानस्याह - **विषया** इत्यादिभिस्त्रिभिः । तत्र आद्येन इन्द्रियजय उच्यते । **देहिनो निराहारस्य** । हेतुगर्भमिदम् । निराहारत्वेन हेतुना । **विषयाः** रूपादयः । इन्द्रियाणां तद्भोगशक्तय उपलक्ष्यन्ते । ताः **निवर्तन्ते** । **रसवर्जं** रसो रागः मानसिकविषयाभिलाषवर्जम् । निराहारत्वेन विषयाभिलाषो न निवर्तते । रसोऽप्यस्य देहिनः **परं दृष्ट्वा निवर्तते** । परमात्मदर्शनेनैव विषयाभिलाषोऽपयातीत्यर्थः ।

यद्वा - रसेतरे रूपगन्धस्पर्शशब्दाः निवर्तन्ते । अत्रापि विषयपदेन इन्द्रियाणां तद्भोगशक्त्यादयो लक्ष्यन्ते । चक्षुरादीन्द्रियाणां रूपादिविषयभोगशक्तयो मनसः

---

१. भागवतवचनम् (११-८-२०) - गी.भा.

तदाकाङ्क्षाश्च निवर्तन्ते इत्यर्थः । रसवर्जं रसशब्दः प्राग्वल्लाक्षणिकः । रसनेन्द्रियस्य रसभोगशक्तिवर्जं मानसिकरसाकाङ्क्षावर्जमिति रसविषयकमनोगताकाङ्क्षा-रसनेन्द्रियगतरसभोगशक्तिश्च निराहारत्वेन हेतुना न निवर्तत इत्यर्थः । तद्द्वयं कदा निवर्तत इत्यत उक्तम् - **रसोऽपीति । अस्य देहिनः रसः** मानसिको रसविषयको रागः, रसनेन्द्रियस्य तद्भोगशक्तिश्च **परं दृष्ट्वा निवर्तते** । अचेतने चेतनवदुपचारात् रसः परं दृष्ट्वा निवर्तत इत्युक्तमिति ज्ञेयम् ।

अयमर्थः - यदा बाह्येन्द्रियाणि विषयसन्निधानेऽपि न तैः सन्निकृष्यन्ते । सन्निकृष्टान्यपि मनस्तदाभिमुख्येन न हरन्ति । अपहृतेऽपि मनसि न विषयरागो जायते, तदा न आत्मनः क्षोभो भवति इत्येष इन्द्रियजयः । सोऽयं सङ्ग्रहेण द्वेधा भवति । बाह्येन्द्रियाणां शक्तिजयान्मनसो रागक्षयाच्च । एतद्द्वयं च जिज्ञासोर्निराहारत्वेन, ज्ञानिनो ब्रह्मदर्शनेन भवतीत्येवमिन्द्रियजयस्य महा-प्रयत्नसाध्यत्वमिति ॥५९॥

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥६०॥

(वि) नन्विन्द्रियजयार्थं किं निराहारत्वलक्षणेन महाप्रयत्नेन । प्रत्याहारादिना साधारणप्रयत्नेन तत्सम्भवात् । तथा किं ब्रह्मापरोक्षज्ञानेन नित्यानित्यविवेकादिज्ञानेनापि तदुपपत्तेरित्यत आह - यततो हीति । विपश्चितः परोक्षज्ञानिनः । यततः साधारणप्रयत्नवतोऽपि । पुरुषस्य शरीराभिमानिनः । प्रमथनशीलानि इन्द्रियाणि । प्रसभं बलात् । पुरुषस्य मनो हरन्ति । विषयसन्निकृष्टानि तदभिमुखं कृत्वा । तद्रागीकुर्वन्तीत्यर्थः ॥६०॥

(रा) नन्विन्द्रियजयार्थं किं निराहारत्वरूपमहाप्रयत्नेन, प्रत्याहारादिसाधारण-यत्नेनापि तत्सम्भवात् । तथा किं ब्रह्मापरोक्षज्ञानेन, नित्यानित्यविवेक-ज्ञानेनापि रागनिवृत्त्युपपत्तेः इत्यत आह - **यततो ह्यपीति । विपश्चितः** परोक्षज्ञानिनः । **यततोऽपि** साधारणप्रयत्नवतोऽपि । **पुरुषस्य** - देहाभि-मानिनः । **इन्द्रियाणि**

मनः । **प्रसभं** - बलात् । **हरन्ति** - स्वयं विषय--सन्निकृष्टानि सन्ति तदभिमुखं कृत्वा तद्रागीकुर्वन्तीत्यर्थः । तावता आत्मनः कथम् इन्द्रियविजय इत्यत आह - **प्रमाथीनीति** । प्रमथनशीलानि पुरुषस्य क्षोभणशीलानि । न तेन तानि जितानि । यो हि यं व्याकुलं न करोति स तेन विजित इत्युच्यते । अतो महाप्रयत्नः प्रागुक्तदिशा कार्य इति ॥६०॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत [1]मत्परः ।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६१॥

(वि) यदीन्द्रियाणि साधारणयत्नविवेकज्ञानाभ्यां न जीयन्ते तर्ह्यशक्यान्येव जेतुमित्यत आह - तानीति । **तानीन्द्रियाणि संयम्योक्त-निराहारत्वविवेकसेवादिबहुतरप्रयत्नेन । युक्तो मयि मनोयुक्तः । अहमेव परः सर्वस्मादुत्कृष्टो यस्य स मत्परः । आसीत । एवं महाप्रयत्नेनेन्द्रियनिग्रहे सत्युक्तलक्षणं ज्ञानं सिद्ध्यतीत्याह** - वशे हीति ॥ ६१ ॥

(रा) यदि साधारणयत्नविवेकज्ञानाभ्याम् इन्द्रियाणि न जीयन्ते, तर्ह्यशक्यान्येव तानि जेतुम् । निराहारत्वे देहावस्थित्यसम्भवात् । इन्द्रियजयस्य ब्रह्मदृष्टिसाध्यतयाऽभिमतत्वेन तस्य तद्धेतुत्वे विवक्षिते सति अन्योन्याश्रयप्रसङ्गादित्यत आह - **तानीति** । **तानि** इन्द्रियाणि । **सर्वाणि संयम्य** विषयेभ्य उपसंहृत्य । **मत्परः** अहमेव भगवान् कृष्ण एव परः सर्वोत्कृष्टो यस्य स मत्परः । भगवानेव सर्वोत्तम इति ज्ञात्वा । **युक्तः** । समाध्यर्थस्य युजे रूपम् । भगवति मनो युञ्जान इत्यर्थः । **आसीत** - तिष्ठेत् ।

अयं भावः - यद्यपि इन्द्रियजये परोक्तप्रत्याहारादिसाधारणप्रयत्नो न साधनम् । नापि निराहारत्वादिकं प्रागुक्तमशक्यम् । तथाऽपि तत्प्रतिनिधिना महाप्रयत्नेन जेयानि । तत्र भगवतः सर्वोत्तमत्वज्ञानपूर्वं तस्मिन्नेव निरन्तरं मनोयोजनम् इन्द्रियजये मुख्यं साधनम् । निराहारत्वादिकं तु वस्तुगतिप्रदर्शनार्थमेवोक्तमिति । तदर्थं सार्धश्लोकद्वयेन इन्द्रियजयरूपोपोद्घात उक्तः । अथ इदानीं

---

१. मत्परः - अहं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा परो यस्य स मत्परः । 'नान्योऽहं तस्मात्' इति आसीत इत्यर्थः । - इति शाङ्करभाष्ये ।

महाप्रयत्नेन साधिते इन्द्रियजयस्य ज्ञानसिद्धिः फलमित्याह - **वशे हीति** । **यस्य वशे इन्द्रियाणि** वर्तन्ते **तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिते**ति । यत एवं महायास-साध्येन्द्रियजयफलं ज्ञानम्, अत एवायासभीरुर्जनो न तत्साधयतीति । न तु ज्ञानस्योक्तलक्षणाभावादिति श्लोकत्रयतात्पर्यार्थः । अत्रोक्तमिन्द्रियजयस्य ज्ञानरूपं फलं न साक्षादिति 'रागद्वेषवियुक्तैः' इत्यादौ व्यक्तीभविष्यतीति ज्ञेयम् ॥६१॥

[1]ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
[2]सङ्गात् सञ्जायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ॥६२॥

(वि) रागादिराहित्यं ज्ञानिलक्षणमुक्तम् । जिज्ञासुना च साध्यम् । रागादिकारणफलज्ञाने च रागादित्यागो भवति । अतस्तदर्थं रागाददीषकारणं फलमाह - ध्यायत इति **द्वाभ्याम् ॥६२॥**

(रा) 'मत्परो युक्त आसीत' इति हरिसर्वोत्तमज्ञानपूर्वं तस्मिन्नेव मनो-योजनमिन्द्रियजयस्य मुख्यं साधनम् । 'रागद्वेषवियुक्तैः' इति वक्ष्यमाणदिशा रागादिपरिहारोऽप्यपरं साधनम् । तत्र रागादेर्यत् कारणम्, यच्च फलम्, तदुभयज्ञाने सति तत्परित्यागो भवति । अतः तदुपोद्धातत्वेन तदुभयमाह - '**ध्यायतः**' इति श्लोकद्वयेन । यद्यपि 'वीतरागभयक्रोधः' इति रागादिराहित्यं

---

१. "विषयेषु गुणध्यानात् पुंसः सङ्गस्ततो भवेत् ।
सङ्गादेव भवेत् कामः कामादेव कलिर्नृणाम् ॥ -भा.ता.(११/२१/१९)

२. स्वपक्षपातस्त्वभ्यासाद्भोगार्थं व्यापृतस्य तु ।
भवेत् ततोऽनेकशास्त्रयथार्थस्मरणेशिता ।
नश्यत्यतः स्मृतेर्नाशाद्भगवत्पक्षपातिता ।
विनश्येत् तेन चैवास्य भवेज्ज्ञानविपर्ययः ।
न च ज्ञानविपर्यासादन्यन्नाशकरं क्वचित् ।
सर्वस्यैतस्य मूलं हि दुष्टसंसर्ग एव तु ।
दुष्टसङ्गो विरक्तस्याप्यन्यथाज्ञानकारणम् ।
दुष्टसङ्गाद्धि विष्णोश्च स्वात्मत्वं मन्यते बुधः ।
अभावं स्वात्मनोऽन्यस्य मुक्तिं चापि निरात्मताम् ॥ इत्यादि स्कान्दे
-भा.ता.(४/२२/३५)

ज्ञानिलक्षणत्वेनोक्तम् । तथाऽपि तस्य तत्सिद्धम् । जिज्ञासुना च साध्यम् । अतः तत्परिहाराय तत्कारणफलयोरुक्तिर्नायुक्तेति ज्ञेयम् । **विषयान्** रूपादीन् । हितबुद्ध्या **ध्यायतः पुंसः** । **तेषु** विषयेषु । **सङ्ग** आसक्तिर्भवति । आसक्त्या च तेषु **कामः सञ्जायते** अधिको भवति । कामाच्च केनचित् प्रतिहतात् **क्रोधो भवति** ॥६२॥

क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥६३॥

(वि) सम्मोहोऽकार्येच्छा 'सम्मोहोऽधर्मकामिता[१]' इति वचनात् । अधर्मे धर्मबुद्धिर्वा । स्मृतिविभ्रमः ज्ञातस्यापि प्रतिषेधादिशास्त्रार्थस्यान्यथा-स्मरणं बुद्धिनाशः । पूर्वं निर्णीतदोषज्ञानस्य सर्वात्मना नाशः । प्रणश्यति नरकाद्यनर्थं प्राप्नोति । तदुक्तम् -

"अधर्मकामिनः शास्त्रे विस्मृतिर्जायते यदा ।
दोषादृष्टेस्तत्कृतेश्च नरकं प्रतिपद्यते ॥"[२] इति ॥६३॥

(रा) किंच **क्रोधाद्भवति सम्मोहः** अकार्येच्छा, परवित्तापहरणाद्यधर्मे धर्मबुद्धिरित्यादि मिथ्याज्ञानं वा । **सम्मोहा**दुक्तद्विरूपात् **स्मृतिविभ्रमः** क्रमात् प्रतिषेधादिस्मृतिनाशः, परवित्तापहरणादेरधर्मत्वाद्यभिधायकश्रुत्याद्यर्थस्य पूर्वं स्वयं ज्ञातस्याप्यन्यथा स्मरणं वा । स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशः येन पूर्वं निर्णीतदोषबुद्धेः सर्वात्मना नाशो भवति । तन्नाशात् तेन च अधर्मकरणाच्च **प्रणश्यति** नरकाद्यनर्थं प्राप्नोति । एतदुक्तं भवति - रागद्वेषयोः परम्परया नरकाद्यनर्थप्राप्तिः फलमिति ज्ञानेन तत्परिजिहीर्षायाम्, विषयध्यानं परम्परया तत्कारणमिति ज्ञानेन तदकरणात् रागद्वेषयोरनुत्पादः - इति ॥६३॥

---

१. एतावानात्मसम्मोहो यद्विरुद्धस्य कल्पनम् ।
यत्परात्माश्रयात् जीवान् निश्चयेन न पश्यति । तन्त्रभागवतवचनम्
-भा.ता. (११/२८/३७)

२. गी.भा. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।

[१]रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥६४॥

(वि) अस्त्वेवं रागद्वेषपरिहारस्ततः किमित्याकाङ्क्षायां तस्याव्यवहितफलमाह - रागद्वेषेति द्वाभ्याम् । **रागद्वेषवियुक्तैस्ताभ्यामप्रयुक्तैः स्वाधीनैरिन्द्रियगणैः केवलशरीरधारणार्थं विषयांश्चरन्ननुभवन् विधेयः आत्मा जितं मनो यस्य सः । इन्द्रियजयस्य फलमाह** - प्रसादमधिगच्छतीति । **प्रसादो नाम प्रायो यत्नं विनाऽपि विषयेष्वप्रवृत्तिः ॥६४॥**

(रा) अस्त्वेवमुक्तदिशा रागद्वेषपरिहारः । ततः किमित्यतस्तस्येन्द्रियजयाख्यं फलम् इन्द्रियजयाज्जायमानं फलं चाह - **रागद्वेषेति** । यद्यपीन्द्रियजयस्य 'वशे हि' इत्यत्र ज्ञानं फलमित्युक्तम् । तथाऽपि तन्न साक्षात् । किन्तु मनःप्रसादद्वारेति अत्र श्लोकद्वयेनोच्यत इत्यदोषः । अयमर्थः - **य** उक्तविधया त्यक्तरागद्वेषः स पुमान् । **रागद्वेषवियुक्तै**स्ताभ्यामप्रयुक्तैः । **इन्द्रियैः** चक्षुरादिबाह्येन्द्रियैः । अत एवा**त्मवश्यैः** - स्वाधीनैः । रूपरसादीन् **विषयान्** । केवलदेहधारणमात्रार्थं **चरन्न**नुभवन्नपि । **विधेयात्मा** विधेयः स्वाधीनः आत्मा मनो यस्य स तथा तादृशो भूत्वा । **प्रसादं** - मनसः स्वतोऽपि प्रायो विपयागतिलक्षणं प्रसादम् । **अधिगच्छति** प्राप्नोति । अत्र पादत्रयेण रागद्वेषपरिहारस्य इन्द्रियजयाख्यं फलमुक्तम् । रागद्वेषाप्रयुक्तत्वादेवेन्द्रियाणां विधेयात्मत्वहेतुनाऽऽत्मवश्यत्वस्येन्द्रियाणामुक्त्या तज्जयस्य प्रतीतेः, आत्मवश्यत्वस्य स्वात्मनः क्षोभानापादकत्वरूपत्वात् । विषयांश्चरन्नित्युक्तिस्तु - इन्द्रियजयकारणत्वं निराहारत्वस्य प्रागुक्तमयुक्तम्, अशक्यत्वादित्याशङ्क्य देहधारणमात्रोपयुक्तविपयानुभवो न दोपाय, इति वक्तुम् । इन्द्रियजयस्याव्यवहितफलोक्तिः - **विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छतीति** ॥६४॥

---

१. अरागतः प्रवृत्तिः स्याद्रागो द्वेपस्य कारणम् । - भा.ता. (११/५/११)
तस्माद्विहितमात्रेषु रागं मुक्त्वा यथाविधि ।
समाहितो हरिं स्मृत्वा वर्तन् याजी हरेर्भवेत् ॥ - क्रियाविधाने - भा.ता. (११/५/११)

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठति ॥६५॥

(वि) प्रसादे सति किं स्यादित्यत आह - प्रसाद इति । **मनःप्रसादस्य सर्वदुःखहानिर्न साक्षात् फलं किन्तु ज्ञानद्वारेणैवेत्याह** - प्रसन्नेति । **प्रसन्नचेतसो हि बुद्धिः शीघ्रं पर्यवतिष्टति । ब्रह्मापरोक्षेण सम्यक् स्थितिं करोति ॥**

(रा) प्रसादे सति किं स्यादित्यत आह **प्रसाद** इति । प्रागुक्तरूपमनःप्रसादे सति । अस्य **प्रसन्नचेतसः** पुंसः । **आशु** शीघ्रम् । **बुद्धि**र्ब्रह्मापरोक्षज्ञानम् । **पर्यवतिष्ठति** सम्यग्भवति । ततश्च, अस्यापरोक्षज्ञानिनः **सर्वदुःखानां हानि**रुपजायते । हि प्रसिद्धमेतत् 'तरति शोकमात्मवित्'[1] इत्यादौ इति । अत्र प्रसादे सति बुद्धिः पर्यवतिष्ठतीत्येतावत्येव वक्तव्ये सर्वदुःखानां हानिरिति ज्ञानफलस्याप्युक्तिः, 'बुद्धियुक्तो जहातीह' इत्यत्र सुकृतदुष्कृतहानस्य ज्ञानफलत्वोक्तिरयुक्ता, सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोरन्यतरत्वाभावेनापुमर्थत्वात्, इत्याशङ्कानिरासाय प्रसङ्गात् प्राप्तेति ज्ञेयम् ॥६५॥

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥६६॥

(वि) श्रवणमननाभ्यामुपकृतेन ध्यानेनैव ब्रह्मापरोक्षज्ञानसिद्धेः किमनेन प्रसादेन । यदर्थमिन्द्रियजयोऽपेक्षित इत्याशङ्क्य प्रसादाभावे दोषमाह - नास्तीति । **नहि प्रसादं विना युक्तिः चित्तनिरोधः । अयुक्तस्य च बुद्धिः सम्यग्ज्ञानं नास्ति । ध्यानेनैव ज्ञानोत्पादात् कथं नास्ति बुद्धिररसुक्तस्येत्यत आह न चेति । भावना ध्यानम् । न चाभावयतः शान्तिः भगवन्निष्ठा भवति । 'शमो मन्निष्ठता बुद्धेः'[2] इति वचनात् । तथाऽभावयतो ज्ञानवर्जितस्य शान्तिर्मुक्तिर्नास्ति । 'शान्तिर्मोक्षोऽथ**

---

१. छान्दोग्योपनिषत् ७-१-३

२. भागवतवचनम् (११/१९/३६) - गी.ता.

निर्वाणम्[१] इत्यभिधानात् । **अशान्तस्य अमुक्तस्य कुतः सौख्यमिति** ॥६६॥

(रा) श्रवणमननाभ्यामुपकृतेन ध्यानेनैव ब्रह्मापरोक्षज्ञानसिद्धेः किमनेन प्रसादेन इत्यतः प्रसादाभावे दोषमाह - **नास्तीत्यादि** श्लोकद्वयेन । विपक्षे दोषोक्तिपरत्वात् मनःप्रसादाभावे युक्तिशब्दितचित्तनिरोधो न भवतीत्येतत्प्रकरणप्राप्तमादौ योज्यम् । 'नास्ति बुद्धिः' इत्येतदग्रे योज्यम् । **अयुक्तस्य** चित्तनिरोधहीनस्य। **भावना** - ध्यानम्। **न भवति। अभावयतश्च** अध्यायिनश्च । **बुद्धिरपरोक्षज्ञानम्** । **न भवति** । **न चाबुद्धेरिति** शेषः । अपरोक्षज्ञानहीनस्य च **शान्तिर्मुक्तिः** । **नास्ति। अशान्तस्यामुक्तस्य च** । **सुखं कुतः** न कुतोऽपीत्यर्थः । अबुद्धेः शान्तिर्नेत्येतावत्येव वाच्ये, 'अशान्तस्य कुतः सुखम्' इत्युक्तिः - न केवलमपरोक्षिणो मुक्तौ सर्वदुःखप्रहाणमात्रम्, किन्तु संसारिभिर-लभ्यं परमं सुखं चेति ज्ञापयितुं प्रसङ्गात् प्राप्ता - इति ज्ञेयम् ।

यद्वा - **शान्तिर्भगवदेकनिष्ठबुद्धिता । सुखं मोक्षः** ॥६६॥

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥६७॥

(वि) कथमयुक्तस्य भावना न भवतीत्यत आह - इन्द्रियाणामिति । **चरतामिन्द्रियाणामनु पश्चात् ईश्वरेण विधीयते क्रियते यन्मनः । तदस्य प्रज्ञां प्रज्ञानम् । वायुरम्भसि नावमिव हरति । उत्पत्स्यमानं ज्ञानं निवारयति, उत्पन्नमप्यभिभवतीत्यर्थः । अत्रानुः पृष्ठभावित्वार्थो न लक्षणाद्यर्थ इति कर्मप्रवचनीयो न भवति ॥ ६७ ॥**

(रा) अयुक्तस्य भावना नेत्ययुक्तम् । कृतश्रवणमननस्य पुंसो ध्यानोपपत्तेरित्यत आह - **इन्द्रियाणामिति** । चक्षुरादीन्द्रियाणाम् । स्वैरं विषयेषु **चरतां** गच्छताम् । **अनु** पृष्ठभावितया । **मनो** विषयान् प्रति **विधीयते** ईश्वरेण क्रियते **यत् तत्** । मनस इन्द्रियाणां पृष्ठभावितया ईश्वरेण करणम्,

---

१. अभिधानवचनम् - गी.भा.

अस्य पुंसः । प्रज्ञां परोक्षनिश्चयम् । हरति । उत्पतस्यदपरोक्षज्ञानं निवारयति । त्पन्नमपि ज्ञानं चित्तनिरोधहीनस्य न ध्यानोपयोगि सत्, अपरोक्षज्ञानाय प्रभवतीत्यर्थः । कथम् । **अम्भसि वायुर्नावमिव** प्लवमिवेति ॥६७॥

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६८॥

(वि) यत एवं निगृहीतेन्द्रियस्यैव प्रसादः, प्रसादवत एव युक्तिः, युक्तिमत एव श्रवणमननाभ्यां तत्त्वज्ञानम्, तत्त्वज्ञानवत एवा-परोक्षज्ञानसाधनम् ध्यानम्, नान्यथा । तस्मात् सर्वात्मना निगृहीतेन्द्रिय एव ज्ञानीति निगमयति - तस्मादिति ॥६८॥

(रा) 'प्रजहाति' इत्यादिनोक्तज्ञानिलक्षणस्यासम्भवनिरासाय ज्ञानस्य महा-प्रयत्नसाध्येन्द्रियनिग्रहसाध्यत्वं 'विषया विनिवर्तन्ते' इत्यादिना यदुक्तं तदुपसंहरति - **तस्मादिति ।** यस्मादेवं निगृहीतेन्द्रियस्यैव उक्तरूपः प्रसादः, प्रसादवत एव चित्तनिरोधरूपा युक्तिः, युक्तिमत एव श्रवणमनने, ताभ्यां तत्त्वनिश्चयः, तत्त्वनिश्चयवत एवापरोक्षसाधनं ध्यानम्, **तस्मात् । हे महाबाहो सर्वश इन्द्रियाणि** सर्वाण्यपीन्द्रियाणि । **इन्द्रियार्थेभ्यः** रूपादिसर्वेन्द्रिय-विषयेभ्यः । **यस्य निगृहीतानि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ।** प्रसादयुक्तिश्रवणमननतत्त्व-निश्चयध्यानप्रणाड्याऽपरोक्षधीः । **प्रतिष्ठिता** प्रकर्षेण जायत इति ॥६८॥

या निशा[१] सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥६९॥

(वि) चतुःश्लोक्या विक्षिप्योक्तं लक्षणं पिण्डीकृत्याह - या निशेति । या सर्वभूतानां निशा परमेश्वरस्वरूपाज्ञानलक्षणा यस्यां सुप्ता जीवा न

---

१. यत्तु सर्वात्मनाऽज्ञानं निशा सा परिकीर्तिता - इति कौर्मे ॥ - भा.ता. (२/७/२९-३१)
अज्ञानं तु निशा प्रोक्ता दिवा ज्ञानमुदीर्यते - इति स्कान्दे ॥ - भा.ता. (३/१०/१०)
अज्ञानं सुप्तिशब्दोक्तं स्वप्नश्चैव विपर्ययः - इति भारते ॥ भा.ता. (३/२८/५)
रात्रिरज्ञानमुद्दिष्टं सम्यग्ज्ञानं दिवा स्मृतम् - इति शब्दनिर्णये ॥ - भा.ता. (४/२४/६२)

किञ्चिज्जानन्ति । तस्यामिन्द्रियसंयमयुक्तो ज्ञानी जागर्ति, सम्यगापरोक्ष्येण परमात्मानं पश्यतीत्यर्थः । यस्यां विषयलक्षणायां भूतानि जाग्रति, सा मुनेः मननशीलस्य पश्यतो मननजन्यज्ञानवतो निशा । निशायामिव सुप्तो मुनिः विषयान् न जानातीत्यर्थः । अनेन 'किं प्रभाषेत' इत्यादेरपि परिहार उक्तो भवति । एतच्च प्रायः परमात्मेतरादर्शनं देवताव्यतिरिक्तज्ञानिविषयम् । तदुक्तम् -

'देवेभ्योऽन्ये यदा ब्रह्म पश्यन्त्यन्यन्न दृश्यते ।
निशायामिव सुव्यक्तं यथाऽन्यैर्ब्रह्म नेयते ।
आश्चर्यवस्तुदृग्यद्वद्व्यक्तमन्यन्न पश्यति ।
ऐकाग्र्याद्वा सुखोद्रेकाद्देवाः सूर्यवदेव च ।
प्रायशः सर्ववेत्तारस्तत्रापि ह्युत्तरोत्तरम् ।।'[१] इति ।।६९।।

(रा) 'स्थितप्रज्ञस्य का भाषा' इति पृष्टं ज्ञानिलक्षणं 'प्रजहाति' इत्यादि श्लोकचतुष्टयेनोक्त्वा, तस्यासम्भवं च 'विषयाः' इत्यादिश्लोकनवकेनोक्त्वा 'तस्मादित्यनेन' तदुपसंहृत्य, इदानीं 'स्थितधीः किं प्रभाषेत' इत्युत्तरार्धे भाषणादिप्रवृत्तिं परमानन्दतृप्तः किमर्थं करोतीति कृतज्ञानिप्रवृत्त्याद्याक्षेपस्योत्तरमाह - **या निशेति** ।

यद्वा - 'प्रजहाति' इत्यादिश्लोकचतुष्टये विक्षिप्तोक्तं ज्ञानिलक्षणं पिण्डीकृत्याऽह - **या निशेति** । **या भूतानां** प्राणिनाम् । निशेव **निशा** परमेश्वरस्वरूपलक्षणा, यत् परमेश्वरस्वरूपं प्राणिनां निशास्थानीयमिति यावत् । निशायां सुप्तानीव न किञ्चिद्भगवत्स्वरूपं जानन्तीति भावः । **तस्यां** भगवत्स्वरूपलक्षणायां प्राणिनिशायाम् । **संयमी** इन्द्रियसंयमयुक्तो ज्ञानी **जागर्ति** । भगवत्स्वरूपं सम्यगापरोक्ष्येण पश्यति । **यस्यां** विषयलक्षणायाम् । **भूतानि जाग्रति** रूपादिविषयेष्वासक्त्याऽनुभववन्तो वर्तन्ते प्राणिनः **सा निशा मुनेर्मननवतः** । अत एव पश्यतोऽपरोक्षिणः सा निशेव निशा । न किञ्चिज्जानातीत्यर्थः । तथात्वे भाषणभिक्षाटनादिप्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेत् ।

---

१. ब्रह्मतर्कवचनम् । - गी.ता.

प्रारब्धकर्मणा ईषत्तिरोहितब्रह्मस्वरूपस्य वासनया प्रायोऽल्पाभिसन्धिपूर्वकं प्रवृत्तीनां मत्तस्येवोपपत्तेरिति भावः ।

एतेन नित्यं भगवदेकचित्ततया तदितरत्राभिसन्धिहीनत्वं ज्ञानिलक्षणमित्युक्तं भवति । एतच्च देवेतरज्ञानिलक्षणं बोध्यम् । अन्यथा सर्वप्रेरकाणां देवानामपि ज्ञानित्वात्, तेषां भगवदितरत्राभिसन्ध्यभावे लोकयात्रोच्छेदापत्तेः । 'शब्द-क्रमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वात्' । मुनेः पश्यत इति व्यत्यासेन मुनेर्मननवतः पश्यत इति पौर्वापर्येण योजना । ततश्च तयोर्हेतुहेतुमद्भावलाभः । स च मननादेः प्राक् दर्शनसाधनत्वस्य स्पष्टमनुक्तेरिह प्रसङ्गादुक्त इति ॥६९॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं [1]समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥७०॥

(वि) बाह्यानुसन्धानरहितस्य युज्येतापि कथञ्चित् मत्तादिवत् गमनादिकम्, विषयानुभवस्तु दृश्यमानः कथं स्यात्, तस्य नियत-साधनसाध्यस्यानुसन्धानेन विना अनुदयात्, इत्याशङ्क्य विषयानु-भवप्रकारमाह - आपूर्यमाणमिति । यो विषयैरापूर्यमाणोऽप्यचलप्रतिष्ठो भवति नोत्सेकं प्राप्नोति, न च प्रयत्नं करोति न चाभावे शुष्यति । नहि समुद्रः सरित्प्रवेशाप्रवेशनिमित्तवृद्धिशोषौ बहुतरौ प्राप्नोति प्रयत्नं वा करोति । स मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः । उक्तं च -

"भुञ्जानोऽपि हि यः कामान् मर्यादां न तरेत् क्वचित् ।
समुद्रवद्धर्ममयीं नासौ कामी स उच्यते ।
केति कुत्सितवाची स्यात् कुत्सितं मानमेव तु ।
कामो मोक्षविरोधी स्यान्न सर्वेच्छाविरोधिनी ॥"[2] ॥७०॥

---

१. मुनिः प्रसन्नगम्भीरो दुर्विगाह्यो दुरत्ययः ।
अनन्तपारो ह्यक्षोभ्यः स्तिमितोद इवार्णवः ॥
समृद्धकामो हीनो वा नारायणपरो मुनिः ।
नोत्सर्पेत न शुष्येत सरिद्भिरिव सागरः ॥ - इति भागवते (११/८/५,६)

२. गी.ता. उदाहृतप्रमाणवचनम्

(रा) ननु ज्ञानिनो बाह्यानुसन्धानहीनस्य मत्तस्येव युज्येतापि कथञ्चिद्गमनादिकम् । विषयानुभवस्तु दृश्यमानः कथं स्यात् । तस्य नियतसाधनसाध्यस्यानुसन्धानेन विनाऽनुदयादित्यतो ज्ञानिना क्रियमाणविषयानुभवप्रकारमाह - **आपूर्यमाणमिति** । नानानदीजलैरापूर्यमाणमपि, **अचलप्रतिष्ठं** सरित्प्रवेशाद्वृद्धिविशेषहीनतया स्वभावत एव स्थितम् । सरितामप्रवेशनिमित्तशोषहीनं च, सरित्प्रवेशार्थं यत्नहीनं चेत्यपि ध्येयम् । **समुद्रमापो यद्वद्यथा प्रविशन्ति तद्वत्** तथा । **यं** ज्ञानिनम् । विषयैरापूर्यमाणत्वे वा, अनापूर्यमाणत्वे वा उत्सेकानुत्सेकहीनम् । **कामाः** - विषयाः । **प्रविशन्ति स** ज्ञानी । **शान्तिं** मोक्षम् । **आप्नोति** । **न तु कामकामी** कुत्सितविषयेच्छावान् शान्तिमाप्नोतीत्यर्थः । यद्वा - विषयभोक्ताऽकामी कथमुच्यत इत्यत उक्तम् - **नेति** । एवं विषयाननुभवन् स ज्ञानी न कामकामी ॥७०॥

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निस्पृहः ।
निर्ममो निरहङ्कारः[१] स शान्तिमधिगच्छति ॥७१॥

(वि) **एतदेव प्रपञ्चयति** - विहायेति । **यो निस्पृहो निषिद्धस्पृहारहितः कामान् विषयान् निस्पृहतया विहाय चरति भक्षति । भक्षयामीत्याद्यहङ्कारममकारवर्जितश्च -**

"अस्वरूपे स्वरूपत्वमतिरेव ह्यहङ्कृतिः ।
त्याज्या सर्वत्र ममता ज्ञात्वा सर्वं हरेर्वशे ॥"[२]

इति वचनात् । स हि पुमान् यतः स एवमुक्तिमधिगच्छति ॥७१॥

(रा) एतच्छ्लोकोक्तं प्रपञ्चयति - **विहायेति** । **यो निःस्पृहो** निषिद्धस्पृहाहीनः । **निर्ममः** स्वामित्वाभिमानहीनः । **निरहङ्कारः** भक्षयामीति

---

१. एष संसृतिसम्भारो द्वादशैवाथवा भवेत् ।
दशकं विषयाणां च ममाहमिति च द्वयम् ।
द्वयमेव ममाहं वा संसृतिस्त्वहमेव वा - इति च ॥ - भा.ता. ५/११/११
द्व्यक्षरस्तु भवेन्मृत्युस्त्र्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् ।
ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् ॥ - इति भारते (शान्ति १३/४)
२. गी.ता. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।

कर्तृत्वाभिमानहीनः । चरति - भक्षयति भक्षयामीति कर्तृत्वाद्यभिमानत्यागेन विषयाननुभवतीत्यर्थः । स एव पुमान्, अन्यः [1]पशुरिति वा । स पुमान् शान्तिमधिगच्छतीति वा । ज्ञानिन इयं स्तुतिः ॥७१॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥७२॥

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायां द्वितीयोऽध्यायः ॥

(वि) एवमुक्तलक्षणमुपसंहरति - एषेति । ब्राह्मी ब्रह्मविषया स्थितिः लक्षणं एषा उक्तप्रकारा । एतां स्थितिं प्राप्य न मुह्यति । ज्ञानवान् मुच्यत इति यावत् । सा च मुक्तिः किं तद्देहपातानन्तरमेवोतान्यथेत्यपेक्ष ाायामाह - स्थित्वेति । निर्वाणमशरीरम् ।

"अभावाज्जडदेहस्य विष्णुर्निर्वाणमुच्यते ।
भिन्नदेहाभावतो वा स सहस्रशिरा अपि ॥"[2]

इति वचनात् । अन्तकालेऽप्यस्यां स्थितौ स्थित्वैव ब्रह्म गच्छति, अन्यथा जन्मान्तरं प्राप्नोति । ज्ञानिनामप्यन्तकाले अन्यमनसां प्रारब्ध-कर्मभावात् जन्मान्तरम् । प्रारब्धकर्मनाशकाले नियमेन भगवत्स्मृति- र्भवति ततो मोक्षश्च । तदुक्तम् -

"ज्ञानिनां कर्मयुक्तानां कायत्यागक्षणो यदा ।
विष्णुमाया तदा तेषां मनो बाह्यं करोति हि ।"[3]
"बहुजन्मविपाकेन भक्तियोगेन ये हरिम् ।
भजन्ति तत्स्मृतिं त्वन्ते देवो याति न चान्यथा ॥"[4] इति ॥७२॥

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीताविवृतौ विद्याधिराजकृतौ द्वितीयोऽध्यायः ॥

---

१. एतेभ्यः सत्त्वादिगुणेभ्योऽन्यं कर्तारमीशं यदा पश्यति तदैवायं ना पुरुषः । अन्यथा पशुसमः ।(१४/१९) इति गीतातात्पर्यनिर्णयवचनमत्राप्यनुसन्धेयम् ।

२. गी.ता. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।

३. गारुडवचनम् । - गी.भा. ; ३. ब्रह्मवैवर्तवचनम् । -गी.भा.; ४. ब्र.सू. (४-१-१९)

(रा) 'प्रजहाति' इत्यादिनोक्तं ज्ञानिलक्षणप्रकरणं समापयति - **एषेति** । **एषा** 'प्रजहाति' इत्यादिनोपक्रान्ता 'या निशा' इत्यत्र निष्कृष्योक्ता । **ब्राह्मी** ब्रह्मविषया । **स्थितिः**। सर्वकामप्रहाणनित्यभगवदनुस्मृत्यादिरूपब्रह्मज्ञानिलक्षण-रूपा स्थितिरिति यावत् । **एनामुक्तरूपां** स्थितिम् । **प्राप्य न मुह्यति** । भववेदनानुभववान् न भवति । [1]**अन्तकालेऽपि** देहत्यागकालेऽपि । **अस्यां** भगवदनुस्मृत्यादिरूपस्थित्याम् । **स्थित्वा** । **निर्वाणं** प्राकृतशरीरहीनम् । **ब्रह्म ऋच्छति** प्राप्नोति । प्रारब्धकर्माभावे यद्देहे ज्ञानोदयः तद्देहत्यागकाले भगवदनु-स्मृत्या तद्देहपातानन्तरमेव मुक्तिः । प्रारब्धसत्वे तु देहान्तरं प्राप्येति भावः । तथा च सूत्रम् -'ॐ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पत्स्यते ॐ'[2] इति । ब्रह्मपदेन विरिञ्चोपादानव्यावृत्त्यर्थं **निर्वाणमिति** विशेषणम् । परब्रह्मप्राप्तेरेव मोक्षत्वादिति भावः ॥७२॥

॥ इति श्रीमद्गीतार्थसङ्ग्रहे श्रीराघवेन्द्रयतिकृते द्वितीयोऽध्यायः ॥

*****

---

१. अन्तकाले - 'अन्तकालेऽपि अन्तेऽपि वयसि । ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वृतिं मोक्षमृच्छति । किमु वक्तव्यम् । ब्रह्मचर्यादेव सन्न्यस्य यावज्जीवं यो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते स ब्रह्म-निर्वाणमृच्छतीति ' - इति शाङ्करभाष्यम् । 'अन्तिमेऽपि वयसि' इति रामानुजभाष्यम् ।
'अन्तकाले चरमे वयस्यपि यः परिव्रज्यास्यां स्थितौ सोऽपि ब्रह्माप्नोति । किमु ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रज्य' इति व्याख्यानमसत्, अप्रकृतत्वादित्याशयवान् व्याचष्टे - अन्तकालेऽपीति ॥'
- इति प्रमेयदीपिकायाम् ।

[1]तृतीयोऽध्यायः

अर्जुन उवाच

ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥१॥

(वि) द्वितीयेऽध्याये जीवेश्वरादितत्त्वज्ञानोपदेशपूर्वकं ज्ञानोपायः कर्मयोगः प्राधान्येनोक्तः । स एव विशेषतः प्रपञ्च्यतेऽस्मिन्नध्याये । काम्यकर्मणो ज्ञानमत्त्युत्तममभिहितं भगवता 'दूरेण ह्यवरं कर्म' इत्यादौ। तत्रार्जुन उवाच - ज्यायसीति । काम्यकर्मणः सकाशात् बुद्धिरात्मज्ञानं ज्यायसी प्रशस्ततरा चेत् । ते मता । तर्हि 'शान्तो दान्तः'[2] इत्युपक्रम्य, 'आत्मानं पश्येत्' इति ज्ञानार्थत्वेन विहितान् शुद्धान् यतिधर्मान् शमादीन् विहाय किमिति 'सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति' इत्यादिना, तथा - अत्रापि 'हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गम्' इत्यादिना काम्यत्वेन प्रसिद्धे तत्रापि घोरे रागद्वेषाद्युपेते युद्धाख्ये कर्मणि 'युध्यस्व भारत' इति मां नियोजयसि ॥१॥

(रा) 'एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये'[3] इत्यन्तेन 'न त्वेवाहम्'[4] इत्यादिना ग्रन्थेन जीवेश्वरस्वरूपमुक्त्वा, तज्ज्ञानोपायं च 'योगे त्विमां श्रुणु'[5] इति प्रतिज्ञापूर्वं 'त्रैगुण्यविषया वेदाः'[6] इत्यादिनोक्त्वा, 'कर्मजं बुद्धियुक्ता हि'[7] इत्यादिना किञ्चित् प्रपञ्चनं तस्य कृतं पूर्वाध्याये । अत्र तु पूर्वोक्तस्यैव निवृत्तकर्मरूप-ज्ञानोपायशब्दितयोगस्यावश्यकार्यतया ज्ञापनरूपं प्रपञ्चनं प्राचुर्येण क्रियत इति पूर्वोत्तराध्याययोः पौर्वापर्यं ध्येयम् ।

---

१. आत्मस्वरूपं ज्ञानसाधनं चोक्तं पूर्वत्र ।
ज्ञानसाधनत्वेनाकर्म विनिन्द्य कर्म विधीयत उत्तराध्याये - गी.भा.
ज्ञानं योगश्चोक्तौ । तत्र कर्मयोगं विशेषतः प्रपञ्चयत्यनेनाध्यायेन । -गी.ता.

२. मुं.उ.१-२-१२ ; ३. गी.(२-३९); ४. गी.(२-१२); ५.गी. (२-३९); ६. गी. (२-४५) ; ७. गी. (२-५१)

'दूरेण ह्यवरं कर्म' इत्युक्ते लब्धावसरोऽर्जुनः पृच्छति - **ज्यायसी चेदिति** । 'दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात्'[1], 'कृपणाः फलहेतवः' इत्यादिनोक्तदिशा **बुद्धिः कर्मणः सकाशात् ज्यायसी चेत्** श्रेष्ठा यदि । हे **जनार्दन ! ते** तव **मता । तत्** तर्हि । **कर्मणि किं** किमर्थं **मां नियोजयसी**त्येकः प्रश्नः । तत्रापि **घोरे** रागद्वेषाद्युपेते युद्धाख्ये **कर्मणि** किमर्थं **नियोजयसी**त्यन्यः ।

अयं भावः - 'सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति' इत्यादिफलश्रवणेन सर्वकर्मणां 'हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गम्'[2] इत्यादि युद्धस्यापि काम्यत्वात्, तेषां च बुद्धियोगादवरत्वात्, यत्याश्रमविहितानां शमादीनां फलाश्रवणेनाकाम्यत्वात्, 'शान्तो दान्तः' इत्युपक्रम्य 'आत्मानं पश्येत्' इति ज्ञानार्थत्वश्रवणाच्च, यत्याश्रमं स्वीकृत्य तद्धर्मनिष्ठो भवेत्येव नियोक्तव्यम् । न तु काम्यकर्मणि युद्धे 'युद्ध्यस्व भारत' इति नियोजनं युक्तमिति । अत्र **केशवशब्दार्थ** उक्तः प्रथमाध्याये[3] । 'न जायते अर्दयति च संसारम्'[4] इति दशमभाष्ये । 'नञः परनिपातः । अत एव नलोपाभावः । उत्तरपदे परतः तस्य स्मरणात्' इति तट्टीकोक्तदिशा च **जनार्दनशब्दार्थो** ध्येय इति ॥१॥

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥२॥

(वि) अथ विहितं युद्धमपि 'कर्मबन्धं प्रहास्यसि' इत्युक्तत्वात् ज्ञानार्थं भवतीति मतं तदा व्यामिश्रेण वाक्येन मे बुद्धिं मोहयन्निवासि । अथाभिसन्धिभेदादुभयरूपत्वम्, तथापि शुद्धेषु निवृत्तिलक्षणेषु यत्याश्रमधर्मेषु सत्सु वैकल्पिककाम्येषु नियोजनमयुक्तमेव । अतोऽहं येन निश्चित्य श्रेय आप्नुयाम्, तदेकं वाक्यं वदेति ॥२॥

(रा) ननु 'बद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि' इति बुद्धिपदोक्तयुद्धाख्यकर्मणोऽपि ज्ञानार्थत्वमुक्तमिति चेत्, तर्हि **व्यामिश्रेण** क्वचित् कर्मप्रशंसा क्वचित् ज्ञानप्रशंसेत्येवम् ।

---

१. गी. (२-४९)
२. गी. (२-३७) ; ३. गी (१-३१); ४. गी. (१-३६); (१०-१८)

यद्वा - युद्धस्य क्वचित् स्वर्गार्थत्वं क्वचिज्ज्ञानार्थत्वमित्येवं **व्यामिश्रेण** सन्देहोत्पादकेन **वाक्येन । मे बुद्धिं मोहयसीव** डोलायमानं करोषीव । यदि कामिनो युद्धं स्वर्गार्थम्, अकामिनो ज्ञानार्थम् इति चेत्, तथाऽपि यतिधर्म एव नियोगो युक्तो नतु वैकल्पिके युद्धे । अतो **येनाहं श्रेयोऽवाप्नुयाम्, तदेकं निश्चित्य वदेति** ॥२॥

श्रीभगवानुवाच

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।
ज्ञानयोगेन[१] साङ्ख्यानां[२] कर्मयोगेन योगिनाम् ॥३॥

---

१. वैलक्षण्याद्धरेर्भिन्नं तत्तन्त्रत्वात् तदात्मकम् ।
इति विश्वं प्रपश्यन्ति ज्ञाननिष्ठा हरेः प्रियाः ॥-इति सार्वज्ञे ॥- भा.ता.(११/७/११,१२)

२. सनकाद्या ज्ञानयोगा भक्तियोगास्तु देवताः ।
मानुषाः कर्मयोगास्तु त्रिधैते योगिनः स्मृताः ।
सर्वेषां सर्वयोगैश्च प्राप्या मुक्तिर्न संशयः ।
तथापि तु विशेषेण स स तेषां विधीयते ॥ -भा.ता. (११/२०/८)

उत्तमो भक्तियोगस्तु ज्ञानयोगस्तु मध्यमः ।
अधमः कर्मयोगश्च ब्रह्मैको मुख्यभक्तिभाक् ।
ज्ञानमप्यधिकं तेषां नियतं भक्तियोगिनाम् ।
उदेति भगवद्भक्त्या तद्वन्न ज्ञानयोगिनः ।
भक्त्यंशकं यतो ज्ञानं ज्ञानस्नेहात्मिका च सा ।
तथाऽपि ज्ञानयोगित्वं मानुषज्ञानतोऽधिकम् ।
भक्तियोगे ततो यत्नः कार्यो विद्वद्भिरञ्जसा । - इति च ॥ - भा.ता. (११/२०/३८)

भगवद्गुणानुसारेण वेदार्थो नीयते हि यैः।
भक्तियोगास्तु ते प्रोक्तास्तादृशा हि सुराः सदा।
अज्ञानुसारिवेदार्थं ज्ञात्वा तदनुसारतः।
भगवद्गुणा यैर्नीयन्ते ते प्रोक्ता ज्ञानयोगिनः।
कर्माणि शास्त्रतो ज्ञात्वा तत्प्राधान्यानुसारतः ।
विज्ञाता यैर्गुणा विष्णोर्ज्ञेयास्ते कर्मयोगिनः ।
भक्तिर्ज्ञानं च किञ्चित्तु पश्चात्तेष्वपि जायते ।

(वि) बुद्धेर्ज्यायस्त्वेऽपि त्वमाधिकारिकत्वात् कर्मण्यधिकृत इति तत्र नियोजयामीत्याशयवान् भगवानुवाच - लोक इति । अस्मिन् लोके द्विविधा निष्ठा स्थितिः । पुरा पूर्वम् । मया प्रोक्ता । कथम् - साङ्ख्यानां सम्यक् ख्यातिर्ज्ञानं सङ्ख्या । तत्र भवाः साङ्ख्याः, तेषाम् । ज्ञाननिष्ठानां सनकादीनाम् । ज्ञानयोगेन जपध्यानादिना स्थितिः । योगिना-मुपायिनाम् । ज्ञानित्वेऽप्याधिकारिकत्वादीश्वरेच्छया प्रियव्रतादिवल्लोकस ङ्ग्रहार्थत्वाच्च कर्मयोग्यानां जनकादीनां कर्मयोगेनाश्रमत्रयविहितेन स्थितिः। त्वं तु जनकादिवद्गृहस्थधर्मवानेव ज्ञानयोग्यो न तु सनकादिवत् तत्त्यागेनेत्यर्थः । आधिकारिकास्तु ज्ञानाधिकारमात्रं किन्तु केचिदेव । तदुक्तम् -

"प्रजापाश्च तथा देवा महाधीकारिणः स्मृताः ।
ऋष्यशीतिस्तथासप्त पितरोऽप्सरसां शतम् ।
गन्धर्वाणां तथा राज्ञां विंशदन्यासु जातिषु ।
अल्पाधिकारिणः प्रोक्ता अनधीकारिणः परे ॥[१]"

तथापि ते कर्मयोगाः कर्मपूर्वत्वकारणात् ।
भगवद्गुणानुरागित्वमधिकं भक्तियोगिनाम् ।
तस्मात्तेऽभ्यधिका ह्येषु देवा एव विशेषतः ।
ईषद्वैराग्यमल्पं तु पूर्वं देवेषु जायते ।
पश्चाद्विरागोऽभ्यधिको देवानां नात्र संशयः ।
ज्ञानाधिक्यं तु देवानां भक्त्याधिक्यं तथैव च ।
विरागोऽभ्यधिकस्तेषां सदैव सनकादिनाम् ।
ज्ञानाधिक्यान्मनुष्येभ्यो भण्यन्ते ज्ञानयोगिनः ।
न तु ज्ञानाधिकास्ते वै देवेभ्यस्तु कथञ्चन ।
देवानामपि कर्मित्वं विद्यते यद्यपि स्फुटम् ।
तथापि प्रत्यवायित्वान्मनुष्याः कर्मयोगिनः ।
त्रियोगाभ्यधिको ब्रह्मा सर्वेभ्यः परमो विभुः ।
महायोगेश्वरेशेशस्तस्माद्ब्रह्मा चतुर्मुखः ॥ इति त्रियोगे -भा.ता.(११/२०/८)

१. ब्रह्माण्डवचनम् - भा.ता.(५-६-५)

इति । अथवा ज्ञानप्रचुरो योगो ज्ञानयोगः । कर्मप्रचुरो योगः कर्मयोगः। निष्ठा पर्यवसितिर्मुक्तिः । तदुक्तम् -

"साङ्ख्या ज्ञानप्रधानत्वात् देवाश्च ऋषयस्तथा ।
मुख्यसाङ्ख्यास्तत्र देवा ज्ञानमेषां मह्यतः ।
बहुकर्मकृतोऽप्येते ततोऽपि बहुवेदनात् ।
मुख्यसाङ्ख्या इति ज्ञेयास्तदन्ये कर्मयोगिनः ।
ज्ञानिनोऽप्यतिबाहुल्यात् कर्मणः कर्मयोगिनः ।
नोभयं तद्विना कश्चित् पुमान् हि पुरुषार्थभाक् ॥"[1]

"ज्ञानिनो मोक्षनियमस्तथापि शुभकर्मणा ।
आनन्दवृद्धिरन्येन ह्रासो ज्ञानं तु कर्मणा ॥"[2] इति ॥३॥

(रा) यद्यपि सर्वकर्माण्याश्रमत्रयविहितानि काम्यकामिभेदेन काम्यान्य-काम्यानि चेति वैकल्पिकानि । यतिधर्मास्तु शमादयः केवलमकाम्याः, युद्धकर्मैव नरकाद्यनर्थहेतुरागद्वेषाद्युपेताश्च न भवन्ति । तथाऽपि तेषाम् अनाधिकारिकविषयत्वात्, तव च जनकप्रियव्रतादेरिव आधिकारिकत्वात् । 'सुखदुःखे समे कृत्वा'[3] इत्यत्रोक्तदिशा भगवद्भक्त्या स्वधर्मत्वेनानुष्ठाने पापानवाप्तेर्वैकल्पिकेऽपि युद्धकर्मण्येव नियोज्य इति भावेनाद्यप्रश्नस्योत्तरमाह - **लोक इत्यादिना** । द्वितीयस्य तु 'श्रेयान्' इत्यादिनाऽग्रे ध्येयम् । **अस्मिन् लोके** साधकवर्गे । **निष्ठा** स्वरूपेण स्थितिः । मुक्तिरिति यावत् ।

यद्वा - **निष्ठा** नितरां संसारगतिनिवृत्तिः । **द्विविधा** द्विप्रकारा द्विविध-साधनसाध्येत्यर्थः । **पुरा मया प्रोक्ता** । हे **अनघे**ति सम्बुद्धिः । कथमित्यत आह - **साङ्ख्यानां** ज्ञानप्रधानानां देवानां सनकादियतीनां च । **ज्ञानयोगेन** । प्राचुर्याज्ज्ञानस्योक्तिः । अप्रचुरकर्मोपेतप्रचुरज्ञानोपायेन । जपध्यानादिना **निष्ठा** मुक्तिः । **योगिनां** - कर्मरूपोपायवताम् । **कर्मयोगेना**प्रचुरज्ञानोपेतेन प्रचुरकर्मोपायेन । **निष्ठा** मुक्तिः । **योगिना**मित्यनन्तरमितिशब्दोऽध्याहार्यः ।

---

१. ब्रह्मवैवर्तवचनम् । - गी.ता.
२. परमश्रुतिवचनम् । - गी.ता. ; ३. गी. (२-३८)

अत्र भगवज्ज्ञानिनामप्युभयेषां न ज्ञानमात्रेण स्वयोग्ययावदानन्दानुभवरूपसम्पूर्णमुक्तिः, अपि तु कर्मसमुच्चितेनैव । तत्र केचन सनकादयो यतयः स्वगतज्ञानकर्मणोर्मध्ये ज्ञानप्रचुराः सन्तो मुक्तिभाजः । केचित् तु जनकप्रियव्रतादयो गृहस्थाः स्वगतज्ञानकर्मणोर्मध्ये प्रचुरकर्माणः सन्त एव मुक्तिभाजो भवन्ति । आधिकारिकतया तथैव भगवता क्लृप्तत्वात् । तथा च त्वमप्याधिकारिक इति कर्मणि विनियोज्य एवेति भावः । अत्र नीरमिश्रक्षीरे क्षीरशब्दप्रयोगवत् प्राचुर्याभिप्रायेण ज्ञानयोगेन कर्मयोगेनेत्येकैकोक्तिरिति ज्ञेयम् ॥३॥

न[1] कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न[2] च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥४॥

(वि) किंच कुतः कर्म न कर्तव्यम् । कर्माकरणस्य मोक्षसाधनत्वादिति चेत् । तत् किं मोक्षो नैष्कर्म्यशब्दवाच्य इत्येवमुच्यते उत कर्माकरणे कर्ममूलसंसारो न भवतीति । आद्यं दूषयति - न कर्मणामिति । कर्मणां युद्धादीनामनारम्भान्नैष्कर्म्यं मोक्षं नाश्नुते । काम्यकर्मपरित्यागेन प्राप्यत इति नैष्कर्म्यशब्दवाच्यत्वमन्यथाऽप्युपपद्यत इति भावः । कर्माभावसाध्यत्वेन नैष्कर्म्यशब्दवाच्यत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह - पुरुष इति । सर्वदा स्थूलेन सूक्ष्मेण वा पुरेण युक्तो जीवः यदि तस्य कर्माकरणेन मुक्तिः स्यात् तदाऽनधिकारिणामपि स्यात् । ततश्च तस्यानादौ संसारेऽनधिकृतदेहस्य सम्भवेन मुक्तिप्रसङ्गादधुनाऽपि दृश्यमानस्य पुरुषत्वं न स्यादिति भावः । द्वितीयेऽप्येतदेवोत्तरम् - न कर्मणामिति । इदानीमकरणेऽपि पुरुषत्वेनानादौ संसारेऽधिकृतानन्तजन्मसम्भवात् तत्र

---

१. यथा पङ्केन पङ्कोत्थं सुरया वा सुराकृतम् ।
भूतहत्यां तथैवेकां न यज्ञैर्माष्टुमर्हति ॥ -भागवते (१/८/५२)

२. यदि सन्न्यासतः सिद्धिं राजा कश्चिदवाप्नुयात् ।
पर्वताश्च द्रुमाश्चैव क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः ॥
औदकाः सृष्टयश्चैव जन्तवः सिद्धिमाप्नुयुः ॥
- इति युधिष्ठिरं प्रति भीमवचनम् । -भारते (शान्ति १०/२४,२७)

कृतानामनन्तकर्मणां भावादनन्तत्वेन भोगेन क्षयाभावाच्च किमद्य अकरणमात्रेण भवतीति भावः । उक्तं च -

"जीवंश्चतुर्दशादूर्ध्वं पुरुषो नियमेन तु ।
स्त्रीवाऽप्यनूनदशकं देहं मानुषमार्जते ।
[1]चतुर्दशोर्ध्वजीवीनि संसारश्चादिवर्जितः ।
अतोऽवित्त्वा परं देवं मोक्षाशा का महामुने ॥"[2]

इति । ननु -

"निष्कामं ज्ञानपूर्वं च निवृत्तमिति चोच्यते ।
निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥"[3]

इति निष्कामकर्मणा मोक्षः स्मृतः । तत्र फलाभाव एव उपपत्तिः । ज्ञानस्य श्रवणादिजन्यत्वात् । अतोऽकरणेऽपि फलाभावस्य साम्यात् किं कर्मकरणायासेनेत्यत आह - न चेति । संन्यसनं काम्यकर्मत्यागः । 'काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः'[4] इति वक्ष्यमाणत्वात् । तेन च निष्कामकर्मकरणमुपलक्ष्यते। संन्यसनान्निष्कामकर्मकरणात्। सिद्धिं मोक्षम् । न समधिगच्छति । किन्तु सत्त्वशुद्ध्यादिद्वारा ज्ञानमेव प्राप्नोति । अतो न तत्प्रतिबन्दिग्रहणं युक्तमिति भावः । ननु यत्याश्रमो मोक्षसाधनत्वेन श्रुत्यादिप्रसिद्धः । तत्र चेयमेवोपपत्तिः । यतिधर्माणां

---

१. वर्षाच्चतुर्दशादूर्ध्वं ये न विद्युः शुभाशुभम् ।
तेषामज्ञानजो दोषः सुमहान् कर्मजादपि ।
तिरश्चामिन्द्रियासक्तेर्न दोषोऽज्ञानजो भवेत् ।
गुणोऽपि नैव कश्चित् स्याद्यतो ज्ञानवहिष्कृताः - इति च ।
- अतो मूर्खाणामदोष इति न ॥ -भा.ता. (११/२१/१६)

आचतुर्दशकाद्वर्षान्न भविष्यति पातकम् ।
परतः कुर्वतामेवं दोष एव भविष्यति ॥
इति भारते यमं प्रति अणीमाण्डव्यवचनम् । (आदि. १०७/१७)

२. ब्रह्माण्डवचनम् । - उद्धृतानि गी.भा.; कृष्णामृतमहार्णवेऽपि ।

३. मानववचनम् । - गी.भा. ; ४. गी. (१८-२)

फलाभावः । अतस्तत्साम्यादकरणेऽपि मोक्षो भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं चोक्तम् - नचेति । संन्यसनादेवेति चित्तशुद्धिवैराग्यश्रवणादिजन्यज्ञान-शून्यादाश्रममात्रादित्यर्थः । अनधिकारिणां प्रायत्यार्थो यत्याश्रमः । अन्येषां त्वधिकारावस्थायामपि प्रायत्यस्य सत्वाद्विशेषलाभाय विधीयते । तदुक्तम् -

"देवादीनामादिराज्ञां महोद्योगेऽपि नो मनः ।
विष्णोश्चलति तद्योगोऽप्यतीव हरितोषणम् ॥"[1] इति ॥४॥

(रा) यतिधर्माः शमादय एवानुष्ठेयाः नतु गृहिधर्माः । तत्रापि न घोरं युद्धकर्मेति वादिनं पार्थं प्रति तव जनकादेरिवाधिकारिकत्वात् वर्णाश्रमोचिता धर्मास्त्वयाऽनुष्ठेया एवेत्युक्तम् । इदानीं कर्म न कार्यमिति वदतः किं कर्माकरणप्राप्यत्वहेतुना मुक्तेर्नैष्कर्म्यशब्दवाच्यत्वात् तदन्यथाऽनुपपत्त्या कर्म न कार्यमित्यभिप्रायः, उत कर्मणः संसारबीजत्वात्, तदकरणं मुक्तिहेतुरिति । 'कर्मणा बध्यते जन्तुः'[2] इति स्मृतेः कर्मणो मुक्तिप्रतिबन्धकत्वाद्वा । आद्यं निराह - **नेति । कर्मणामनारम्भात्** अकरणात् । **नैष्कर्म्यं** कर्माकरणप्राप्यत्व-हेतुना नैष्कर्म्यशब्दवाच्यं मोक्षम् **अश्नुते**, इति यत् त्वयोक्तम्, तत् **न** भवति । कुत इत्यत उक्तम् - **पुरुष इति ।** पुराणि शरीराणि सरति प्राप्नोतीति पुरुसः । पुरुस एव पुरुषः । हेतुगर्भमिदम् । सदा सूक्ष्मेण स्थूलेन वा देहेन युक्तत्वा-दिति । कर्माकरणमात्रेण मोक्ष इति पक्षे कदाचित् कर्मानधिकारिशरीरस्यापि सम्भवेन तद्देहे कर्माकरणनिमित्तमोक्षप्राप्त्याऽधुना दृश्यमानं पुरुषत्वं न स्यादिति भावः । नैष्कर्म्यशब्दवाच्यत्वं तु काम्यकर्माप्राप्यत्वनिमित्तेनोपपन्नम् । मया तु निवृत्तकर्मण्येव नियोगः क्रियत इति भावः ।

द्वितीयमपि निराह - **नेति । कर्मणामनारम्भात्** अकरणात् । **नैष्कर्म्यं** काम्यकर्माप्राप्यं मोक्षम**श्नुते** संसारबीजभूतकर्माभावादिति त्वयोक्तं यत्, तन्न । कुतः - **पुरुष** इति । प्राग्वदेवार्थः । अनादौ संसारे कर्माधिकृतानन्तजन्म-

१. पाद्मवचनम् । - गी.भा.
२. भारते (शान्ति २३३/७/BORI)

सम्भवेन सदा पुरुपशब्दितदेहयुतत्वात् तत्र कृतानन्तकर्मणां भावेनाद्यतन-देहावच्छेदेन कर्माकरणमात्रेण संसारबीजाभावकृतमोक्षाशा कुतः स्यादिति भावः। तृतीयपक्षनिरासस्तु 'यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र'[1] इत्यादौ वक्ष्यते।

ननु "निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु" इति स्मृतौ निवृत्तकर्मणा मोक्ष उच्यते। तस्य मोक्षहेतुत्वे फलान्तराभाव एव युक्तिर्न त्वन्या। तथा च कर्माकरणस्यापि फलान्तराभावरूपयुक्तिसाम्यात्, आयासाभावरूपगुणवत्त्वाच्च, कर्माकरणादपि मोक्षः स्यात्। 'एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति'[2] इत्यादौ श्रुतः कर्माकरणे प्रत्यवायस्तु अमुमुक्षुविषयतयोपपन्न इत्यत आह- **नचेति । सन्न्यसनात्** काम्यकर्माकरणादेव। तन्मात्रादिति यावत्। अनेन निवृत्तकर्मकरणमुपलक्ष्यते। निवृत्तकर्मकरणमात्रात् **सिद्धिं** मोक्षं **पुरुषो न समधिगच्छति** न प्राप्नोति। किन्तु तेनान्तःकरणशुद्धिविषयवैराग्यादिना श्रवणमननध्यानज्ञान-द्वारैव। 'निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति' इति स्मृतेरप्ययमेवाभिप्रायः। तथा च न तत्प्रतिबन्द्या कर्माकरणस्य मोक्षहेतुत्वं शङ्क्यमिति भावः।

ननु यत्याश्रमधर्माणां श्रुत्यादिसिद्धे मुक्तिहेतुत्वे फलान्तराभाव एव युक्तिरिति, तत्प्रतिवन्द्याऽस्तु कर्माकरणस्य मुक्तिहेतुत्वमित्यतोऽप्युक्तम् - **नचेति । सन्न्यसनात्** यत्याश्रमादेवेत्यर्थः। स तु भगवति मनःसमाधानद्वारा तत्प्रीतिविशेषद्वारा वा मुक्तिहेतुर्न फलान्तराभाववत्त्वहेतुना। येन तत्प्रतिबन्द्याऽपि फलान्तराभावयुक्त्या कर्माकरणस्य मुक्तिहेतुत्वं शङ्क्येतेति। एतेन 'लोके' इति पूर्वश्लोकोक्तदिशा न केवलमाधिकारिकत्वात् तव कर्मणि नियोगः, अपि तु कर्माकरणस्य त्वदुक्तरीत्या मुक्तिहेतुत्वाभावादपीति हेत्वन्तरमुक्तं भवति ॥४॥

नहि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्।
कार्यते ह्यवशः[3] कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥५॥

---

१. गी. (३-९)

२. ईशावास्य -२

३. दुःखरूपोऽपि संसारो बुद्धिपूर्वमवाप्यते।
यथा स्वप्ने शिरश्छेदं स्वयं कृत्वाऽऽत्मनोऽवशः।

(वि) किंच । सर्वात्मना कर्मणां त्यक्तुमशक्यत्वान्न कर्माकरणेन मुक्तिरित्याह - नहीति । **जातु कस्याश्चिदवस्थायाम् । क्षणमात्रमपि कश्चिदपि ज्ञानी वाऽज्ञो वा । कर्मकृत् कर्माण्यकुर्वाणो न तिष्ठति । तत्र हेतुः** - कार्यत इति । **सर्वो जनः प्रकृतिजैर्गुणैः सत्त्वादिभिः, अवशो अस्वतन्त्रः विष्णुवशो वा । 'अ इति ब्रह्म'[1] इति श्रुतिः । कर्म कार्यते । अत्रेश्वरजीवजडानां कर्तृत्वमनेकविधम् । तदुक्तम् -**

तस्मात् स्वतन्त्रकर्तृत्वं विष्णोरेव न चान्यगम् ।
तदधीनस्वतन्त्रत्वं स्वावरापेक्षयैव तु ।
जीवस्य विकृतिर्नाम कर्तृत्वं जडसंश्रयम् ।
पुमान् दोग्धाऽथ गौर्दोग्ध्री स्तनो दोग्धेतिवत् क्रमात् ।।[2]**इति ।।५।।**

(रा) किंच 'कर्मणा' इत्यादिस्मृतिबलात् कर्मणो मुक्तिप्रतिबन्धकत्वमिति तृतीयपक्षे स्मृतौ कर्मशब्दः सङ्कुचितवृत्तिरिति वक्ष्यमाणोपोद्घाततया कर्माणि सर्वात्मना त्यक्तुं न शक्यानीत्याह - **न हीति । जातु** कस्याश्चिदवस्थायाम् । क्षणमात्रमपि **कश्चिदपि** ज्ञोऽज्ञो वा । **अकर्मकृत्** कर्माण्यकुर्वन् । **न तिष्ठति ।** कुत इत्यत उक्तम् - **कार्यत इति । सर्वः** सर्वेण जनेन । व्यत्ययात् । **अवशः** अवशेन 'अ इति ब्रह्म' इति श्रुतेः । विष्णुवशेनैव सता स्वतन्त्रकर्तृ-विष्ण्वधीनकर्तृताकेनैव सता । **प्रकृतिजैर्गुणैः** सत्त्वादिभिर्विकारकर्तृभूतैः कर्म कार्यते । स्वतन्त्रकर्त्रा भगवता विकारकर्तृसत्वादिभिश्च प्रेरितो जनः सदा किञ्चित् कर्म करोतीति हेतोरकर्मकृत् कोऽपि नेत्यर्थः ।।५।।

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ।।६।।

ततो दुःखमवाप्येत तथा जागरितेऽपि तु ।
जानन्नप्यात्मनो दुःखमवशस्तु प्रवर्तते - इति च ।। -भा.ता. (७/७/२७)

१. ऐ.आ २-३-८

२. ब्रह्मतर्कवचनम् - गी.ता.(३-३३)

(वि) ननु कर्मणां सर्वात्मना त्यक्तुमशक्यत्वेऽपि शक्यानां त्यागः कार्य इत्यत आह - कर्मेन्द्रियाणीति द्वाभ्याम् । कर्मेन्द्रियाणि वागादीनि संयम्य निगृह्य । यो मनसा इन्द्रियार्थान् विषयान् स्मरन्नास्ते स विमूढात्मा भ्रान्तचित्तः । मिथ्याचारः कपटाचारः डाम्भिक इति उच्यते ॥६॥

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥७॥

(वि) यस्तु ज्ञानेन्द्रियाणि मनसा नियम्य कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगं स्ववर्णाश्रमोचितम् । असक्तः फलेच्छारहितः । आरभते करोति । स अधिको भवति । अनेन मन एव बन्धमोक्षयोः प्रयोजकं न कर्मकरणाकरणे । अतस्तन्निग्रह एव कार्यो न कर्मत्याग इत्युक्तं भवति ॥७॥

(रा) ननु शरीरयात्राद्यर्थकर्मणां त्यक्तुमशक्यत्वेऽपि यज्ञादिकर्मणां त्यक्तुं शक्यत्वात् तेपामस्तु त्यागः । न ह्यशक्यविषये शास्त्रप्रवृत्तिरस्ति । अतः 'कर्मणा बध्यते' इति कर्मत्यागपरे शास्त्रे कर्मशब्दो यज्ञादिकर्मपरो भविष्यतीत्यतो मन एव बन्धमोक्षयोः प्रयोजकं न कर्मकरणाकरणे इति भावेन मनस एव प्राधान्यमाह - **कर्मेत्यादि** श्लोकाभ्याम् । **कर्मेन्द्रियाणि** वाक्पाणिपादपायूपस्थानि । चक्षुरादीन्युपलक्ष्यन्ते । **संयम्य** निगृह्य । **यो मनसा इन्द्रियार्थान्** रूपादीन् । **मनसा स्मरन्नास्ते** वर्तते । **स विमूढात्मा** भ्रान्तः । **मिथ्याचारः** कपटाचारः डाम्भिक उच्यत इत्यर्थः । **यस्त्विन्द्रियाणि** चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियाणि । **मनसा नियम्य** । **असक्तः** - फलेच्छाहीनः सन् । **कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगं** स्ववर्णाश्रमोचितकर्मरूपज्ञानोपायम् । **आरभते** - करोति । **स विशिष्यते** पूर्वतनादधिको भवति ।

एतेन पूर्वश्लोके मनसो निग्रहाभावे बन्ध इत्यन्वयः, द्वितीये तु मनसो निग्रहे बन्धाभाव इति व्यतिरेक उक्तः । तथा पूर्वत्र मनसोऽनिग्रहे मोक्षाभाव इति व्यतिरेकः, द्वितीये तु श्लोके मनसो निग्रहे मोक्ष इत्यन्वय इति बन्धापेक्षया

मनसोऽनिग्रहनिग्रहयोरन्वयव्यतिरेकौ, मोक्षापेक्षया च व्यतिरेकान्वयावित्युक्तदिशाऽभिप्रेततया बन्धमोक्षयोर्मनोऽनिग्रहनिग्रहावेव प्रयोजकावित्युक्तं भवति । मनस एव प्रयोजकत्वज्ञापनाय मनसा स्मरन्नित्युक्तिः । अन्यथा स्मरणस्य मानसत्वाव्यभिचारान्मनसेति व्यर्थं स्यादिति ज्ञेयम् ॥६॥७॥

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥८॥

(वि) ततः किमित्यत आह - नियतमिति । **वर्णाश्रमोचितं कर्म कुरु । हि यस्मादकर्मणः कर्माकरणात् । कर्म ज्यायः प्रशस्ततरम् । किंच अकर्मणस्तव देहनिर्वाहोऽपि न भवेत् ॥८॥**

(रा) ततः किमित्यत आह - **नियतमिति । हि** - यस्मात् । **अकर्मणः** कर्माकरणात् । कर्मानुष्ठानं **ज्यायः** प्रशस्ततमम् । अतो **नियतं** वर्णाश्रमोचितम् । **कर्म कुरु** । किंच, **अकर्मणः** कर्माकुर्वतः । **ते** तव । **शरीरयात्राऽपि** देहनिर्वाहोऽपि **न प्रसिद्ध्येदि**त्यर्थः ॥८॥

यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥९॥

(वि) ननु -

कर्मणा बद्ध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ।
तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥[1]

इत्यादिवचनात् कर्मणो बन्धकत्वावगतेः कथं 'कुरु कर्म' इति विधीयत इत्याशङ्क्यावैष्णवकर्मविषयं तद्वचनमित्याह - यज्ञार्थादिति । **यज्ञो विष्णुः । 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेः । अथवा विषयीकृतो ज्ञानरूपत्वात् ज्ञो भगवान् येनोद्देशेन स यज्ञः ।**

---

१. भा. शान्ति. २३३/७ BORI Edn.

"ज्ञो नामा भगवान् विष्णुस्तं यात्युद्देश एष यः ।
स यज्ञ इति सम्प्रोक्तो विहिते कर्मणि स्थितः ।।"[1]

इति वचनात् । तदर्थात् कर्मणोऽन्यत्र तदेकं विना । अयं लोकः । कर्म बन्धनं यस्य सः कर्मबन्धनः । अतस्तदर्थं यज्ञार्थं मुक्तसङ्गः सन् कर्म समाचर ।।९।।

(रा) 'कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ।
तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ।।'

इति स्मृतेर्मुक्तिप्रतिबन्धकत्वात् कर्म न कार्यमिति प्राग्विकल्पितं तृतीयं पक्षं निराह - **यज्ञार्थादिति** । **यज्ञो** विष्णुः । 'यज्ञो वै विष्णुः'[2] इति श्रुतेः । तदर्थात् विष्ण्वर्थात् । यद्वा - जानातीति ज्ञः । 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः'[3] स्वपरगताशेष-विशेषज्ञत्वात् ज्ञो विष्णुः । येनोद्देशेन यातो विषयीकृतः स उद्देशो यज्ञः । विष्णुविषयोद्देशार्थात् **कर्मणोऽन्यत्र** विष्ण्वन्यविषये विष्णूद्देशादन्यो-द्देशविषये वा । **अयं लोको** जनः । **कर्मबन्धनः** । 'कृत्यल्युटो बहुलम्'[4] इति कर्तरि ल्युट् । कर्म बन्धनं बन्धकं यस्य स कर्मबन्धनः । अवैष्णवकर्मैव प्रतिबन्धकं न वैष्णवं कर्म । 'कर्मणा' इति स्मृतौ कर्मपदमवैष्णवकर्मपरम्, न तु कर्ममात्रपरम् । अत एव प्राक् 'नहि कश्चित्' इति श्लोके 'कर्मणा' इतिस्मृतिबलात् कर्ममात्रं न करोमीति त्वया वक्तुमशक्यम् । स्मृतौ कर्मपदस्य सङ्कोचस्त्वयाऽप्यभ्युपेय इति भावेनाकर्मकृत्

---

१. बर्कश्रुतिवचनम् - गी.ता.

२. 'यज्ञो विष्णुर्देवता'(तै.सं.१/७/४) इति हि श्रुतिः । - ब्र.सू.भा. (१-१-२६); अत्र विशेषः -

"यज्ञनामा तु देवोऽन्यो विज्ञेयः पाददेवता ।
तदाविष्टो हरिर्नित्यं तमाहुः पाददैवतम् ।
तस्येन्द्रियाभिमानित्वं कुतः पूर्णामलात्मनः ।।" - भा.ता. (३-२७-६१)

'यज्ञ ईज्यो महेज्यश्च' 'यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा' - विष्णुसहस्रनामसु.

'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेर्यज्ञ ईश्वरः, तदर्थं यत् क्रियते तद्यज्ञार्थं कर्म । इति शाङ्करभाष्ये ।

३. पा.सू. ३/१/१३५

४. पा.सू. ३/३/११३

कोऽपि नास्ति । सदा भगवदादिप्रेरितः किञ्चित् कर्म कुर्वन्नेव सर्वोऽप्यास्ते, इत्यसङ्कुचितवृत्तित्वे वाधकमुक्तम् । तथा 'शरीरयात्राऽपि' इत्यत्रापि देहनिर्वाहाभावो बाधक उक्तः । अतस्तदर्थं - भगवत्पूजार्थम् । **मुक्तसङ्गः** - फलकामनाहीनः सन् । **कर्म समाचर** कुर्विति ॥९॥

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः[1] ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥१०॥

(वि) अत्रार्थवादमाह - सहेत्यादिभिश्चतुर्भिः । सहयज्ञाः यज्ञसहिताः । प्रजाः ब्राह्मणाद्याः । पुरा सर्गादौ । सृष्ट्वा प्रजापतिरुवाच । किमिति । अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वम्, अभिवर्धयध्वम् । एष यज्ञो वो युष्माकमिष्टकामधुक् मोक्षप्रदोऽस्तु ॥१०॥

(रा) वर्णाश्रमोचितकर्मणः सर्वथा कर्तव्यत्वे स्तुतिनिन्दापरकृतिपुराकल्परूपार्थवादं चाह - **सहेत्यादिचतुर्भिः** श्लोकैः । यज्ञैः सहवर्तन्त इति **सहयज्ञाः** ब्राह्मणादिप्रजाः । **पुरा** सर्गादौ । **सृष्ट्वा प्रजापतिरुवाच** । किमुवाचेत्यत आह - **अनेनेत्यादिना कारणादित्यन्तेन** । हे **प्रजाः अनेन** यज्ञेन । यूयं **प्रसविष्यध्वम्** । इष्टकामानिति शेषः । स्वस्वाभिमतपुमर्थान् सम्पादयत । **एष** यज्ञः । **वो** युष्माकम् । **इष्टकामधुक्** । कामा भोगाः, तान् दोग्धीति कामधुक् । इच्छाविषयभोगप्रदोऽस्तु ॥१०॥

देवान्[2] भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥११॥

(वि) कथम् । अनेन यज्ञेन यूयं देवान् भावयत हविर्भिर्वर्धयत । ते देवाः वः युष्मान् भावयन्तु वर्धयन्तु । [illegible]न्योन्यं वर्धयन्तो देवाश्च यूयं परं श्रेयो मोक्षाख्यमवाप्स्यथ ॥११॥

---

१. प्रजापतिपतिर्ब्रह्म विरिश्चश्चेति कथ्यते - इति शब्दनिर्णये ।   - भा.ता. (४/२९/४३)

२. कृष्णात्मनाथेपु मनुप्येप्वपि सौहृदं किमु महत्सु देवादिपु - भा.ता. (११/३/३०)

(रा) कथमभीष्टकामदोग्धृत्वं यज्ञस्येत्यत आह - **देवानिति** । हे प्रजाः **अनेन** यज्ञेन । यूयं **देवान् भावयत** सम्भावयत, हविर्भिः तर्पयत । **ते** हविरादिभिस्तृप्ता **देवाः** । **वो** युष्मान् । **भावयन्तु** इष्टकामदानेन तर्पयन्तु । एवमन्योन्यं **भावयन्तो** देवाश्च यूयं च । **परं श्रेयो** मोक्षाख्यम् । **अवाप्स्यथ** ॥११॥

इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥१२॥

(वि) यज्ञैर्भाविता देवा इष्टान् भोगान् मोक्षसम्बन्धिनो दास्यन्ति । अतो देवैर्दत्तान्नादीन् तेभ्यो यज्ञादिभिरदत्वा यो भुङ्क्ते स चोर एव ॥१२॥

(रा) एतदेव स्पष्टयन् कर्माकरणे दोषमाह - **इष्टानिति** । [1]**यज्ञैर्भाविता देवा वो** युष्मभ्यम् । **इष्टान् भोगान् दास्यन्ति** । **तैः** देवैर्दत्तान्नादींस्तेभ्यो यज्ञादिभिरप्रदाय, **यो भुङ्क्ते सः स्तेन एव** चोर एव ॥१२॥

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥१३॥

---

१. उपेक्षकेषु देवानां भक्तिनाशं स्वयं हरिः ।
करोति तेन विभ्रष्टाः संसरन्ति पुनःपुनः ।
अधो वा यान्ति विद्वेषात् पूज्या देवास्ततः सदा ॥ -भा.ता.(११/२/४६-४७)
सर्वात्मना हरेर्भक्ता देवेशा एव केवलम् ।
देवास्तु सर्वथा भक्ता भक्ता एवेतरे स्मृताः ।
हरिभक्त्याऽधिकेष्वेव किङ्करश्चाप्यृणी तथा ।
हरिभक्तो नेतरेषां वासुदेवव्यपाश्रयात् ।
द्विधैव स्वोत्तमर्णानि दातव्यानीतराणि च ।
दातव्येभ्यो विमुच्येत नेतरेभ्यः कथञ्चन ।
कथं देवाद्यनुपकृतो भक्तो मोक्षेऽपि वर्तयेत् ।
विम्बत्वात् तदधीनं हि स्वरूपं सर्वशो यतः -इति जीवनिर्णये ॥ -भा.ता.(११/५/४२)
उदकैश्च नमस्कारैः स्तुतिभिर्मनसा तथा ।
यतिभिश्चापि सम्पूज्या देवा मोक्षमियासुभिः ।
मध्ये विष्णुमनुस्मृत्य नान्यथा तु कथञ्चन -इति समयाचारे ॥ -भा.ता.(११/५/४३)

(वि) यज्ञशिष्टाशिनः विष्णूच्छिष्टभोजिनः संसारबीजैः कल्बिषैर्मुच्यन्ते । ये त्वात्मभोजनार्थमेव पचन्ति न विष्णुपूजार्थम्, ते पापा दुराचाराः अघनिमित्तमेव भुञ्जन्त इति । तच्चोक्तम् -

"कर्मणा निरपेक्षेण विष्णवे चार्पितेन च ।
सम्यज्ज्ञानं भवेत् पुंसां देवतातृप्तिपूर्वकम् ।
निर्देशाद्भगवत्येव तृप्ताः स्युर्देवता यतः ।
तदङ्गत्वेन निर्देशात् स्वेषु ते तृप्तिमाप्नुयुः ।
तेषु तृप्तेषु देवेशे विष्णौ चोत्पद्यते परम् ।
ज्ञानं तेनैव सम्यक् च मुच्यते कर्मपीडनात् ।।" इति ।।१३।।

(रा) एवमयजतो विनिन्द्य यजतः स्तौति - **यज्ञेति** । विष्णुतदितरदेवाराधनावशिष्टभोजिनः **सन्तः** । **सर्वकिल्बिषैः** पापैः, **मुच्यन्ते** । यद्वा - वैश्वदेवादियज्ञावशिष्टभोजिनः सन्तः सर्वकिल्बिषैः -

'कण्डनी पेपिणी चुल्ली उदकुम्भी च मार्जनी ।
पञ्चसूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न विन्दति ।।[1]'

इत्युक्तपञ्चसूनाकृतदोषैर्मुच्यन्त इत्यर्थः । पुनरयजतो निन्दति - **भुञ्जत इति** । **आत्मकारणात् स्वार्थमेव** । **ये पचन्ति ते** पापाः । [2]**अघमेव** अघनिमित्तमेव **भुञ्जते** । तद्भोजनं पापहेतुरेवेत्यर्थः । इति प्रजापतिरुवाचेति इति शब्दो योज्यः ।।१३।।

[3]अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ।।१४।।

(वि) कर्म कर्तव्यमित्यत्र हेत्वन्तरमाह - अन्नादिति त्रिभिः । **अन्नाद्भूतान्युत्पद्यन्ते, अन्नं च पर्जन्यादुद्भवति, यज्ञात् पर्जन्याभिमन्यमान-**

१. व्रह्मोक्तयाज्ञवल्क्यस्मृतिः(२/७)
२. केवलाघो भवति केवलादी - इति श्रुतिः ।
३. तेजो वलं च रूपं च सत्त्वं वीर्यं धृतिर्द्युतिः ।
ज्ञानं मेधा तथाऽऽयुश्च सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ।।-इति भारते आश्वमेधिके वैष्णवधर्मपर्वणि ।

वृष्टिजनकमेघचक्रस्योत्पन्नत्वात् तत्कारणमुच्यते । मेघचक्राभिमानी च पर्जन्यः । तच्च यज्ञाद्भवति -

"अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठति ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥"[1]

इति स्मृतेश्च उभयवचनादादित्यात् समुद्राच्च वृष्ट्यङ्गीकारादविरोधः । अतश्च यज्ञात् पर्जन्योद्भवः सम्भवति । यज्ञो देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागः । 'उद्दिश्य देवतां द्रव्यत्यागो यज्ञ इतीरितः' इतिवचनात् । कर्म इतरक्रिया यज्ञांगभूता ॥१४॥

(रा) वर्णाश्रमोचितकर्मणः सर्वथा कर्तव्यत्वे स्तुत्याद्यात्मकार्थवादं चतुर्भिरुक्त्वा, अधुना जगच्चक्रप्रवर्तकत्वरूपं हेत्वन्तरं विपक्षेऽनर्थोक्त्याऽऽह - **अन्नादित्यादि** त्रिभिः श्लोकैः । **अन्नाद्भूतानि भवन्ति,** रेतोद्वारा प्राणिन उत्पद्यन्ते । पर्जन्यादित्यादन्नसम्भवः वृष्टिद्वारा अन्नस्योत्पत्तिः । **पर्जन्यो** मेघचक्राभिमानी आदित्यः **यज्ञाद्भवति** । यज्ञशब्दोऽत्राज्यादिहविःपरः । यजमानदत्तानाम् आज्यादिहविषामुपभोजनेन आदित्यस्य बलाद्युपचयान्निमित्तात्, उपचारेण 'यज्ञाद्भवति पर्जन्यः' इत्युच्यते ।

यद्वा - पर्जन्यशब्देनादित्याभिमन्यमानं मेघचक्रमेव लक्षणया वा, 'जननात् परसस्यादेः पर्जन्यो मेघसन्ततिः[2]' इति स्मृत्युक्तयोगवृत्त्या वा ग्राह्यम् । तच्च यज्ञाद्भवति । हविर्भागेन परितुष्टादादित्यादुत्पद्यते । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः' इत्यादेः । वृष्टिर्वार्षिकमेघचक्रं जायत इत्यर्थः । **यज्ञो** देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपो ज्योतिष्टोमादिः । **कर्मसमुद्भवः** तदङ्गक्रिययोत्पद्यते ॥१४॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥१५॥

---

१. मनुस्मृति ३-७६
२. नारदीये

(वि) कर्म परब्रह्मणो जायते । 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति'[1] इत्यादेः । तच्च [2]ब्रह्माक्षराख्यवेदाभिव्यङ्ग्यम् । यत एवं परम्परया यज्ञाभिव्यङ्ग्यं ब्रह्म तस्मान्नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् । तानि चाक्षराणि भूतव्यङ्ग्यानीति चक्रम् ॥१५॥

(रा) कर्म [3]**ब्रह्मोद्भवं** - परब्रह्मजन्यम् । **विद्धि** - जानीहि । **ब्रह्म** परब्रह्म **चाक्षरसमुद्भवम्**[4] अक्षरशब्दितवेदाभिव्यङ्ग्यम् । वेदेन यथावदवगतमेव ब्रह्म सत्कर्म कारयतीति भावः । तानि चाक्षराणि भूतव्यङ्ग्यानीति शेषोक्त्या चक्रं ध्येयम् । तस्मादुक्तपरम्परया यज्ञाभिव्यङ्ग्यत्वात् सर्वगतं ब्रह्म 'नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम्' इत्युच्यते । एवं च भगवतो यज्ञे प्रतिष्ठितत्वात् यज्ञानुष्ठानेन चक्रप्रवृत्तौ भूतस्थितिहेतुत्वनिमित्तसुकृतमिव भगवदभिव्यक्तिनिमित्तं च सुकृतं भवतीति भावः ॥१५॥

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥१६॥

(वि) तदेवं जगच्चक्रं यो नानुवर्तयति स तद्विनाशकत्वादघायुः । पापनिमित्तमेवायुर्यस्य सोऽघायुः । इन्द्रियाभिमानेन विषयेषु रतिमान् । मोघं व्यर्थमेव जीवति ॥१६॥

---

१. ब्र.सू.भा.

२. ब्रह्म पुनर्वेदाख्यमक्षरसमुद्भवम्, अक्षरं ब्रह्म परमात्मा समुद्भवो यस्य तदक्षरसमुद्भवं ब्रह्म वेद इत्यर्थः । यस्मात् साक्षात्परमात्माख्यादक्षरात् पुरुषनिःश्वासवत् समुद्भूतं ब्रह्म तस्मात् सर्वार्थप्रकाशकत्वात् सर्वगतम् । - इति शाङ्करभाष्यम् ।
ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् इत्यत्राक्षरशब्दनिर्दिष्टो जीवात्मा अन्नपानादिना तृप्ताक्षराधिष्ठितं शरीरं कर्मणे प्रभवतीति कर्मसाधनभूतं शरीरमक्षरसमुद्भवम् । - इति रामानुजभाष्यम् ।

३. कर्म ब्रह्मोद्भवं - ब्रह्म वेदः । स उद्भवः कारणं यस्य तत् कर्म ब्रह्मोद्भवम् । - इति शाङ्करभाष्यम् ।
कर्म च ब्रह्मोद्भवम् । अत्र च ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टं प्रकृतिपरिणामरूपं शरीरम् । 'तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते' इति ब्रह्मशब्देन प्रकृतिर्निर्दिष्टा - इति रामानुजभाष्यम् ।

४. वेदानां सृष्टिवाक्यानि भवेयुर्व्यक्त्यपेक्षया ।
अवान्तराभिमानानां देवानां वा व्यपेक्षया ॥ इति ब्रह्माण्डवचनम् -विष्णुतत्त्वनिर्णये ।

(रा) एवं पुरातनैः **प्रवर्तितं** भगवतैव वा प्राणिनामिष्टसिद्धये प्रवर्तितम् । जगच्चक्रम् । इह लोके । **यो नानुवर्तयति** कर्म न करोतीति यावत् । विश्वस्य चक्रेऽन्तर्भावात् कर्माकरणेन चक्राप्रवृत्तौ चक्रविनाशकत्वेन विश्वहन्तृत्वात् स **अघायुः** । तादर्थ्यात् ताच्छब्द्यम् । अघनिमित्तमायुर्यस्य स तथा । **इन्द्रियारामः** इन्द्रियैर्विषयेषु रतिमान् । हे **पार्थ, व्यर्थमेव जीवति** नरके मज्जतीत्यर्थः । यज्ञदानतपोरूपत्रिविधकर्मणां गृहस्थानामिव ब्रह्मचर्याद्याश्रमत्रयस्यापि विद्यादानाभयदानस्वभोक्तव्यान्नदानस्य च, तथाऽध्ययनप्रवचनध्यानादिरूपवाचिकमानसिकयज्ञस्य, तथा कृच्छ्रचान्द्रायणादितपसः सत्वेन तेषामपि चक्रप्रवर्तनसम्भवो ज्ञेयः । उक्तं हि 'वाचिको मानसो यज्ञो न्यासिनां तु विशेषतः'[1] इत्यादि ॥१६॥

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते[2] ॥१७॥

(वि) यद्येवं कर्माकरणे हानिस्तत्करणे लाभस्तर्हि परमेश्वरेऽतीव मनःसमाधानमसम्प्रज्ञातसमाधिलक्षणं न कार्यं स्यात् । तत्र कर्मलोपस्यावश्यम्भावादित्यत आह यस्त्विति। **यस्तु आत्मरतिः आत्मनस्तद्दर्शनेन रतिर्यस्य स आत्मरतिः। अत्र सर्वत्रात्मशब्दः परमात्मवाची । एवशब्देनान्यत्ररतिर्निरस्यते । सा चान्यत्रारतिः सर्वात्मनेत्याह-** आत्मतृप्त इति । **आत्मना तृप्तोऽन्यत्र सर्वात्मनाऽलम्बुद्धिमान् । न केवलमात्मरत्याख्येन सुखेन, किन्तु प्रसन्नेन परमात्मनैवेति दर्शयितुम् आत्मग्रहणम् । केनालम्बुद्धिरित्याशङ्क्य पूर्वोक्तेनात्मरत्याख्येन सुखेनेत्याह -** सन्तुष्ट इति । **सन्तोषाख्यात्मरतिः । केनाप्यजाता तादृशीत्यपेक्षायामसम्प्रज्ञातसमाधिलक्षणया परमात्मस्थित्येत्याह** आत्मन्येवेति । **तत्स्थ एव सन् सन्तुष्ट इत्यर्थः । नान्यत् किमपि सन्तोषकारणमित्यवधारणम् । ज्ञानिन एवासम्प्रज्ञातसमाधिर्भवतीति दर्शयितुं मानव इत्युक्तम् । 'मनु अवबोधने' इति स्मरणात् । तस्यासम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्यैव कार्यं न विद्यत एव । उक्तं च -**

---

१. नारदीयपुराणवचनम् - गी.ता.

२. न हरिं स्मरतः कृत्यं दग्धेन्धनहुताशवत् - इति च । -भा.ता. (७/१३/३१)

"स्थितप्रज्ञस्यापि कार्यो देहादिर्दृश्यते यदा ।
स्वधर्मो मम तुष्ट्यर्थः सा हि सर्वैरपेक्षिता ।।"[1] इति ।।१७।।

(रा) एवं 'न कर्मणामनारम्भात्' इत्यादिना 'सहयज्ञाः' इत्यादिना चोक्तदिशा कर्माकरणतत्करणयोर्हानिलाभौ चेत्, तर्हि परमेश्वरेऽसम्प्रज्ञातसमाधिरूपं मनःसमाधानमपि न कार्यं प्रसज्येत । तत्र कर्मलोपस्यावश्यकत्वादित्यत आह- **यस्त्विति** । **तु**शब्दः समाधिस्थत्वविशेषसूचकः । यस्त्वसम्प्रज्ञातसमाधिस्थः **मानवः** अपरोक्षज्ञानी । मनुतेरवण् । **आत्मरतिरेव** । अत्रात्मशब्दः सर्वोऽपि परमात्मपरः । **आत्मनि** आत्मनो वा रतिमान् दर्शनजन्यसुखवान् । परमात्मविषयकदर्शनजन्यसुखवानेव न त्वन्यत्र रतिमानित्येवकारार्थः । भगवतोऽन्यत्र रतिराहित्यं न प्रायेणेति मन्तव्यम्, किन्तु सर्वात्मनेत्याह - **आत्मतृप्त इति** । आत्मना तृप्तः परमात्मप्रसादेनैव । तदन्यत्र सर्वात्मनाऽलम्बुद्धिमानित्यर्थः । अन्यत्रालम्बुद्धिरपि भगवत्प्रसादायत्तेति भावः । किंचातिशयितं सुखं दत्वा भगवानन्यत्र सर्वात्मनाऽलम्बुद्धिम् उत्पादयतीत्यतोऽन्यत्रालम्बुद्धौ हेतुतया प्रागुक्तरत्याख्यमेव सुखमाह - **आत्मन्येव च सन्तुष्ट इति** । सम्यक् तुष्टिमान् **सन्तुष्टः** महासुखवानित्यर्थः । हेतुगर्भमिदम् । भगवद्दर्शननिमित्तकमहासुखत्त्वादन्यत्रालम्बुद्धिमानिति । भगवद्दर्शननिमित्तिकं महासुखं केन हेतुना स्यादित्यतः सन्तुष्टत्वे हेतुः - **आत्मन्येवेति** । अधिकरणसप्तमी । आत्मनि स्थित एव सन् सन्तुष्ट इति । असम्प्रज्ञातसमाधिरूपयाऽऽत्मनि स्थित्यैव सन्तुष्टो न त्वन्येन केनापीत्येवकारार्थः । अत्र **मानव** इति उक्तिरपरोक्षिण एवासम्प्रज्ञातसमाधिरिति द्योतयितुम् । यस्त्वेवंरूपः **तस्य कार्यं** कर्तव्यं सन्ध्यावन्दनादिकं किमपि कर्म । **न विद्यते** ।।१७।।

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ।।१८।।

(वि) **नन्वसम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्यापि कथं कार्याभावः । कर्मकृतिकाले त्वयाऽहमुद्बोधनीय इति कश्चित् प्रत्युक्त्वा समाहितस्तेन योगशास्त्रो-**

---

१. पञ्चरात्रवचनम् - गी.भा.

दितोपायैरुद्बोधितः कर्म करिष्यतीत्यत आह - नैवेति । तस्यासम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्य समाधिं विहाय कृतेन कर्मणाऽऽत्मरत्यधिकस्तत्समो वाऽर्थो नास्ति । मा भूद्यज्ञादिकरणार्थमुत्थानम् । नित्यनैमित्तिकाकरणे प्रत्यवायप्राप्तेस्तदर्थं तु स्यादित्यत आह - नाकृतेनेति । अकृतेन सन्ध्यावन्दनाद्यकरणेन प्रत्यवायो नास्ति । तथापि गुरुदेवतापूजाकरणाकरणयोरर्थप्रत्यवायौ स्यातामेव । अतस्तत्सन्निधिप्राप्तावुत्थानमावश्यकमेवेत्यत आह - न चेति । अस्य असम्प्रज्ञातसमाधेरुत्थितस्य । सर्वभूतेषु गुर्वादिषु अर्थस्य व्यपाश्रयः प्राप्तिः, पूजादिर्येन गुर्वादिदर्शनादिव्यापारेण भवति स व्यापारश्च कश्चिन्नास्ति । गुर्वादिपूजायाः करणमात्मरतितुल्यफलहेतुर्न भवतीत्यर्थः । एवमकरणमप्यनर्थहेतुर्न भवतीति द्रष्टव्यम् । अथवा कर्म कर्तव्यमित्यत्र युक्त्यन्तरमाह - यस्त्विति । तृप्तिसन्तोषशब्दयोः पर्यायत्वेऽपि परमात्मना तृप्तः, परमात्मनि तृप्त इति विशेषः । यद्वा -

"रतिरानन्द उद्दिष्टस्तृप्तिस्तु कृतकृत्यता ।
प्रीतिस्तु विविधः स्नेहः कर्मजो निज एव च ॥"[१]

इत्यभिधानादर्थभेदः । प्रीतिः सन्तोषः । तथाचैवंलक्षणकस्य मुक्तस्य कार्यं न विद्यत इत्यर्थः । तदुक्तम् -

"विष्णुप्रसादाद्रतिमांस्तृप्तो विष्णुप्रसादतः ।
विष्णावेवातितृप्तश्च मुक्तोऽसौ विध्यगोचरः ॥"[२]

इति । ननु 'कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैः'[३] इत्यादिलिङ्गात् मुक्तस्यापि कर्मकर्तव्यमेवेत्यत आह - नैवेति । स्वेच्छयैव करणं न फलापेक्षया विधिबद्धत्वेन वेति भावः ॥१८॥

(रा) ननु कर्मकरणाकरणयोर्लाभहानी चेत् तर्हि समाधिर्न कार्यः प्रसज्येतेति चोदिते, समाधिस्थस्य कार्यं न विद्यत इत्युत्तरं कस्मादुक्तम् । कर्म-

---

१. शब्दनिर्णयवचनम् । -गी.ता.
२. आग्नेयवचनम् । -गी.ता.; ३. महाभारतवचनम् । - म.भा.ता.नि. (२/६२)

कृतिकाले त्वयाऽहमुद्बोधनीय इति कश्चित् प्रत्युक्त्वा, समाधौ स्थितः सन् तेन य ोगशास्त्रोक्तैरुपायैरुद्बोधितः कर्म करोतीत्येवोत्तरं कुतो नोक्तमित्यत आह - **नैवेति** । **तस्या**सम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्य । समाधिं विना **इह कृतेन** यज्ञादि-कर्मणाऽऽत्मरत्याधिकस्तत्समो वा**ऽर्थः** पुमर्थो **नास्ति** । ननु यज्ञादिकरणार्थम् उत्थानाभावेऽपि नित्यनैमित्तिककर्माकरणे प्रत्यवायात् तत्करणार्थं समाधित उद्बोधनम् आवश्यकमित्यत आह - **नाकृतेनेति** । **तस्य** समाधिस्थस्य । **अकृतेन** कर्मणा सन्ध्यावन्दनादितत्तत्कालानुष्ठेयकर्माभावेन । **कश्चन** दोष इति शेषः । **नास्ति** । ननु समाधिस्थस्याल्पस्य यज्ञादेरनुष्ठाने फलाभावेऽपि सन्ध्याद्यकृतौ प्रत्यवायाभावेऽपि गुरुदेवतादिषु पूजाकरणाकरणयोरर्थप्रत्यवायौ स्यातामेव । अतस्तत्सन्निधानप्राप्तौ उद्बोधनमावश्यकमित्यत आह **न चेति** । **अस्या**सम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्य । **सर्वभूतेषु** । विषयसप्तमीयम् । **अर्थव्यपाश्रयः** अर्थस्य व्यपाश्रयः प्राप्तिः, येन दर्शनसम्भाषणपूजनादिव्यापारेण भवति सोऽ-र्थव्यपाश्रय इति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । गुर्वादिविषयकदर्शनसम्भाषणवन्दनादि-व्यापारः पुमर्थप्राप्तिहेतुभूतः समाधिस्थस्य नास्तीत्यर्थः । चशब्दः पूर्वार्धोक्त-समुच्चये । गुर्वादिविषयव्यापारेणाप्यात्मरतितुल्यं सुखं न लभ्यत इत्यभिप्रायः । एवं तत्पूजाद्यकरणमपि समाधिस्थस्य नानर्थप्राप्तिहेतुरित्युपलक्ष्यते ।

यद्वा - न केवलं चक्रप्रवर्तकत्वेन भूतस्थितिहेतुत्वात् कर्म कर्तव्यम् । किन्तु मुक्तस्यैवाकर्मत्वादमुक्तेनावश्यं कर्म कार्यमिति तस्मादित्यनेन वक्तुमकर्मत्वं मुक्तस्यैवेत्याह - **यस्त्विति** । **यस्तु मानवः** प्राप्तज्ञानफलो मुक्तः । **आत्मरतिः** आत्मना परमात्मना **रतिः** अभिव्यक्तस्वरूपानन्दो यस्य सः तथा । आत्मना परमात्मना तृप्तः कृतकृत्यः। **आत्मतृप्तः । आत्मन्येव च सन्तुष्टः** प्रीतिमान् ।

यद्वा - तृप्तिसन्तोषशब्दयोः प्रीतिरूपैकार्थत्वेऽप्यात्मना तृप्तः प्रीतिमान् आत्मन्येव च सन्तुष्टः इत्येतावताऽर्थभेदो ध्येयः । **तस्य तु** तस्यैवेति तुशब्दोऽत्र योज्यः । मुक्तस्यैव **कार्यं न विद्यते** । ननु 'कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैः' इत्युक्तेर्मुक्तस्यापि कर्म कर्तव्यमित्यत आह - **नैवेति** । प्राग्वदेवार्थः । स्वेच्छयैव करणं न विधिवद्धत्वेन । न वा फलापेक्षया । तस्यैव फलरूपत्वेन फलान्तराभावादिति भावः ॥१८॥

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥१९॥

(वि) ततः किमित्यपेक्षायां यस्मादसम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्य मुक्तस्य वा कार्यं नास्ति, तस्मादताद्दशत्वात् ज्ञान्यपि त्वं कार्यं वर्णाश्रमोचितं कर्म समाचरेत्याह - तस्मादिति । **ननु जिज्ञासोर्ज्ञानिनश्च कर्मणा प्रयोजनाभावात् कार्याभावः किं न स्यादित्यत आह** - असक्त इति । **जिज्ञासुरसक्तः कर्माचरन्नेव ज्ञानद्वारा परं ब्रह्म प्राप्नोति । ज्ञानी तु कर्माचरन् परमातिशयितमानन्दं प्राप्नोति । अतो मुक्तासम्प्रज्ञातसमाधिस्थ-व्यतिरिक्तस्य कर्मणा फलसद्भावादस्त्येव कार्यमिति भावः ॥१९॥**

(रा) तस्मादसम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्य वा मुक्तस्यैव वाऽकर्मत्वेन त्वादृशेना-वश्यं कर्मणः कर्तव्यत्वात् । **असक्तः** फलस्नेहरहितः सन् । **कार्यम्** अवश्य-कर्तव्यं **कर्म । सततं समाचर** भगवत्पूजात्वेनानुतिष्ठ । ननु मुक्तस्य कर्मणा प्रयोजनाभावात् यथा कार्याभावः । एवं मुमुक्षोरपि कर्मणा फलाभावात् कार्याभावः किं न स्यादित्यत आह - **असक्त** इति । **पूरुषः असक्तः कर्माचरन्नेव** ज्ञानद्वारा **परमाप्नोति हि** यस्मात्, तस्मात् मुक्तसमाधिस्थाभ्यामन्यस्य कर्मणा फलसत्वादस्त्येव कार्यमिति भावः ॥१९॥

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोकसङ्ग्रहमेवापि सम्पश्यन् कर्तुमर्हसि ॥२०॥

(वि) ननु ज्ञानादेव मोक्षसिद्धेः कथमसक्त आचरन्नेव परमाप्नोती-त्युक्तमित्याशङ्क्याफलार्थत्वेन विहितस्य कर्मणः कर्तव्यतायामाचारः प्रमाणमस्तीत्याह कर्मणैवेति । **कर्मणा सह कर्म कुर्वन्त एव । सिद्धिं मोक्षम् । आस्थिताः ।**

"सहैव कर्मणा सिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
ज्ञाननिष्ठा अपि ततः कार्यं वर्णाश्रमोचितम् ॥"[१]

१. गी.ता. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।

इति वचनात् । यद्वा - कर्मणा करणेन परम्परया सिद्धिम् मोक्षम्, ज्ञानम् वाऽऽस्थिता इत्यर्थः । अथवा 'तमेवं विद्वान्'[1] इत्यादिनिरवकाश श्रुत्यादिविरोधात् श्रुत्यादेर्ज्ञानाभावे मोक्षाभाव इत्येवम्परत्वात् ज्ञानप्राधान्यपरत्वाच्च, संसारनिवृत्तिसुखवृद्धिलक्षणे मोक्षे साहित्यमुपपाद्यते । एतदपेक्षयैव ज्ञानकर्मसमुच्चयवादाः । इतोऽपि कर्म कर्तव्यमित्याह - लोकसङ्ग्रहमिति । न केवलमानन्दातिशयः किन्तु लोकसङ्ग्रहणमपि प्रयोजनं सम्पश्यन् कर्म कर्तुमर्हसि । लोकसङ्ग्रहोऽज्ञजनस्य कर्मणि प्रवर्तनम् । तस्य भगवत्प्रीतिः प्रयोजनम् । तदुक्तम् -

"अज्ञानां ज्ञानदं कर्म ज्ञानिनां लोकसङ्ग्रहात् ।
अद्धैव तुष्टिदं मह्यं सा मुक्तानन्दपूर्तिदा ।।"[2] इति ।।२०।।

(रा) ननु ज्ञानादेव मोक्षसिद्धेः कथमसक्तो ह्याचरन्नेव इत्युच्यत इत्यतो मुक्तावानन्दातिशयार्थं विहितकर्मणोऽवश्यकर्तव्यतायां ज्ञानिनामाचारमपि प्रमाणयति - **कर्मणैवेति** । सहयोगे तृतीया । **जनकादयो** जनकप्रियव्रतादयो ज्ञानिनः । **कर्मणैव** कर्मसहिता एव कर्म कुर्वन्त एव । **संसिद्धिं** सम्पूर्णमोक्षम् । **आस्थिताः** प्राप्ताः । ज्ञानमात्रात् मुक्तिसिद्धावपि तत्रानन्दातिशयार्थं कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः । तृतीयायाः करणार्थत्वेऽपि कर्मणा करणेन संसिद्धिं मोक्षमाप्ता इत्यर्थः । 'लाङ्गलेन जीवामः' इतिवत् ज्ञानद्वारकत्वाभिप्रायं करणत्वमिति ।

यद्वा - **संसिद्धिं** ज्ञानम् । **कर्मणा** प्राप्ता इत्यर्थः । न केवलं ज्ञानिनामाचारात् कर्म कर्तव्यम् । किं त्वीश्वरप्रीतिद्वारा मुक्तिहेतुलोकसङ्ग्रहार्थत्वाच्च कर्म कार्यमित्याह **लोकेति** । लोकानामज्ञजनानां कर्मणि प्रवृत्तिरूपं **सङ्ग्रहमेवापि** । न केवलं ज्ञान्याचारमित्यपेरर्थः । **एवकारस्तु** तिष्ठतु तावत् कर्मकरणेऽन्यो हेतुरित्यर्थसूचकः । **सम्पश्यन् कर्म कर्तुमर्हसि** । जनस्य कर्मणि प्रवर्तनेन भगवत्प्रीतिः । तथा च मोक्षे सुखातिशय इति ज्ञेयम् । तदुक्तम् -

"अज्ञानां ज्ञानदं कर्म ज्ञानिनां लोकसङ्ग्रहात् ।
अद्धैव तुष्टिदं मह्यं सा मुक्तानन्दपूर्तिदा ।।" इति ।।२०।।

---

१. तैत्तरीय आ ३-१२ - ब्र.सू.भा. १-१-१ ; २. कृष्णसंहिता - गी.ता.

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥२१॥

(वि) कथं कर्मकरणेन लोकसङ्ग्रह इत्यत आह - यद्यदिति । श्रेष्ठो यद्यदाचरति इतरः प्राकृतजनोऽपि तत्तदेवाचरति । स श्रेष्ठो यद्वाक्यादिकं प्रमाणं कुरुते ज्ञापयति । यद्वा - यत्प्रमाणकं लौकिकं वैदिकं वा कर्म कुरुते लोकोऽपि तदेवानुसरति ॥२१॥

(रा) कथं कर्मकरणेन लोकसङ्ग्रह इत्यत आह **यद्यदिति । श्रेष्ठो** महात्मा । **यत् प्रमाणं कुरुते** यद्वाक्यादिकं प्रमाणं सदपि लोके प्रमाणत्वेनानवगतं प्रमाणतया ज्ञापयतीत्यर्थः । यद्वा - यत्प्रमाणमित्येकं पदम् । बहुव्रीहिः । यत्प्रमाणं लौकिकं वैदिकं वा कर्म कुरुते तदेव **लोकोऽनुवर्तते** अनुसरति ॥२१॥

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥२२॥

(वि) किंच प्रयोजनमात्ररहितेनापि मया केवलानुग्रहस्वभावेन लोकसङ्ग्रहार्थं कर्म क्रियते । मोक्षे आनन्दवृद्धिप्रयोजनवता ज्ञानिना तत्कर्म कर्तव्यमिति किमु वक्तव्यमित्याशयेनाह - न म इति त्रिभिः ॥ हे पार्थ मे कर्तव्यं नास्ति यतः त्रिष्वपि लोकेषु प्रागप्राप्तं पश्चात् प्राप्तव्यं किमपि नास्ति । तथापि कर्मणि वर्त एव कर्म करोम्येव ॥२२॥

(रा) किंच प्रयोजनमात्रहीनेनापि मया केवलानुग्रहेण लोकसङ्ग्रहार्थं कर्म क्रियते । मुक्तावानन्दवृद्धिप्रयोजनवता ज्ञानिना तत्कर्तव्यमिति किं वाच्यमिति भावेनाह - **न म** इत्यादि **त्रिभिः । हे पार्थ ! किञ्चन कर्तव्यं नास्ति ।** यतस्त्रिषु **लोकेषु** प्रागप्राप्तं पश्चात् प्राप्तव्यं नास्ति । तथाऽपि **कर्मणि वर्त एव** । कर्म करोम्येव ॥२२॥

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥२३॥

(वि) यदि ह्यहं जातु कदाचित् अतन्द्रितोऽनलसः कर्मणि न वर्तेयम् । कर्म न कुर्याम्, तर्हि ममैव वर्त्म मार्गं मनुष्या अनुवर्तन्ते अनुसरेयुः ॥२३॥

(रा) यदि ह्यहं जातु कदाचित् । अतन्द्रितोऽनलसः । **कर्मणि न वर्तेयं** न कर्म कुर्याम् । तर्हि **मम वर्त्म** मार्गं कर्माकरणरूपम् । **मनुष्याः सर्वशः** सर्वेऽपि । **अनुवर्तन्ते** अनुसरेयुः । मद्दृष्टान्तेन कर्म न कुर्युरित्यर्थः ॥२३॥

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥२४॥

(वि) ततश्च लोका उत्सीदेयुः कर्मलोपेन भ्रंश्येयुः, ततश्च यो वर्णसङ्करो भवेत् तस्याप्यहमेव कर्ता स्यां भवेयम् । एवमहमेव प्रजा उपहन्याम् उपहतवान् स्याम् । अतो मया कर्म क्रियते । तथा लोकसङ्ग्रहार्थं भवद्भिर्धैरपि कर्म कर्तव्यमेव । उक्तं च -

"ममैव केवलं नास्ति केनाप्यर्थस्तथाऽप्यहम् ।
कर्मकृल्लोकरक्षार्थै तस्मात् कुर्वीत मत्परः ॥"[1] इति ॥२४॥

(रा) ततः को दोप इत्यत उच्यते । **अहं चेत् कर्म न कुर्यां** तदा इमे **लोकाः । उत्सीदेयुः** नश्येयुः । कर्मलोपेन नरकं प्राप्नुयुः । किंच कर्मलोपे सति ब्रह्मक्षत्रादिवर्णविवेको न स्यात् । अतो **वर्णसङ्करस्य च कर्ता स्यां** भवेयम् । एवमहमेव **प्रजाः । उपहन्यां** हतवान् भवेयम् ॥२४॥

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो[2] यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम् ॥२५॥

(वि) नन्वज्ञेनेव ज्ञानिनाऽपि कर्म कार्यं चेद्विद्वदविद्वत्कर्मणोः को विशेष इत्यत आह - सक्ता इति । **असक्तः फलाकाङ्क्षारहितः । सक्त्यसक्तिपूर्वकत्वेन विशेष इत्यर्थः ॥२५॥**

---

१. कृष्णसंहितावचनम् । - गी.ता.

२. विदुपामपि देहमानिनां यदा न विद्यते सुखं तदा दुःखमूढानामहङ्कारिणां च किम्वित्यर्थः । -भा.ता.(११/१०/१८)

(रा) ननु अज्ञवदाग्रहेण ज्ञानिनाऽपि कर्म कार्यं चेद्विद्वदविद्वत्कर्मणोरविशेषप्रसङ्ग इत्यत आह - **सक्ता इति** । हे भारत ! **अविद्वांसो**ऽज्ञाः । **कर्मणि सक्ताः** अभिनिविष्टाः फलेच्छावन्तः सन्तः । **यथा कर्म कुर्वन्ति तथा विद्वान्** ज्ञान्यपि । **असक्तः** फलेच्छाहीनः सन् । **लोकसङ्ग्रहं चिकीर्षुः कर्म** कुर्यादित्यर्थः । सक्त्यसक्तिपूर्वकत्वेन कर्मानुष्ठानं तयोर्विशेष इति भावः ॥२५॥

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥२६॥

(वि) अयोग्यानां कर्मणि सङ्गं जनयितुमपि कर्म कर्तव्यमित्याह - न बुद्धिभेदमिति । अज्ञानां भगवत्स्वरूपमजानतां कर्मसु सक्तानाम् । बुद्धेर्भेदं विपर्यासं न जनयेत् । कर्मणः सकाशात् बुद्धिचालनं न कुर्यात् । विद्वान् कर्माण्यकुर्वन् ज्ञानमात्रनिष्ठश्चेत्, अयोग्यानामपि ज्ञानमार्गाश्रयप्रसङ्गात् तेषां ज्ञानमार्गप्रवर्तकोऽपि स्वयमेव स्यात् । तच्च निषिद्धम् । अतो विद्वान् सावधानो भूत्वा स्वयमाचरन् कर्माणि सेवयेत् । अज्ञैः कर्माणि कारयेदित्यर्थः ॥२६॥

(रा) अज्ञानां कर्मणि सक्तिं जनयितुमपि ज्ञानिना कर्म कार्यमित्याह - **न बुद्धीति** । **अज्ञानां** भगवत्स्वरूपमजानताम् । **कर्मसङ्गिनां** कर्माभिनिवेशिनाम् । **बुद्धेर्भेदं** विपर्यासम् । **न जनयेत्** कर्मानुष्ठानाद्बुद्धेश्चालनं न कुर्यात् । **विद्वान् युक्तो** भगवति मनोयोगवान् । तत्पूजात्वेनेति यावत् । **कर्म समाचरन् सर्वकर्माणि जोषयेत्** सेवयेत् । अज्ञानिति शेषः ॥२६॥

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहङ्कारविमूढात्मा [1]कर्ताऽहमिति मन्यते ॥२७॥

(वि) श्लोकद्वयार्थं श्लोकत्रयेण प्रपञ्चयति- प्रकृतेरित्यादिना ।

"क्वचित् स्वभावः प्रकृतिः क्वचिच्च त्रिगुणात्मिका ।
क्वचित् प्रकृष्टकर्तृत्वाद्भगवान् प्रकृतिर्हरिः ॥ [2]"

---

१. परमेश्वरं विना अहं त्वं कर्ता इति भ्रान्तिः । - भा.ता.

२. शब्दनिर्णयवचनम् । -गी.ता.

इत्यभिधानात् । अत्र त्रितयमपि गृह्यते । प्रकृतेर्गुणैर्विष्णोरिच्छादिभिः स्वतन्त्रैः जीवस्वभावस्योत्तममध्यमाधमस्यानुगुणैः सम्यक् मिथ्याज्ञानादिभिर्निमित्तैः सत्त्वादिभिरुपादानैः । तथा प्रकृतेः सम्बन्धिभिस्तद्विकारैस्तदुपसर्जनैर्वा देहेन्द्रियादिभिः, क्रियमाणानि सर्वाणि कर्माणि, अहं कर्ता स्वातन्त्र्येण कर्तुं शीलं ममास्तीत्यहङ्कारविमूढबुद्धिर्मन्यते ॥२७॥

(रा) ज्ञान्यज्ञानिनोः सक्ता इत्यादिश्लोकद्वयोक्तं कर्मानुष्ठानवैलक्षण्यं प्रपञ्चयति - **प्रकृतेरित्यादि** श्लोकत्रयेण । अत्र प्रकृतिशब्देन जीवस्वभावेश्वरजडप्रकृतयो ग्राह्याः । **प्रकृतेः** प्रकृष्टकृतिमत्त्वहेतुना प्रकृतिपदवाच्यस्य हरेः गुणैरिच्छाज्ञानप्रयत्नादिरूप**गुणै**र्धर्मैः स्वतन्त्रैः । तथा **प्रकृतेः** उत्तममध्यमाधमरूपजीवराशिस्वभावस्य **गुणैरनुगुणैः** तत्त्वज्ञानमिश्रज्ञानमिथ्याज्ञानादिरूपधर्मैरीशाधीनैः । तथा **प्रकृतेः** जडप्रकृतेः सम्बन्धिभिः **गुणैस्तत्कार्यभूतैः** सत्त्वरजस्तमोगुणैः, प्रकृतेर्विकारभूतैर्देहेन्द्रियान्तःकरणरूपगुणैः। **क्रियमाणानि कर्माणि** साधुकर्ममिश्रकर्मासाधुकर्माणि प्रति, **अहङ्कारविमूढात्मा** सन् **कर्ताऽहं** स्वतन्त्रकर्ताऽहमिति मन्यते । ईश्वरः स्वतन्त्रकर्ता सन् स्वज्ञानेच्छादिना स्वाधीनकर्ता त्रिविधजीवस्वभावमनुसृत्य प्रकृतिविकारजीवकरणैः प्रकृतिकार्यसत्त्वादिगुणरूपोपादानकारणेन कर्म कारयति । तत्क्रियमाणकर्मणामहमेव स्वतन्त्रकर्तेत्यात्मानमज्ञो जनो मन्यत इत्यर्थः ॥२७॥

तत्त्ववित् तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥२८॥

(वि) प्रकृतेर्गुणानां विभागस्योक्तलक्षणस्य कर्मणां विभागस्य च पराधीनकर्तृत्वादिरूपस्य च तत्त्वं जानंस्तु गुणा विष्णोरिच्छादयो गुणेषु स्वाभाविकेषु जीवस्य कामादिषु प्रेरकत्वेन वर्तन्ते । तदनुसारेण च गुणा इन्द्रियादीनि गुणेषु विषयेषु वर्तन्ते। ईश्वर एव स्वेच्छादिभिर्जीव-गुणान् निमित्तीकृत्य त्रिगुणविकारात्मकं कर्म इन्द्रियादीनां विषयैः संसर्गं च करोति । मम स्वातन्त्र्यं क्वापि नास्तीति मन्वानो न सज्जते ॥२८॥

(रा) एवमविद्वान् करोति चेत् विद्वान् कथमित्यत आह - **तत्त्वविदिति** । **गुणकर्मविभागयो** गुणानामिच्छादिभगवद्गुणानाम्, सत्त्वादिप्रकृतिगुणानाम्,

प्रकृतिविकारतया प्रकृत्युपसर्जनभूतचक्षुरादीन्द्रियशरीरमनसां चान्योन्यमुक्तविधया विभागस्य । तथा कर्म च स्वतन्त्रभगवत्कर्तृकम्, तदायत्तजीवकर्तृकम्, विकाररूपप्रकृतिकर्तृकं चेति कर्मविभागस्य । **तत्त्ववित् तु** तत्त्वज्ञानी तु । **गुणा** भगवदिच्छादयः । **गुणेषु** जीवस्वभावकर्मादिषु प्रेरकत्वेन **वर्तन्ते** । भगवदिच्छाद्यनुसारेण च गुणा इन्द्रियाणि गुणेषु शब्दादिविषयेषु वर्तन्ते । अतो जीवस्य न क्वापि स्वातन्त्र्यमि**ति मत्वा न सज्जते** । स्वात्मनः कर्तृत्वाभिमानेन संसारमग्नो न भवतीत्यर्थः ॥२८॥

प्रकृतेर्गुणसम्मूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥२९॥

(वि) प्रकृतेर्गुणैः सम्मूढाः तथा प्रकृतेर्गुणेष्विन्द्रियादिषु च सम्मूढा अभिमानिनः तत एव गुणकर्मसु विषयेषु कर्मसु च सज्जन्ते । तान्, अकृत्स्नविदः प्रकृतेर्गुणविभागज्ञानशून्यान्, मन्दान् ज्ञानेऽयोग्यान्, स्वयं कृत्स्नं समस्तान् विद्वान् न विचालयेत् । कर्मसु सङ्गं त्याजयित्वा सन्मार्गे न प्रवर्तयेदिति ।

"शब्दाद्या इन्द्रियाद्याश्च सत्त्वाद्याश्च शुभानि च ।
अप्रधानानि च गुणा निगद्यन्ते निरुक्तिगैः ॥"[१]

इत्यभिधानाद्गुणशब्दस्यानेकार्थत्वं सिद्धम् ॥२९॥

(रा) स्वात्मनः स्वतन्त्रकर्तृतां मन्यमाना अविद्वांसो ज्ञानिना बोधनीया इत्यत आह **प्रकृतेरिति । प्रकृतेः** ईश्वरस्य । इच्छादिगुणैः कर्तृभूतैः । **प्रकृते**र्जडस्य कार्यभूतसत्त्वादिगुणैर्निमितैः । **प्रकृते**र्जडस्य विकारभूतगुणेष्विन्द्रियेषु । **सम्मूढाः** ममैवैतानि करणानि इति तेपु स्वातन्त्र्याभिमानिनः । अत एव **गुणकर्मसु** गुणेषु शब्दादिविषयेपु । **सज्जन्ते** स्नेहातिशयवन्तो भवन्ति । स्वकर्मसु च सज्जन्ते । स्वातन्त्र्यभ्रमवन्तो ये **तानकृत्स्नविदः** गुणकर्मविभागाज्ञान् । **मन्दान्** अयोग्यजनान् । स्वयं **कृत्स्नवित्** ज्ञानी । **न विचालयेत्** । गुणकर्मसु सङ्गं त्याजयित्वा सन्मार्गे न प्रवर्तयेदित्यर्थः । 'शब्दाद्या इन्द्रियाद्याश्च सत्त्वाद्याश्च शुभानि च' इत्यादेर्गुणशब्दोऽनेकार्थो ध्येयः ॥२९॥

---

१. अभिधानवचनम् । - गी.ता.

[1]मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥३०॥

(वि) एवं विद्वदविद्वत्कर्मभेदमभिधाय गुणान्तरविधानपूर्वकं विदुषः कर्म विधत्ते - मयीति । आत्मानं मामधिकृत्य यच्चेतस्तदध्यात्मचेतः । सर्वाधिके परमात्मनि मयि चेत इति वा तेन । सर्वाणि कर्माणि भ्रान्त्या स्वस्मिन्नध्यारोपितानि, भगवानेव सर्वाणि कर्माणि करोति, तत्पूजेति च मय्येव संन्यस्य विसृज्य । निराशीः विष्णुभक्तिज्ञानतृप्तिव्यतिरिक्तकामरहितः । निर्ममः 'अहं करोमि', 'ममेदं कर्म' इति भावशून्यः । विगतज्वरः त्यक्तशोकश्च । भूत्वा युध्यस्व । उक्तं च -

**"नाहं कर्ता हरिः कर्ता तत्पूजा कर्म चाखिलम् ।
तथापि मत्कृता पूजा तत्प्रसादेन नान्यथा ।
तद्भक्तिस्तत्फलं मह्यं तत्प्रसादः पुनः पुनः ।
कर्मन्यासो हरावेवं विष्णोस्तृप्तिकरः सदा ॥"[2] इति ॥३०॥**

(रा) एवमद्वित्कर्मणो विद्वत्कर्मणोऽनभिमानेनानुष्ठानरूपवैलक्षण्यमुक्त्वा, इदानीं तवापि ज्ञानित्वात् तथैवानुष्ठेयं कर्मेत्याह - **मयीति । अध्यात्मचेतसा** आत्मानं परमात्मानं मामधिकृत्य स्थितमध्यात्मम्, अध्यात्मं च तत् चेतश्च तदध्यात्मचेतः, तेनेति वा । अधि अधिकम्, स चासावात्मा चाध्यात्मा । अध्यात्मनि चेतोऽध्यात्मचेतः, तेनेति वा । सर्वाधिकपरमात्मभूतमन्निष्ठमनसा । **निराशीः** विष्णुभक्तिज्ञानाद्यन्यकामरहितः । **निर्ममः** कर्मण्यहमेव स्वातन्त्र्येण करोमीति स्वतन्त्रकर्तृताऽभिमानहीनो **भूत्वा । सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य** भगवान् कृष्ण एव मयि स्थित्वा सर्वकर्माणि करोतीति ज्ञात्वा । तानि च श्रीकृष्णपूजारूपाणीति मयि समर्प्य **विगतज्वरः** त्यक्तशोकः सन् **युध्यस्वेति** । तदुक्तम् - 'नाहं कर्ता हरिः कर्ता तत्पूजा कर्म चाखिलम्' इत्यादि ॥३०॥

---

१. यस्मिन् सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो याति परं जयति सोऽच्युतः ॥ - सदाचारस्मृतिः ।

२. ब्रह्मतर्कवचनम् । - गी.ता.

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥३१॥

(वि) किं विद्वांस एव कुर्वन्तीत्येतावता मया कार्यमित्याशङ्क्य स्वोक्तकरणाकरणयोः फलमाह - ये मे इति द्वाभ्याम् । **'तेऽपि कर्मभिर्मुच्यन्ते' इत्यनेन कर्मणः पृथक्साधनत्वं नोच्यते । ये त्वेवं निवृत्तकर्माणस्तेऽपि ज्ञानद्वारा मुच्यन्ते । किमु अपरोक्षज्ञानिन इति । उक्तं च -**

"निवृत्तादीनि कर्माणि ह्यपरोक्षेशदृष्टये ।
अपरोक्षेशदृष्टिस्तु मुक्तौ किञ्चिन्न मार्गते ।
सर्वं तदन्तराधाय मुक्तये साधनं भवेत् ।
न किञ्चिदन्तराधाय निर्वाणायापरोक्षदृक्॥[1]" इति ॥३१॥

(रा) विद्वांस एवं कर्म कुर्वन्तीत्येतावता मयाऽप्युक्तविधया कार्यमिति कुत इत्यतः स्वोक्तस्य करणेऽकरणे च फलमाह - ये म इत्यादि श्लोकद्वयेन । **ये मानवाः । श्रद्धावन्तः** मद्वाक्येष्वास्तिक्यबुद्धिमन्तः । **अनसूयन्तः** कष्टे कर्मणि प्रवर्तयतीति मयि दोषदृष्टिमकुर्वन्तः सन्तः । इदं पूर्वोक्तश्लोकोक्तरीत्या कर्मानुष्ठानरूपम् । **मे मतं नित्यमनुतिष्ठन्ति तेऽपि कर्मभिर्निवृत्तकर्मभिः । मुच्यन्ते,** ज्ञानद्वारेति योज्यम् । किमुतापरोक्षज्ञानिनो मुच्यन्त इति कैमुत्यसूचनार्थोऽपिशब्दः । एतत्सूचनं च प्रासङ्गिकं ध्येयम् ॥३१॥

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥३२॥

(रा) ये तु एतन्मे **मतम् अभ्यसूयन्तः** कष्टं कर्मेति दोषदृष्टिमन्तः सन्तः । **नानुतिष्ठन्ति तान्** । **अचेतसः** विवेकशून्यान् । अत एव ज्ञातव्यसर्वज्ञानविपये **विमूढान्** विशेपेण मिथ्याज्ञानिनः । अत एव **नष्टान्** - नरकाद्यनर्थभाजो **विद्धि** जानीहि ॥३२॥

---

१. नारायणाष्टाक्षरकल्पवचनम् । -गी.ता.

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥३३॥

(वि) यदि श्रद्धयाऽसूयां विना त्वन्मतानुष्ठाने मोक्षः, अन्यथा तु अज्ञानात् मिथ्याज्ञानाच्च नाशस्तर्हि ते मतं किमिति नानुतिष्ठति लोक इत्यत आह - सदृशमिति । यद्वा - 'मन्दान् न विचालयेत्' इत्ययोग्यानां तत्त्वबोधनं न कार्यमित्युक्तम् । तत्र हेतुमाह - सदृशमिति । ज्ञानवानपि स्वस्याः प्रकृतेः रागादिस्वभावस्य सदृशमनुगुणमेव चेष्टते किमुताज्ञः । यतो भूतानि प्राणिनः प्रकृतिं स्वभावं यान्ति अनुसरन्ति । तथा चेन्द्रियाणां निग्रहो ज्ञानिभिः क्रियमाणो बहुबोधो वा किं करिष्यति ॥३३॥

(रा) यदि त्वन्मतानुष्ठाने मोक्षोऽन्यथा तु नाशः, तर्हि ते मतं किमिति लोको नानुतिष्ठतीत्यत आह - **सदृशमिति** । **प्रकृति**शब्दोऽत्रपूर्वसंस्कारार्थः सन् तत्कार्यरागद्वेषोपलक्षकः । **ज्ञानवानपि** मन्मतकरणाकरणयोरिष्टानिष्ट-ज्ञानवानपि । **स्वस्याः प्रकृतेः** स्वकीयपूर्वसंस्कारकार्यरागद्वेषयोः **सदृशमनु**-गुणमेव । **चेष्टते** कर्म करोति । किमुताज्ञ इत्यपेरर्थः । ननु मनोनिग्रहे स्वभावानुगतचेष्टोपरतिः स्यादित्यत आह - **प्रकृतिमिति** । **प्रकृतिं** स्वभावम् । **यान्ति** प्राणिनः । तत्र मनोनिग्रहः **किं करिष्यति** न किमपी-त्यर्थः । तदुक्तम् -

'बुध्वाऽप्यसौ यतो नित्यं स्वभावानुगचेष्टितः ।
स्वभावं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥'[१]

इति । यद्वा 'मन्दान् न विचालयेत्' इत्ययोग्येषु तत्त्वबोधो न कार्य इत्युक्तम् । तत्कुत इत्यत आह - **सदृशमिति** । प्रागिवार्थः । तत्त्वोपदेशेनोत्पन्न-ज्ञानवानपि स्वभावानुगुणचेष्टावानेव भवति । न तूपदेशजन्यज्ञानानुरूपचेष्टा-वानपि भवति । अतस्तत्र तत्त्वोपदेशो व्यर्थ इति भावः ॥३३॥

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत् तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥३४॥

---

१. प्रकाशसंहितावचनम् । - गी.ता.

(वि) ननु स्वभावस्य बलवत्त्वे 'मयि सर्वाणि' इति विधानं फलकथनं च व्यर्थमित्यत आह - इन्द्रियस्येति । अर्थे स्वस्वविषये परिपन्थिनौ शत्रू। रागद्वेषग्रहणं लोभमोहादेरप्युपलक्षणम् । निग्रहात् सद्यः प्रयोजनाभावेऽप्यतिप्रयत्नेन फलस्य भावित्वाच्छक्तितो निग्रहः कार्य इत्याशयः । तदुक्तम् -

"संस्कारो बलवानेव ब्रह्माद्या अपि तद्वशाः ।
तथापि सोऽन्यथाकर्तुं शक्यतेऽतिप्रयत्नतः ।।"[१]

इति । एतच्च योग्यजनविषयम् । अयोग्यानां दुःस्वभावस्य कदापि विपर्ययाभावादिति बोद्धव्यम् ।।३४।।

(रा) यदि सर्वाणि भूतानि स्वभावानुगुणमेव चेष्टन्ते निग्रहोऽकिञ्चित्करः, तर्हि 'मयि सर्वाणि' इत्यत्र इतिकर्तव्यतापूर्वं कर्मविधानं 'ये मे मतम्' इत्यादिना तस्य फलोक्तिश्च व्यर्थेत्यत आह - **इन्द्रिस्येति** । जात्येकवचनम् । इन्द्रियाणां चक्षुरादीनामर्थेषु रूपादिषु, इन्द्रियाणां **रागद्वेषौ** अनुकूले रागः प्रतिकूले द्वेषश्चेत्येवं रागद्वेषौ । **व्यवस्थितौ** अवश्यम्भाविनौ । लोभमोहमदमत्सराणामुपलक्षणम् । प्राधान्याद्वयोरेवोक्तिः । तदनुरूपा च प्राणिनां चेष्टेति निग्रहोऽकिञ्चित्करो यद्यपि, तथाऽपि **तयोः** रागद्वेषयोः रागादिषड्वर्ग**वशम्** । **न गच्छेत्** न प्राप्नुयात् । कुतः ? **हि** यस्मात् । **अस्य** श्रेयोऽर्थिनः । **तौ परिपन्थिनौ** श्रेयोविघातकौ पापहेतू च, अत इत्यर्थः । निग्रहात् सद्यःफलाभावेऽप्यतिप्रयत्नवतो भवत्येव फलमिति भावः । उक्तं हि 'संस्कारो बलवानेव' इत्यादि । एतच्च योग्यजनविषयं ध्येयम् ।।३४।।

श्रेयान् स्वधर्मो[२] विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ।।३५।।

---

१. गी.भा. उदाहृतवचनम् ।

२. सतां वृद्धिकरो धर्मस्त्वसतां ह्रासकारकः । अयं तु निश्चितो धर्मो ह्यधर्मोऽन्यो विनिश्चितः ।
हर्षः सत्सु तथाऽसत्सु धर्मो धर्मविपर्ययः । तेषां वृद्धौ तथा हानौ सर्वं ज्ञेयमशेषतः ।
एतदर्थं च धर्माणां मर्यादा वैदिकादिका । मूलधर्मविरुद्धा तु सा न ग्राह्या कथञ्चन - इति च ।।
भा.ता. (११-२-४८)
धर्मस्य चरणं श्रेयो धर्मज्ञानं सुदुष्करम् । यः सतां धारको नित्यं स धर्म इति निश्चयः ।। ....
तस्मात् सद्धारको धर्मः ...... - म.भा.ता.नि. (२७/१२३,१२३)

(वि) यद्यपि कर्म कर्तव्यम् । तथाऽप्युग्रमवर्जनीयरागद्वेषं युद्धाख्यं कर्म किमर्थं कार्यमित्यत आह - श्रेयानिति । विगुणः अङ्गहीनोऽपि । स्वधर्मः स्वनुष्ठितात् सर्वाङ्गसाकल्येन कृतात् । परधर्मादपि । श्रेयान् अधिकतरः । कुतः [१]स्वधर्मे युद्धादौ प्रवर्तमानस्य निधनमपि श्रेष्ठम् । परस्य धर्मस्तु भयावहः निषिद्धत्वादनर्थप्रापक इति ॥३५॥

(रा) 'ज्यायसी चेत्' इत्यत्रार्जुनेन कर्मैव न कार्यम् । तत्रापि नरकाद्यनर्थहेतु-रागद्वेषोपेततया घोरं युद्धाख्यं कर्म तु नैव कार्यमिति कृताक्षेपद्वयमध्ये प्राथमिको 'लोकेऽस्मिन्' इत्यादिनोत्तरितः । द्वितीयस्तु, अधुना 'युद्ध्यस्व विगतज्वरः', 'तयोर्न वशमागच्छेत्' इत्याद्युक्त्या स्मारितः सन् परिह्रियते - **श्रेयानिति । स्वधर्मः** स्ववर्णाश्रमोचितो धर्मः । **विगुणः** अङ्गहीनोऽपि । **स्वनुष्ठितात्** सर्वाङ्गसाकल्येन कृतात् । [२]**परधर्मात्** अन्यवर्णाश्रमोचितधर्मादपि । **श्रेयानधिक-तरः** । कुतः, **स्वधर्मे** युद्धादौ । **निधनमपि श्रेयः** - श्रेष्ठतरम् । **परधर्मः** - वर्णाश्रमान्तरधर्मस्तु । **भयावहः** निषिद्धत्वादनर्थप्रापको यतोऽत इत्यर्थः ॥३५॥

अर्जुन उवाच

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥३६॥

(वि) बहवः प्रवर्तका रागादय उक्ताः । तेषु बलवन्तं प्रति महान्तं यत्नं करिष्यामीति भावेन प्रसङ्गाद्रागादिषु बलवन्तं ज्ञातुमर्जुन उवाच अथ केनेति । हे **वृष्णिकुलोत्पन्न । अयं पुरुषः पापं कर्तुमनिच्छन्नपि बलान्नियोजित इव पापं चरति । स केन प्रयुक्तः प्रेरितश्चरति इति प्रश्नः । अथेत्यर्थान्तरम् । यद्वा - परमेश्वराद्देवेभ्यश्चानन्तरमित्यर्थः ।**

---

१. न जानु कामान्न भयान्न लोभाद्धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ।
धर्मो नित्यो सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥ भारते (१८/५/६३)

२. नियमाद्भुज्यते पुम्भिर्धर्माधर्मफलं मृतौ ।
कैश्चिदत्रापि भुज्येत तस्मान्नाधर्ममाचरेत् । - इति भारते ॥ भा.ता. (७-१-२०)

प्रकृतेः क्रियमाणानीत्यादिना तेषामपि प्रेरकत्वस्योक्तवात् । ईश्वरादि-व्यतिरिक्तोऽशुभप्रेरकः शत्रुरूपो मया जेतव्यो बलवान् क इत्याशयः ॥३६॥

(रा) 'तयोर्न वशमागच्छेत्' इत्यत्रातिप्रयत्नवतः पापहेत्वरिषड्वर्गजयः शक्य इत्युक्तम् । तेषु को बलवान् ? तं महाप्रयत्नेन जेष्यामीति भावेन पृच्छति - **अथेति** । मयि संन्यस्य कर्माणि, इत्यादावुक्तसेतिकर्तव्यताककर्मकर्तव्यता-रूपप्रकृतप्रमेये पापहेतुप्रश्नोऽनुपयुक्तः । तथाऽपि 'तयोर्न वशम्' इत्यर्धे कामाद्यरिषड्वर्गस्य पापहेतुत्वोक्त्या स्मारितस्तेषु प्रबलपापहेतुप्रश्नोऽयं प्रासङ्गिक इति भावेन गीताकृता प्रकृतादर्थादर्थान्तरद्योतकोऽथशब्दः प्रयुक्तः ।

यद्वा - 'प्रकृतेः क्रियमाणानि' इत्यत्रेश्वरस्य सर्वप्रेरकत्वोक्त्या तत्प्रेरकत्वस्य पार्थस्य देवत्वेन, देवानां प्रेरकत्वस्य च ज्ञाततया तत्र प्रश्नायोगात्, 'इन्द्रियस्य' इत्यत्र रागशब्दितकामाद्यरिपड्वर्गस्य प्रवर्तकत्वोक्त्या परमेश्वरात् देवजाताच्च, अथानन्तरं कामादिषट्सु बलवत्प्रश्नोऽयमिति द्योतनादानन्तर्य-वाची एवायमथशब्दः । तथा चायमर्थः - **अथ** परमेश्वराद्देवेभ्यश्चानन्तरम् । **अयं पुरुषः** पापाचारमनिच्छन्नपि **बलान्नियोजित इव पापं चरति** । स कामादिषु **केन** बलवता **प्रयुक्तः** - प्रेरितश्चरति । हे **वार्ष्णेय** - वृष्णिकुलोद्भव इति ॥३६॥

श्रीभगवानुवाच

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥३७॥

(वि) काममूलत्वात् सर्वेषां स एव बलवानिति भगवानुवाच - काम इति । **यस्त्वया पृष्टो बलवान् प्रवर्तकः स एष काम एव क्रोधोऽप्येष एव । तज्जन्यत्वात् 'कामात् क्रोधोऽभिजायते'[1] इत्युक्तत्वात् । यत्रापि गुरु-निन्दादिनिमित्तः क्रोधस्तत्रापि भक्तिनिमित्ता निन्दा कामनिमित्त एव । रजोगुणात् समुद्भवतीति रजोगुणसमुद्भवः । महदशनं भोग्यं यस्य स**

१. 'ऋते कामं न कोपाद्या जायन्ते हि कथञ्चन' इति गी.भा.

महाशनः । महान् ब्रह्महत्यादिरूपः पाप्मा यस्मादिति महापाप्मा । इह जगति । एनं कामं मोक्षविरोधित्वाद्वैरिणं विद्धि ॥३७॥

(रा) काममूलत्वात् सर्वेषां स एव बलवानित्याह - **काम एष इति । एष** त्वया पृष्टः । पुरुषस्य पापेषु बलवान् प्रवर्तक इत्यनूद्य काम इति विधीयते । **एष कामः एष क्रोधः** । 'कामात् क्रोधोऽभिजायते' इत्युक्तेः कामजत्वात् क्रोधस्य कार्यकारणयोः 'गोभिः श्रीणीत मत्सरम्'[1] इत्यादाविवाभेदोपचारेणेयमुक्तिः । स च क्रोधो रजोगुणात् समुद्भवतीति स तथा । कामनिमित्तको रजोगुणपरिणाम इत्यर्थः । क्रोध इत्युपलक्षणम् । तथा च कामनिवृत्तौ तन्मूलाः क्रोधादयः पापहेतवो निवर्तितुं शक्यन्त इति कामनिवृत्तावेवातिप्रयत्नः कार्य इति भावः । कामस्य यावदपेक्षितं दत्वा जेतव्यः स इत्यतः कामं विशिनष्टि । **महाशनः** महदशनं भोग्यं विषयो यस्य स तथा । महान् पाप्मा पापं ब्रह्महत्यादिरूपं यस्मात् स तथा । इह - ऐहिकामुष्मिकपुरुषार्थविषये । **एनं** कामम् । **वैरिणम्** । नित्यमशुभेष्वेव प्रवर्तकतया मोक्षविरोधित्वात् शत्रुभूतम् । **विद्धि** - जानीहि । कामाभिमानी कालनेमिर्ज्ञेयः ॥३७॥

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥३८॥

(वि) कथं कामो मोक्षविरोधीत्यत आह - धूमेनेति द्वाभ्याम् । यथा धूमेनाग्निरावृतः प्रकाशरूपोऽप्यन्यैर्न दृश्यते, तथेदं परमात्माख्यं वस्तु तेन कामेनावृतं स्वयं प्रकाशरूपमप्यन्यैर्न दृश्यते । यथाऽऽदर्शो मलेनावृतो मुखाद्यभिव्यक्तिहेतुर्न भवति, तथेदमन्तःकरणमावृतं जीवेश्वरा- भिव्यक्तिहेतुर्न भवति । यथोल्बेन गर्भवेष्टनेन गर्भ आवृतो व्यापाराक्षमः, तथेदं जीवस्वरूपं कामेनावृतं नेश्वरादिज्ञाने क्षममित्यर्थः ॥३८॥

(रा) अशुभप्रेरकेषु क्रोधाद्यभिमान्यसुरेषु कामः कथं बलवानित्यत आह - धूमेनेत्यादि श्लोकद्वयेन । **वह्निर्यथा धूमेनाव्रियते** तथा । **तेन** कामेन । **इदम्** उत्तम-

1. ऋग्वेद

जीवजातं किञ्चिदावृतम् । **यथा** चा**दर्शो** दर्पणो **मलेनावृतः, तथेदं** मध्यम-जीवजातं तेन कामेनाधिकमावृतम् । **यथा** च **गर्भ उल्बेन** गर्भवेष्टनचर्मणाऽऽ-**व्रियते** आच्छाद्यते, तथेदमधमजीवजातं तेन कामेनात्यन्तमावृतम् । त्रिविधस्यापि जीवजातस्य यथायोग्यं यथावत्तया परापरतत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकः काम इत्यर्थः ।

यद्वा - इदमित्यनेन ईश्वरान्तःकरणजीवाख्यं वस्तुत्रयं ग्राह्यम् । **वह्निर्यथा धूमेनाव्रियते,** तथेश्वरो जीवगतकामेनावृतः । प्रकाशरूपोऽप्यग्निर्धूमेनावृतोऽ-न्यैर्यथा न दृश्यते, तथेश्वरः स्वयं सर्वं जानन्नपि नान्यैर्ज्ञायत इत्यर्थः । **आदर्शो मलेनेवान्तःकरणं** कामेनावृतम् । यथाऽऽदर्शो मलेनावृतो मुखाद्यभिव्यक्तिहेतुर्न भवति, तथा जीवान्तःकरणं कामावृतं सदीश्वरं जीवं वा न प्रकाशयतीत्यर्थः । **यथोल्बेनावृतो गर्भ**स्तथा कामेनावृतो जीवः, उल्बेन वेष्टितो गर्भो यथा व्यापाराक्षमस्तथा जीवोऽपि कामेनावृतो नेश्वरादिज्ञाने क्षम इत्यर्थः ॥३८॥

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥३९॥

(वि) एवं ज्ञेयज्ञानकरणज्ञातृप्रतिबन्धकोक्त्या ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्ध-कत्वमुक्तम् । इदानीं कथञ्चिदुत्पन्नस्यापि शास्त्रज्ञानस्यापरोक्षज्ञान-जननसामर्थ्यं कामेन प्रतिबध्यत इत्याह - आवृतमिति । **ज्ञानिनोऽपि ज्ञानं कामेनावृतं किम्वल्पज्ञानिनः । कामरूपेण कामाख्येन । नित्य-वैरिणा । दुष्पूरेण दुःखेन हि कामः पूर्यते । नहीन्द्रादिपदं सुखेन लभ्यते । न केवलं दुष्पूरेण किं तर्हि, यद्यपीन्द्रादिपदं प्राप्तः पुनर्ब्रह्मादिपदमिच्छती-त्यलम्बुद्धिर्नास्तीत्यनलेन । उक्तं च** -

"ज्ञानस्य ब्रह्मणश्चाग्नेर्धूमो बुद्धेर्मलं तथा ।
आदर्शस्याथ जीवस्य गर्भस्योल्बो हि कामकः ॥"[१]

इति । अथवोत्तममध्यमाधमजीवानां कामाभिमान्यसुरेणावृतत्वम् । तारतम्येनेत्यत्र दृष्टान्तत्रयम् । तदुक्तम् -

---

१. गी.भा. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।

'अखिलप्रेरको विष्णुर्ब्रह्माद्यास्तदनन्तराः ।
अशुभा अशुभेष्वेव कामादेरभिमानिनः ।
तत्र कामः कालनेमिः सर्वं धूममलोल्बवत् ।
शुभमध्याधमजनं क्रमादावृत्य तिष्ठति ॥'[1] इति ॥३९॥

(रा) एवं ज्ञेयस्येश्वरादेर्ज्ञानकरणस्य मनसो ज्ञातुर्जीवस्य प्रतिबन्धकः काम इत्युक्त्या ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वमुक्तम् । इदानीं शास्त्रतो जातमपि ज्ञानं स्वकार्यापरोक्षज्ञानाय न प्रभवतीत्याह - **आवृतमिति । ज्ञानिनः** शास्त्रजनित-ज्ञानिनोऽपि । **ज्ञानं** कामावृतं भगवदपरोक्षज्ञानाय न प्रभवति । किमु गुरूपदेशमात्रजज्ञानवत इति सूचनाय **'ज्ञानिनः'** इत्युक्तम् । अन्यथा ज्ञानस्य ज्ञानिसम्बन्धाव्यभिचारात् **'ज्ञानिनः'** इत्युक्तिर्व्यर्था स्यात् । केनावृतं ज्ञानमित्यत उक्तम् - **कामरूपेणेति ।** रूप्यते - निरूप्यते अनेनेति रूपमाख्या, काम इति रूपमाख्या यस्य तेन **कामरूपेण** - कामाख्येन । **नित्यवैरिणा** सदाऽप-कारिणा । **दुष्पूरेण** दुःखेन पूरयितव्येन । न केवलं दुष्पूरः । किं **त्वनलेन** । न विद्यतेऽलं तृप्तिर्यस्य सोऽनलः । तेन । महतो भोगस्य विषयस्य प्राप्तावप्यधि-केच्छयाऽलम्बुद्धिहीनेनेत्यर्थः ॥३९॥

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥४०॥

(वि) वधार्थं तत्र शत्रोरधिष्ठानमाह - इन्द्रियाणीति । **इन्द्रियादीनि कामस्याधिष्ठानम् । एतैर्हि एष कामो ज्ञानमावृत्य देहिनं विमोहयति ॥४०॥**

(रा) यदर्थमर्जुनेन पापप्रवर्तकेषु बलवान् पृष्टोत्तरितश्च । तस्य बलवतः कामस्य शत्रोर्वधार्थमधिष्ठानमाह - **इन्द्रियाणीति । अस्य** कामाख्यशत्रोः । **इन्द्रियाणि** चक्षुरादीनि, **मनो बुद्धिश्चाधिष्ठानम्** । प्राधान्यज्ञापनाय मनोबुद्ध्योः पृथगुक्तिः । अधिष्ठानतां व्यनक्ति - **एतैरिति । एतैर्मनोबुद्धीन्द्रियैर्विषयसंसृष्टैः ।**

---

१. ब्रह्मतर्कवचनम् । -गी.ता.

एष कामाख्यशत्रुः । ज्ञानमावृत्य ज्ञानजन्म प्रतिबध्येति वा, जातमपि ज्ञानं कार्याक्षमं कृत्वेति वाऽर्थः । **देहिनं** जीवम् । **विमोहयति** ॥४०॥

तस्मात् त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥४१॥

(वि) हृताधिष्ठानस्य शत्रोर्नाश्यत्वात् कामहनने इन्द्रियनिग्रह उपाय इत्याह - तस्मादिति ॥४१॥

(रा) हि यस्मात् । हे **भरतर्षभ** । **त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य** विषयसङ्गतान्यकृत्वा, सङ्गतत्वे वा मनोबुद्ध्योर्विषयस्पर्शमकृत्वा तयोर्विषयसंस्पर्शेऽपि क्षोभमप्राप्येति वाऽर्थः । ज्ञानविज्ञानयोर्नाशनं यस्मात् **पाप्मानं** पापहेतुम् । **एनं** कामम् । **प्रजहि** - हतं कुरु । हृताधिष्ठानो हि शत्रुर्नाशयितुं शक्य इति प्रसिद्धिद्योतको **हि**शब्दः । इन्द्रियजयः कामहननोपाय इति भावः ॥४१॥

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥४२॥

(वि) शत्रुहनने आयुधरूपं ज्ञानं वक्तुं ज्ञेयमाह - इन्द्रियाणीति । शरीरादिन्द्रियाणि पराण्युत्कृष्टानि । न केवलं बुद्धेः परः, किन्तु 'अव्यक्तात् पुरुषः परः' इति श्रुत्युक्तप्रकारेणाव्यक्तादपि परः ॥४२॥

(रा) शत्रुहनने आयुधरूपं ज्ञानम् । 'एवं बुद्धेः' इत्युत्तरश्लोके वक्तुं ज्ञानविषयमाह - **इन्द्रियाणीति** । शरीरादिन्द्रियाणि **पराणि** उत्कृष्टानीत्यर्थः । 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः' इत्यध्याहारेण योजना ध्येया । तथा 'यो [१]बुद्धेः परतस्तु सः' इत्यत्र 'बुद्धेरात्मा महान् परः । महतः परम-

---

१. न केवलं बुद्धेः परः । श्रुत्युक्तप्रकारेणाव्यक्तादपि । 'अव्यक्तात् पुरुषः परः' इति श्रुतिः । न च तत्रतत्रोक्तैकदेशज्ञानमात्रेण भवति मुक्तिः । सार्वत्रिकगुणोपसंहारो हि भगवता गुणोपसंहारपादेऽभिहितः - 'आनन्दादयः प्रधानस्य' इत्यादिना। तथा चान्यत्र-
'अपौरुषेयवेदेपु विष्णुवेदेपु चैव हि ।
सर्वत्र ये गुणाः प्रोक्ताः सम्प्रदायागताश्च ये ।

व्यक्तं योऽव्यक्तात् परतस्तु सः' इत्यपि ध्येयम् । स परमात्मेत्यर्थः । [१]'इन्द्रियेभ्यः

सर्वैस्तैः सह विज्ञाय ये पश्यन्ति परं हरिम् ।
तेषामेव भवेन्मुक्तिर्नान्यथा तु कथञ्चन' इति गारुडे । तस्मादव्यक्तादपि परत्वेन ज्ञेयः । - गी.भा.

१. देहेन्द्रियप्राणधियां त्रिधैव त्वभिमानिनः ।
तत्रोत्तमा देवतास्ता सर्वदोषविवर्जिताः ।
गुणैः सर्वैः सुसम्पन्ना विरिञ्चादुत्तरोत्तरम् ।
मध्यमा गुणदोषेता असुरा अवमा मताः ।
ते सर्वे दोषसंयुक्ता आचित्तादुत्तरोत्तरम् ।
तेभ्योऽन्यो मानुषो जीवस्ताभ्यां देवासुरावपि ।
जीवाभिमानिनश्चैव त्रिविधाः सम्प्रकीर्तिताः ।
जीवमान्युत्तमो ब्रह्मा मध्यमः स्वयमेव तु ।
अधमः कलिरुद्दिष्टस्तत्र मध्यमनीचयोः ।
मृतिजन्मक्षुधादुःखप्रभृत्यखिलमेव तु ।
नोत्तमस्य तु जीवस्य देहादेश्च कथञ्चन ।
जन्मादिकृतदुःखं तु देहमान्यसुरस्य ह ।
सुस्याह्यप्ययजं दुःखमसुरेन्द्रियमानिनः ।
क्षुन्निमित्तं तु यद्दुःखं प्राणमान्यसुरस्य तत् ।
भयतर्षादिजं दुःखं मनोमान्यसुरस्य च ।
केवलं त्वान्तरं दुःखं बुद्धिमान्यसुरस्य तत् ।
नीचोऽस्मीति तु यद्दुःखमहंमान्यसुरस्य तत् ।
अतीतादिस्मृतेर्दुःखं चित्तमान्यसुरस्य च ।
जीवमान्यसुरस्य स्यात्सर्वं तत्समुदायतः ।
एवमेव सुखं देवेषूभयं मध्यमेषु च ।
असुराणामधर्मस्य वृद्ध्या सुखमपीष्यते ।
देवानां नैव केनापि दुःखं प्रीतिस्तु धर्मतः ।
अधर्मोऽपि प्रीतये स्यादसुराणामधोगतेः ।
देवानां पुण्यपापाभ्यां सुखमेवोत्तरोत्तरम् ।
तेषां दुःखादिकं किञ्चिदसुरावेशतो भवेत् ।
प्राणस्य नासुरावेश आखणाश्मसमो हि सः ।
सम्पूर्णानुग्रहाद्विष्णोः प्राणः पूर्णगुणो मतः ।

परा ह्यर्था:' इत्यादि काठकश्रुतेः । अस्यार्थस्तु -

देवेभ्य इन्द्रियात्मभ्यो ज्यायांसोऽर्थाभिमानिनः ।
सोमवित्तपसूर्याप्या अश्व्यग्नीन्द्रेन्द्रसूनवः ॥
यमो दक्षश्चेन्द्रियेशाः सौपर्णी वारुणी तथा ।
उमेति चार्थमानिन्यस्तिस्रो द्विद्व्येकदेवताः ॥
मनोभिमानिनो रुद्रवीन्द्रशेषास्त्रयोऽपि तु ।
ते श्रेष्ठा अर्थाभिमानिभ्यस्तेभ्यो बुद्धिः सरस्वती ॥
तस्या ब्रह्मा महानात्मा ततोऽव्यक्ताभिधा रमा ।
तस्यास्तु पुरुषो विष्णुः पूर्णत्वान्नैव तत्समः ॥[1]'

इत्यादि काठकभाष्यात्, तथा 'सर्वेभ्यः प्रवरा देवाः' इत्यादि तात्पर्यवाक्याच्चावसेयः ॥४२॥

एवं बुद्धेः परं[2] बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥४३॥

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायां तृतीयोऽध्यायः ॥

(वि) इदानीं ज्ञानमाह - एवमिति । आत्मानं मनः । आत्मना बुद्ध्या संस्तभ्य निश्चलं कृत्वा । दुरासदं दुःखेनाधर्षणीयं कामं जहि नाशय । 'इन्द्रियाणि पराणि' इत्यादाविन्द्रियादिदेवता विवक्ष्यन्ते । उक्तं च -

---

असुराणां सुखाद्याश्च देवावेशादुदीरिताः ।
स्वतस्तु निर्गुणाः सर्वे सर्वदोषात्मका मताः ।
विविच्यैवं जगत्सर्वं स्वात्मानं च पृथक्स्थितम् ।
सर्वतश्च पृथक्सन्तं विष्णुं सर्वोत्तमोत्तमम् ।
जानन्ति ये भागवतास्त उक्ता उत्तमोत्तमाः ॥ -इति ब्रह्मतर्के ॥ -भा.ता.११/२/४९

१. काठकभाष्यम् ३-१०;

२. बुद्धेः परम् - आत्मानम् - इति शाङ्करभाष्यम् । बुद्धेः परम् - कामम् - इति रामानुजभाष्यम्, भास्करभाष्यं च ।

"सर्वेभ्यः प्रवरा देवा इन्द्राद्या इन्द्रियात्मकाः ।
तेभ्यो मनोऽभिमानी तु रुद्रस्तस्मात् सरस्वती ।
बुद्ध्यात्मिका ततो ब्रह्मा महानात्मा परः स्मृतः ।
अव्यक्तरूपा लक्ष्मीस्तु वराऽतोऽतो हरिः स्वयम् ।
न तत्समोऽधिको वेति ह्यानुपूर्वी प्रकीर्तिता ।
यथाक्रमप्रबोधेन नाश्याः कामादिशत्रवः ।
प्राप्यते च परं स्थानं विष्णोरतुलमञ्जसा ।।"[1] इति ।

"इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था ह्यर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ।
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ।।"[2]

इति श्रुतेः। नच 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' 'रुद्रोऽहङ्कृतिरूपकः'[3] इत्यादिविरोधः।

"सर्वाभिमानिनो देवाः सर्वेऽपि ह्युत्तरोत्तरम् ।
आधिक्यं वक्तुमेतेषां पृथक् स्थानमुदीर्यते ।।"[4]

इत्यादिवचनात् ।।४३।।

।। इति श्रीमद्गीताविवृतौ श्रीविद्याधिराजकृतौ तृतीयोऽध्यायः ।।

(रा) एवं तारतम्यान्तगत्वेन ज्ञेयमुक्त्वा तज्ज्ञानमाह - **एवमिति** । एवमुक्तदिशा । **बुद्धेः** महतोऽव्यक्ताच्च । **परं बुद्ध्वा आत्मानं मनः । आत्मना** बुद्ध्या । **संस्तभ्य** निश्चलं कृत्वा । **दुरासदं** दुःखेनासादनीयम् । निवर्तनीयमिति यावत् । **कामरूपं शत्रुं जहि** हतं कुरु । हे **महाबाहो** इति ।।४३।।

।। इति श्रीमद्गीतार्थसङ्ग्रहे राघवेन्द्रयतिकृते तृतीयोध्यायः ।।

*****

१. गी.ता. उदाहृतप्रमाणवचनम् । ; २. कठोपनिषत् १/५/१०,११
३. भाग.ता.
४. ब्रह्मतर्कवचनम् । - गी.ता.; तत्त्वप्रदीपे (४-२-१)

[1]चतुर्थोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥१॥

(वि) उक्तयोर्ज्ञानकर्मणोरुभयोर्विस्तारात्मकोऽयमध्यायः । ततो बुद्धेः परस्य माहात्म्यं कर्मभेदो ज्ञानमाहात्म्यं चोच्यते । उक्तकर्मयोगे रुचि-जननाय पूर्वानुष्ठितोऽयं धर्म इति भगवानुवाच - इममिति त्रिभिः ॥१॥

(रा) पूर्वाध्याये 'नियतं कुरु कर्म त्वम्'[2] इत्यादिना किञ्चिद्विवृतस्य निवृत्तकर्मणः, तथा 'यो बुद्धेः परतस्तु सः'[3] इत्यादिना तारतम्यान्त-गत्वेनोक्तविष्णोस्तज्ज्ञानस्य च विस्तरेण निरूपणमत्राध्याये क्रियते । 'एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म'[4] इत्यतः प्राक्तनग्रन्थेन बुद्धेः परस्य विष्णोर्माहात्म्यमुच्यते । 'श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात्'[5] इत्यतः पूर्वेण निवृत्तस्य कर्मणोऽन्यस्माद्भेदः, निवृत्तकर्मण्येवोपासनया यज्ञादिरूपेण भेद इत्येवं कर्मविस्तारोक्तिः । शेषेण ज्ञानमाहात्म्योक्तिरिति विवेकः ।

'मयि सर्वाणि'[6] इत्युक्तनिवृत्तकर्मलक्षणज्ञानोपायानुष्ठानाननुष्ठानाभ्यां 'ये मे मतम्'[7] इत्यादिना अर्थानर्थयोरुक्त्या अवश्यमनुष्ठेयमित्युक्तम् । पुनस्तद-नुष्ठाने रुच्युत्पादनाय पूर्वानुष्ठितश्चायं धर्म इत्याह **इममित्यादि** त्रयेण । अव्ययफलत्वात् **अव्ययम्** । **इमं योगं** 'मयि सर्वाणि'[8] इत्यनेनोक्तं निवृत्त-कर्मलक्षणं ज्ञानोपायम् । **विवस्वते** आदित्याय । स च स्वपुत्राय **मनवे** श्राद्ध-देवाय । स च **मनुः** स्वपुत्रायेक्ष्वाकवे ॥१॥

---

१. बुद्धेः परस्य माहात्म्यं कर्मभेदो ज्ञानमाहात्म्यं चोच्यतेऽस्मिन्नध्याये -गी.भा. उक्तयोर्ज्ञानकर्मणोरुभयोर्विशेषविस्तरात्मकोऽयमध्यायः । -गी.ता.

२. गी. (३-८) ; ३. गी. (३-४२) ; ४. गी. (४-१५); ५. गी. (४-३३)

६. गी. (३-३०); ७. गी. (३-३१); ८. गी. (३-३०)

एवं [१]परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥२॥

(रा) राजानश्च ऋषयश्चेति वा **राजर्षयो** राजश्रेष्ठाः निमिप्रभृतयः, स्वपित्रि-क्ष्वाकुप्रभृतिभिः । **विदुरिति** वा । अत्र प्रवचनवेदनशब्दैः विवस्वदादीनामनुष्ठान-मप्युपलक्ष्यम् । अद्यतनानामज्ञाने कारणमाह - **स इति** । हे **परन्तप!** शत्रु-तापन । **स** च **योगः महता कालेन** । **इह** लोके । **नष्टः** अदर्शनं गतः ॥२॥

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥३॥

(रा) कुतः प्रोक्त इत्यत उक्तम् - **भक्तोऽसीत्यादि** । **इतिशब्दो** हेतौ । भक्तत्वादिहेतुना हि यः । **ते प्रोक्तोऽत एव रहस्यम् उत्तमं चेति** । **हि** यतो **रहस्यम् उत्तमं** चातो भक्तत्वात् **ते प्रोक्तः** अवश्यानुष्ठानायेति वा । 'कर्मणैव हि संसिद्धिम्'[२] इत्यत्र गृहस्थधर्मस्त्वया न त्याज्य इत्यत्र जनकादिज्ञान्याचार

---

१. 'ब्रह्मरुद्रेन्द्रसूर्याणां यद्दत्तं विष्णुना पुरा ।
पञ्चरात्रात्मकं ज्ञानं व्यासोऽदात्पाण्डवेषु तत् ।
तेषामेवावतारेषु सेनामध्येऽर्जुनाय च ।
प्रादाद्गीतेतिनिर्दिष्टं सङ्क्षेपेणायुयुत्सवे ।
यथा कुर्वन्ति कर्माणि यथा जानन्ति देवताः ।
सर्वे कार्तयुगाश्चैव नृपाश्च मनुपूर्वकाः ।
ज्ञातव्यं चैव कर्तव्यं यथा सर्वैर्मुमुक्षुभिः ।
त्रैतादित्रिषु जातैश्च गीतायां तदुदाहृतम् ।
पाण्डवाद्याः क्षेमकान्ताः करिष्यन्ति च जानते ।
तथैव तेन गीताया नास्ति शास्त्रं समं क्वचित् ।
वेदार्थपूर्वकं ज्ञेयं पञ्चरात्रं यतोऽखिलम् ।
तत्सङ्क्षेपश्च गीतेयं तस्मान्नास्याः समं क्वचित्' इति ब्रह्मवैवर्ते ॥१॥
व्यासादवाप परमात्मसुतत्त्वविद्यां धर्मात्मजोऽपि सततं भगवत्प्रपन्नः ।
ते पञ्च पाण्डुतनया मुमुदुर्नितान्तं सद्धर्मचारिण उरुक्रमशिक्षितार्थः ॥म.भा.ता.नि.१५/६

२. गी. (३-२०)

उक्तः । अत्र तु निवृत्तकर्मानुष्ठाने महदाचारः प्रमाणत्वेनोच्यत इति न तेन गतार्थत्वं शङ्क्यम् ॥३॥

अर्जुन उवाच

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥४॥

(वि) 'मयि सर्वाणि' इत्युक्तं भगवन्माहात्म्यम् आदितो ज्ञातुमर्जुन उवाच - अपरमिति । **अपरं पश्चात्तनम् । परं पूर्वकालीनम् ॥४॥**

(रा) 'मयि सर्वाणि'[1] इत्यत्र हरेः पूज्यत्वम्, अर्जुनस्य पूजकत्वमित्युक्तम् । तथा तस्यैव स्वतन्त्रकर्तृत्वमन्यस्य तदधीनकर्तृत्वमुक्तम् । एवं च पूज्यपूजकत्वादिना तत्राभिप्रेतं जीवेश्वरभेदं प्रमाणेन ज्ञातुं पृच्छति - **अपरमित्यादिना** । एवं च 'न त्वेवाहम्'[2] इत्यादिना सर्वप्रकारेणोत्पत्तिनाशराहित्यं भगवतः श्रुतवान् कथमेवम् । **अपरं** पश्चात्तनम् । **भवतो जन्मेति** पृच्छतीति चोद्यानवकाशः ॥४॥

श्रीभगवानुवाच

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
[3]तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥५॥

(वि) रूपान्तरेण मया सूर्याय प्रोक्तमित्याशयवान् भगवानुवाच बहूनीति ॥५॥

(रा) अत एव विदितप्रश्नाभिप्रायो भगवान् 'तव च' इति 'न त्वं वेत्थ' इति पराक्त्वाज्ञत्वयोरुक्तिं कृतवान् । अन्यथा 'बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि' इत्येतावता प्रश्नपरिहारात् तव च इत्याद्युक्तिर्व्यर्था स्यादिति ज्ञेयम् ॥५॥

---

१. गी. (३-३०) ; २. गी. (२-१२)

३. वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ इति च उत्तरत्र (७/२६)।

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया[1] ॥६॥

(वि) जन्मान्यतीतानि चेत् तर्हि न जननमरणराहित्यं भगवतः स्यात् । तथा च 'अविनाशि' इत्युक्तविरोधः स्यादित्यत आह - अजोऽपीति । उत्पत्तिरहितोऽपि सन्, अव्ययः आत्मा देहो यस्येत्यव्य- यात्माऽपि सन्, भूतानामीश्वरोऽपि सन् सम्भवामि । स्वरूपतो देहतश्चानादिनित्यस्य सम्भवः कथमुच्यते । व्याहतत्वात् इत्यत उक्तम् - प्रकृतिमिति । प्रकृत्या जातान् वसुदेवादीनधिष्ठाय प्रादुर्भवामि । तेन निमित्तेन प्रकृतिमधिष्ठाय प्रकृत्युपादानां भ्रान्तिमाश्रित्य सम्भवामि । भ्रमतां भ्रमति क्षितिरितिवत् सम्भूतोऽयमिति जनानां भ्रमविषयो भवामीत्यर्थः। यदि मातापितृसम्बन्धोऽङ्गीकृतः, तर्हि तन्निमित्तं दुःखादिकमपि प्रसज्येतेत्यत उक्तम् - स्वामिति । स्वकीयां भगवदधीनामित्यर्थः । कुतस्तव जीवविलक्षणं जन्मेत्यत उक्तम् - आत्ममाययेति । आत्मज्ञानेन सर्वज्ञत्वादित्यर्थः । 'केतुः केतश्चितिश्चित्तं मतिः क्रतुर्मनीषा माया'[2] इति ह्यभिधानम् । यद्वा - प्रकृतिशब्देन भ्रमनिमित्तमुक्तम् । प्रकृतिवाचिनैव मायाशब्देन भ्रान्त्युपादानमुच्यत इति भेदः । उक्तं च -

'महदादेश्च या माता श्रीर्भूमिरिति कल्पिता ।
विमोहिका च दुर्गाख्या ताभिर्विष्णुरजोऽपि हि ।
जातवत् प्रथते ह्यात्मचिद्बलान्मूढचेतसाम् ॥'[3]

इति । अथवा परप्रेरणया अवतारादिकमिति शङ्का निवार्यते । आत्ममायया स्वेच्छयेत्यर्थः ।

---

१. आत्ममायया आत्मनो मायया । न परमार्थतो लोकवत् । - इति शाङ्करभाष्यम् ।
स्वेच्छया सम्भवामि इत्यर्थः । इति रामानुजभाष्यम् ।
२. गी.भा. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।
३. गी.भा. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।

"महामायेत्यविद्येति नियतिर्मोहिनीति च ।
प्रकृतिर्वासनेत्येवं तवेच्छानन्त कथ्यते ॥"[1]

इति वचनात् । पूर्णकामस्यावतारे किं प्रयोजनमित्यत उक्तम् - प्रकृतिमिति । स्वभावमित्यर्थः । स्वस्वरूपमितिवदुपचारत्वशङ्कानिवृत्यर्थं पुनः स्वशब्दः ।

स्रष्टृत्वादिस्वभावत्वात् स्वेच्छया विष्णुरव्ययः ।
सृष्ट्यादिकं करोत्यद्धा स्वयं च बहुधा भवेत् ॥[2] इति श्रुतेः॥६॥

---

१. विष्णुतत्त्वनिर्णयोदाहृतप्रमाणवचनम् । अत्र विशेषः -
'मुख्या माया हरेः शक्तिरमुख्या प्रकृतिर्मता ।
अथामुख्यतमा चैव माया हीना प्रकीर्तिता' ॥ -भा.ता.(२/५/१२, १३)
द्वेधा वावाऽऽत्ममाया तद्रूपा तद्वशा चेति । तद्वशया संसारयति । 'स्वरूपया विमोचयत्युदास्ते । तद्वशां विमुक्तस्य इतरयैनं रमयति य एष आत्मैष आनन्दः' इति सौकारायणश्रुतिः ॥ -भा.ता.(२/८/२३)
'मुख्यतो विष्णुशक्तिर्हि मायाशब्देन भण्यते ।
उपचारतस्तु प्रकृतिर्जीवश्चैव हि भण्यते'इति च ॥ -भा.ता.(२/९/३४)
'मुख्यतो विष्णुमाहात्म्यं मायाशब्दोदितं भवेत् ।
प्रधानत्वाच्च मातृत्वान्मेयत्वं चैव तस्य हि'इति च ॥ -भा.ता. (२/९/४२)
'माया तु महिमा प्रोक्ता प्राचुर्ये तु मयड्यतः'इति पाद्मे । -भा.ता.(३/७/३९,४०)
मोहकारणभूतां तु मायेत्याहुर्मनीषिणः ।
अविद्यमानं मेत्युक्तं तज्ज्ञापयति यत् स्वयम् ।
कुत्रचिज्ज्ञानरूपं सल्लाभरूपं च भण्यते ।
मयं प्राचुर्यमुद्दिष्टं माया स्यात् प्रचुरेत्यपि ॥ इति तन्त्रनिरुक्ते । - भा.ता.(११/८/७)
'स्वतन्त्रं परमार्थाख्यं स्वतन्त्रैका हरेर्मतिः ।
सैव माया समुद्दिष्टा मुख्यतस्तत्स्वरूपिका ।
मतिमन्मतिभेदोऽपि न विष्णोः क्वचिदिष्यते ।
पारमार्थ्येन नास्त्येव तदन्यत्तद्वशं यतः।
अनाद्यनन्तकालेषु विद्यमानमपि ध्रुवम् ।
अतो मायामयं प्राहुः सर्वं तद्वशगं यतः ॥ इति मायावैभवे । -भा.ता.(११/८/७)
२. नारायणश्रुतिवचनम् । - गी.ता.

(रा) जन्मान्यतीतानि चेत् तर्हि न जननमरणराहित्यमीश्वरत्वं वा तव स्यात् । तथा च 'अविनाशि तु'[१] इत्युक्तविरोध इत्यत आह - **अजोऽपीति ।** देहतोऽप्युत्पत्तिहीनोऽपि । अव्ययोऽविनाशी आत्मा स्वरूपं देहश्च यस्य **सोऽव्ययात्मा** सन्नपि । **भूतानामीश्वरः सन्नपि सम्भवामीत्यन्वयः** । स्वरूपतो देहतश्चानादिनित्यस्य कथं जनिरित्यत उक्तम् - **प्रकृतिमधिष्ठायेति । प्रकृति-**शब्दः प्राकृतपरः । प्राकृतान् प्रकृतिजान् वसुदेवादीन् । अधिष्ठाय अनुप्रविश्य । **आत्ममायया** स्वेच्छया, स्वज्ञानेन वा । **सम्भवामि** प्रादुर्भवामि । अतो जात इति लोकस्य भ्रान्तो व्यवहार इति भावः ।

यद्वा, **स्वां** स्वकीयां मदधीनाम् । **प्रकृतिं** तमोरूपाम् । **अधिष्ठाय** आश्रित्य । **सम्भवामि** सम्भूतो जात इति भ्रमविषयो भवामि लोकस्येत्यर्थः । स्वाधीनप्रकृत्या वसुदेवादिदेहान् निर्माय, तेष्वनुप्रविश्य प्रादुर्भवकरणे किं प्रयोजनमित्यतोऽप्युक्तम् - **स्वां प्रकृतिमधिष्ठायेति** । स्वस्वभावमनुसृत्य **सम्भवामीति** । देवस्यैष स्वभाव[२] एव न प्रयोजनापेक्षेति भावः । एतेन जीव-जन्मविलक्षणजन्मवत्त्वाद्धरेः पूज्यत्वादिना जीवभेद उपपादित इति ज्ञेयम् ।।६।।

[३]यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं[४] सृजाम्यहम् ।।७।।

(वि) किंच स्वप्रयोजनाभावेऽपि दयालुतया भगवतः परप्रयोजनार्थ-मवतारादिकं युज्यत इत्यभिप्रेत्य परप्रयोजनापेक्षाकालं दर्शयन् परप्रयोजनविशेषं दर्शयति - यदेति द्वाभ्याम् ।।७।।

---

१. गी. (२-१७)
२. 'देवस्यैष स्वभावोऽयम्' इति माण्डूक्योपनिषदि (२/९)।
३. सात्त्विकेषु त्रिषु यदा त्वेकस्य प्रतिबाधनम् ।
रजस्तमोभ्यां विष्णुर्हि तदा प्रादुर्भवत्यजः ।
राजसांस्तामसान् हत्वा सात्त्विकान् वर्धष्यिति ।। इति स्कान्दे । भा.ता. २/१०/४२
४. आत्मानं ज्ञानिनं वा । 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्(गी. ७/१८)' इत्युक्तेः ।

(रा) किंच स्वप्रयोजनाभावेऽपि लोकापेक्षितधर्माधर्मस्थापनोत्सादनाद्यर्थमवतार इति सम्भवकालोक्तिपूर्वकमाह - यदेत्यादि श्लोकद्वयेन ॥७॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥८॥

(वि) 'युगे युगे' इति । धर्महान्यधर्मवृद्धिकाल इत्यर्थः । स्वभावादेव जन्मना परित्राणादि भगवान् करोति नाशक्त्येति द्रष्टव्यम्[1] ॥८॥

(रा) [2]युगे युग[3] इति । धर्महान्यधर्मवृद्धिकाल इत्यर्थः । अवतारं विना साधुपरित्राणादिसम्भवेऽपि लीलयैवावतारद्वारा परित्राणादिकं स्वभावादेव तस्येति ज्ञेयम् ॥८॥

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥९॥

(वि) एवं स्वस्य स्वभावादेवावतारादिव्यापारमुक्त्वा तज्ज्ञानफलमाह - जन्मेति । एवमुक्तप्रकारेण । दिव्यमलौकिकम् । मे [4]जन्म कर्म च ।

---

१. सतां सुखविवृद्ध्यर्थमसतां पीडनं हरेः । यावच्चासुरदुःखं स्यात् तावद्देवसुखं भवेत् ।
तत्रापि तारतम्येन ब्रह्मणोऽभ्यधिकं सुखम् । यावत् क्षीणं तमस्तावत् प्रकाशस्य तु वर्धनम् ।
सर्वस्माच्च कलेः पीडा ब्रह्मणोऽभ्यधिकं सुखम् ।
तस्मात् सतां रक्षणाय सर्वकर्म हरेः स्मृतम् ॥ इति ब्रह्मतर्के । भा.ता. (१०/४/२२)

२. न जन्मनैव परित्राणादिकं कार्यमिति नियमः ।
तथापि लीलया स्वभावेन च यथेष्टचारी । - इत्यादि गीताभाष्ये (४/८)॥

३. स्वयमेव स्वरूपाणि मत्स्यकूर्मादिकान्यजः ।
स्वात्मन्येवेच्छया सृष्ट्वा तैर्देवादीन् प्रपात्यसौ ॥
संयच्छत्यसुरान् विष्णुः कल्पे कल्पे जगत्प्रभुः ।
तिरोहितं स्वरूपं च प्रकाशयति शाश्वतः ॥ इति भागवततन्त्रे । भा.ता. (२-६-३८)

४. पृथङ् मुक्त्युक्तिः सर्वज्ञाननियमदर्शनार्थम् । न तु तावन्मात्रेण मुक्तिरित्युक्तम् ।
'वेदाद्युक्तं तु सर्वं यो ज्ञात्वोपास्ते सदा हि माम् ।
तस्यैव दर्शनपथं यामि नान्यस्य कस्यचित् ॥' इत्युक्तेश्च महाकौर्मे ।
अत्रोक्तस्यैतज्ज्ञात्वैव जन्म नैतीति गतिः इतरवाक्यानां नान्या गतिः 'नान्यस्य कस्यचित्'

तत्त्वतो वेत्ति यः स देहं त्यक्त्वा पुनर्जन्म नैति न प्राप्नोति । किन्तु मामेति । एकदेशज्ञानेन मुक्तिवचनं योग्यगुणज्ञानोपलक्षणार्थम् ।

'येषां गुणानां ज्ञानेन मुक्तिरुक्ता पृथक् पृथक् ।
वेदेषु चेतिहासेषु सा तु तेषां समुच्चयात्'[1] ॥९॥

(रा) एवं स्वभावादेवावतारादिस्वव्यापारमुक्त्वा तज्ज्ञानफलमाह - **जन्मेति** । **एवम्** उक्तप्रकारेण । **दिव्यम्** अलौकिकम् । **मे जन्म कर्म च तत्त्वतो** यथावत्तया । **यो वेत्ति स** ज्ञानी । **देहं त्यक्त्वा पुनर्जन्म । नैति** न प्राप्नोति । किन्तु **मामेति** । अत्र जन्मकर्मरूपैकदेशज्ञानेन मुक्त्युक्तिर्योग्यगुण-ज्ञानोपलक्षणार्था ज्ञेया ॥९॥

वीतरागभयक्रोधा [2]मन्मया मामुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता [3]मद्भावमागताः[4] ॥१०॥

(वि) जन्मकर्मादिज्ञानश्रद्धाया उत्पादनार्थं सन्ति च तथा मुक्ता इत्याह - वीतेति । **मन्मयाः मत्प्रचुराः । सर्वत्र मां विना किञ्चिदपश्यन्तः । मामुपाश्रिताः सन्तः स्वयोग्योपासनाविषयगुणविशिष्टभगवज्ज्ञानाख्येनैव तपसा पूताः । दग्धकर्माणः मयि भावं सायुज्यादिलक्षणां स्थितिमापुः ॥१०॥**

(रा) एवं ज्ञात्वा मुक्ताः सन्ति किमित्यतः सन्तीत्याह - **वीतरागेति ।** तज्ज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वं कुत इत्यतो वाऽऽह- **वीतेति ।** अपगतरागभयक्रोधाः ।

इति विशेषणात् । 'तत्त्वतः' इति विशेषणाच्च सर्वज्ञानमापतति। यत्रैवं भवति तत्र तत्त्वत इति विशेषणेन न विरोधः । उक्तं च-
एकं च तत्त्वतो ज्ञातुं विना सर्वज्ञतां नरः ।
न समर्थो महेन्द्रोऽपि तस्मात् सर्वत्र जिज्ञसेत् ॥ इति स्कान्दे । - गी.भा.

१. ब्रह्मवैवर्तवचनम् । - गी.ता.
२. ईश्वराभेददर्शिनः - इति शाङ्करभाष्ये ।
३. स्वतो मनःस्थितिर्विष्णौ ब्रह्मभाव उदाहृतः - इति ब्रह्माण्डे ॥ - भा.ता. (१-१-२६)
४. मद्भावम् ईश्वरभावम् - इति शाङ्करभाष्ये ।

मन्मयाः मत्प्रधानाः । अहमेव प्रधान इति जानन्त इति यावत् । यद्वा - **मन्मया** मत्प्रचुराः । मामेव सर्वभूतेषु सत्ताप्रतीत्यादिप्रदं जानन्त इति यावत् । **मामुपाश्रिताः** मदेकशरणाः । **बहवो ज्ञानाख्यतपसा** ज्ञानेन, तपसा चेति वा । **पूताः** दग्धकर्माणः । **मद्भावं** मयि सायुज्यलक्षणं भावं स्थितिम् । **आगताः** प्राप्ताः ॥१०॥

[१]ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥११॥

(वि) त्रैविद्यानामपि मोक्षसद्भावात् को विशेषः त्वामुपाश्रितानामित्यत आह - यथेति । ये यथा मामुपासते तांस्तथैव तदनुसारिफलदानरूपेणाहं भजामि । अतो मम सेवानुसारेण फलदत्वात् । सेवायाश्च वैषम्यान्न ज्ञानिनां त्रैविद्यानां च फलसाम्यमिति भावः । त्रैविद्यानामन्यदेवतायाजित्वात् कथमुच्यते मां प्रपद्यन्त इत्यत आह - ममेति ॥११॥

(रा) ननु सामान्यतो विष्णुं सर्वोत्तमं ज्ञात्वा, अन्यदेवताः पितॄंश्च इष्ट्वाऽन्ते तत्कर्म विष्णौ समर्पयन्ति ये त्रैविद्याः । तेषामपि मोक्षश्चेत् को विशेषस्त्वामुपाश्रितानामित्यतो, न ज्ञानिनां त्रैविद्यानां च फलसाम्यम् । तत्तत्सेवानुसारेणैव मोक्षस्वर्गरूपभिन्नफलदानात्, सेवायाश्च वैषम्यादितो न वैषम्यादिदोष इति भावेनाह - **ये यथेति** । ये ज्ञानिनः त्रैविद्या वा । **यथा** येन प्रकारेण मोक्षेच्छया मद्यजनप्रकारेण, स्वर्गादीच्छया अन्यदेवतायजनप्रकारेण । **मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव** तत्तद्भजनानुसारेण । **अहं भजामि** मोक्षस्वर्गफलदानेन सेवे । न गुणभावेनेत्यर्थः । फलतारतम्यहेतुरयम् । ज्ञानिभ्यः त्रैविद्यानां सेवायां विशेषः किंप्रकार इत्यत आह - **ममेति । हे पार्थ ! सर्वशः** सर्वे ज्ञानिनः त्रैविद्याश्च । **मनुष्या मम वर्त्मानुवर्तन्ते** । मम मत्कर्मकर्तृत्वात् तद्यागीयहविरादिभोक्तृत्वात् मम वर्त्मानुवर्तिन एव सर्व इत्यर्थः ॥

---

१. 'यादृशो भावितस्त्वीशस्तादृशो जीव आभवेत्' - इति तन्त्रसारे । -भा.ता.(३-१०-११)
'यथा यथा विष्णुपरश्चिदात्मा तथा तथा ह्यस्य गतिः परत्र' । -म.भा.ता.नि.(११-१७२)

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥१२॥

(वि) अन्यदेवता यजन्तोऽपि कर्मणां सिद्धिं काङ्क्षन्तोऽपि मम वर्त्मानुवर्तन्त इत्यर्थः । कर्मफलकाङ्क्षित्वेऽपि कुतस्त्वन्मार्गानुवर्तनमित्यत आह क्षिप्रं हीति । **यस्मात् कर्मजा सिद्धिः क्षिप्रं भवति तस्मान्मम वर्त्मानुवर्तन्त इति बोद्धव्यम् । मद्वर्त्माननुवर्तने च कर्मफलं न स्यादिति । तदुक्तम् -**

"अन्यदैवतपूजाऽपि यस्मिन्नन्ते समर्पिता ।
स्वर्गादिफलहेतुः स्यान्नान्यथा तं भजेद्धरिम् ॥[1]" इति ॥१२॥

(रा) एतावान् विशेषः । अहमेव सर्वयज्ञानां भोक्ता प्रेरकश्च । तदेतज्ज्ञात्वा भागवताः निष्कामाः मामेव यजन्ते । त्रैविद्यास्ते तत्तत्त्वमजानानाः **कर्मणां सिद्धिं काङ्क्षन्तः**, अन्यदेवता **इह यजन्त** इति । ननु 'मम वर्त्मानुवर्तन्ते' इति यत्सर्वकर्मकर्तृत्वं सर्वकर्मभोक्तृत्वं चोक्तम्, तत्र सर्वकर्मकर्तृत्वं जीवानामस्वातन्त्र्यदर्शनात् सिद्धम् । यज्ञादिभोक्तृत्वं कुतो मानात् ज्ञेयमित्यत आह - **क्षिप्रं हीति । यस्मात् मानुषे लोके कर्मजा सिद्धिः** कर्मजं फलम् । **क्षिप्रं** शीघ्रं **भवति** । तस्मान्मम **वर्त्मानुवर्तन्ते** । सर्वयज्ञभोक्तेति यावत् । भगवतः सर्वयज्ञभोक्तृत्वादेव तत्फलमिह यजमानस्य क्षिप्रमुपलभ्यते । नान्यथा । 'तस्मात् ते धनसनयः'[2], 'फलमत उपपत्तेः'[3] इति श्रुतिसूत्रादिना हरेरेव फलदातृत्वादिति भावः ।

यद्वा - त्रैविद्यानामन्यदेवतायाजित्वात् कथमुच्यते मां प्रपद्यन्त इत्यतः **इह लोके ।** अन्यदेवता **यजन्तः**, यज्ञकर्मणां **सिद्धिं काङ्क्षन्तः**, **सर्वशो** मनुष्यास्त्रैविद्या अन्ते मयि तत्कर्मसमर्पणेन **मम वर्त्मानुवर्तन्ते** वैष्णवमार्गमेव अनुसृता भवन्ति । कुत एतत् । **हि** यस्मात् । **कर्मजा सिद्धिः** । इह **लोके क्षिप्रं भवति** अत इति । अन्यथा तन्न स्यादिति भावः ॥१२॥

---

१. आग्नेयवचनम् । - गी.ता.

२. छां १-७-६; धनसनयः - धनलाभवन्तः - इति प्रमेयदीपिका ।

३. ब्र.सू. (२-२-३९)

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥१३॥

(वि) **भगवद्भजनं विना कुतो न तत्फलमित्यतस्तस्य पितृत्वादिना विशिष्टत्वात् तत्त्यागेनान्यदेवता यजन्तः कथं महाफलभाजो भवेयु-रित्याशयेनाह** - चातुर्वर्ण्यमिति । **राजससात्त्विकेषु सात्त्विको ब्राह्मणः । सत्त्वमधिकं यतो रजसस्तद्वान् क्षत्रियः । समसत्त्वरजोवान् वैश्यः । रजोऽपेक्षयाधिकतमोवान् शूद्रः । चतुर्वर्णसमुदायः । सात्त्विको ब्राह्मणः । सात्त्विकराजसः क्षत्रियः । राजसतामसो वैश्यः । तामसः शूद्रः -**

"सत्त्वसत्त्वाधिकरजो रजोभिस्तमसा तथा ।
वर्णा विभक्ताश्चत्वारः सात्त्विका एव वैष्णवाः ॥"[१]

इति गुणविभागः । कर्मविभागः 'शमो दमः'[२] इत्यादिना वक्ष्यते । यथा भवान् सर्वकर्ता एवं भवतोऽप्यन्यः कर्ताऽस्ति किमित्यपेक्षायामाह तस्येति । **तस्य चातुर्वर्ण्यस्य कर्तारम् । जीववत् तवापि कर्मलेपः स्यादित्यतः कर्मलेपाभावं वक्तुं हेतुं तावदाह** - तस्येति । **कर्तारमपि मां ज ीवविलक्षणकर्तृत्वादकर्तारं विद्धि । उक्तं च -**

"अप्रयत्नात् स्वतन्त्रत्वात् फलानां च विवर्जनात् ।
क्रियायां च स्वरूपत्वादकर्तेति च तं विदुः ॥"[३] इति ॥१३॥

(रा) भगवद्भजनं विना कुतो न फलमित्यतो वा, ज्ञानिनामिव त्रैविद्यानामपि कुतो न महाफलमित्यतो वा, तस्य पितृत्वात् पितरं परित्यज्यान्यदेवतायाजिनां फलप्राप्तिरेव नास्ति, कुतो महाफलप्राप्तिरिति भावेनाह - **चातुर्वर्ण्यमिति** । चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । 'चतुर्वर्णादिभ्यः स्वार्थ उपसङ्ख्यानम्'[४] इत्युक्तेः स्वार्थे ष्यञ् ।

---

१. गी.ता. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।
२. गी. (१८-४२)
३. भा.ता. (१/३/३५)
४. वार्त्तिकम् ।

यद्वा - चतुर्णां वर्णानां समूहश्चातुर्वर्ण्यम् । 'विचित्रा हि तद्धितगतिः' इति समूहार्थे ष्यञ् । **गुणकर्मविभागशः** सत्त्वादिगुणविभागेन कर्मविभागेन च चातुर्वर्ण्यं चतुवर्णसङ्घो **मया सृष्टः** । जनाः सात्त्विकसात्त्विका राजस-सात्त्विकास्तामससात्त्विकाश्चेति त्रिविधाः । तत्र राजससात्त्विकानामत्र ग्रहणम् । 'राजसास्तु नरास्तत्र विप्राः'[1] इत्यष्टादशतात्पर्योक्तेः । 'सात्त्विको ब्राह्मणः'[2] इत्याद्येतद्भाष्योक्तेश्च । तथा च अतिसत्त्वाधिकरजोगुणयुक्ताः ब्राह्मणाः। किञ्चित् सत्त्वाधिकरजोगुणयुक्ताः क्षत्रियाः । तमोऽपेक्षयाऽधिकं समसत्त्वं यद्रजस्तद्युक्ता वैश्याः । रजोऽपेक्षयाऽधिकतम उपेताः, तमोपेक्षया-ऽधिकसत्त्वोपेताश्च शूद्रा इति गुणविभागकृतो ब्राह्मणादिवर्णः । ब्राह्मणादि-योग्यकर्मविभागस्तु अष्टादशाध्याये 'शमो दमः'[3] इत्यादिश्लोकत्रयेण वक्ष्यते ।

ननु यथा भवान् सर्वस्य कर्ता तथा तवाप्यन्यः कर्ताऽस्ति किमित्यत आह - **तस्येति** । **तस्य** चातुर्वर्ण्यस्य । **अव्ययं कर्तारं मां विद्धि** । तथाऽ-**कर्तारमपि** कर्त्रन्तरहीनमपि । **विद्धि** मेऽन्यः कर्ता नास्तीत्यपि विद्धीत्यर्थः ।

यद्वा - यदि त्वया चत्वारो वर्णाः सृष्टाः । तर्हि कर्तृत्वाज्जीववत् तवापि कर्मलेपः स्यादित्यतः कर्मलेपाभावं 'न माम्' इत्यादिना लेपाभावे हेतुं ताव-दाह - **तस्येति** । **तस्य कर्तारमपि** । **मां** जीवविलक्षणम् । अकर्तृत्वात् **अकर्तारं** कर्तृत्वहीनम् । **विद्धीति** ॥१३॥

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥१४॥

(वि) ततः **किमित्यत आह** - न मामिति । **इतश्च न लिम्पतीत्याह** - न माम् इति । **स्पृहाऽभिनिवेशः । इच्छामात्रं त्वस्ति । तदुक्तम्** -

'आकाङ्क्षन्नपि देवोऽसौ नेच्छते लोकवत् परः ।
न ह्याग्रहस्तस्य विष्णोर्ज्ञानं कामो हि तस्य तु ॥'[4]

---

१. गी.ता. (१८-४१);
२. गी.भा. (४/१३) ; ३. गी. (१८-४२) ;
४. गी.भा. उदाहृतप्रमाणवचनम् (४/१४)

इति । यस्यालिप्तत्वं जानन्नपि सर्वकर्मलेपान्मुच्यते, 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति' इति किं वर्णनीयमित्याशयेनाह - इतीति । **प्रकरणात् सिद्धेऽपि पुनर्मामिति विशेषणं जीवाभेदनिवृत्त्यर्थम् ॥१४॥**

(रा) ततः किमित्यत आह - **न मामिति** । जीवविलक्षणक्रियावत्त्वेनाकर्तृत्वात् । **मां कर्माणि न लिम्पन्ति** । किंच जीवानां कर्मलेपेऽभिनिवेशो हेतुः, नच मेऽसावस्तीत्याह - **न मे कर्मफले स्पृहेति** । फलप्राप्तिपर्यन्तं मनोविक्षेपशब्दितोऽभिनिवेशः **कर्मफले मे नास्ति** । अतोऽपि न लिम्पन्ति कर्माणीत्यर्थः । कैमुत्येनापि स्वस्य कर्मालेपमाह - **इतीति** । कर्मलेपो मे नास्ति तत्फले स्पृहाऽपि नेत्येवं **मां योऽभिजानाति सोऽपि कर्मभिर्न बध्यते** । किम्वहमिति । 'इति योऽभिजानाति' इति वाच्ये 'माम्' इति पुनर्वचनं स्वस्य ईश्वराभेदाभिप्रायेण । स्वात्मानमुद्दिश्य 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति' इत्यादि यो जानाति इति जीवाभेदप्रतीतिनिरासाय । मां योऽभिजानाति न स्वात्मानमिति ॥१४॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात् त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥१५॥

(वि) एवं ज्ञात्वा यदि ज्ञानी कर्मभिर्न बध्यते तर्हि ममापि ज्ञानित्वेन कर्मबन्धाभावात् कथं कर्मविधानमित्याशङ्क्य ज्ञानिनामप्यधिकमोक्षाकाङ्क्षायां कर्मकरणे आचारोऽप्यस्तीत्याह - एवमिति । **पूर्वतरं ततोऽपि पूर्वैः कृतत्वेन पूर्वभावीत्यर्थः ॥१५॥**

(रा) यदि ज्ञानी कर्मभिर्न बध्यते तर्हि ममापि ज्ञानित्वात् कर्मबन्धाभावरूपमुक्तिसत्वात् कथं कर्मविधानमित्यतो ज्ञानिनामप्यधिकमोक्षाकाङ्क्षया कर्मकरणे आचारोऽप्यस्तीत्याह - **एवमिति** । प्राक् जनकादीनां विवस्वदादीनां च विद्यमानमपि ज्ञानित्वं भगवतो न विवक्षितम् । अत्र तु विवक्षितमिति न तेन पौनरुक्त्यं शङ्क्यम् । **पूर्वैर्मुमुक्षुभिः** । 'आकेः तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु[1]' इति तत्साधुकारिण्युप्रत्ययः । अधिकमोक्षेच्छावद्भिः । **एवम्** उक्त-

१. पा.सू. ३/२/१३४

प्रकारेण । हरिं ज्ञात्वाऽपि कर्म कृतम् । तस्मात् त्वमपि पूर्वैः कृतं पूर्वतरं ततोऽपि पूर्वभावि । कर्म कुर्विति ॥१५॥

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः[१] ।
तत् ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१६॥

(वि) 'कर्म कुरु' इत्युक्तम् । तस्य कर्मणो जिज्ञासाजननार्थं दुर्विज्ञेयत्वं वदन् प्रकर्षेण वक्तुं प्रतिजानीते - किं कर्मेति । **अकर्मशब्देन कर्माभावो विरुद्धकर्म चोच्यते । अकर्मादिकं हेयत्वेन ज्ञेयम् । अत उपादेयत्वेन कर्मणः प्राधान्यात् 'तत् ते कर्म' इत्याह । यद्वा - 'ते कर्म' इत्यत्र अकर्मेति पदच्छेदः । अशुभात् कर्मबन्धनात् ॥१६॥**

(रा) 'कुरु' इति कर्तव्यतयोक्तकर्मस्वरूपं वक्तुं तत्र जिज्ञासाजननाय कर्मणो दुर्ज्ञेयत्वमाह - **किमिति** । अकर्मपदेन कर्माभावो विरुद्धकर्म च ग्राह्यम् । **अत्र** कर्मविषये । **कवयोऽपि मोहिताः** विभ्रमवन्तः । तर्हि किं तत्स्वरूपं ब्रूहीत्यत आह - **तदिति** । **तस्मात्** कवीनामपि मोहविषयत्वादिति वा, यत्कर्तव्यत्वादि-नोक्तं तत्कर्मेति वा । **ते** जिज्ञासवे । **प्रवक्ष्यामि । यज्ज्ञात्वाऽशुभात्** कर्मबन्धात् । **मोक्ष्यसे** तत् कर्मेति वा । 'कर्म प्रवक्ष्यामि' इत्यकर्मविकर्मणोरप्युप लक्षणम् । अनुष्ठेयतया प्राधान्यात् 'कर्म' इत्येवोक्तम् । यद्वा - ते**ऽकर्म** इत्यत्राका रप्रश्लेषेणाकर्मेत्यपि पदच्छेदो ज्ञेयः ॥१६॥

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥१७॥

(वि) न केवलं 'तज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसे', अपि तु ज्ञात्वैवेत्याशयेनाह - कर्मण इति । **पूर्वश्लोकात् कर्माकर्मग्रहणमनुवर्तते । कर्मादिपदाध्याहारो वा । कर्मणो विविच्य विकर्मादि बोद्धव्यम् । विकर्मणो विविच्य कर्मादिव बोद्धव्यम् । अकर्मणश्च विविच्य कर्मादि बोद्धव्यमित्यर्थः । अथवा -**

---

१. मुह्यन्ति यं सूरयः (भाग. १/१/१) इतिवत् ज्ञेयम् ।

प्रतिज्ञातं कर्मादिस्वरूपमनेनोच्यते । 'कर्मणः' इत्यादौ ण हि पृथक्पदं द्रष्टव्यम् । असमानपदस्य रेफोत्तरस्य नस्य णत्वम् । 'ब्रह्माण इन्द्रोपयाहि' इत्यादौ दृष्टम् । ततश्च कर्मादिकमस्मदीयमस्मदधीनमेवेति बोद्धव्यमित्यर्थः । 'नः' इति बहुवचनेन जीवाधीनत्वं निवारयति । एकस्य बोद्धुरबोद्धृत्वादीश्वरवद्बहुरूपत्वादमुख्यत्वादिति । न च शापादिना कवयोऽप्यत्र मोहिताः, अशक्यं तज्ज्ञातुमित्याह - गहनेति ॥१७॥

(रा) कर्मादिस्वरूपज्ञानमावश्यकमिति भावेनाह **कर्मणो हीति** । पूर्वस्मात् कर्माकर्मपदयोरनुवृत्तिः । **कर्मणः** सकाशादकर्म कर्माकरणं विरुद्धकर्म च विविच्य **बोद्धव्यम्** । **विकर्मणो** निषिद्धकर्मणश्च **कर्माकर्म** च विविच्य **बोद्धव्यम्** । अकार्मणश्च कर्म विकर्म च विविच्य बोद्धव्यम् । कुत इत्यत आह - **गहनेति** । पूर्वत्र दुर्ज्ञेयत्वोक्तावपि तच्छापादिप्रबलनिमित्तं न भवति । किन्तु स्वभावत एवेति वक्तुम् 'गहना कर्मणो गतिः' इति पुनर्वचनम् ।

यद्वा, 'कर्म प्रवक्ष्यामि' इति प्रतिज्ञातं कर्मादिस्वरूपमाह **कर्मणो हीति** । अत्र 'कर्म नः' इति 'विकर्म नः' इति 'अकर्म नः' इति पदविभागः । 'ब्रह्मण इन्द्रोपयाहि विद्वान्' इत्यत्र ब्रह्मण इत्यस्येव भिन्नपदस्यापि न इत्यस्य रेफोत्तरस्य णत्वं ध्येयम् । तेन 'रषाभ्यां नो णः समानपदे[1]' इत्युक्तावपि छान्दसं णत्वमत्र ध्येयम् । **कर्म नो मत्तो** भवतीति । **विकर्म अकर्म च नो मत्तो** भवतीत्येवं योजना । कर्मादिस्वरूपं न स्वतन्त्रम्, किन्तु भगवदधीनं बोद्धव्यमित्यर्थः । 'नः' इति बहुवचनं बहुरूपत्वात् । एवं रूपेण कर्मस्वरूपज्ञानं दुःशकमित्याह - **गहनेति** । एतच्च श्रोतुरधिकादरजननायोक्तम् ॥१७॥

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥

(वि) कर्मादिस्वरूपं प्रपञ्चयन्नेव तद्बोधं स्तौति - कर्मणीति । **यः कर्मणि क्रियमाणे सति । अकर्म विष्णोरेव कर्म सदाऽहं चित्प्रतिबिम्बः**

---

१. पा.सू. (८-४-१) ;

स्वातन्त्र्येण न किञ्चित् करोमीति स्वस्य कर्माभावं पश्येत् । अकर्मणि सुप्त्यादावकरणावस्थायां कर्म परमेश्वरः सर्वदा सर्वसृष्ट्यादि करोतीति परमेश्वरस्य कर्म यः पश्येत् । अथवा - कर इति शब्दः कर्मवाची । सोऽस्मिन् विषयीकारित्वेन प्रतिष्ठित इति कर्म जीवः । तद्वि- परीतत्वादकर्मेश्वरः ।

"करोऽस्मिन् मीयत इति कर्म जीव उदाहृतः ।
विधिशब्देनामितत्वादकर्म भगवान् हरिः ॥"[1]

इति वचनात् । ततश्च कर्मणि । जीवे अस्वातन्त्र्यादकर्म कर्माभावं यः पश्येत् । अकर्मणि विष्णौ स्वातन्त्र्यात् कर्म यः पश्येदित्यर्थः । अनेन भगवतः परानपेक्षया कर्तृत्वं जीवस्य तदधीनकर्तृत्वं च ज्ञात्वा तदर्थत्वेन वर्णाश्रमविहितानुष्ठानं कर्म, तदकरणमकर्म, तद्विपरीतकरणं विकर्मेत्युक्तं भवति । एवं यः पश्यति स बुद्धिमान् ज्ञानी स एव योगेन युक्तः । सर्वाकरणात् स एव कृत्स्नकर्मकृत् । स्वयोग्यकृत्स्नकर्मफलस्य मोक्षस्य नियतत्वात् ॥१८॥

(रा) कर्मादिस्वरूपं प्रपञ्चयंस्तद्बोधं स्तौति - **कर्मणीति** । वर्णाश्रमो- चितकर्मणि क्रियमाणे सति, **अकर्म** कर्माभावं स्वस्य **यः पश्येत्** । भगवानेव कर्ता नाहं स्वतन्त्रः, किन्तु तदधीनकर्तृशक्तिकः सन् करोमीति यः पश्येदि- त्यर्थः । **अकर्मणि** जीवकर्तृककर्मकरणहीने सुप्त्यादौ । जीवस्य कर्माकरणा- वस्थायामिति यावत् । **कर्म** यः पश्येत् । जीवव्यापारस्य भावे, अभावे च सदा भगवानेव महदादि स्वप्नादौ गजादि करोतीति पश्येदित्यर्थः । अनेन हरेः परानपेक्षया कर्तृत्वं स्वस्य तदधीनकर्तृत्वं ज्ञात्वा वर्णाश्रमविहितानुष्ठानं कर्मेत्युक्तं भवति । एतेन कर्माकरणमकर्म, निषिद्धं कर्म विकर्मेत्युक्तप्रायम् । कर्मादिबोधं स्तौति - **स इति** । य एवं पश्येत् **स बुद्धिमान्** ज्ञानी । प्रशंसायां मतुप् । **स एव युक्तः** ज्ञानोपायवान् । **स एव कृत्स्नकर्मकृत्** । स्वयोग्यकृत्स्नकर्मफलस्य ज्ञानस्य मोक्षस्य प्राप्तप्रायत्वादिति भावः ।

---

१. गी.ता.निर्णयोद्धृतनारदीयवचनम् (४/१८)

यद्वा - करश्शब्दः सकारान्तः कर्मविधिवाची, तेन मीयते विषयीक्रियते इति कर्म । उपपदस्य टिलोपो मातेः कनिन् प्रत्ययः । 'करोऽस्मिन् मीयत इति कर्म जीव उदाहृतः' इति निर्वचनात् । विधिबद्धत्वात् कर्मशब्दार्थो जीवः । कर्मविधेस्तत्फलस्य चाभावादकर्मपदेनेश्वरो ग्राह्यः । तथा च - **कर्मणि** विधि-बद्धे जीवे । अस्वातन्त्र्याद्धेतोः **अकर्म** कर्माभावम् । **यः पश्येत्** । तथा**ऽकर्मणि** विष्णौ । **कर्म** यः पश्येत् सर्वकर्मकर्तृत्वात् तदीयमेव सर्वकर्मेति पश्येत् । **स बुद्धिमान्** ज्ञानीत्येवं प्राग्वदेव स्तुतिपरताऽर्थस्य ध्येया ॥१८॥

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥१९॥

(वि) न केवलं कर्तृत्वाभिमानत्यागेनैव कृत्स्नकर्मकर्तृत्वादि, अपि तु कामादित्यागेनापि भाव्यमित्याह - यस्येत्यादि **श्लोकपञ्चकेन । समारम्भाः आरभ्यमाणानि कर्माणि । कामः फलासङ्गः । सङ्कल्पः कर्मसङ्गः । ताभ्यां वर्जिताः । अत एव ज्ञानाग्निदग्धकर्माणम् ॥१९॥**

(रा) न केवलं कर्तृत्वाभिमानत्यागेन वर्णाश्रमोचितकृत्स्नकर्मकृत्त्वम् । किन्तु कामादिपरित्यागेनापि भाव्यमिति भावेन कर्मस्वरूपमेव प्रपञ्चयति - **यस्येत्यादिश्लोकपञ्चकेन** । **यस्य** पुंसः । **सर्वे समारम्भाः** सर्वे कर्मोपक्रमाः । **कामसङ्कल्पवर्जिताः** । कामः फलेच्छा । अनेनेदं स्वर्गादि साधयिष्यामीति सङ्कल्पः । ताभ्यां हीनाः । **तं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं** हरेरेव स्वतन्त्रकर्तृत्वं ज्ञात्वा पश्चात् स्वस्य स्वातन्त्र्येण कर्माभावज्ञानित्वं ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वं तादृशम् । **बुधाः** ज्ञानिनः । **पण्डितं** तत्त्वज्ञानिनम् । **आहुः** ॥१९॥

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो(ऽ)निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः ॥२०॥

(वि) न च कामसङ्कल्पाभावेनालं फले आसङ्गं स्नेहं च त्यक्त्वा । ज्ञानस्वरूपं पुनरप्याह - नित्यतृप्त इति । **नित्यतृप्तनिराश्रयेश्वरसरूपोऽस्मीति ज्ञानवान् । अनिराश्रयो वा भगवदाश्रयत्वात् ॥२०॥**

(रा) कामसङ्कल्पवर्जितत्वमात्रेण न कर्मस्वरूपं पूर्णम् । किन्तु कर्मफलस्नेहत्यागेनापि भाव्यमित्यत आह - **त्यक्त्वेति** । कर्मणि फले चासङ्गं स्नेहं च **त्यक्त्वा** । **नित्यतृप्तो निराश्रयः** नित्यतृप्तनिराश्रयभगवत्सरूपोऽस्मीति ज्ञानवान् । **कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि स नैव किञ्चित् करोति** । स्वातन्त्र्याभावात् । **अनिराश्रय** इति वा पदविभागः । भगवदाश्रयत्वादनिराश्रय इत्यर्थः ॥२०॥

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन् नाप्नोति किल्बिषम् ॥२१॥

(वि) कामादित्यागोपायमाह - निराशीरिति । **आत्मा मनः** । **यत-चित्तमना भूत्वा** । **निराशीः त्यक्तसर्वपरिग्रहश्च भवति** । **परिग्रहत्यागोऽनभिमानम्** । **तथाह्युक्तम्** -

'सुसुखं बत जीवामि यस्य मे नास्ति किञ्चन ।
मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दह्यति किञ्चन ॥"

इति । **ननूक्तोपायेन यस्त्यक्तकामादिः सर्वकर्मण्यभितः सर्वतः प्रवृत्तौ नैव किञ्चित्करोतीत्येतद्विरुद्धमित्याशङ्क्य तस्याभिप्रायमाह** नाप्नोति किल्बिषमिति । **कर्मफलसङ्गाभावात् तन्निबन्धनदोषराहित्यमेव सेन्द्रियशरीरनिर्वर्त्यकर्मकारिणोऽकर्तृत्वमिति भावः ॥२१॥**

(रा) कामसङ्कल्पादित्यागोपायमाह - **निराशीरिति** । आत्मा मनः । यतौ नियतौ चित्तात्मानौ यस्य स **यतचित्तात्मा** भूत्वा । **निराशीः निष्कामः** । **त्यक्तसर्वपरिग्रहश्च** भवतीत्यर्थः । मनोनिग्रहेणैव कामादित्याग इति भावः । परिग्रहत्यागो नाम देहेन्द्रियादि परिग्रहे अभिमानत्यागो ज्ञेयः । **केवलं शारीरं** शरीरयात्रार्थम् ।

यद्वा - **केवलं** कामादिरहितम् । **शारीरं** शरीरेन्द्रियादिकरणकम् । **कर्म कुर्वन् किल्बिषं** कर्मबन्धम् । **नाप्नोति** । 'नैव किञ्चित्करोति' इति प्रागुक्तस्य कर्मणां मिथ्यात्वादिति विपरीतभ्रमस्य निरासाय 'नाप्नोति किल्बिषम्' इति तदभिप्रायोऽत्र गौण्या वृत्त्या वर्णितः ॥२१॥

यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबद्ध्यते ॥२२॥

(वि) कामाद्यहङ्कारत्यागाद्युपायभूतयतचित्तात्मवतो लक्षणमाह [1]**यदृच्छेति । कथं द्वन्द्वातीतत्वमित्यत आह - सम इति ॥२२॥**

(रा) यतचित्तात्मा कीदृश इत्यतस्तस्य लक्षणमाह - **यदृच्छेति** । अप्रयत्नलब्धेन तृप्तिमान् । सुखदुःखलाभालाभादिद्वन्द्वान्यतीतो **द्वन्द्वातीतः** । [2]**विमत्सरः** स्वानधीनत्वनिमित्तमनःखेदहीनः । द्वन्द्वातीतत्वं किं प्रकारमिति जिज्ञासायां तद्विवृणोति - **सम** इत्यादिना । सिद्ध्यसिद्ध्योरुत्सेकानुत्सेकहीनत्वरूपसमत्वमेव द्वन्द्वातीतत्वमित्यर्थः । एवंविधः **कर्म कृत्वाऽपि** तेन **न निबध्यत** इति । यदृच्छालाभसन्तुष्टत्वादिकं यतचित्तात्मनो लक्षणमित्युक्तं भवति ॥२२॥

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥२३॥

(वि) उपसंहरति - गतसङ्गस्येति । गतसङ्गस्य फलस्नेहरहितस्य । स्वातन्त्र्याभिमानाच्छरीराभिमानाद्वा मुक्तस्य । मुक्तसदृशस्य वा । ज्ञानावस्थितचेतसः परमेश्वरज्ञाननिष्ठचितस्य । यज्ञाय भगवते । आचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते बन्धकं न भवति । उक्तं च -

"एवं नृणां क्रिया योगाः सर्वे संसृतिहेतवः ।
त एवात्मविनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः परे ॥"[3] इति ॥२३॥

(रा) विक्षिप्य प्रागुक्तं पिण्डीकृत्य दर्शयति - **गतसङ्गस्येति । गतसङ्गस्य** फलस्नेहरहितस्य । **मुक्तस्य** देहाद्यभिमानहीनस्य । स्वातन्त्र्याभिमानहीनस्येति वा । **ज्ञानावस्थितचेतसः** विष्णुज्ञानेऽभिनिविष्टचित्तस्य । **यज्ञाय** विष्णवे, तत्प्रीत्यर्थम् । **कर्माचरतः** कुर्वतः । **कर्म प्रविलीयते** बन्धकं न भवतीत्यर्थः ।

---

१. यत्रान्यहेत्वभावः स्यादीश्वरेच्छादिना विना ।
तदिच्छा हि यदृच्छा स्यादतस्तत्र यदृच्छया - इति ब्रह्मतर्के भा.ता. (२-५-२१)

२. अप्रीतिर्मद्वशो नायमिति मत्सर ईरितः - इति नाममहोदधौ भा.ता. (१-१८-२९)
निर्मत्सराणां सताम् - इति भागवते (१/१/२)।

३. भाग. १/५/३४

'यस्य' इत्यादिना यत्कामादिविवर्जनमुक्तं तत् 'गतसङ्गस्य' इत्यनेन, 'त्यक्त-सर्वपरिग्रहः' इत्येतत् 'मुक्तस्य' इत्यनेन, 'कर्मण्यकर्म' इति 'नित्यतृप्तः' इति च 'ज्ञानावस्थितचेतसः' इत्यनेन पिण्डीकृत्य प्रदर्शितं ध्येयम् ॥२३॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥२४॥

(वि) कीदृशं परमेश्वरज्ञानम्, कथं वाऽभिमानत्यागः, किं यज्ञार्थ-मित्यत आह - ब्रह्मार्पणमिति । अर्प्यतेऽनेनेत्यर्पणं जुह्वादि, ब्रह्म, हविर्ब्रह्म, ब्रह्मण्येवाग्नौ ब्रह्मणा कर्त्रा हुतम् । तेन ब्रह्मैव गन्तव्यं प्राप्यं समाधिना सह कर्मापि ब्रह्मेत्यर्थः । तदधीनत्वेन [1]सर्वं ब्रह्मेत्युच्यते । न तु तत्स्वरूपत्वेन । तदुक्तम् -

"त्वदधीनं यतः सर्वमतः सर्वो भवानिति ।
वदन्ति मुनयः सर्वे न तु सर्वस्वरूपतः ॥"[2]

इति । अथवा, ब्रह्मण्यर्पणं, ब्रह्मणो हविः, ब्रह्मणोऽग्नौ, ब्रह्मणः कर्म, समाधिना सह समाधिरपि तदधीन इत्यर्थः । अनेन सर्वस्य ब्रह्माधीनत्वेन ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यज्ञानं भगवज्ज्ञानं स्वस्यास्वातन्त्र्यज्ञानम्, अभिमान-त्यागः ब्रह्मार्पणं यज्ञार्थत्वमित्युक्तं भवति ॥२४॥

(रा) एवं 'तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि' इति प्रतिज्ञातं कर्मस्वरूपं सङ्क्षेपविस्ताराभ्यां प्रतिपाद्य 'गतसङ्गस्य' इत्यनेनोपसंहृत्य, अधुना ज्ञानावस्थितचेतस्त्वं स्पष्टयति - **ब्रह्मेति** । अर्प्यते समर्प्यतेऽनेनेति **अर्पणं** दर्वीपिठरादि । अर्पणहविरग्नीनां ब्रह्माभेद उच्यते । ब्रह्म च तदर्पणं चेत्यादिव्युत्पत्तेः । तथा समाधिना सह सहितं कर्म चाग्निहोत्रादि ब्रह्मेति कर्मसमाध्योरपि । तथा **ब्रह्मणा हुतमि**त्यत्रापि

---

१. सर्वमेतद्ब्रह्मेत्युच्यते, तदधीनसत्ताप्रतीतित्वात् न तु तत्स्वरूपत्वात् । - इति गी.ता. 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म इति श्रुतिरपि एतमेवार्थं द्रढयति । वासुदेवः सर्वम्(७/१९) इति उत्तरत्र ।।'; 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः'(११/४०) इति स्वयमेव वक्ष्यति हि ।

२. पाद्मवचनम् । - गी.भा.

प्रायपाठाद्ब्रह्मैव हुतमिति होमस्यापि ब्रह्माभेदः । स तु, अर्पणादिसत्ताप्रतीत्यादेर्ब्रह्माधीनत्वाभिप्रायेण । 'त्वदधीनं यतः सर्वमतः सर्वो मतो भवान्' इत्यादेः। 'इति मां योऽभिजानाति' इति श्लोकान्ते शेषः । 'तेनैव ब्रह्म गन्तव्यम्' इत्यन्वयः । एतेन ज्ञानावस्थितचेतःपदोक्तं परमेश्वरज्ञानमेवंरूपमिति स्पष्टीकृतं भवति ।

यद्वा - **ब्रह्मणा हुतमिति** असामानाधिकरण्यनिर्देशप्रायपाठात्, ब्रह्मणि **अर्पणम्**, ब्रह्मणो **हविः**, ब्रह्मणोऽग्नौ, ब्रह्मणः कर्म **ब्रह्मकर्म**, न केवलं कर्ममात्रं ब्रह्मणः किन्तु **समाधिना** सहितं कर्म ब्रह्मण इत्यर्थः । अर्पणादिकं सर्वं तत्स्वामिकमिति यो जानाति **तेन** ब्रह्म **गन्तव्यमिति** योजना । एतेन प्राङ्मुक्तपदेनोक्तस्वातन्त्र्याभिमानत्यागः कर्माङ्गमुक्तः स कुत्र कार्यः । त्यक्तस्वातन्त्र्याभिमानं च, वस्तु किमधीनं ज्ञेयम्, यज्ञायेत्युक्तयज्ञार्थत्वं च किमिति शङ्कात्रयं निरस्तम् । हविरादौ स्वातन्त्र्याभिमानत्यागब्रह्माधीनत्वयोर्विष्ण्वर्पणमेव यज्ञार्थत्वमित्यस्य चात्र प्रतीतेरिति ॥२४॥

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥२५॥

(वि) एतत्प्रपञ्चनपूर्वकमाश्रमचतुष्टयस्यापि यज्ञोऽस्तीति ज्ञापयितुं यज्ञभेदानाह - दैवमित्यादिना । दैवं भगवन्तम् । यज्ञमिति क्रियाविशेषणम् । भगवदुपासनमेव यतीनां यज्ञ इत्यर्थः । यद्वा - स्वरूपमेवानन्दादि हविः स्वयमेवाग्निर्भगवान् भुङ्क्ते इति यज्ञः । यज्ञं सन्तं विष्णुमुपासते विष्णुरेव यज्ञः । तस्य तथोपासनं यज्ञकरणमित्युक्तं भवति । उक्तं च -

"तेनैव तं पूजयेद्वा विहितैर्वाऽन्यसाधनैः ।
स एव विष्णोर्यज्ञः स्यान्मानसो वा सबाह्यकः ॥"[१]

इति । ब्रह्मण्यग्नौ यज्ञं भगवन्तं प्रसिद्धेन यज्ञेनोपजुह्वति । 'यथा दध्ना जुहोति' इत्यत्र दधिप्रक्षेपेण होमनिष्पत्तिस्तथाऽत्रापि यत्रार्पणेनेत्यर्थः ।

---

१. ब्रह्मवैवर्तवचनम् । - गी.ता.

यद्वा - क्रियायज्ञं यज्ञेन विष्णुना हेतुना सर्वं तदधीनमिति ज्ञात्वा समर्पयन्ति ॥२५॥

(रा) पूर्वं भगवदधीनकर्तृत्वानुसन्धानपूर्वं तत्प्रीत्युद्देशेन वर्णाश्रम-विहितानुष्ठानं कर्मेति सामान्यतः कर्मस्वरूपमुक्तम् । तद्यज्ञादिभेदभिन्नमित्याह - **दैवमिति** । **दैवं** विष्णुम् । **यज्ञं** यथा भवति तथाऽऽ**परे** केचन । **योगिनो** यतयः। **पर्युपासते** । यज्ञपदमत्रोपासनरूपक्रियाविशेषणम् । दैवमेवेत्येवकारोऽपि क्रिययैवान्वेति । भगवदुपासनमेव यज्ञतयाऽनुतिष्ठन्ति केचिद्यतय इत्यर्थः । एतेन 'अयज्ञस्य' इत्यादिना यज्ञादिहीनस्य 'नायं लोकोऽस्ति' इति वक्ष्यमाणतया यत्याश्रमविलोपप्रसङ्ग इति शङ्का निरस्ता । तेषामपि भगवदुपासना-रूपयज्ञसत्वादिति ।

यद्वा - **दैवं** यज्ञमिति सामानाधिकरण्यम् । यज्ञरूपं भगवन्तं **योगिनः पर्युपासते** यज्ञत्वेनोपासते । तेषां तथोपासनमेव यज्ञ इति भावः । भगवतः स्वानन्दरूपहविर्भोक्तृत्वात् स्वस्यैवाग्निरूपत्वाच्चेति ज्ञेयम् । **ब्रह्माग्नौ** ब्रह्माख्याग्नौ । **यज्ञेन** अग्निहोत्रादियज्ञेन । **यज्ञं** भगवन्तं प्रति **जुह्वति** ।

यद्वा - **ब्रह्माग्नौ** यज्ञमग्निहोत्रादिकम् । **यज्ञेनैव** यज्ञनामकेन भगवता निमित्तेन । **जुह्वति** समर्पयन्ति । सर्वं यज्ञनामकविष्ण्वधीनं ज्ञात्वा स्वस्य स्वातन्त्र्याभिमानत्यागेन कृतं कर्म विष्णौ समर्पयन्तीति यावत् । 'यज्ञेनैव' इत्यग्रे सर्वत्रान्वेति ॥२५॥

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।
शब्दादीन् [१]विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥२६॥

(वि)तत्पूजात्वेन प्रत्याहारात् श्रोत्रादिनिग्रहं कुर्वन्ति । तत्पूजात्वेन विषयान् भुञ्जते ॥२६॥

(रा) अन्ये योगिनः । **श्रोत्रादीनि** ज्ञानेन्द्रियाणि । **संयमाग्निषु जुह्वति** । भगवत्पूजात्वेनेन्द्रियनियमनं कुर्वन्ति । प्रत्याहारादिना सर्वं यज्ञाख्यहर्यधीनं, न

१. प्राज्ञः सुहृच्चन्दसारवित्तो विचित्रमाल्याभरणैरुपेतः । म.भा.ता.नि.-१९/६२

क्वचिदपि स्वातन्त्र्यमिति ज्ञात्वेत्यर्थः । एतदपि ब्रह्मार्पणरूपमेव विवक्षितम् । एवमग्रेऽपि । अत एव वक्ष्यति 'एवं बहुविधा यज्ञाः' इति ज्ञेयम् । **अन्ये** योगिनः । **शब्दादीन्** शब्दस्पर्शरूपरसगन्धान् । **विषयान्** श्रोत्रादीन् । इन्द्रियाख्याग्निषु **जुह्वति** । यज्ञेनैव यज्ञाधीनं ज्ञात्वा स्वस्वातन्त्र्याभिमान-त्यागेन भगवत्पूजात्वेन विषयान् भुञ्जत इत्यर्थः ॥२६॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥२७॥

(वि) तत्पूजात्वेनैवेन्द्रियादिव्यापारान् । आत्मनो मनसः । आत्म-संयमाख्यो योग उपायः स एवाग्निस्तस्मिन् जुह्वति । विष्णवधीनत्वज्ञानं सर्वत्रावश्यकम् ॥

(रा) अपरे योगिनः । **सर्वाणीन्द्रियकर्माणि** वाक्पाणिपादपायूपस्थरूप-कर्मेन्द्रियव्यापारान् । तथा **प्राणकर्माणि** प्राणापानादिव्यापारांश्च । **आत्म-संयमयोगाग्नौ** जुह्वति । आत्मनो मनसो यः संयमः स एव योग उपायः । स एवाग्निः । **ज्ञानदीपिते** तत्र । **जुह्वति** यज्ञेनैव भगवदधीनताज्ञानपूर्वं स्वातन्त्र्याभिमानत्यागेन मनो निगृह्य कर्मेन्द्रियादिव्यापारान् भगवत्पूजात्वेन नियच्छन्तीत्यर्थः ॥२७॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥२८॥

(वि) द्रव्यं जुह्वतीति द्रव्ययज्ञाः । तपः परमेश्वरार्पणबुध्या तत्र जुह्वतीति तपोयज्ञाः । एवं योगयज्ञाः, स्वाध्याययज्ञाः ज्ञानयज्ञाश्च । यतयः प्रयतमानाः । सम्यक् शितं तीक्ष्णं व्रतं येषां ते संशितव्रताः ॥२८॥

(रा) अपरे द्रव्ययज्ञाः द्रव्यस्य याजकाः । कर्त्रर्थोऽयं यज्ञशब्दः । **तपोयज्ञाः** कृच्छ्रचान्द्रायणादितपो हर्यर्पणबुद्ध्या हरौ जुह्वतीति तपोयज्ञाः । भगव-त्पूजात्वेन ध्यानं कुर्वन्तीति **योगयज्ञाः** । विष्णुपूजात्वेन स्वाध्यायमधीयत इति

स्वाध्याययज्ञाः । 'यज्ञेनैव' इति सर्वत्रान्वेतीत्युक्तम् । तदर्थः प्राग्वत् । **ज्ञानयज्ञाः** भगवत्पूजात्वेन श्रवणादि कुर्वन्तीति । **संशितव्रताः** तीक्ष्णव्रताः । **यतयो** यत्नशीलाः ॥२८॥

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥२९॥

(वि) **अपरे** प्राणनियमनतत्पराः । **प्राणापानगती रुद्ध्वा** । **प्राणमपाने**[१] **जुह्वति** । **अपानं** च **प्राणे** । कुम्भकस्था एव भवन्तीत्यर्थः ॥२९॥

(रा) **अपरे** [२]**प्राणायामपरायणाः**[३] **प्राणापानगती रुद्ध्वा** निरुद्ध्य । **अपाने प्राणं जुह्वति** तत्र प्रवेशयन्ति । **प्राणे** चापानं **जुह्वति** कुम्भकस्था एवेत्यर्थः ॥२९॥

अपरे नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु जुह्वति ।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥३०॥

---

१. प्राणमपाने तं व्याने । समानोदानौ तेषु' इति । - भा.ता. (१-१५-११)

२. प्राणायामो रेचयित्वा पूरयित्वा च कुम्भके ।
तारैस्त्रिद्वादशावृत्तैर्द्व्येकद्वादशकेन वा ।
तत्तन्मन्त्रेण वा कार्यो गायत्र्या दशतारकैः । - तन्त्रसारसङ्ग्रहे (२/४,५)
द्विगुणोत्तरं रेचकादि षोडशादिक्रमेण तु ।
मात्राणां ह्रस्ववर्णस्य कालो मात्रेति शब्द्यते ।
क्रमेणैवाभ्यसेन्मात्रावृद्धिमेकाग्रधीः पुनः ।
रेचयित्वा दक्षिणतः पूरयित्वा च वामतः ।
कुम्भकश्च सुषुम्नायां विष्णुं वायुं च संस्मरेत् । - तन्त्रसारसङ्ग्रहे (४/१०८,१०९)

३. उपास्य वायुं प्रथमं वायौ सुष्वपरोक्षिते ।
अनुज्ञातस्ततस्तद्वं तत्र तत्र हरिं स्मरेत् ।
कृत्वाऽपरोक्षं तं चापि काले काले स्मरेत् पुनः ।
अभीष्टकार्यसिद्धिः स्यात् तस्य नास्त्यत्र संशयः ।
अकामो यदि वायुं च ध्यात्वा दृष्ट्वा हरिं तथा ।
न किञ्चित् कामयेत् पश्चात् स क्षिप्रं मुक्तिमेष्यति ॥ भा.ता. (११-१५-३२)

(वि) नियताहारत्वेनेन्द्रियेषु तद्वृत्तिसङ्कोचात् प्राणान् प्राणेषु जुह्वति । 'यदस्याल्पाशनं तेन प्राणाः प्राणेषु वै हुताः'[1] इति वचनात् । 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः'[2] इत्यादिश्रुत्युक्तप्रकारेण अवराणामिन्द्रियदेवताना-मुत्तमेन्द्रियदेवतानियतत्वचिन्तनं तु, इन्द्रियाणामिन्द्रियेषु होमः । अस्मिन् पक्षे नियताहारा इति पृथग्यज्ञो ज्ञातव्यः । एवं यज्ञभेदान् ज्ञात्वा अनुतिष्ठतां फलमाह - सर्वेऽपीति ॥३०॥

(रा) अपरे नियताहाराः सन्तः, **प्राणान्** इन्द्रियाणि श्रोत्रादीन्द्रियवृत्तीः । **प्राणेषु** इन्द्रियेषु । **जुह्वति** सङ्कुचितवृत्तीन् प्राणान् कुर्वन्ति । नियताहारत्वेने-न्द्रियाणां शक्तिह्रासादिति भावः । यद्वा - **प्राणान्** वागादीन्द्रियदेवान् मनःप्रभृ-त्युत्तमदेवताधीनान् ध्यायन्तीत्यर्थः[3] । अस्मिन् पक्षे भगवत्पूजात्वेन नियताहारः

---

१. गी.भा. उदाहृतप्रमाणवचनम्

२. कठ. १/५/१३

३. वाचं जुहाव मनसि तत्प्राण इतरे परम् ।
धृत्या ह्यपानं सोत्सर्गं तत्परत्वे ह्यजोहवीत् ।
त्रित्वे हुत्वाऽथ पञ्चत्वं तच्चैकत्वेऽजुहोन्मुनिः ।
सर्वमात्मन्यजुहवीद् ब्रह्मण्यात्मानमव्यये ॥ - भाग. (१/१५/१०,११)
प्राणमपाने तं व्याने । समानोदानौ तेषु । तांश्च मूलप्राणे । आत्मा हृदिस्थो विष्णुः । ब्रह्मसर्वगतम् ।
उमा वागात्मिका रुद्राज्जाता सा मनआत्मनः ।
प्राणाह्वयात् स वायोश्च सोऽपानादात्मरूपतः ।
स्वरूपादेव स व्यानादुदानो व्यानतस्तथा ।
तस्मात् समानो व्यानाच्चाप्यपानः प्राण एव च ।
अपानात्तिसृभिश्चापि समानोदानयोर्जनिः ।
त्रयाणामथ पञ्चानामनाद्वा प्राणतो भवः ।
एकस्यैव स्वरूपाणि प्राणस्यैतानि पञ्च च ।
स च प्राणो हरेर्जातो हृदिस्थादात्मनो मतः ।
स आत्मा ब्रह्मणो जातो विश्वरूपाज्जनार्दनात् ।
एतेषां ब्रह्मपर्यन्तं विलयोत्पत्तिचिन्तनम् ।
ब्रह्मयज्ञ इति प्रोक्तः सर्वसंसारमोचकः ॥ इति नारायणाध्यात्मे ।

पृथग्यज्ञो ज्ञातव्यः । तान् स्तौति - सर्वेऽप्येत इति । यज्ञविदो यज्ञज्ञाः । यज्ञक्षपितकल्मषाः यज्ञानुष्ठाननाशितपापाः ॥३०॥

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥३१॥

(वि) यज्ञाकरणे दोषमाह - नायमिति । अयमल्पसुखोऽपि मनुष्यलोकः अयज्ञस्य यज्ञानुष्ठानशून्यस्य नास्ति कुतोऽन्यः स्वर्गादिः । अतो यज्ञाः सर्वथा कर्तव्या इत्यर्थः ॥३१॥

(रा) एवं यज्ञभेदान् ज्ञात्वाताननुतिष्ठतामननुतिष्ठतां च फलभेदमाह - यज्ञेति । यज्ञे देवतायै दत्तहविःशेषोऽमृतमुच्यते, तद्भुजः । यज्ञानुष्ठातार इति यावत् । सनातनम् अनादिनित्यम् । ब्रह्म यान्ति प्राप्नुवन्ति । अयज्ञस्य तु, अयं लोकः अल्पसुखोऽपि मानुषो लोको नास्ति । कुतोऽन्यः स्वर्गादिः । अतो यज्ञाः सर्वथा कार्या इति भावः ॥३१॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान् विद्धि तान् सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे[1] ॥३२॥

(वि) उक्तान् यज्ञभेदानुपसंहरति - एवमिति । 'श्रोत्रादीनि' इत्यादिष्वीज्यानुक्तेरीज्योऽन्य इति शङ्का स्यात्, तां वारयति वितता ब्रह्मणो मुख इति । ब्रह्मणः परमात्मनः, मुखे वितता इति सर्वयज्ञभोक्तृत्वाद्विष्णवाख्यं ब्रह्मैव यज्ञैरिज्यत इत्यर्थः । यद्येवमनेके यज्ञास्तर्हि ज्ञानादियज्ञेनैवालं किं कर्मात्मकेन युद्धेनेत्यत आह - कर्मजानिति । मानसिकवाचिककायिककर्मजानित्यर्थः । ततः किमित्यत आह - एवमिति । यदि सर्वेऽपि यज्ञाः कर्मजा इति जानासि तर्हि, ततो विशेषाभावात्

अस्यास्मिन् विलयो भावीत्येवं विज्ञानमाहुतिः ।
न तु तत्कालविलयस्त्वन्यो वा तस्थ दर्शनात् ॥ इति ब्रह्मतर्के । भा.ता.(१/१५/१०,११)

१. 'विमोक्षसे' इति पा.

स्वविहितयुद्धादिकं करिष्यसि । ततो मुक्तो भविष्यसि । कर्मजत्वेन ज्ञानाभावे युद्धादिकं परित्यज्य मोक्षार्थं ज्ञानादिकर्मैवानुतिष्ठतो भवतो विहितातिक्रमादनर्थ एव स्यान्न मोक्ष इत्याशयः । 'विमोक्षसे' इति पाठे सन्नन्तान्मुचः कर्म कर्तरि । यद्वा - मोक्षे कर्मीभूतस्येवात्मनः कर्तृत्वात्, एवं ज्ञात्वा यदि सर्वेऽपि यज्ञाः कर्मजा इति जानासि तर्हि, तानि युद्धादीनि स्वविहितानि कर्माणि कृत्वैव विमोक्ष्यसे संसारादात्मानं मोक्तुमिच्छसि । सर्वेषां कर्मजत्वज्ञाने तवैव मोक्षार्थं युद्धादिकं कर्तव्यमितीच्छा भविष्यतीत्यर्थः ॥३२॥

(रा) उक्तान् कर्मभेदानुपसंहरति - **एवमिति** । एवं 'दैवमेव' इत्यादिना श्लोकपट्केनोक्तदिशा मानसिकवाचिककायिकभेदेन बहुप्रकारा **यज्ञाः** । **ब्रह्मणो** हरेः । **मुखे वितता** विस्तृताः । तस्य सर्वयज्ञभोक्तृत्वात् । 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता'[१] इत्यादेः । 'श्रोत्रादीनि' इत्यादिनोक्तेन्द्रियनियमनादिरूपयज्ञेषु तदाराध्यस्यानुक्तेर्ब्रह्मणोऽन्यस्तदाराध्य इति शङ्कानिरासाय 'ब्रह्मणो मुखे वितताः' इत्युक्तम् ।

ननु यज्ञानां बहुविधत्वे ज्ञानयज्ञादिनैवालं किं कर्मात्मकेन युद्धेनेत्यत आह - **कर्मजानिति** । **तान्** प्रागुक्तान् । **सर्वान् यज्ञान्** । **कर्मजान्** कर्मरूपान् । **विद्धि** जानीहि । मानसिकवाचनिककायिककर्मजान् विद्धीति वाऽर्थः । ततः किमित्यत आह - **एवमिति** । मानसिकवाचिकादिसर्वयज्ञाः कर्मात्मका इति जानासि चेत् तर्हि युद्धादिस्वविहितकर्माणि कृत्वैव **विमोक्ष्यसे** । संसारादात्मानं मोक्तु(मोचयितु)मिच्छसि । सर्वेषां कर्मजत्वज्ञाने सति मोक्षार्थं युद्धादिकं कर्तव्यमिति तवैवेच्छा भविष्यतीत्यर्थः । सर्वेषां यज्ञत्वे ज्ञानोपासनस्वाध्यायाद्यकर्मरूपयज्ञैनैव भगवत्प्रीतिसिद्धेः किं कर्मात्मकयुद्धेनेति पार्थाभिप्रायस्येदमुत्तरम् - **ज्ञात्वेति** । तस्यायं भावः । युद्धं हित्वा मोक्षार्थं यदुपासनादिकं करिष्यसि तदपि कर्मात्मकमेव । तथा च युद्धत्यागे विहितधर्मत्याग एव कृतः स्यात् । न तु कर्मत्यागः । अत एवं जानतः तव विहितं युद्धादिकं न त्याज्यमिति । एवमभिप्रायाभावे 'कर्मजान्' इत्यर्धस्य प्रकृतानुपयोगः स्यात् ।

---

१. गी. (९-२४) ;

ननु सत्यमेवम् । अथाप्ययमर्थो ऌडन्तशब्देन कथं लभ्यते इति चेत् । नायं ऌडन्तः, किन्तु 'मुचॢ मोक्षणे' इत्यतः सन्नन्तात् कर्म कर्तरि लट्प्रत्यये सति 'विमोक्ष्यसे' इति रूपम् । यद्यपि 'धातोः कर्मणः'[१] इति सन्प्रत्यये 'सन् यङोः'[२] इति द्विर्वचने 'हलन्ताच्च' इति[३] सनः कित्वेन गुणाभावे च मुमुक्ष्येति भाव्यम् । तथाऽपि गुणाभ्यासलोपौ छान्दसावित्युपेत्य सन्नन्तान्मोक्षशब्दात् 'वर्तमाने लट्' इति[४] लट्प्रत्यये, तस्य सिबादेशे, 'कर्मवत् कर्मणा तुल्य-क्रियः'[५] इति सूत्रेण कर्तुः कर्मवद्भावे 'कर्मकारकनिमित्तयगात्मनेपदचिण्व-द्भावादिकार्याणि लभते' इत्युक्तेर्यकि सति, अतो लोपे मोक्ष्यस इति रूप-सिद्धिर्ज्ञेया । ऌडन्तत्वपक्षे त्वयमर्थः । सर्वेषां कर्मजत्वं ज्ञात्वा तान्यनुष्ठाय मुक्तो भविष्यसीति ॥३२॥

श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप ।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते[६] ॥३३॥

(वि) उक्तेषु यज्ञेषु को यज्ञः श्रेष्ठ इति जिज्ञासायामाह - श्रेयानिति । 'द्रव्यमयात्' इति यज्ञान्तराणामप्युपलक्षणार्थं श्रेष्ठत्वे हेतुः - सर्वमिति । सर्वं कर्म अखिलं 'तां ध्यायेत् वषट् करिष्यन्' इत्याद्युपासनाद्यङ्गसहितं ज्ञाने ज्ञानोत्पत्तौ । परिसमाप्यते उपक्षीणं भवति । ज्ञानफलमेवेत्यर्थः । अथवा - आसमन्तात् खिलं अल्पं ज्ञाने जाते परिसमाप्यते पूर्यते ज्ञानिना कृतमल्पमपि कर्म सम्पूर्णफलं भवतीत्यर्थः । उक्तं च -

"अल्पमात्रकृतो धर्मो भवेज्ज्ञानवतो महान् ।
महानपि कृतो धर्मो ह्यज्ञानां निष्फलो भवेत् ॥" इति ॥३३॥

(रा) उक्तयज्ञेषु को यज्ञः श्रेष्ठ इति जिज्ञासायामाह - **श्रेयानिति** । **द्रव्यमयादिति** प्रागुक्तयज्ञान्तराणामुपलक्षणम् । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागादि-

---

१. पा.सू. ३/१/७ ; २. पा.सू. ६/१/९; ३. पा.सू. १/२/१०
४. पा.सू. ३/२/१२३; ५. पा.सू. ३/१/८७
६. कृतान्यपि तु कर्माणि विना विष्णुकथां शुभाम् ।
अजागलस्तनमिव वृथा तानि विदो विदुः ॥ -वायुपुराणे

रूपाद्यज्ञाद्भगवज्ज्ञानसम्पादनरूपो **यज्ञः श्रेयान्** श्रेष्ठः । कुत इत्यत उक्तम् - **सर्वमिति । अखिलं** खिलं सशेषं न भवतीत्यखिलम् । 'समुद्रं मनसा ध्यायीत' इत्यादि कर्मसमृद्ध्यर्थोपासनाद्यङ्गसहितं **सर्वं कर्म ज्ञाने परिसमाप्यते** पूर्यते । ज्ञाने जाते ज्ञानलक्षणफलेन सफलं भवतीत्यर्थः । यद्वा - **आखिलमिति** विभागः । आ समन्तात् खिलमल्पमत्यल्पमपि । **सर्वं कर्म ज्ञाने** जाते **परिसमाप्यते** फलवद्भवतीत्यर्थः ॥३३॥

[1]तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं [2]ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः[3] ॥३४॥

(वि) कर्मणो ज्ञानमधिकमित्युक्त्वा तद्वेदनं सम्पादयेत्याह - तदिति । दण्डप्रणामादिना प्रपन्नस्य गुरूपदेशो ज्ञानसाधनम् । भगवतैवोपदिष्टत्वादुपदेक्ष्यमाणत्वाच्च स एवात्रानेकरूपः परोक्षतया निर्दिश्यते । अर्जुनस्य ज्ञानित्वादुत्पन्नज्ञानतिरोभावनिवृत्त्यर्थमुपदेशः ॥३४॥

---

१. 'उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान् निबोधत', 'विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत्' इत्यादेः ।

२. गुरोरनुग्रहमृते साधनं न हरेः प्रियम् ।
गुरूपदेशात् तु परं प्राप्नोत्येव न संशयः । -भा.ता. (१०-९४-३४)

शुश्रूषेत् सहितस्तावद्यावज्ज्ञानोदयो गुरुम् ।
ततः परं च शुश्रूषेद्यथा तस्य प्रियं भवेत् - इति च -भा.ता. (११-१८-४०)

एकस्मात् तु गुरोर्ज्ञानं जायते नैव कस्यचित् ।
एकस्मादेव जायेत योग्याद्ब्रह्मपदस्य तु ।
स्वयं चोपदिशेज्ज्ञानं वैरिञ्चिपदयोगिनि ।
अनुग्रहात् तेन चापि ज्ञानं दत्वा विमुक्तिदः ।
ज्ञानं प्राप्य बहुभ्योऽपि नर्ते मुक्तिश्चतुर्मुखात् ।
ज्ञानमप्राप्य तेषां तु ज्ञानदो विष्णुरेव हि - इति गुरुविवेके -भा.ता. (११-९-३१)
- इत्युक्तेः ज्ञानिन इति बहुवचनम् । श्रीगुरुभ्यो नमः इत्येव गुरुनमस्कारमिति विधिरपि ।

३. तत्त्वं विष्णुः - तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा इति विष्णुसहस्रनामसु पाठः । अतः तत्त्वदर्शिनः इत्यस्य विष्णुदर्शिनः इत्यर्थः ।

(रा) कर्मणो ज्ञानमधिकमित्युक्त्वा तत्सम्पादयेत्याह - **तदिति** । तस्माज्ज्ञानस्याधिकत्वात्, कर्मणां ज्ञानेनैव फलवत्त्वादिति वा । **तत्त्वदर्शिनो** ज्ञानिनः । **प्रणिपातेन** त्वत्कृतवन्दनेन । त्वत्सेवया त्वत्कृतपरिप्रश्नेन च । **ते** तुभ्यम् । **ज्ञानं** ज्ञानजनकं शास्त्रम् । **उपदेक्ष्यन्ति** । तेभ्यः तज्ज्ञातव्यमर्थं **विद्धि** जानीहि । 'तत्' इत्यस्यावृत्तिः । अर्जुनस्य ज्ञानित्वेऽपि ज्ञानतिरोभावनिवृत्त्यर्थं विद्धीत्युक्तिः । पार्थं प्रति ज्ञानोपदेशार्थमेव कृष्णस्य प्रवृत्तत्वात् । 'न त्वेवाहम्'[1] इत्यादिना सङ्क्षेपेणोपदिष्टत्वात् । 'ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानम्'[2] इत्यादिना विस्तरेणोपदेक्ष्यमाणत्वात् तदविरोधायोपदेक्ष्यन्तीत्यस्योपदेक्ष्याम इत्यर्थो ज्ञेयः ॥३४॥

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥३५॥

(वि) मदुपदेशानन्तरं ज्ञानस्य तिरोभावो न भविष्यति, तेनाशेषतत्त्वार्थावगतिश्च भवतीत्याह - यदिति । **येन** ज्ञानेन **मय्यात्मनि नियामके सति । सर्वाणि भूतानि । अशेषेण कात्स्न्येन । अथो तस्मात् मोहनाशात् । द्रक्ष्यसि । यद्वा - आत्मनि व्याप्ते मयि । अथो तस्माद्व्याप्तत्वादेव द्रक्ष्यसीत्यर्थः ।।३५**

(रा) स्वेनोपदेक्ष्यमाणं ज्ञानं स्तौति भगवान् - **यज्ज्ञात्वेति** । **यत्** मया वक्ष्यमाणम् । **ज्ञात्वा पुनः** एवमाद्याध्यायोक्तदिशा बन्धुविषय**मोहं न यास्यसि** । हे **पाण्डव** ! **येन** ज्ञानेन । **अथो** मोहनाशाद्धेतोः । **आत्मनि** सर्वान्तर्यामिणि **मयि** । **भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यसि** मदाधारत्वेन सर्वभूतानि तिष्ठन्तीति द्रक्ष्यसीत्यर्थः । यद्वा - **आत्मनि** सर्वत्र व्याप्ते मयि । **अथो** व्याप्तत्वादेव । **सर्वभूतान्यशेषेण द्रक्ष्यसि** । **येन** ज्ञानेन । तद्विद्धि तज्ज्ञानविषयं जानीहीति । विद्धि प्राप्नुहीति वाऽन्वयः ॥३५॥

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥३६॥

---

१. गी. (२-१२)
२. गी. (७-२)

(वि) कारणभूतं ज्ञानं पुनस्तौति - अपिचेत्यादि **श्लोकत्रयेण ॥ पापेभ्यः पापकृत्तमः अतिशयेन पापकृत्तमः, अतिशयेन पापकारी असि चेत्, तथापि सर्वं वृजिनं पापम् । ज्ञानप्लवेन ज्ञानाख्येन योगेनैव । सम्यक् तरिष्यसि ॥३६॥**

(रा) 'येन' इति करणतया निर्दिष्टं ज्ञानमेव स्तौति पुनः - **अपि चेदसीत्यादित्रियेण** । **सर्वेभ्यः पापेभ्यः** पापकृद्भ्योऽपि । **पापकृत्तमश्चेदसि** अतिशयेन पापकारी चेदसीति यावत् । तथाऽपि **सर्वं वृजिनं ज्ञानप्लवेनैव** ज्ञानाख्यनावा । **सन्तरिष्यसि** । पापादतिक्रान्तो भविष्यसीत्यर्थः ॥३६॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः [१]सर्वकर्माणि [२]भस्मसात् कुरुते तथा ॥३७॥

(वि) एधांसि दारूणि । समिद्धः प्रदीप्तः । भस्मसात् भस्मीभूतानि । सर्वाणि प्रारब्धव्यतिरिक्तानि ।

"कर्माणि क्षपयेद्विष्णुरप्रारब्धानि विद्यया ।
प्रारब्धानि तु भोगेन क्षपयेत् स्वपदं नयन् ॥"
इति वचनात् ॥३७॥

---

१. प्रारब्धकर्मणोऽन्यस्य ज्ञानादेव परिक्षयः - इत्यणुभाष्ये ।
महता कारणेन प्रारब्धान्यपि कानिचित् ।
कर्माणि क्षयमायान्ति ब्रह्मदृष्टिमतः क्वचित् । इति भविष्यत्पर्वणि - भा.ता. (१/१५/९)
यदनारब्धपापं स्यात् तद्विनश्यति निश्चयात् ।
पश्यतो ब्रह्म निर्द्वन्द्वं हीनं च ब्रह्म पश्यतः ।
द्विषतो वा भवेत् पुण्यनाशो नास्त्यत्र संशयः ।
तस्याप्यारब्धकार्यस्य न विनाशोऽस्ति कुत्रचित् ।
आरब्धयोश्च नाशः स्यादल्पयोः पुण्यपापयोः ॥ इति नारायणतन्त्रे -ब्र.सू.भा.४-१-१५

२. अतो यान्यप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्कृतानि ज्ञानसहभाविनी चातीतानेकजन्मकृतानि च तानि सर्वाणि भस्मसात् कुरुते । इति शाङ्करभाष्यम् ।

आत्म याथात्म्यज्ञानरूपोऽग्निर्जीवात्मगतमनादिकालप्रवृत्तानन्तकर्मसञ्चयं भस्मीकरोतीति - रामानुजभाष्यम् ।

(रा) यथा एधांसि दारूणि समिद्धः प्रदीप्तः । अग्निः भस्मसात् कुरुते । तथा ज्ञानाख्योऽग्निः सर्वकर्माण्यप्रारब्धानि भस्मसात् कुरुते । अतः प्रशस्तं ज्ञानमिति ॥३७॥

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत् स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥३८॥

(वि) तत् ज्ञानं योगसंसिद्धः सिद्धोपायः कालेन बहुना विन्दति प्राप्नोति ॥

(रा) इह लोके । ज्ञानेन सदृशं पवित्रं न हि विद्यते । तत् ज्ञानम् । स्वयं योगसंसिद्धः योगविषये सम्यक् सिद्धिमान्, संसिद्धज्ञानोपायः सन् । कालेन बहुना । आत्मनि । विन्दति प्राप्नोति ॥३८॥

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं [1]मत्परः संयतेन्द्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥३९॥

(वि) ज्ञानस्यान्तरङ्गसाधनमाह - श्रद्धावानिति । आस्तिक्यबुद्धिमान् तदेकनिष्ठो जितेन्द्रियश्च ज्ञानं लभते । ज्ञानफलमाह - ज्ञानमिति । शान्तिं मोक्षम् ॥३९॥

(रा) एवं ज्ञानं प्रशस्य तस्यान्तरङ्गसाधनं फलं चाह - श्रद्धावानिति । आस्तिक्यबुद्धिमान् । मत्परो मदेकनिष्ठः । संयतेन्द्रियो जितन्द्रियश्च ज्ञानं लभते । ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिं मोक्षम् । अचिरेण अविलम्बेन । अधिगच्छति प्राप्नोति, असति प्रारब्धे । सति तु तस्मिन् तद्भोगानन्तरमिति ॥

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥४०॥

(वि) ज्ञानतत्साधनाभावे तद्विरोधे चानिष्टमाह - अज्ञश्चेति ॥४०॥

---

१. 'तत्परः' इति पाठान्तरम् ।

तस्मात् द्वावप्यनुष्ठेयौ तत्रान्यतरश्रेयस्त्वप्रश्नोऽनर्थक एव । स्वरूपमात्रज्ञानार्थं प्रश्नश्चेद्योग एव विशिष्ट इति ॥२॥

(रा) संन्यासयोगशब्दौ न सर्वकर्मत्यागतदनुष्ठानलक्षणयतिगृहिपरौ । तथा च तयोरन्यतरश्रेयः प्रश्नो न युक्तः । किन्तु कामादिवर्जनकर्मानुष्ठानार्थकौ । तयोश्चैकपुंयोग्यत्वान्निःश्रेयसकरत्वाच्चानुष्ठेयत्वात्, अन्यतरश्रेष्ठत्वप्रश्नो व्यर्थ एव । अथ स्वरूपज्ञानमात्रार्थं प्रश्नश्चेद्योग एव श्रेष्ठ इति भावेन परिहारमाह - **संन्यास इति । संन्यासः** कामादिवर्जनरूपः । **कर्मयोगो** भगवदर्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानरूपश्च । **उभौ** समुच्चितौ सन्तौ । **निःश्रेयसकरौ । तयोस्तु** मध्ये **कर्मसंन्यासात्** कर्मणि संन्यासः कर्मसंन्यासः, कर्मानुष्ठानविषये यः कामक्रोधद्वेषादिवर्जनरूपसंन्यासः तस्मात् । भगवदर्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानरूपो यः **कर्मयोगः** स तु **विशिष्यते** श्रेष्ठो भवति । 'द्वन्द्वत्यागात् तु संन्यासान्मत्पूजैव गरीयसी[१]' इत्युक्तेः ॥२॥

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात् प्रमुच्यते ॥३॥

(वि) संन्यासस्य निःश्रेयसकरत्वं ज्ञापयितुं संन्यासशब्दार्थं स्मारयति - ज्ञेय इति । स्मर्तव्य इत्यर्थः । व्याख्यानान्तरे तु कथं योगसंन्यासयोः समुच्चयो युज्यते यतिगृहस्थयोरधिकारभेदादित्यत आह - ज्ञेय इति । 'योगसंन्यस्तकर्माणम्' इत्यादौ द्वेषादिवर्जनमेव संन्यासोऽभिमतो न यत्याश्रम इति भावः । एवं 'योगमातिष्ठ' इत्यादौ भगवदर्पणादियोग एवाभिप्रेतो न गृहस्थाश्रम इत्यपि द्रष्टव्यम् । न च कामादिवर्जनस्य संन्यासशब्दार्थत्वे 'काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासम्[२]' इत्यनेन विरोधः। तेनापि सहितस्य सत्वात् । न च 'सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः[३]' इति कामादिवर्जनस्य त्यागत्वेनोक्तत्वात् तद्विरोधः । कुरुपाण्डवन्यायेन संन्यासावान्तरभेदत्वात् त्यागस्येति द्रष्टव्यम् ॥३॥

---

१. गी.भा. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।
२. गी.(१८/२)
३. गी. (१८/२)

(रा) संन्यासशब्दो न यत्याश्रमपर इति भावेन तदर्थमाह - **ज्ञेय इति** । यद्यपि 'यदृच्छालाभ..' इत्यादिनोक्तं कामादित्यागरूपं संन्यासं 'संन्यासं कर्मणाम्' इत्यनूद्यार्जुनेन प्रश्नस्य कृतत्वात्, अस्त्येव तस्य संन्यासशब्दार्थज्ञानम्, अतोऽसौ तं प्रति न वाच्यः । तथाऽपि संन्यासस्योक्तं निःश्रेयसकरत्वमुपपादयितुं ज्ञानमपि तदर्थं स्मारयत्यनेनेत्यदोषः । हे **महाबाहो ! यो** द्वेषाकाङ्क्षादिहीनः, काम्यकर्मत्यागी चेत्युपलक्ष्यते । **स नित्यसंन्यासी ज्ञेयः** स्मर्तव्य इत्यर्थः । स एव **सुखं** यथा भवति तथा अनायासेन, **बन्धात् प्रमुच्यते** । **हि** प्रसिद्धमिति युद्धकर्म त्वया न त्याज्यमिति ॥३॥

साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥४॥

(वि) ननु कामादिवर्जनस्य ज्ञानोत्पत्यन्तरङ्गत्वेन, 'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्[1]**' इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् कर्मानुष्ठानस्य 'अग्निमुग्धो ह वै धूमतान्तः स्वर्लोकं न प्रतिजानाति**[2]**' इत्यादिना निन्दितत्वात् कथं संन्यासाद्योगो वर इत्यत आह -** साङ्ख्ययोगाविति । **ज्ञानकर्मयोगौ पृथक् साध्यसाधनभावहीनाविति बाला अविवेकिनो वदन्ति न तु पण्डिताः । अग्निमुग्धा इति तु काम्यकर्मविषयमिति भावः । योगस्य ज्ञानसाधनत्वे प्रमिते भवेदेतत् तदेव कथमित्यत आह -** एकमपीति **॥४॥**

(रा) ननु 'न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षात्[3]' इति पञ्चमस्कंधस्थश्लोके विषयवैराग्याभावे ज्ञानानुत्पत्त्युक्त्या तत एव तदुत्पत्तिरिति लाभेन वैराग्यशब्दित कामादिसर्ववर्जनरूपसंन्यासो ज्ञानोत्पत्तावावश्यकत्वेनोक्त इति प्रतीयते। कर्मयोगस्तु ज्ञानविरोधित्वेनोक्तः । 'अग्निमुग्धा धूमतान्ता स्वं लोकं न विदन्ति ते' इत्येकादशस्कन्धे एकविंशत्यध्याये 'अग्निमुग्धो ह वै धूमतान्तः स्वलोकं न

---

१. मु.उ. (१/२/१२)
२. 'अग्निमुग्धा धूमतान्ताः स्वं लोकं न विदन्ति ते' -भागवते(११/२१/२७)
३. भाग. ५/११/३

प्रतिजानाति[१]' इति तैत्तरीये सञ्ज्ञानाख्यप्रश्नः कश्चिदनुवाके, अग्न्युपलक्षिते कर्मणि मुग्धः श्रेयस्करमेतदिति भ्रान्तः धूमतान्तो होमधूमेन ग्लानः स्वंलोकं स्वकीयमाश्रयं परमात्मानं न प्रतिजानातीति । तथा च कथं कर्मयोगात् संन्यासो वर इत्युच्यते, इत्यतः संन्यास इव कर्मयोगोऽपि ज्ञानोत्पत्तावावश्यक एवेत्याह कृष्णः - **साङ्ख्येति** । साङ्ख्यं ज्ञानं योगो भगवदर्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानं तावुभौ । **बालाः** अविवेकिनः । **पृथक्** साध्यसाधनभावहीनौ । **प्रवदन्ति, न पण्डिताः** । योगस्य ज्ञानहेतुत्वं कुत इत्यत उच्यते - **एकमपीति** । **एकमपि** ज्ञानमार्गं कर्ममार्गं वा, एकमपि । **सम्यगास्थितोऽ**नुतिष्ठन् । उभयोर्ज्ञानकर्मणोरुभयोरपि **फलं विन्दत** इत्यर्थः ॥४॥

यत् साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥५॥

(वि) तस्याभिप्रायमाह - यत् साङ्ख्यैरिति । **साङ्ख्यैर्ज्ञानिभिर्यत् स्थानं प्राप्यते तद्योगैः योगिभिरपि ज्ञानद्वारा गम्यते । एवं च साङ्ख्यं च योगं च । एकं साध्यसाधनभाववत् । यः पश्यति स ज्ञानीत्यर्थः । द्वितीयव्याख्याने योगसंन्यासशब्दयोराश्रमार्थत्वाभावाद्योगसंन्यासयोरधिकारभेद प्रयुक्तः समावेशायोगो निरस्तः । अथासावधिकारभेदो न युज्यते, इत्याह** साङ्ख्ययोगाविति । **बालास्तु संन्यासशब्देन यत्याश्रममेव स्वीकृत्य तत्स्थानामेव साङ्ख्यशब्दोदितज्ञानाधिकारो गृहस्थानामेव योगशब्दोदितकर्माधिकार इति मन्यन्ते । तन्न पण्डिता मन्यते । कुतः, यस्मात् ज्ञानमार्गं कर्ममार्गं वा सम्यगास्थितः । उभयोरपि फलं प्राप्नोति । तस्मात् ज्ञानिनां यतीनां कर्माप्यनुष्ठेयम् । कर्मिणामपि गृहस्थादीनां ज्ञातव्यो भगवान् । नहि ज्ञानं विना कर्मणः सम्यगनुष्ठानं भवति । आश्रमभेदस्तु कर्मसङ्कोचविकासापेक्ष इति श्लोकद्वयतात्पर्यार्थः ॥५॥**

(रा) नन्वेतावता द्वयं किञ्चित्फलं प्रति स्वतन्त्रसाधनमित्युच्यते । योगस्य ज्ञानहेतुत्वं न प्राप्तमित्यतः, तदभिप्रायं स्वयमेव व्यनक्ति यत् साङ्ख्यैरिति ।

---

१. तैत्तरीयवचनम् - गी.ता.

साङ्ख्यैर्ज्ञानिभिः । यत् **स्थानं** भगवत्स्वरूपलक्षणं **तद्योगैः** । 'अर्श आद्यच्' प्रत्ययान्तावत्र साङ्ख्ययोगशब्दौ । कर्मयोगवद्भिरपि ज्ञानद्वारा गम्यत इत्यर्थः । तथा च **साङ्ख्यं च योगं च** । **एकं** साध्यसाधनभाववत् । **यः पश्यति** स एव ज्ञानीत्यर्थः । संन्यासयोगयोर्द्वयोरपि ज्ञानहेतुत्वान्न कोऽपि विरोधः । 'अग्निमुग्धाः' इत्यादि तु काम्यकर्मविषयमिति भावः ।

यद्वा - संन्यासयोगशब्दयोः यतिगृहिपरत्वमुपेत्या तयोरधिकारिभेदादेकत्र संन्यासयोगयोः समावेशायोगश्चोदितोऽसौ संन्यासयोगशब्दयोस्तदर्थत्वानङ्गीकारेण पूर्वश्लोके परिहृतः । अधुना संन्यासयोगयोरधिकारिभेदोऽपि न युज्यत इत्याह - **साङ्ख्येति** । **बालाः** अविवेकिनः । **साङ्ख्ययोगौ** ज्ञानकर्मयोगौ । **पृथक्** भिन्नाधिकारिकौ, नैकत्र समाविष्टौ । यत्याश्रमिणां साङ्ख्यपदोक्तज्ञानाधिकार एव न कर्मणि, गृहिणां तु योगपदोक्तकर्माधिकार एव न ज्ञाने, इति **प्रवदन्ति** । ज्ञानमार्गं सम्यगास्थित एव ज्ञानफलं प्राप्नोति । कर्ममार्गं सम्यगास्थित एव कर्मफलं प्राप्नोतीति प्रवदन्तीति यावत् । **न पण्डिताः** । कुतः ज्ञानकर्ममार्गयोरे**कमपि सम्यगास्थितः उभयोः फलं विन्दते**, यतः, अतो न पण्डिता बाला इव प्रवदन्तीत्यर्थः । अत्र मार्गद्वयस्य सम्यक्त्वविशेषणात् कर्मणो ज्ञानसाहित्यम् । तेन विना सम्यगनुष्ठानासिद्धेः । कर्मणा विना सम्पूर्णानन्दहेतुत्वरूपसम्यक्त्वस्य ज्ञानेऽनुपपत्तेः तदर्थं तस्य कर्मसाहित्यमिति सूचितम् ।

ज्ञानैकगम्ययतिप्राप्यस्थानप्राप्तिसद्भावाच्च गृहिणां ज्ञानाधिकारोऽस्तीति स्पष्टं वदन्नुक्तमुपसंहरति- **यदित्यादिना** । यतः **साङ्ख्यैर्ज्ञानिभिर्यतिभिः** प्राप्यं **स्थानं** य**ोगैर्योगवद्भिर्गृहिभिर्गम्यते** तस्मात् **साङ्ख्यं योगं चैकम्** एकाधिकरणकम् । कर्मिण्यपि गृहिणि ज्ञानम्, ज्ञानिन्यपि कर्म, इत्येवमेकत्र तयोः समावेशं **यः पश्यति स पश्यति** ज्ञानीत्यर्थः ॥५॥

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥६॥

(वि) संन्यासाद्योगस्य वरत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति संन्यासस्त्विति । **अयोगतः** योगं विना **संन्यासो दुःखम्** । **कामजयादि-**

जनितमाप्नुमेव न मोक्षादिप्राप्त्यर्थमिति व्यतिरेकः । यच्चाल्पफलम् तन्महाफलस्य योगस्य पद्मरागस्येव तण्डुलमुष्टिः[१] फलमेव न भवतीत्याशयः । मुनिः संन्यासी 'स हि लोके मुनिर्नाम यः कामक्रोधवर्जितः[२]' इत्युक्तेः । योगयुक्तः सन्नचिरेण शीघ्रं ब्रह्माधिगच्छतीत्यन्वयः । व्याख्यानान्तरे तु समुचितयोरेव योगसंन्यासयोर्निःश्रेयसकरत्वमुक्तम् । तदन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति । 'अयोगतः' इति भावप्रधानो निर्देशः । योगरूपत्वं विनेत्यर्थः । उक्तं च -

"मोक्षोपायो योग इति तद्रूपो न्यास एव तु ।
विष्णवर्पिततया भद्रो नान्यो न्यासः कथञ्चन ॥"[३]

इति । एवं च व्याख्यानद्वयेऽपि संन्यासस्य योगान्तर्भूतत्वं सिद्धम् ॥६॥

(रा) पूर्वं 'ज्ञेयः' इत्यत्र स्वाभिमतसंन्यासशब्दार्थं स्मारयित्वा तस्य योगादवरत्वे ज्ञानान्तरङ्गत्वरूपं बाधकं 'यत् साङ्ख्यैः' इति श्लोकाभ्यां परिहृत्य, इदानीं तस्य योगादवरत्वे साधकमाह - **संन्यासस्त्विति** । **अयोगतः** भगवदर्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानरूपयोगाभावे । कामादिवर्जनरूप**संन्यासस्तु दुःखमाप्नुमेव परमपुमर्थाहेतुत्वात्** । स्वोचितकर्माननुष्ठानेन नरकप्राप्तेश्चेति भावः । तात्कालिकापमानादिकृतदुःखाभावस्त्वल्पत्वान्न फलमिति भावः । **मुनिः** संन्यासी । 'स हि लोके मुनिर्नाम यः कामक्रोधवर्जितः' इत्युक्तेः । **योगयुक्तो न चिरेण** शीघ्रम् । **ब्रह्माधिगच्छतीत्यर्थः** । एतेन योगाभावे पुमर्थहेतुत्वाभावः, सति तु तस्मिंस्तद्धेतुत्वं संन्यासस्येति योगस्य वरत्वे व्यतिरेकान्वयरूपं साधकमुक्तं भवति ।

यद्वा- योगसंन्यासयोः समुचितयोरेव निःश्रेयसकरत्वम्, 'उभौ' इत्यनेनोक्तम् । इदानीमसमुच्चये बाधकमाह - **संन्यासस्त्विति** । कामादिवर्जनरूप**संन्यासस्तु, अयोगतः** । भावप्रधानम् । योगरूपत्वाभावे केवलसंन्यासस्तु **दुःखमाप्नुमेव**

---

१. यत्तु महाफलयोग्यं तस्याल्पं फलमेव न भवति यथा पद्मरागस्य तण्डुलमुष्टिः - गी.भा.

२. गी.भा. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।

३. आग्नेयवचनम् । - गी.ता.

विष्णवर्पितत्वादियोगरूपत्वं विना केवलकर्मत्यागो नरकफल एवेति भावः । योगरूपत्वं विना संन्यासस्यानर्थहेतुत्वमुक्त्वा योगरूपसंन्यासस्य मुक्तिहेतुत्वमाह - **योगयुक्त** इति । **मुनिः** संन्यासी । संन्यासस्य योगावान्तरभेदत्वाद्योगरूपत्वोक्तिः । 'यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि'[1] इति वक्ष्यमाणगीतोक्तिरप्येतदभिप्राया । अतः **संन्यासः कर्मयोगश्चेति** भेदोक्तिः कुरुपाण्डववन्न विरुद्धेति ज्ञेयम् ॥६॥

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥७॥

(वि) योगयुक्तसंन्यासस्य मोक्षार्थत्वं प्रपञ्चयति - योगयुक्त इति । **योगयुक्तः विशुद्धचित्तः। अत एव विजितात्मा विजितमनाः। जितान्येन्द्रियः । सर्वभूतानामादानकर्तृत्वादात्मभूतः परमात्मा सः स्वसमीपं प्रत्यादानादिकर्ता यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा -**

'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह ।
यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति भण्यते ॥'[2]

इति वचनात् । सर्वभूतात्मनि विष्णौ भूतः स्थित आत्मा यस्य स इति वा । कर्माणि कुर्वन्नपि ॥७॥

(रा) योगयुक्तसंन्यासस्य महाफलहेतुत्वं प्रपञ्चयति - **योगेति** । प्रपञ्चनं च 'यो न द्वेष्टि'[3] इत्यत्र उक्तद्वेषादिवर्जनरूपसंन्यासस्य पूर्वार्धे कारणोपन्यासेन ब्रह्माधिगच्छतीति प्रागुक्तमुक्तिफलं प्रति, उत्तरार्धे ब्रह्मज्ञानरूपावान्तरफलोक्त्या चेति ध्येयम् । **योगयुक्तः** कर्मयोगयुक्तः । **विशुद्धात्मा** विशुद्धस्वभावः । अत एव विजितमनस्को जितेन्द्रियः । सर्वभूतात्मा सर्वभूतानामादानादिकर्ता, स्वामीति यावत् । सर्वभूतात्मभूतः सर्वप्राणिनां स्वामिभूतः स एव स्वस्यात्मा आदानादिकर्ता स्वामी यस्य स **सर्वभूतात्मभूतात्मा** । ज्ञानोपलक्षणमेतत् । सर्वभूतात्मभूतात्मेति ज्ञानीत्यर्थः । **कुर्वन्नपि न लिप्यते** मुक्तो भवतीत्यर्थः ।

---

१. गी. (६-२); २. गी.भा.उदाहृतप्रमाणवचनम् । बृ.भा. ३/४; ३. गी. (५-३)

जितेन्द्रियत्वादिद्वेषादिवर्जनकारणं 'सर्वस्वामी मम स्वामी'[१] इति ज्ञानं ब्रह्माधिगतावान्तरफलमित्युक्तं भवति ।

यद्वा - 'योगयुक्तः' इत्यत्र भगवदर्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानरूपो योग उक्तः । 'सर्व' इत्यादिना तु सर्वभूतात्मनि हरौ भूतमनाः स्थितमना इत्यर्थः ॥७॥

नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।
पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् ॥८॥

प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्नुन्मिषन् निमिषन्नपि ।
[२]इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥९॥

(वि) योगरूपसंन्यासस्य मोक्षहेतुत्वमुक्तम् । तत्र संन्यासस्य योगरूपत्वं केनप्रकारेणेत्यतो यथा संन्यासस्य योगरूपत्वं तथा संन्यासं पुनः स्पष्टयति । - नैव किञ्चिदित्यादि श्लोकद्वयेन । परमेश्वरेच्छयेन्द्रियाणि विषयेषु वर्तन्त इति धारयन् स्वातन्त्र्याभावान्न किञ्चित् करोमीति मन्यते । उक्तं च -

"विष्णुनाऽर्थेष्वीरितानि मनआदीनि सर्वशः ।
वर्तन्तेऽन्यो न स्वतन्त्र इति जानन् हि तत्त्ववित् ॥"[३]
इति ॥८॥९॥

(रा) 'ज्ञेयः' इत्यादिना 'विशुद्धात्मा' इत्यादिना च स्पष्टीकृतमपि संन्यासं सङ्कल्पत्यागोक्त्या पुनः स्पष्टयति - **नैवेत्यादिश्लोकद्वयेन**। **युक्तः** कर्मयोगानुष्ठाता । **तत्त्ववित्** तत्त्वज्ञानी । दर्शनश्रवणस्पर्शनादिज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियव्यापारं कुर्वन्नपि **इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु** हरीच्छया **वर्तन्त इति धारयन्** मनसाऽवमृशन्।

---

१. 'मम स्वामी हरिर्नित्यम्' इत्याद्यनुव्याख्याने (४/१/४)
२. 'ध्याये मंस्ये तथा पश्ये शृणोमीति विभक्तता ।
जीवस्य तु हरेरिच्छाबलादिन्द्रियभुक्तयः ॥' - भा.ता.(३/१०/९)
३. गी.ता. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।

स्वस्य स्वातन्त्र्याभावात्, **नैव किञ्चित् करोमीति मन्येतेत्यर्थः** । सङ्कल्पत्यागोऽपि संन्यासशब्दार्थ इति भावः । संन्यासो योगरूपः सन् परमपुमर्थहेतुरित्युक्तम् । कथं तस्य योगरूपतेत्यतो वाऽऽह - **नैवेति** । सर्वव्यापारं कुर्वन्नपीन्द्रियाणीशप्रेरितानि इन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते, स एव स्वतन्त्रः, नैव किञ्चिदहं करोमीत्यनुसन्धानमेव द्वेषादिवर्जनरूपसंन्यासस्य योगरूपत्वं नामेति श्लोकद्वयतात्पर्यार्थः ॥८॥९॥

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥१०॥

(वि) योगयुक्तसंन्यासवतो मुक्तिर्भवतीति नोपचार इति भावेन पुनः फलमाह - ब्रह्मणीति । **तत्पूजात्मकानि तत्कृतानि मम शुभार्थमिति ब्रह्मण्याधानम् । स्वातन्त्र्याभावापेक्षयैव जीवस्याकर्तृत्वम् -**
"स्ववन्दनं यथा पित्रा कारितं शिशुकर्तृकम् ।
एवं पूजा विष्ण्वधीना भवेज्जीवकृतेत्यपि ॥"[१] इति वचनात् ॥१०॥

(रा) योगमपि किञ्चिद्विवृण्वन् संन्यासयोगाभ्यां युक्त एव कर्मणा न लिप्यत इति साधननियममाह - **ब्रह्मणीति** । यद्यपि 'संन्यासस्तु' इत्यनेनैव संन्यासयोगौ मिलितावेव फलं साधयत इति नियमो लब्ध एव, 'कुर्वन्नपि न लिप्यते' इति फलं चोक्तमेव । तथाऽपि संन्यासयोगौ मिलितावेव फलसाधनमिति नियमोक्तेरुपचारत्वनिवृत्त्यर्थं 'लिप्यते न स पापेन' इति पुनः फलोक्त्या नियमस्य फलसाधनताऽत्रोच्यत इत्यदोषः । **सङ्गं** फलकामनां **त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय** मम शुभार्थं स्वपूजात्मकानि मया कारितानीत्यनुसन्धाय **कर्माणि यः करोति** भगवदधीनकर्तृत्वशक्तिकः सन् करोति, **सोऽम्भसा पद्मपत्रमिव पापेन न लिप्यते** ज्ञानद्वारा मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥१०॥

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥११॥

---

१. प्रवृत्तवचनम् । - गी.ता.

(वि) एवंचास्त्याचार इत्याह - कायेनेति । **कायादिभिरिन्द्रियान्तैः केवलैः कामाहङ्काररहितैः स्नानध्यानादितत्त्वनिश्चयादिश्रवणकीर्तनादि-कर्माणि सङ्गं फलस्नेहं त्यक्त्वा, आत्मनः चित्तस्य शुद्धये जीवस्यान्यथा-कारपरित्यागेन स्वरूपाविर्भावाय च कुर्वन्ति** ॥११॥

(रा) संन्यासयोगौ मिलितावेव फलहेतुरित्यत्राचारोऽस्तीत्याह - **कायेनेति** । **देहेन** मनसा 'मनोबुद्धी तु द्वादश'[१] इत्युक्तेर्बुद्धिरूपेन्द्रियेण **केवलैः** कामा-हम्भावहीनैः स्वातन्त्र्याभिमानरहितैर्वा । इन्द्रियैर्योगिनोऽपि **सङ्गं यक्त्वाऽऽ-**त्मनो मनसः शुद्धये । तत्र ज्ञानोत्पत्त्यर्थं पापालेपायेति वा, **कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः** । पूर्वार्धेन संन्यासः, उत्तरार्धेन योगः । आत्मशुद्धय इति फलोक्तिः ॥११॥

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबद्ध्यते ॥१२॥

(वि) **प्राक् संन्यासयोगौ मिलितावेव फलं साधयतो नान्यतर-परित्यागेनान्यतर इति नियमज्ञापनार्थं तयोः फलमुक्तम् । इदानीं तु तावेव मोक्षसाधनम्, न तु तदुभयत्यागेनान्यदिति नियमज्ञापनाय योग-संन्यासवतस्तदुभयाभाववतश्च मुक्तिसंसारविस्तारलक्षणं फलमाह** - युक्त इति । **युक्तो योगयुक्तः । नैष्ठिकीं स्वाभाविकीम् । कामकारेण कामकामतः प्रवृत्त्या** ॥१२॥

(रा) प्राक् 'संन्यासस्तु' इत्यादिना संन्यासयोगौ मिलितावेव फलं साधयतः, नान्यतरपरित्यागेनान्यतर इति नियमज्ञापनार्थं तयोः फलमुक्तम् 'ब्रह्माधिगच्छति', 'कुर्वन् न लिप्यते' इत्यादिना। इदानीं तु तावेव मोक्षसाधनं न तु तदुभयत्यागेनान्यदिति नियमज्ञापनाय योगसंन्यासवतस्तदुभयाभाववतश्च मुक्तिसंसारविस्तारलक्षणं फलमाह - **युक्त इति । कर्मफलं त्यक्त्वा** इत्यनेन प्रागुक्तकामादिवर्जनरूपसंन्यासी ज्ञेयः । **युक्तः** भगवदर्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठान-रूपयोगः । **नैष्ठिकीं** स्वाभाविकीम् । **शान्तिं** स्वरूपानन्दाविर्भावलक्षणां

---

१. काषायणश्रुतिवचनम् - ब्र.सू.भा.(२/४/१७)

मुक्तिम् । **आप्नोति** । **अयुक्तः** योगहीनः । **कामकारेण** फलकामादिना कर्मानुष्ठानेन । संन्यासाभावेनेति यावत् । **फले** क्षुद्रफले । **सक्तो निबध्यते** नितरां संसारमनुभवतीत्यर्थः ॥१२॥

सर्वकर्माणि मनसा संन्यास्यास्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन् न कारयन् ॥१३॥

(वि) पुनः संन्यासशब्दार्थं स्पष्टयति - सर्वकर्माणीति । मनसा सर्वकर्माणि संन्यस्य स्वातन्त्र्याभिमानं त्यक्त्वा वशी जितेन्द्रियः, अकुर्वन् न कारयन्नेव चक्षुःश्रोत्रघ्राणयुग्ममुखपायूपस्थलक्षणनवद्वारवति देहे सुखं यथा भवति तथाऽऽस्ते ॥१३॥

(रा) पूर्वं 'नैव किञ्चित्करोमि' इत्यादिना कर्तृत्वाभिमानत्यागेन संन्यासः विवृतः । अधुना कारयितृत्वाभिमानत्यागेन संन्यासशब्दार्थं स्पष्टयति - **सर्वकर्माणीति** । यद्वा - प्राक् कर्माणि 'ब्रह्मण्याधाय यः करोति' इत्यत्र कर्मणां ब्रह्मण्याधानं नाम न कर्मणां स्वरूपेण त्यागोऽपि तु **सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य** भगवानेव स्वपूजात्मकानि मच्छुभार्थं मया कारयति, मम कर्तृताशक्तिरपीशाधीनैव, इत्यनुसन्धायेत्येवंरूपमित्यर्थः । स्वरूपेण कर्माणि परित्यज्येत्यर्थपक्षे मनसेति व्यर्थमिति भावः । **वशी** जितेन्द्रियः । स्वातन्त्र्येण **नैव कुर्वन्, न कारयंश्च** । **नवद्वारे** चक्षुःश्रोत्रघ्राणानां षड्द्वाराणि मुखं पायूपस्थे चेत्येवं नवद्वारवति **पुरे** देहे । **सुखं** यथा तथा **आस्ते** । कर्मलेपहीनो वर्तत इत्यर्थः ॥१३॥

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥१४॥

(वि) ननु दर्शनादिकं कुर्वन्नेव किञ्चित् करोमीति मन्येतेत्ययुक्तम् । मिथ्याज्ञानस्य विप्रलम्भस्य वा प्रसङ्गादित्याशङ्कानिरासाय परमेश्वरप्रेरितः कुर्वन् कारयन्नपि स्वातन्त्र्येण न करोति न कारयति चेत्युच्यत इत्याह - न कर्तृत्वमिति । **जडमपेक्ष्य प्रभुः समर्थो जीवः लोकस्य कर्तृत्वं न सृजति**

न लोकेन कर्म कारयति स्वयं च कर्माणि न सृजति न करोतीत्यर्थः । कर्मणि स्वातन्त्र्यं न चेत् फले नास्तीति किं वाच्यमित्याह - नेति । सृजतीत्यनुषङ्गः । तर्हि तस्य कर्मयोगे प्रवृत्तिर्न स्यादित्यत आह - स्वभावस्त्विति । **स्वः स्वतन्त्रः परमात्मा । 'स्वातन्त्र्यात् स्व इति प्रोक्तः'**[१] **इत्युक्तेः । तेनैव सदा स्वयं भवति भावयति चान्यानिति स्वभावः । तथा स्वतन्त्रं भावयति ध्यायतीति स्वभावः । स्वतन्त्रः परमात्मा । स एव मद्गतः स्वयं करोतीति नाहं स्वातन्त्र्येण किञ्चित् करोमि तत्प्रसादात् तदायत्तकर्मणैवाहं विहितकृदिति भावयन्नेव स्वविहित-कर्मयोगे प्रवर्तते इति भावः ॥१४॥**

(रा) ननु दर्शनादि कुर्वन् 'नैव करोमि इति मन्येत' इत्युक्तिरयुक्ता । तथात्वे मिथ्याज्ञानित्वप्रसङ्गादित्यतः स्वाभिप्रायमाह - **नेति** । जडमपेक्ष्य **प्रभुः** समर्थो जीवः **लोकस्य** [२]**कर्तृत्वं लोकेन कर्म न सृजति न कारयति ।**

---

१. भा.ता. ।

'परः स्वो हरिरुद्दामा इति नामचतुष्टयम् ।
विष्णोर्गुह्यं तु यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ।' - भा.ता.

२. स्वरूपसत्ता कर्तृत्वं भोगो मोक्षस्तथैव च ।
मुक्तस्यावस्थितिश्चैव सर्वं विष्णोर्वशे सदा ॥ इति ब्रह्मतर्के । -भा.ता. (७/५/१२)
कर्तृत्वमात्मनो यस्माज्ज्ञाननिष्ठो न मन्यते ।
अतः कुर्वन्नपि सदा दोषबुद्ध्या न निन्दितम् ।
स एव च मयि स्थित्वा निन्द्यानिन्द्ये करोत्यजः ।
न मे दोषो न च गुणः कर्तृत्वाभावतः स्फुटम् ।
स्वतन्त्रत्वान्न चेशस्य येऽज्ञास्तेषु भवेदपि ।
इति मत्वा निवर्तेत निन्द्यात् कुर्याद्गुणानपि ॥ इति बोद्धव्ये ।
अनित्या मे गुणा न स्युर्दोषा नैव कथञ्चन ।
इति मत्वा शुभं कुर्यान्निवर्तेदशुभादपि ।
ज्ञानी त्वकर्तृतामानादीशकर्तृत्वनिश्चयात् ।
किन्तु पूर्णगुणायैव न तु दोषापनुत्तये ।
न चाल्पगुणसिद्ध्यर्थं बालवत् कृतनिश्चयः ॥ - इति वैशारद्ये भा.ता. (११-७-११,१२)

स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः । स्वयं च **कर्माणि न सृजति** न करोति । कर्मण्यस्वातन्त्र्ये फले सुतरां तदित्याह - **न कर्मेति** । सृजतीत्यनुषङ्गः । कर्मफलप्राप्तिं लोकस्य न सृजति । लोकस्य फलप्राप्तिसम्पादने स्वस्य वा कर्मसम्पादने न स्वतन्त्र इत्यर्थः । स्वातन्त्र्याभावापेक्षया न करोमीति मन्येतेत्युक्तिरिति भावः ।

यद्वा - जीवस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वाभावेऽपीश्वरदत्तं क्रियायां क्रियाजन्यादृष्टे कर्मफलप्राप्तौ चास्त्येव स्वातन्त्र्यम् । अतः कथं 'ब्रह्मण्याधाय कर्माणि' इति 'सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य' इति चोक्तिरित्यत आह - **नेति** । **प्रभुरीश्वरः** । जीवस्य **कर्तृत्वम्** अग्निहोत्रादिक्रियायां स्वातन्त्र्यम् । **न सृजति** न प्रयच्छति । **कर्माणि** क्रियाजन्यादृष्टानि लोकस्य न सृजति । तेषु स्वातन्त्र्यं न प्रयच्छति । **कर्मफलसंयोगं** च लोकस्य **न सृजति** । फलप्राप्तावपि लोकस्य स्वातन्त्र्यं न प्रयच्छतीत्यर्थः ।

ननु क्रियायामदृष्टेषु फलसंयोगे च जीवस्य स्वातन्त्र्याभावे कथं क्रियादिनिष्पत्तिरित्यत आह - **स्वभावस्त्विति** । स्वं स्वयमेव भवति । परानपेक्षं तिष्ठति । तथा स्वयमेव भावयति जगदुत्पादयतीति **स्वभावः** । स्वेति पदे उपपदे भवतेर्ण्यन्तात् कप्रत्ययः । स्वस्थितावन्यकरणे च परानपेक्षः स्वतन्त्रो भगवान् स्वभावशब्दार्थः । स एव च **प्रवर्तते** क्रियाकर्तृत्वे कर्मशब्दितादृष्टेषु फलसंयोगे च इति ध्येयम् । कदाऽपि कुत्रापि नान्यस्य स्वातन्त्र्यं ददाति । किन्तु सर्वत्र स्वयमेव प्रवर्तत इति भावः ॥१४॥

नादत्ते कस्यचित् पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥१५॥

(वि) एवं प्रवर्तमानस्य फलमाह - नादत्त इति । **जडमपेक्ष्य विभुर्जीवो न कस्यापि कर्मणः फलं पापं पुण्यं वा आदत्ते । किमिति, तर्हि स्वगतं स्वतन्त्रं परमात्मानं प्राणिनो न पश्यन्तीत्य आह । अज्ञानेनेति । अथवा जीवानां स्वातन्त्र्याभावेऽपि परमात्मदत्तस्य कर्तृत्वस्य सद्भावात् कथं कर्मणां ब्रह्मण्याधानमित्यत आह** - न कर्तृत्वमिति । **कर्माण्यदृष्टानि । क्रियायामदृष्टोत्पादने फले च स्वातन्त्र्यं लोकस्य न सृजति ईश्वरः। अत**

एव यथा राजा स्वपुत्रादिभ्यः स्वराज्यवित्तभोजिभ्योऽप्याधिपत्यादानाद्राज्यं न ददातीत्युच्यते तथा कर्मफलादिसंयोगिनोऽपि कर्तृत्वादिकं न सृजतीत्युच्यते । स्वयमेव भवति भावयति चेति स्वभावो भगवान् । स्वभावत्वात् स्वयमेव कर्तृत्वादिषु प्रवर्तते । स्वातन्त्र्यादेव विभुः ईश्वरः। कर्मफलं पापादिकम् । नादत्त इत्यादिव्याख्येयम् । तदुक्तम् -

"स्वातन्त्र्याद्भगवान् विष्णुः स्वभाव इति कीर्तितः ।
तत्स्वातन्त्र्यं कदाऽप्येष नान्यस्य सृजति क्वचित् ।
स्वातन्त्र्यादेव पापादिसम्बन्धः कुर्वतोऽपि न ।
अज्ञानावृतबुद्धित्वादीदृशं तं न जानते ॥"[1]

इति । स्वातन्त्र्याधानमेव कर्माधानमित्याशयः ॥१५॥

(रा) फलसंयोगे स्वातन्त्र्याभावं जीवस्य व्यनक्ति - नादत्त इति । विभुः जडापेक्षया समर्थो जीवः । कस्यचित् दुराचारस्य सकाशात्, तज्जन्यं पापं स्वातन्त्र्येण नादत्ते । सुकृतं पुण्यं च स्वातन्त्र्येण नैवादत्ते । एवं क्रियायामदृष्टे च ज्ञेयम् ।

यद्वा - भगवत एव कर्तृत्वे कर्मलेपः स्यादित्यत आह - नादत्त इति । विभुः स्वतन्त्र ईश्वरः । विभुत्वादेव कस्यचित् कर्मणः सकाशात् । पापं सुकृतं वा नादत्त इत्यर्थः । न पुण्यपापलेपवान् भवतीत्यर्थः । नन्वेवं सर्वत्र स्थित्वा स्वातन्त्र्येण कर्ता ईश्वरोऽस्ति चेत् कथं न दृश्यत इत्यत आह अज्ञानेनेति । तेनाज्ञानेनावृतबुद्धित्वेन । मुह्यन्ति भगवन्तं न जानन्ति ॥१५॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥१६॥

(वि) ननु ज्ञानस्याज्ञानेनावृतत्वे सत्यज्ञानस्य नाशकान्तराभावात् ज्ञानार्थयोर्योगसंन्यासयोर्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य स्वरूपज्ञानमविद्यावृतं वृत्ति-ज्ञानं त्वविद्यां शिथिलयति प्रकाशयति च परब्रह्मेत्याह - ज्ञानेनेति । आत्मनो

---

१. महावाराहवचनम् । - गी.ता.

भगवतो ज्ञानेन आत्मनः परमेश्वरात् तत्प्रसादात् नाशितमिति वा सम्बन्धः । अन्तःकरणवाचिना आत्मशब्देन ज्ञानशब्दयोः सम्बन्धे वृत्तिज्ञानमुक्तं भवति । तृतीयान्तज्ञानशब्देन परोक्षज्ञानमुच्यते । प्रथमान्तेन च साक्षात्कारः ॥१६॥

(रा) ननु ज्ञानस्याज्ञानावृतत्वे तेनाज्ञाननाशायोगात्, विनाशकान्तरस्य चाभावात्, ज्ञानार्थयोर्योगसंन्यासयोर्वैयर्थ्यमित्यत आह - **ज्ञानेनेति** । द्विविधं हि ज्ञानम्, स्वरूपं वृत्तिरूपं चेति । यद्यपि स्वरूपज्ञानमज्ञानावृतं नाज्ञान-नाशकम् । तथाऽप्यात्मनो भगवतो **ज्ञानेन** परोक्षवृत्तिज्ञानेन । **येषामज्ञानं नाशितं** शिथिलितम् । **तेषामेव ज्ञानं** भगवदपरोक्षज्ञानम् । **तत् परं** ब्रह्म । आदित्यवत् **प्रकाशयतीत्यर्थः** ॥१६॥

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥१७॥

(वि) अपरोक्षज्ञानोत्पत्तौ ध्यानादिव्यवहितपरोक्षज्ञानं विनाऽन्यदप्य-व्यवहितं साधनमाह- तद्बुद्धय इति । **न सकृद्भगवत्परोक्षज्ञानेन चरितार्थता, किन्तु पुनस्तत्र बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्धयः । स आत्मा आदानादिकर्ता स्वामी वा येषां ते तदात्मानः । तस्मिन् निष्ठा स्थितिः। आपद्यपि तस्मादचलनं येषां ते तन्निष्ठाः । स एव परमायनं येषां ते तत्परायणाः । चक्षुराद्याश्रिता वयमिति ध्यायिन इत्यर्थः । एतच्च देवताविषयम् -**

'स्वोत्पत्यङ्गं तु देवानां विष्णोश्चिन्त्यं सदैव तु ।
तेषां तत्र प्रवेशो हि मुक्तिरित्युच्यते बुधैः ॥'[1]

इति वचनात् । यद्वा - स एव परो येषां ते तत्पराः । ते अयनं येषां ते गुर्वादित्वेन तत्परायणाः । ते च अपरोक्षज्ञाननिर्धूतपापाः, अपुनरावृत्तिलक्षणां मुक्तिं गच्छन्ति ॥१७॥

---

१. अत्र विशेषः ब्र.सू.भा. ३-३-५८; भाग.ता. १०-३८-१४ द्रष्टव्यः ।

(रा) अपरोक्षज्ञानाव्यवहितसाधनमाह - **तद्बुद्धय इति** । न सकृत् परोक्षज्ञानेनालं किन्तु 'आवृत्तिरसकृदुपदेशात्'[१] इत्युक्तदिशा पुनः पुनस्तत्र हरौ बुद्धिर्येषां ते **तद्बुद्धयः** । स एव आत्मा आदानादिकर्ता स्वामी येषां ते **तदात्मानः** । **तन्निष्ठास्तस्मिन्नचञ्चलाः** । स एव परमयनं येषां ते **तत्परायणाः** । तथा ज्ञानिनः सन्तः । अत एव च **ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः** भगवदपरोक्षज्ञानेन निर्धूतपाप्मानोऽ**पुनरावृत्तिं** मुक्तिम् । **गच्छन्ति** ॥१७॥

विद्याविनयसम्पन्ने [२]ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः [३]समदर्शिनः[४] ॥१८॥

(वि) परमेश्वरस्वरूपाणां सर्वत्र साम्यदर्शनं चापरोक्षज्ञानसाधनमित्याशयवानाह - विद्येति । **पण्डिताः परोक्षज्ञानिनः । 'पाण्डित्यमागमजज्ञानम्'[५] इति वचनात् । ब्राह्मणादिषु स्थितं ब्रह्म समं पश्यन्तीति समदर्शिनः ॥१८॥**

(रा) परमेश्वररूपाणां सर्वत्र साम्यदर्शनं चापरोक्षज्ञानसाधनमित्याशयवानाह - **विद्येति । पण्डिताः** परोक्षज्ञानिनः । विद्याविनयसम्पन्नब्राह्मणादिषु विषमेषु स्थितं हरिम् । **समं** गुणेषु दोषाभावे च समं तारतम्याभावं च पश्यन्तीति **समदर्शिन** इत्यर्थः । अस्य श्लोकस्य भगवद्विषयता 'निर्दोषं हि' इत्युत्तरवाक्यगम्या, अपरोक्षज्ञानहेतुता च प्रकरणगम्येति ज्ञेयम् ॥१८॥

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥१९॥

---

१. ब्र.सू. (४-१-१)

२. 'अब्राह्मणे वा' इति पदविभागः । अनेन वैश्यादीनामपि सङ्ग्रह इति ज्ञेयम् ।

३. 'ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु न विशेषो हरेः क्वचित् ।
व्यक्तिमात्रविशेषेण तारतम्यं वदन्ति च ॥ इति । - भा.ता. (७-१५-३९)

४. सममेकमविक्रियं ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते पन्डिताः समदर्शिनः । शाङ्करभाष्यम् ।
आत्मा तु सर्वत्र ज्ञानैकाकारतया सम इति पश्यन्त इत्यर्थः । रामानुजभाष्यम् ।

५. बृहदारण्यकभाष्ये (कहोळब्राह्मणभाष्ये)

(वि) तदेव स्तौति - इहैवेति । **येषां मनः परमेश्वररूपाणां साम्ये स्थितं तैरपीहास्मिन्नेव जन्मनि सर्गो जन्मादिरूपः संसारः परोक्षज्ञानाद्विजितः । समदर्शिन इति दृश्यत्वेनोक्तं वस्तु कथं समं भवेदित्यपेक्षायामाह** निर्दोषमिति । **उक्तं च -**

"विषमेष्वपि जीवेषु समो विष्णुः सदैव तु ।
यत्तृणादिगतस्यापि गुणाः पूर्णा हरेः सदा ॥"[1]

इति हि । ते ज्ञानिनः संसारं जित्वा तस्माद्ब्रह्मणः तदनुग्रहात् ब्रह्मणि स्थिताः निर्दुःखानन्दात्मिकां स्वस्थितिं प्राप्ताः ॥१९॥

(रा) समदर्शिनं स्तौति **इहैवेति । येषां साम्ये मनः स्थितं तैः । इहैवा-**स्मिन्नेव जन्मनि । **सर्गो** जन्मादिरूपः संसारः । **जितः** । दृश्यत्वेनोक्तं समं वस्तु किं केन साम्यमित्यत आह **निर्दोषमिति । समं वस्तु ब्रह्म,** निर्दोषत्वेन च साम्यमित्युक्तं भवति । **तस्मात्** समतया सर्वत्र स्थितस्य ब्रह्मत्वात् । ते समदर्शिनः । **ब्रह्मणि स्थिता** एवेत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानिन इति यावत् ॥१९॥

न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसम्मूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥२०॥

(वि) संन्यासयोगज्ञानानि मिलित्वा प्रपञ्चयत्यध्यायशेषेण । सर्वत्र पुनःपुनरुक्तार्थप्रपञ्चनमनुक्तानां विशेषणानां सङ्ग्रहार्थमिति बोद्धव्यम् । तत्र संन्यासं प्रपञ्चयति - न प्रहृष्येदिति ॥२०॥

(रा) पुनः संन्यासं प्रपञ्चयति - **न प्रहृष्येदिति । प्रियं** सुखसाधनं **प्राप्य न प्रहृष्येत्** हर्षं न प्राप्नुयात् । **अप्रियं च प्राप्य नोद्विजेत्** दुःखहेतुप्राप्तावपि उद्वेगरूपमनोधैर्यं न प्राप्नुयात् । तत्रोपायमाह - **स्थिरबुद्धिरिति ।** बुद्धेः स्थैर्ये हेतुरसम्मूढ इति । प्रियाप्रियप्रापणे लौकिको जन एव स्वतन्त्र इति मिथ्याज्ञानहीनस्तत्र हेतुर्ब्रह्मविदिति । ब्रह्मैव स्वतन्त्रमिति विद्वान् नैतावताऽलं किन्तु **ब्रह्मणि स्थितः** । नित्यं ब्रह्मस्मृतिमानित्यर्थः । 'संन्यासस्तु' इत्यादिना

---

१. गी.ता. उदाहृतप्रमाणवचनम् । (श्लो.१८)

संन्यासाद्योगस्याधिक्योक्त्यर्थं योगहीनसंन्यासस्य व्यर्थत्वं यदुक्तं तदयुक्तम् । कामाद्युपद्रवक्षये स्वरूपसुखाविर्भावसत्वादित्यतः, सत्यम्, तदेव सुखं भगवद्ध्यानरूपयोगे सति, अक्षयं भवतीति ॥२०॥

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत् सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥२१॥

(वि) पुनर्योगस्याधिक्यं संन्यासात् स्पष्टयति - बाह्यस्पर्शेष्विति । **कामरहित आत्मनि यत्सुखं विन्दति । स एव ब्रह्मयोगयुक्तात्मा चेत् तदेवाक्षयं सुखं विन्दति । ब्रह्मविषयो योगो ब्रह्मयोगः । यद्यपि कामाद्युपद्रवक्षयेऽपि ईषत् तात्कालिकमात्मसुखं व्यज्यते, तथापि तस्य संसारनिवृत्तौ स्वरूपभूतस्याक्षयसुखस्याभिव्यक्तेः संन्यासाद्वरः कर्मयोगः, इत्युक्तं भवति ।**

यद्वा - योगरूपसंन्यासस्य निःश्रेयसकरत्वमनेनोपपाद्यते । यदा संसारेऽपि परमात्मस्मरणाद्यल्पयोगयुक्तः संन्यासी सुखं विन्दति तदा ध्यानादिमहायोगयुक्तो मोक्षादिसुखं विन्दतीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥२१॥

(रा) संन्यासाद्योगस्य पुनराधिक्यमाह - **बाह्येति** । स्पृशन्त इति स्पर्शाः शब्दाद्याः । तेषां बाह्यत्वं श्रोत्राद्यविषयत्वसम्पादनं तथाकृतविषयेषु । असक्तमनस्कः । संन्यासीति यावत् । **आत्मनि** स्वरूपे । **यत्सुखं विन्दत्य**नुभवति । आत्मस्वरूपस्यापि न निर्विशेषत्वमिति ज्ञापनाय यत्सुखमित्येव वाच्ये, आत्मनीत्यप्युक्तिः। यदित्युक्तेस्तदिति लभ्यते । स **संन्यासी ब्रह्मयोगयुक्तात्मा** । ब्रह्मणि योगो ब्रह्मयोगः ध्यानम् । तद्युक्तात्मा तत्सुखं कामाद्युपद्रवक्षयरूपसंन्यासादाविर्भूतं **सुखम्** । **अक्षय्यं** पुनस्तिरोभावहीनमश्नुते प्राप्नोतीत्यर्थः ।

यद्वा - **योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म** इत्यादिना योगरूपसंन्यासस्य यन्निश्श्रेयस्करत्वमुक्तं तदुपपाद्यते - **बाह्येति** । संसारेऽप्यात्मस्मरणरूपाल्पयोगयुक्तः संन्यासी सुखं विन्दति यदा, तदा ध्यानादिमहायोगादियुक्तो मोक्षादिनिश्श्रेयसं विन्दतीति किमु वाच्यमित्यर्थः ॥२१॥

ये हि संस्पर्शजा भोगा [१]दुःखयोनय एव ते ।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः[२] ॥२२॥

(वि) संन्यासार्थं कामभोगं निन्दति - ये हीति । **संस्पर्शजाः विषयसम्बन्धसम्भवाः । दुःखकारणानि उत्पत्तिनाशवन्तः ॥२२॥**

(रा) कामादिवर्जनरूपसंन्यासार्थं कामभोगं निन्दति - **ये हीति । ये हि संस्पर्शजाः** विषयसम्बन्धसम्भूताः । **भोगाः** सुखानुभवाः । **ते दुःखयोनय एव** । कुत इत्यत उक्तम् - **आद्यन्तवन्त** इति । उत्पत्तिविनाशवत्त्वादित्यर्थः । **बुधो** ज्ञानी । **तेषु** विषयभोगेषु । **न रमते** सक्तिं न करोतीत्यर्थः ॥२२॥

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥२३॥

(वि) संन्यासार्थमेव कामभोगपरित्यागं प्रशंसति - शक्नोतीति । **यः कामक्रोधोद्भवं वेगं मनसोऽनवस्थानं सोढुं शक्नोति स युक्तः स सुखी । इहैव शरीरविमोक्षणात् प्रागिति । यथा मनुष्यशरीरे सोढुं सुशकम्, न तथान्यत्र । ब्रह्मलोकादिस्तु जितकामानामेव भवति । अतोऽत्रैव तत्सहनाय प्रयतितव्यमिति भावः ॥२३॥**

(रा) उक्तरूपसंन्यासार्थं कामभोगत्यागं प्रशंसति - **शक्नोतीति । य इहैव** मानुषेदेहे । **शरीरविमोक्षणात् प्राक् कामक्रोधोद्भवं वेगं** मनसोऽनवस्थानम् । **सोढुं शक्नोति । स नरः युक्तः** ज्ञानोपायवान् । **सुखी** च **भवति** । मानुषदेह एव कामादिजवेगः सोढुं सुकरो नान्यदेह इति ज्ञापनाय **इहैवे**त्युक्तिः । अतोऽत्रैव तत्सहनाय प्रयतितव्यमिति भावः ॥२३॥

---

१. सुखवद्दूरतो दृश्यं तत्काले दुःखमेव यत् ।
मृगतृष्णेत्यतः प्राहुर्भोगं वैषयिकं बुधाः ॥ इति शब्दनिर्णये । - भा.ता.(४/२९/२०)

२. पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् ।
अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ काठक (२/१/२)

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथाऽन्तर्ज्योतिरेव यः ।
स योगी ब्रह्म निर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥२४॥

(वि) ज्ञानिलक्षणं प्रपञ्चयति - योन्तःसुख इत्यादिभिः । आरामः परमात्मदर्शनादिनिमित्तं सुखम् । सुखं कामाद्युपद्रवक्षये व्यक्तम् । उक्तं च -

"दर्शनस्पर्शसम्भाषाद्यत्सुखं जायते नृणाम् ।
आरामः स तु विज्ञेयः सुखं कामक्षयोदितम् ॥"[१]

इति । अन्तःसुखः कामक्षयाभिव्यक्तात्मसुखः । अन्तरारामः परमात्म दर्शनादिहेतुकसुखवान् । अन्तर्ज्योतिः अन्तरभिव्यक्तपरमात्मरूपः । असम्प्रज्ञातसमाधीनां बाह्यदर्शनव्यावृत्त्यर्थः, तदन्यज्ञानिनां बाह्यदर्शनेऽपि चित्तविक्षेपाभावाद्ब्रह्मदर्शनापेक्षया बाह्यदर्शनप्राचुर्यव्यावृत्त्यर्थः एवशब्दः । स च सामर्थ्याज्ज्योतिषैव सम्बद्ध्यते । केषाञ्चिद्बहिरपि ब्रह्मदर्शनात् । पुनर्य इति सर्वत्रानुगमार्थः । अन्तःसुखत्वादेः कारणं ब्रह्मणि भूत इति । सोऽप्राकृतविग्रहं भगवन्तं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥२४॥

(रा) ज्ञानिलक्षणं प्रपञ्चयत्युत्तरैः श्लोकैः । **योऽन्तःसुखः** कामाद्युपद्रवक्षयाभिव्यक्तस्वरूपसुखः । **अन्तरारामः** भगवद्दर्शनजन्यसुखवान् । उक्तज्ञानिलक्षणद्वये हेतुमाह - **अन्तर्ज्योतिः** अन्तरभिव्यक्तभगवत्स्वरूपः यत इति । एतेन - अन्तर्ज्योतिष्ट्वमेव ज्ञानित्वम्, एतत् कथं ज्ञानिलक्षणमिति निरस्तम् । तत्र हेतुसमर्पकत्वादस्येति । असम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्य बाह्यादर्शनादेवशब्दः । सम्प्रज्ञातसमाधौ अन्यदर्शनसत्वेऽपि तस्य विक्षेपाहेतुत्वाददर्शनकल्पमेव तदिति भावः । एवं चास्यान्यव्यवच्छेदप्रधानत्वादन्यदर्शनहीनान्तर्ज्योतिष्ट्वमित्येवं लक्षणोक्तिपरत्वेऽपि न दोषः । अन्तःसुखत्वादौ हेतुस्तु - **स योगी ब्रह्मभूतो** ब्रह्मणि स्थितो **निर्वाणम्** अशरीरम् । **ब्रह्माधिगच्छति** । यतोऽतोऽन्तःसुखादिरित्येवमुत्तरार्धोक्तो ज्ञेयः ।

नन्वेवं ब्रह्मभूतो ब्रह्माधिगच्छतीत्युक्त्वाऽर्थाद्ब्रह्मभूतत्वस्य ब्रह्माधिगतिरूपब्रह्मज्ञानहेतुत्वमुक्तम् । तच्च 'तद्बुद्धयः' इत्यादिनोक्तमेव ब्रह्मभूतत्वस्य

---

१. नारदीयवचनम् । - गी.भा.

तद्बुद्धित्वादिरूपत्वात् । सत्यमयमप्यनुवाद एव । **योऽन्तःसुखो योऽन्तरारामो योऽन्तर्ज्योतिरेव यश्च** तद्बुद्धित्वादिरूपब्रह्मभूतः **निर्वाणं ब्रह्माधिगच्छति स योगी** ज्ञानीत्येव ब्रह्मभूतपदं प्रागुक्ततद्बुद्धित्वादिरूपज्ञानसाधनानुवादः । यस्य ज्ञानस्य तद्बुद्धित्वादिरूपं ब्रह्मभूतत्वं साधनं तादृशज्ञानवन्तः । सुखत्वादिलक्षणक इति तात्पर्यार्थः । अत्र **य** इति पुनरुक्तिः सर्वत्रान्वयार्था ॥२४॥

लभन्ते ब्रह्म निर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।
छिन्नद्वैधा[1](ऽऽ)यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥२५॥

---

१. भगवन्तं विनाऽन्यत्र प्रवृत्त्यादिप्रकाशनम् ।
प्रारब्धकर्मणैव स्यात् कदाचिज्ज्ञानिनामपि ।
तां द्वैतदृष्टिं मे देव छिन्धि ज्ञानवरासिना ॥ इति ब्राह्मे ॥ -भा.ता. (१/१५/३)
स्वरूपभेदो हि परजीवयोर्जीवगो मिथः ।
परस्परेण वस्तूनां विशेषः शास्त्रदर्शितः ।
सद्भेदोऽयं समुद्दिष्टस्त्वसद्भेदं च मे श्रुणु ।
स्वरूपाणां गुणानां च विष्णोर्भेदः परस्परात् ।
सर्वस्य विष्णुतन्त्रत्वं शत्रुमित्रादिभेदिता ।
यच्चान्यच्छास्त्रविद्धिष्टमसद्भेदः स ईरितः ।
सद्भेददर्शनान्मोक्षस्त्वसद्भेदात्तमो व्रजेत् ।
सद्भेदादर्शनाच्चैव तमो मोक्षस्तथेतरात् ॥ - इति च ॥ -भा.ता.(१०/५/२६-२७)
भिन्नस्याभेदतो दृष्टिरपि भेददृशिर्मता ।
वस्तुयाथात्म्यतस्तस्य भिन्नत्वादिति सूरिभिः ।
अन्यथाज्ञानमेवातो भेदज्ञानं विनिन्दितम् ।
न विद्यमानभेदस्य दर्शनं निन्दितं कचित् ।
शिला देवा इति ज्ञानं देवोऽस्मीति तु या दृशिः ।
उत्तमस्याधमत्वेन नीचस्योच्चतया दृशिः ।
असमस्य समत्वेन समस्यासमदर्शनम् ।
द्रवं तीर्थमिति ज्ञानं देहोऽहमिति या मतिः ।
असद्भार्यादिषु स्वीयदर्शनं चैवमादिकम् ।
भेदज्ञानमिति प्रोक्तं या चान्याऽप्यन्यथामतिः ।
तस्मात्तदपहानाय संसेव्या गुरवो वराः ।

(वि) पापक्षयाच्चैतद्भवतीत्याह - लभन्त इति । **क्षीणकल्मषा भूत्वा छिन्नद्वैधायतात्मानः द्वेधा भावो द्वैधं संशयो विपर्ययो वा । छिन्नं द्वैधं येषां ते छिन्नद्वैधास्त एवायतात्मानः ।** [1]**आयतात्मत्वं दीर्घमनस्कत्वं तच्छिन्नद्वैधत्वे हेतुः । तदुक्तम्** -

"विपर्ययः संशयो वा यद्द्वैधं त्वकृतात्मनाम् ।
ज्ञानासिना तु तच्छित्वा मुक्तसङ्गः परं व्रजेत् ॥[2]**"**

इति । छिन्नद्वैधाः यतात्मान इति पदद्वयं वा ॥२५॥

(रा) अन्तःसुखत्वादिलक्षणसम्पादको ब्रह्माधिगमो न ब्रह्मभूतत्वमात्राद्भवति । किन्तु पापक्षयाच्चेत्याह - **लभन्त इति** । द्वैधशब्दोऽत्र द्वैधा भावो द्वैधमिति विषयापेक्षयाऽन्यप्रकारत्वरूपायथार्थत्वपरः सन्नयाथार्थ्योपेतज्ञानलक्षणो भूत्वा संशयविपर्ययपरः । **ऋषयो** ज्ञानिनः । **क्षीणकल्मषाः** निवृत्तपाप्मानो भूत्वा । छिन्नद्वैधाऽऽयतात्मानः सर्वभूतहिते रताश्च भवन्तीति शेषः । छिन्नौ द्वैधौ संशयविपर्ययौ येषां ते **छिन्नद्वैधाः**[3] । ते च ते **आयतात्मानश्च** । दीर्घमनस्काः । श्रवणादिना विदितसर्ववेद्या इति यावत् । छिन्नद्वैधाऽऽयतात्मानः । छिन्नद्वैधत्वे क्षीणकल्मषत्वमिवायतात्मत्वमपि बुद्ध्या विविच्य हेतुत्वेन योज्यम् । यतात्मानो वशीकृतमनस्का इति भिन्नं पदम् । ततश्च **निर्वाणम्** अशरीरं **ब्रह्म लभन्ते** । उपशब्दोऽत्र योज्यः । उपलभन्ते पश्यन्तीत्यर्थः । अत्र ज्ञानस्य प्रतिबन्धकपापक्षयाख्यकारणोक्तावपि 'असाधारणं कारणं कार्यरूपस्य लक्षणं भवति' इत्यस्य लक्षणप्रपञ्चनपरत्वमविरुद्धं ध्येयम् ॥२५॥

तत्रस्था देवताः सर्वाः प्रीयन्ते गुरुपूजया ।
नैवान्यथैषां प्रीतिः स्याद्गुरूक्तिमपहाय तु ।
तस्मात्पूजाविशेषेण सतां कार्या नृणां सदा ।
भक्तिस्तु तारतम्येन विशिष्टे त्वधिका भवेत् ॥ इति स्कान्दे ।-भा.ता. (१०/७२/११-१३)

१. प्रविततमनसा भाविता नाकिवृन्दैः । - इति नखस्तुतौ

२. गी.भा.उदाहृतप्रमाणवचनम्

३. 'असदस्ति च सन्नास्तीत्येवं भेदाद्विवादनम् ।
सदैव हरिपादाब्जविमुखानां प्रवर्तते ॥' इति च । भा.ता. (११-२२-३३)

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्म निर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥२६॥

(वि) सुलभं च तेषां ब्रह्मेत्याह - कामक्रोधेति । **अभितः** सर्वतः ॥२६॥

(रा) न केवलमन्तःसुखत्वादिकमेव ज्ञानिलक्षणम्, किं तु सर्वदेशकालेषु सुखेन ब्रह्मलब्धिमत्त्वमपीत्याह - **कामक्रोधेति** । **यतीनां** प्रयत्नवताम् । **यतचेतसां** वशीकृतमनस्कानाम् । **अभितः** सर्वदेशकालेषु । **वर्तते** । रक्षकत्वेन ज्ञानविषयत्वेन वेत्यर्थः । **विदितात्मनां** ब्रह्मज्ञानिनाम् । शिष्टं व्यक्तम् ॥२६॥

स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥२७॥

(वि) ब्रह्मयोगादिपदेन ध्यानं प्रकृतं तत्प्रकारमाह - स्पर्शानिति । **स्पृश्यन्त इति स्पर्शा विषयाः । बाह्यान् स्पर्शान् बहिः कृत्वा श्रोत्रादीनि योगेन नियम्येत्यर्थः । चक्षुः भ्रुवोरन्तरे कृत्वा भ्रुवोर्मध्यमवलोकयन्नित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । 'सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वम्' इति वक्ष्यमाणत्वात्। प्राणापानौ समौ समानौ कृत्वा। कुम्भके स्थित्वेत्यर्थः।॥२७॥**

(रा) स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा इत्यादौ ब्रह्मयोगादिपदेन प्रकृतध्यानप्रकारमाह **स्पर्शानित्यादिद्वयेन** । स्पृश्यन्त इति **स्पर्शाः** शब्दाद्याः श्रोत्रादीन्द्रियविषयाः । तेषां बाह्यत्वं दुःसम्पादकत्वम् । **बाह्यान् स्पर्शान्** शब्दादीन् । **बहिः** श्रोत्राद्यविषयान् । **कृत्वा** प्रत्याहारेणेन्द्रियाणि नियम्येति यावत् । **भ्रुवोरन्तरे** मध्ये । **चक्षुश्च कृत्वा** । भ्रुवोर्मध्यमवलोकयन्नित्यर्थः । 'सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वम्' इत्यादेर्वक्ष्यमाणस्योपलक्षणम् । **प्राणापानौ समौ** समानौ निर्विकारौ **नासाभ्यन्तरचारिणौ कृत्वा** कुम्भके स्थित्वेति यावत् ॥२७॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥२८॥

(वि) मुक्त एव स इति श्रुतिः । मुक्तसदृशः स्याद्वा मुक्तः । उक्तं च -

"अमुक्तो मुक्तसादृश्यान्मुक्त एव हि तत्त्वदृक् ।
किमु मुक्तिगतस्तस्माज्ज्ञानमेवाधिकं नरे ॥"[1] इति ॥२८॥

(रा) यतेन्द्रियमनोबुद्धिः । मुनिः मननशीलः । एवम्भूतो यः स मुक्त एवेति स्तुतिः । यद्वा - अभिमानादिपरित्यागेन मुक्तसादृश्यान्मुक्त एवेति गौणप्रयोगः ॥२८॥

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥२९॥

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायां पञ्चमोऽध्यायः॥

(वि) ध्येयमाह - भोक्तारमिति । ज्ञात्वेत्यस्य ध्यात्वेत्यर्थः । शान्तिसाधनत्वमपि भोक्तृत्वादिवत् ध्येयविशेषणमेव । एवं सर्वत्राप्रसिद्धोपादानं द्रष्टव्यम् ॥२९॥

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीताविवृतौ श्रीविद्याधिराजकृतौ पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

(रा) ध्यानमुक्त्वा ध्येयमाह **भोक्तारमिति** । **यज्ञो** ज्योतिष्टोमादिः । **तपः** कृच्छ्रचान्द्रायणादिः । महांश्चासावीश्वरश्च महेश्वरस्तम् । [2]**सुहृदम्** उपकारिणम् । **शान्तिं** शान्तिसाधनम् । मुक्तिहेतुमिति ईश्वरविशेषणम् । **ज्ञात्वा** ध्यात्वेत्यर्थः । **ऋच्छति** साक्षात्करोतीत्यर्थः ॥२९॥

॥ इति श्रीमद्गीतार्थसङ्ग्रहे श्रीराघवेन्द्रयतिकृते पञ्चमोऽध्यायः ॥

*****

---

१. नारदीयवचनम् - गी.ता.

२. यः सर्वगुणसम्पूर्णः सर्वदोषविवर्जितः ।
प्रीयतां प्रीतयेवाऽलं विष्णुर्मे परमः सुहृत् ॥ - म.भा.ता.नि. (३२/१७८); कृ.म.
पूर्णशक्तिचिदानन्दश्रीतेजस्स्पष्टमूर्तये ।
ममाभ्यधिकमित्राय नमो नारायणाय ते ॥ - ईशावास्य. भा.
द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया - आथर्वण.

[१]षष्ठोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
स [२]संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥१॥

(वि) 'योगे त्विमां श्रुणु' इति प्रतिज्ञातयोगश्च कर्मयोगो ध्यानयोगश्चेति द्विविधो भवति । तत्र सङ्क्षेपविस्ताराभ्यां कर्मयोगो निरूपितः ।

---

१. ज्ञानान्तरङ्गं समाधियोगमाहानेनाध्यायेन -गी.भा.
ध्यानमत्रोच्यते । -गी.ता.

२. श्रोतव्यं च श्रुतं चैव वक्तव्यं कार्यमेव च ।
निवर्त्यं च हरेः पूजेत्येवं कुर्यान्न चाक्रमात् ।
एवं कृत्वा तु संन्यासी सर्वोत्सङ्गाद्धरौ स्मृतः ।
अन्यथा नैव संन्यासी निष्क्रियोऽपि शिला यथा ॥ -इति कर्मविवेके ॥

नाहं कर्ता तु सर्वस्य कर्तैको विष्णुरव्ययः ।
इति वित्त्वा तु सन्यासी नान्यथेति कथञ्चन ॥ -इति निवृत्ते ॥ -भा.ता.(११/१२/९)

शौचमासा च धर्माङ्गे प्राणायामोऽपरिग्रहः ।
अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्या तपस्तथा ॥
तुष्टिर्यज्ञादयो धर्माः स्वाध्यायोऽभ्यर्चनं हरेः ।
धारणा श्रवणं चाथ मननं ध्यानमेव च ॥
समाधिर्निगमान्तानां व्याख्यानं भक्तिरेव च ।
उत्तरोत्तरमेतानि कर्तव्यानि विशेषतः ॥
सौलभ्ये श्रवणादीनामन्यत् सङ्कोचमर्हति ।
ततोऽप्यल्पत्वमिच्छेचेत् पारिव्राज्यं चरेत् पुमान् ॥
श्रवणादेर्न सङ्कोचः कदाचित् क्वापि विद्यते ।
विशेषतोऽनुसन्दध्यान्नारायणदिनव्रतम् ॥ -योगदीपिकायाम् (४/८४-८८)

इदं ज्ञानं हरेः पूजा हरेरेवोदितं सदा ।
हर्यधीनं च सर्वत्रेत्येवं न्यासो हरौ स्मृतः -इति च ॥ -भा.ता. (११/१९/१)

ध्यानयोगप्रकारश्च सङ्क्षेपेण पञ्चमान्ते निरूपितो विस्तरेणास्मिन्नध्याये उच्यते । प्रकृतं ध्यानमग्न्याधानादिपरित्यागेन निःसङ्गतया वर्तमानस्य भवतीति केचित् । तन्निरासार्थमीश्वराराधनस्वकर्मानुष्ठानलक्षणेन योगेन सह ध्यानाधिकारिविशेषणं कामादिवर्जनलक्षणं संन्यासमाह - अनाश्रित इति । **यः फलकामनारहितः कर्तव्यं स्ववर्णाश्रमोचितं कर्म करोति स संन्यासी च योगी च । निरग्निः संन्यासी योगी च न भवति । अक्रियश्च। तथा स ब्रह्मनिष्ठस्तु 'यतिर्महात्मा शारीरमग्निं च मुखे [१]जुहोति' इत्यादेर्यत्याश्रमस्वीकारकाले पूर्वाश्रमस्वीकृताग्नेरात्मनि समारोपणात् । 'दैवमेवापरे यज्ञम्' इत्यग्निक्रिययोरभिधानाच्च न यतीनामग्निक्रिययोरभावः। अनग्नित्वादिप्रवादश्च बाह्याग्न्याद्यभावनिबन्धन इति बोद्धव्यम् ॥१॥**

(रा) 'बुद्धिर्योगे त्विमां श्रुणु'[२] इति योगवचनं प्रतिज्ञातं द्वितीये । स च योग उत्तरषट्के वक्ष्यमाणभगवज्ज्ञानं प्रति उपायः । स च द्विविधः । कर्मयोगो ध्यानयोगश्चेति । तत्र कर्मयोगो ज्ञानं प्रति बहिरङ्गोपायत्वात् 'त्रैगुण्यविषया वेदा'[३] इत्यादिना द्वितीये सङ्क्षेपेण तृतीयाध्यायादावतीतग्रन्थे विस्तरेण च पूर्वं निरूपितः अधुना कर्मयोगसाध्यत्वाद्वक्ष्यमाणज्ञानान्तरङ्गसाधनत्वाच्च अवसरप्राप्तं समाधियोगं 'स्पर्शान्'[४] इत्यादिना पूर्वाध्यायान्ते सङ्क्षेपेण प्रकृतं विस्तरेणास्मिन्नध्याये वक्ति ।

आसनादीनामङ्गानां वक्ष्यमाणत्वेऽपि तेषां ध्यानार्थत्वेन ध्यानस्यैव प्राधान्यात् । 'उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानम्' इत्यादिना ध्यानयोगं विधातुं तत्र ध्याने संन्यासयोगयुक्त एवाधिकारीति ज्ञापनाय कामादिवर्जनरूपसंन्यासं ईश्वराराधनरूपस्वकर्मानुष्ठानलक्षणयोगं चाह - **अनाश्रित इति** । **यः कर्मफलमनाश्रितः कार्यं** स्वस्ववर्णाश्रमोचिततया कर्तव्यं **कर्म करोति** । **स संन्यासी योगी च** स एव च ध्यानाधिकारीति भावः । आहवनीयाद्यग्नित्यागेन अग्निहोत्रादिक्रियात्यागेन च निःसङ्गतया वर्तमान एव ध्यानाधिकारीति साङ्ख्यमतमपाकरोति - **नेति** ।

---

१. गी.ता. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।

२. गी. (२-३९); ३. गी. (२-४५) ; ४. गी(५-२७)

निरग्निकरक्रियश्च संन्यासी योगी च नेत्यर्थः । यतेरपि 'दैवमेवापरे यज्ञम्'[1] इत्यादिनाऽग्निक्रिययोरुक्तत्वात् संन्यासाश्रमस्वीकारकाले पूर्वाश्रमस्वीकृताग्नेरात्मनि समारोपणाच्च सोऽपि संन्यासी योगी च भवत्येवेति भावः ॥१॥

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।
न ह्यसंन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ॥२॥

(वि) संन्यासी च योगी चेत्युक्त्या प्राप्तां संन्यासयोगयोः पृथक्त्वशङ्कां निवारयति - यमिति । **इतिशब्दः पूर्वाध्यायोक्तप्रकारपरामर्शार्थः । योगविशेष एव संन्यास इत्यर्थः । तदेवोपपादयति** - न हीति । **कामसङ्कल्पाद्यपरित्यागे कथमुपायवान् स्यादित्याशयः ॥२॥**

(रा) 'स संन्यासी च योगी च' इत्युक्त्या प्राप्तां तयोरत्यन्तभेदशङ्कां निरसितुम्, अमुख्ययोगापेक्षया पृथगुक्तोऽपि संन्यासो मुख्ययोगान्तर्भूत इत्याह - **यमिति** । 'ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी' इत्यादिनोक्तप्रकारेण **यं** कामक्रोधादिवर्जनरूपं **संन्यासं योगं** मुख्ययोगं ज्ञानोपायभूतकामादिवर्जनविशिष्टनिवृत्तकर्मानुष्ठानरूपयोगान्तर्भूतम् । **विद्धि** जानीहि । हे **पाण्डव** । कुतः **कश्चन** कोऽपि । **असंन्यस्तसङ्कल्पः** अत्यक्तसङ्कल्पादिः संन्यासहीनकर्मानुष्ठानमात्रवानिति यावत् । **योगी** ज्ञानोपायवान् **न भवति** । नहि सामग्र्यैकदेशः कार्यजनको भवति । क्वचित् पृथगुक्तिस्तु ज्ञानभक्त्योः पृथगुक्तिरिवैकदेशापेक्षयेति भावः ॥२॥

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥३॥

(वि) योगातिशयेन कियन्तं कालं कर्म कर्तव्यमित्यत आह- आरुरुक्षोरिति । **योगमारुरुक्षोः उपायसम्पूर्तिकामस्य । कर्म कारणम् । सन्निधानाद्योगारोहस्येति गम्यते । दृष्टार्थत्वादवघातादिवत् फलपर्यन्त**-

१. गी. (४-२५)

मनुष्ठेयमित्यर्थः । योगारूढस्य कर्तव्यमस्ति वा न वा, इत्यपेक्षायामाह - योगारूढस्येति । सम्पूर्णोपायस्य परमसुखस्येति शेषः । कारणं शमः । भगवन्निष्ठबुद्धित्वम् । पुनरपि जपादिकं कर्तव्यमित्यर्थः । यद्यपि ज्ञानिसुखस्यासम्प्रज्ञातसमाधिः कर्माद्यपेक्षया प्रधानं कारणं, तथापि यदा भोक्तव्योपरमः तदैव सम्यगसम्प्रज्ञातसमाधिर्जायते । अन्यदा तु भगवच्चरितादौ स्थितिः । तच्चोक्तम् -

"ये त्वां पश्यन्ति भगवंस्त एव सुखिनः परम् ।
तेषामेव च सम्यक् तु समाधिर्जायते नृणाम् ।
भोक्तव्यकर्मण्यक्षीणे जपेन कथयाऽपि वा ।
वर्तयन्ति महात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ॥"[१]

इति । अथवा कर्मध्यानयोगयोर्मध्ये कीदृशो योगो ज्ञानार्थिनाऽवश्यमपेक्षित इत्यत आह - आरुरुक्षोरिति । राजादिकरवदावश्यकतया प्रमितं प्राण्युपकारलक्षणं कर्मयोगफलज्ञानकामस्य ज्ञानकारणमुच्यते । सम्पूर्णोपायस्य ज्ञानिनः । शमो भगवन्निष्ठबुद्धित्वम् । मुक्तिगतानन्दातिशयकारणमुच्यते । तदुक्तम् -

"नानाजनस्य शुश्रूषा कर्माख्या करवन्मितेः ।
योगार्थिना तु सा कार्या योगस्थेन हरौ स्थितिः ।
तेनापि स्वोत्तमानां तु कार्याऽन्यैरखिलेष्वपि ।
शक्तितः करणीयेति विशेषो सिद्ध्यसिद्ध्ययोः ।
प्राप्तोपायस्तु सिद्धः स्यात् प्रेप्सुः साधक उच्यते ।
तस्य प्राण्युपकारेण सन्तुष्टो भवतीश्वरः ।
सिद्धोपायेन विष्णोस्तु ध्यानव्याख्यार्चनादिकम् ।
कार्यं नान्यत् तस्य तेन तुष्टो भवति केशवः ॥"[२]

इति । अत्र कर्मपदेन नानाजनशुश्रूषैवोच्यते, न तु सन्ध्यावन्दनादि । शमपदेन नानाजनशुश्रुषोपशम एवोच्यते । भगवद्ध्यानादिकं च न सन्ध्यावन्दनादिकर्मोपशमः । अतो ज्ञानार्थिनः कर्मापेक्षितं ज्ञानिनः

---

१. गी.भा. उदाहृतप्रमाणवचनम् ; २. प्रवृत्तवचनम् । - गी.ता.

कर्मापेक्षितं इत्युक्त्या, न निरग्निर्नचाक्रिय इति विरोधो नेति भावः ॥३॥

(रा) ध्यानाधिकारत्वेनोक्तो मुख्यः कर्मयोगः किं सकृदनुष्ठेय उत फलप्राप्तिपर्यन्तमित्यतः, फलपर्यन्तमित्याह - **आरुरुक्षोरिति** । **योगं** ज्ञानोपायम् । **आरुरुक्षोः** सम्पूर्णं कामयमानस्य। **मुनेः** परोक्षज्ञानिनः । **कर्म कारणमुच्यते** । योगारोहरूपसाक्षात्कारस्येति योज्यम् । अपरोक्षरूपफलोदयपर्यन्तं कार्यमिति भावः । तस्यैव मुनेर्योगारूढस्य सम्पूर्णज्ञानोपायस्यापरोक्षज्ञानिनः । **शमः** । उपलक्षणम् । भगवन्निष्ठबुद्धित्वरूपध्यानव्याख्यानार्चनादिकं **कर्म कारणम्** । मुक्तिगतसुखातिशयस्येति योज्यम् । यद्यप्ययं प्रश्नो 'यदा ते मोहकलिलम्'[1] इत्यनेन द्वितीये परिहृतः । तथापि तत्र परोक्षज्ञानार्थिनोऽत्र तु योगारोहशब्दितसम्पूर्णोपायशब्दितापरोक्षज्ञानार्थिन इति भेद इति भावः ।

यद्वा - योगारूढस्येत्युत्तरार्धे, अपरोक्षज्ञानिनो ध्यानादिकं कर्म वक्तुं 'यदा ते' इति श्लोकोक्तस्यैव प्रश्नोत्तरस्य पूर्वार्धेनानुवाद इति ज्ञेयम् । यद्वा - कर्मध्यानयोगयोर्मध्ये ज्ञानार्थिना कीदृशो योगोऽवश्यापेक्षित इत्यत आह - **आरुरुक्षोरिति** । पूर्वार्धेन ज्ञानार्थिन उत्तमाधममध्यमस्वरूपनानाजनशुश्रूषाख्यमेव कर्मावश्यापेक्षितमित्युच्यते । चरमार्धेन तु ज्ञानिनो नानाजनशुश्रूषाख्यकर्मोपशम एव शमपदेनोच्यते । नतु ध्यानाद्युपशमः । तत् तु कार्यमेवेत्युच्यते । शमपदस्योभयार्थत्वात् । एवं चात्र श्लोके पूर्वार्धे ज्ञानार्थिनः कर्मापेक्षितमित्युक्त्वोत्तरार्धे ज्ञानिनः शमपदेन कर्मोपशमोऽपेक्षित इत्युच्यते । तथा च 'न निरग्निर्नचाक्रियः', 'योगी' इत्याद्युक्तिविरोध इति प्रत्युक्तं ध्येयम् । कर्मशमशब्दाभ्यां नानाजनशुश्रूषाख्यकर्मतदुपशमयोरेवात्र विवक्षितत्वादिति ॥३॥

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।
सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥४॥

(वि) योगारूढस्य लक्षणमाह - यदेति । **यदा विषयेषु कर्मसु च प्रयत्नं**

---
१. गी. (२-५२)

विनाऽप्यननुषक्तः । कथं नानुषज्जते । सर्वसङ्कल्पसन्न्यासी सङ्कल्पादिकं सर्वं भगवदधीनमितिज्ञानवान् । तदा योगारूढ उच्यते ॥४॥

(रा) योगारूढशब्दितसम्पूर्णोपायसिद्धिमतो लक्षणमाह -**यदेति** । **यदा हीन्द्रियार्थेषु** शब्दादिविषयेषु **कर्मसु** च प्रयत्नं विनाऽपि **नानुषज्जते** । ननु कर्माननुषङ्गो नाम कर्मस्वरूपत्याग एव, तथा 'न चाक्रियः', 'योगी', इति प्रागुक्तविरोध इत्यतः कर्माननुषङ्गं स्वयमेव व्याख्याति - **सर्वेति** । ज्ञानिनः कर्माननुषङ्गो नाम सर्वकर्मसु सङ्कल्पन्यास एव । सर्वेषु कर्मसु सङ्कल्पत्यागी सन् कर्मसु नानुषज्जते । **यदा** तदा । **योगारूढ** उच्यते इति योजना । कर्मसु सङ्कल्पत्यागो नाम ममतात्याग एव । सङ्कल्पद्रव्यक्रियादिकं सर्वं भगवदधीनमिति ज्ञानमेव । एवं च सङ्कल्पादेर्भगवदधीनताज्ञानेन हेतुना कर्मस्वनासक्तत्वे सत्यप्रयत्नेन शब्दादिविषयेष्वनासक्तत्वं योगारूढस्य लक्षणमित्युक्तं भवति । अप्रयत्नेनेति विशेषणाद्योगमारुरुक्षौ नातिव्याप्तिः । तस्यानासक्तेः प्रयत्नसाध्यत्वात् ॥४॥

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव[1] ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥५॥

(वि) स च योगारोहः प्रयत्नेन कर्तव्य इत्याह - उद्धरेदिति । **आत्मना मनसा । आत्मानं जीवम् । आत्मा मन एव । आत्मनो जीवस्य बन्धुः । स एव जीवस्य रिपुः ॥५॥**

(रा) यस्य ध्यानयोगस्य कामादिवर्जनरूपसंन्यासयुक्तस्ववर्णाश्रमोचितकर्मानुष्ठानवानधिकारी उक्तः । अपरोक्षाख्यफलपर्यन्तं कर्मानुष्ठानं चोक्तम् । स एव ध्यानयोगोऽभियोगेन कार्य इत्याह - **उद्धरेदिति** । **आत्मना** मनसा । **आत्मानं** जीवमुद्धरेत् । पुमर्थभाजनं कुर्यात् । **आत्मानं** जीवम् । **नावसादयेत्** । न क्लेशभाजनं कुर्यात् । कुतः । **हि** यस्मात् । **आत्मनो** जीवस्य । **आत्मैव** मन एव । **बन्धुः रिपुश्च** भवत्यत इति ।

यद्वा - योगारोहितशब्दितयोगसम्पूर्तेर्भगवत्प्रसादो मुख्यसाधनमित्याह -

---

१. 'मनसि व्यक्ततां यामि तस्मात् व्यक्तिर्हि मे मनः' इति भारते । -भा.ता. ११-१२-२०

उद्धरेदिति । आत्मना परमात्मना । तत्प्रसादेनेति यावत् । आत्मानं जीवम् । प्राग्वदेव योजना । आत्मनो जीवस्यात्मैव परमात्मैव बन्धुः रिपुश्च हि यतः।

बन्धुरात्माऽऽ[1]त्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत्[2] ॥६॥

(वि) कीदृशं मनः । कीदृशस्य जीवस्य, बन्धुः रिपुश्चेत्यत आह - बन्धुरात्मेति । येनात्मना जीवेन कर्त्रा येन जीवेन बुद्ध्या करणेन वा । आत्मा जितः । मनो जितम् । तस्यात्मनो जीवस्यात्मा मनो बन्धुः । यथा सन्नपि भृत्यो भृत्यकार्यमकुर्वन्नभृत्यः । तथाऽसन्नपि आत्मा मनो

---

१. आत्मशब्दस्य मुख्यार्थो विष्णुरेकः सनातनः ।
सन्देहदेहमनसो बुद्धिजीवाः स्वयं तथा ।
ब्रह्माऽप्यमुख्या क्रमश उत्कर्षो ह्यात्मता भवेत् ॥
-इति प्रकाशसंहितायाम् ॥ -भा.ता. (३/१०/२२)
आत्मेति परमात्मा च विरिञ्चश्चापि कथ्यते ।
वायुर्मनश्च देहश्च स्वयमित्यपि कुत्रचित् ॥ -इति प्रत्यये ॥ भा.ता.(११/२२/२२)
२. मूलं मन एव संसारचक्रस्य । - भा.ता.
मनसो द्वेषरागाभ्यां पुण्यपापसमुद्भवः ।
पुत्रादिपुण्यपापाभ्यां तस्मात्सर्वं मनोभवम् ॥ -इति नारदीये ॥ -भा.ता. (६/१५/१२)
अज्ञात्वा कुर्वतः कर्म स्खलनात्पापकारणम् ।
तदेवार्पयतो विष्णोर्नैव पापाय तद्भवेत् ।
मनोदोषविहीनस्य न तु दोषवतः क्वचित् ।
सत्सु केशवपूर्वेषु क्रमशो भक्तिहीनता ।
असद्भिश्चतथा स्नेहो बहुमानमथापि वा ।
स्वोत्तमानां प्रियत्यागादात्मप्रियचिकीर्षया ।
अधिकेष्वेव नीचोच्चभक्तव्यत्यास एव वा ।
स्वोत्तमस्यात्मनश्चैव समस्नेहोऽथवा भवेत् ।
कार्येषु बहुमाने वा स्वात्मनः समताऽपि वा ।
आधिक्ये किमु वक्तव्यमात्मनः शक्तिहापनम् ।
शक्तस्याशक्तवत्कर्म मनोदोषा इतीरिताः ॥ इति कर्मतन्त्रे । -भा.ता. (११/३/४६-४७)

यस्यानुपकारीत्यनात्मा । तस्यासन्मनस्कस्य पुरुषस्य, आत्मा मन एव शत्रुवच्छत्रुत्वेऽपकारकरणे वर्तते ।

"मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ।।"[१]

इति श्रुतिः । अथवा योगारोहस्य भगवत्प्रसादो मुख्यसाधनमित्याह -उद्धरेदित्यादिना । पूर्वं येनात्मशब्देन मनोऽभिहितं तेनेदानीं भगवानुच्यते। उक्तं च -

"उद्धरेतैव संसाराज्जीवात्मानं परात्मना ।
विष्णुर्बन्धुः सतां नित्यं परात्मा ह्यसतामरिः ।
तत्प्रसादजया भक्त्या जितो यस्य वशे त्विव ।
वर्तते तस्य मित्रं सः तदन्यस्य च शत्रुवत् ।।"[२] इति ।।६।।

(रा) कीदृशस्यात्मनः कीदृशं मनो बन्धुः रिपुश्चेत्यत आह **-बन्धुरिति** । **येनात्मना** येन जीवेनेति समानाधिकरणं वा । येन जीवेन कर्त्रा । **आत्मना** बुद्ध्या करणेनेति व्यधिकरणं वा । **आत्मा** मनः । **जितं** वशीकृतम् । **तस्यात्मनो** जीवस्य । **आत्मा** मनः । **बन्धुरेवोपकार्येव** । भगवद्ध्यानोपयोगीति यावत् । **अनात्मनस्तु** अजितमनस्कस्य तु । जीवस्य । **आत्मैव** मन एव । **शत्रुवत्** प्रसिद्धशत्रुरिव । **शत्रुत्वे** अनुपकारित्वे **वर्तेतेति** मनोजयेन ध्यानयोगः कार्य इत्युक्तं भवति ।

यद्वा - कीदृशस्य हरिर्बन्धुः रिपुश्चेत्यत आह **-बन्धुरिति** । पूर्ववदेवार्थो योजना च । परन्तु प्रथमान्तात्मशब्दोऽत्र परमात्मपरः । आत्मना बुद्ध्येत्यत्र बुद्ध्युपलक्षितभक्त्येत्यर्थः । अनात्मनस्त्वित्यस्य भक्तिबलेनावशीकृतभगवत्स्वरूपस्य पुंस इत्यर्थः ।।६।।

जितात्मनः[३] प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।

---

१. विष्णुपुराणवचनम् । -गी.भाष्ये

२. गी.ता. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।

३. 'जयो विष्णोश्च वायोश्च भक्त्या तत्प्रीतिसाधनम् ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥७॥

(वि) जितात्मनः फलमाह - जितात्मन इति । **जितात्मत्वादेव प्रशान्तस्य प्रायो विषयानुन्मुखमनसः । परमात्मा सम्यक् हृद्याहितः सन्निहितो भवति । परमात्मापरोक्षज्ञानं भवतीत्यर्थः । अपरोक्षज्ञानिनो लक्षणं स्पष्टयति** - शीतोष्णेत्यादिना ॥७॥

(रा) ननु मनसो भगवतश्च वशीकरणे तावस्य बन्धू भवत इत्युक्तम् । केनोपकारेण तावस्य बन्धू । 'आत्मना आत्मानमुद्धरेत्' इति, आत्मोद्धारं कुरुत इत्युक्तमिति चेत् स एव क इत्यत आह - **जितेति । जितात्मनः** वशीकृतमनस्कस्य भक्त्या वशीकृतभगवत्स्वरूपस्य प्रशान्तिर्भवति । स्वत एव मनसो विषयेष्वप्रवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । सम्पूर्णयोगसिद्धिमद्रूपो योगारूढो भवतीति यावत् ॥७॥

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥८॥

(वि) शीतोष्णादिषु कूटस्थः । कूटमाकाशः 'कूटं खं विदलं व्योम सन्धिराकाश उच्यते'[1] इत्यभिधानात् । तद्वत् स्थितो निर्विकार इत्यर्थः । तत्र हेतुः । ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा विजितेन्द्रियः । ज्ञानं सामान्यज्ञानम् । विज्ञानं विशेषज्ञानम् -

'सर्वत्र विष्णोरुत्कर्षज्ञानं ज्ञानमितीर्यते ।
तद्विशेषपरिज्ञानं विज्ञानमिति गीयते ॥'[2]

इत्युक्तेः । ताभ्यां सन्तुष्टं मनो यस्येति तथा योगी योगं कुर्वन् । युक्तो योगसम्पूर्णः । एवंभूतो योगानुष्ठाता योगसम्पूर्ण उच्यत इत्यर्थः ॥८॥

(रा) 'यदा हि नेन्द्रियार्थेषु' इत्यत्रापरोक्षिणो लक्षणोक्तावपीह लक्षणं स्पष्टयति - **शीतोष्णेत्यादिसार्धश्लोकद्वयेन** । शीतोष्णादिद्वन्द्वधर्मेषु । **कूटस्थः**

जगदीशयोः कुतो ह्येतोः सर्वशक्त्योर्बलाज्जयः ॥ इति पवनविजये ।भा.ता.(१०-९४-३४)

१. अभिधानवचनम् - गी.भा.

२. गी.ता.उदाहृतप्रमाणवचनम्

कूटमाकाशं तद्वत् तिष्ठतीति कूटस्थः । उत्सेकानुत्सेकरूपविकारहीन इत्यर्थः । तत्र हेतुर्ज्ञानेत्यादि । वेदादौ सर्वत्र विष्णोरुत्कर्षज्ञानं ज्ञानमित्युच्यते । तदवान्तरमाहात्म्यविशेषज्ञानं विज्ञानमित्युच्यते ।

यद्वा - परोक्षापरोक्षज्ञाने ज्ञानविज्ञानशब्दाभ्यां वाच्ये ताभ्यां तृप्तो विषयेष्वलम्बुद्धिमान् विजितेन्द्रियश्च । यतोऽतः । कूटस्थः । समलोष्टाश्मकाञ्चनः । योगी योगं कुर्वन् । युक्तः योगसम्पूर्णः । इत्युच्यते ॥८॥

[1]सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥९॥

(वि) स एव सुहृदादिषु समबुद्धिः । सर्वस्माद्विशिष्यते । प्रत्युपकारानपेक्षयोपकारकृत् सुहृत् । क्लेशस्थानं ज्ञापयित्वा यो रक्षां करोति स मित्रम् । अरिः वधादिकर्ता । कर्तव्ये उपकारेऽपकारे च य उदास्ते स उदासीनः । कर्तव्यमुभयमपि यः करोति स मध्यस्थः । अप्रियकृत् द्वेष्यः । उक्तं च -

"अनिमित्तस्नेहवांस्तु सुहृत् ज्ञात्वोपकारकृत् ।
मित्रं वधादिकृदरिर्द्वेष्यस्त्वप्रियमात्रकृत् ।
उदासीनः स्नेहवतोऽप्यस्नेही तत्कृतानुकृत् ।
मध्यस्थ इति विज्ञेयः सुहृदेषु विशिष्यते ॥"[2]

इति । बन्धुर्देहसम्बन्धी । साधुः साधुधर्मवान् । पापः पापवान् ।

"स्वभावतस्त्रिधा जीवा उत्तमाधममध्यमाः ।
उत्तमास्तत्र देवाद्या मर्त्याद्याश्चैव मध्यमाः ।

---

१. 'द्विष्योऽवासितकृत् कार्यमात्रकारी तु मध्यमः ।
प्रियकृत् प्रियो निरूप्यापि क्लेशं यः परिरक्षति ।
स मित्रमुपकारं तु अनपेक्ष्योपकारकृत् ।
यस्ततः स सुहृत् प्रोक्तः शत्रुश्चापि वधादिकृत् ॥' इति - गी.भा.

२. नारदीयवचनम् । - गी.भा.

अधमा असुराद्याश्च नैषामस्त्यन्यथाभवः ।
शरीरमात्रान्यथात्वे स्वजातिं पुनरेष्यति ॥" इति ।
'सर्वं चेश्वरतस्तेषां न किञ्चित् स्वत एव तु ।
समा एव ह्यतः सर्वे वैषम्यं भ्रान्तिसम्भवम् ॥"[१]

इत्याद्युक्तप्रकारेण सुहृदादिषु जीवचैतन्यस्योत्तममध्यमाधमरूपस्योत्तमादिरूपत्वमेव स्वाभाविकम् । वैषम्यं भ्रान्तिजमिति ज्ञानम् । तथा सुहृदादिषु स्थितस्य भगवतः सुहृत्वादेस्तन्निमित्तकत्वस्य च साम्येन ज्ञानं समबुद्धित्वम् ।

'यस्य यत्र यथावृत्तिर्विहिता वर्तनं तथा ।
ज्ञानं वाऽपि समत्वं तद्विषमत्वमतोऽन्यथा ।"[२]
'यथा सुहृत्सु कर्तव्यं पितृशत्रुसुतेषु च ।
तथा करोति पूजादि समबुद्धिः स उच्यते ॥"[३]

इत्याद्युक्तप्रकारेण वा समबुद्धित्वम् । न तु सुहृदादीनां पूजासाम्यम् ।

'समानां विषमा पूजा विषमानां समा तथा ।
क्रियते येन देवोऽपि स्वपदाद्भ्रश्यते हि सः ॥"

इति दोषस्मरणात्[४] ॥९॥

(रा) स एव च सुहृदादिषु समा भगवद्विषयिणी बुद्धिर्यस्य स

१. ब्राह्मवचनम् । - गी.भा.
२. महाविष्णुपुराणवचनम् । - गी.ता.
३. गारुडवचनम् । - गी.भा.
४. ब्राह्मवचनम् (पाद्मवचनम् इति पा.)। - गी.भा.
मानव(मनुस्मृति) (२/१३६)वचनमिति गीताभाष्ये (६/९)
विद्या कर्म वयो बन्धुर्वित्तं भवति यस्य वै ।
मान्यस्थानानि पञ्चाहुः पूर्वं पूर्वं गुरूणि च । इति औशनसस्मृतिः १/४९
विद्या कर्म वयो बन्धुर्वित्तं भवति पञ्चमम् ।
मान्यस्थानानि पञ्चाहुः पूर्वं पूर्वं गुरूत्तरात् ॥ इति कूर्मपुराणे २/६/१२

समबुद्धिः। योगारूढः योगिवर्गात् सर्वस्माद्विशिष्यत इति । सुहृदादिषु सर्वत्रस्थितहरिरूपाणां गुणादिषु तारतम्यं नेति बुद्धिर्वा, सुहृदि सुहृत्त्वमेव मित्रादिषु मित्रत्वादिकमेव ददाति । न तु सुहृदि मित्रत्वं मित्रादौ सुहृत्वादिकमिति वैषम्येण । अतः सुहृदादौ सुहृत्त्वादिकमीशकृतमेव न स्वतन्त्रमिति वा, भगवद्विषये समबुद्धिः ।

यद्वा - सुहृदादिजीवविषये समा बुद्धिर्यस्येत्यर्थः । तेषु समबुद्धित्वं नाम यत्सुहृत्त्वमित्रत्वादिकमस्ति तन्न स्वरूपान्तर्गतं किन्तु, अन्तःकरणोपाधिकमेव देवदानवमानवभेदेन स्वतो विषमाणां चैतन्यस्वभावत्त्वमेकमेव सममिति बुद्धिमत्त्वमेवेति ज्ञेयम् । अथवा सुहृदादिषु विषये शास्त्रेषु यथा यथा वृत्तिर्विहिता तथा तथा वर्तनं वर्तनज्ञानं वा सुहृदादिजीवेषु समबुद्धिर्ध्येया । प्रत्युपकारनिरपेक्षोपकारकृत् **सुहृत्** । क्लेशस्थानं विज्ञाप्य ततो रक्षाकृन्मित्रम् । वधादिकर्ता **अरिः** । कर्तव्ये उपकारे अपकारे च य उदास्ते स **उदासीनः** । उपकारापकारोभयकृत् **मध्यस्थः** । अवाञ्छितकृद्द्वेष्यः । **बन्धुरुपकर्ता** ॥९॥

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥१०॥

(वि) समाधियोगप्रकारमाह - योगी युञ्जीतेत्यादिना । **आत्मानं मनो युञ्जीत समाधियोगयुक्तं कुर्यात् । सततं निरन्तरं रहसि एकान्ते स्थितः सन् । एकाकी सङ्गशून्यः । अनेन बाह्ययोगान्तरायान् निवारयति । नियमरूपेण तपआदिना शुद्धौ मनोदेहौ यस्य । स यतचित्तात्मा । निराशीः दृष्टश्रुतविषयवितृष्णः । अपरिग्रह** [1]**इत्यहिंसादियमान्तराणामप्युपलक्षणम् ॥१०॥**

(रा) 'उद्धरेत्' इत्यादिना विहितं ध्यानयोगमनूद्य तत्प्रकारमाह **योगीति** ।

---

१. आदिपदेन सत्यादयो गृह्यन्ते -
'अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ । यमाः शौचं तपस्तुष्टिः स्वाध्यायो हरिपूजनम् ।
नियमाः ..... ॥' इत्युक्तेः । -तन्त्रसारसङ्ग्रह (४/१३७)

योगी ज्ञानोपायमनुतिष्ठन् । **आत्मानं** मनः **युञ्जीत** भगवन्निष्ठं कुर्यात् । समाधियुक्तं कुर्यादिति यावत् । **सततं** निरन्तरम् । **रहसि स्थितः** । **एकाकी** सङ्गशून्यः । यतं नियमितं चित्तं मनः आत्मा देहश्च यस्य स **यतचित्तात्मा** । **निराशीः** कामनाहीनः । परिग्रहोज्झश्च भूत्वा कुर्यादिति ॥१०॥

शुचौ देशे[1] प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं [2]चेलाजिनकुशोत्तरम् ॥११॥

(वि) शुचौ देश इति । **मनः प्रसादहेतुभूतदेशोपलक्षणम् ।**

"तमेव देशं सेवेत तं कालं तामवस्थितिम् ।
तानेव भोगान् सेवेत मनो यत्र प्रसीदति ।
न हि देशादिभिः कश्चिद्विशेषः समुदीरितः ।
मनःप्रसादनार्थं हि देशकालादिचिन्तनम् ॥"[3]

इति वचनात् । आत्मनः आसनं प्रतिष्ठाप्य कीदृशम् । स्थिरम् अचलम् । नातीवोन्नतं न चातिनीचम् । चेलं वस्त्रम् । अजिनं व्याघ्रादि-चर्म । कुशा दर्भा उत्तरा यस्मिन् तथोत्तरम् । समग्रादासनप्रदेशात् साक्षा-दुत्तरत्वायोगात् बुद्ध्या विभक्तस्योत्तरोत्तरनिर्दिष्टस्य बुद्धिसन्निहितत्वात् साक्षादुत्तरत्वं पूर्वनिर्दिष्टस्य व्यवहितत्वात् परम्परयोत्तरत्वं द्रष्टव्यम् ॥११॥

---

१. नदीसमुद्रगिरय आश्रमाश्च वनानि च ।
नगराणि च दिव्यानि शालग्रामादयस्तथा ।
तेषां समीपगाश्चैव देशा योजनमात्रतः ।
कर्मण्यास्तु समाख्यातास्तदन्ये कीकटाः स्मृताः ।
तदन्येऽपि तु ये देशाः कृष्णसारोषिताः स्वतः ।
कर्मण्या एव ते ज्ञेया यदि नाध्युषिताः खलैः ।
खलैरध्युषिताश्चापि यदि सद्भिरधिष्ठिताः ।
कर्मण्या इति विज्ञेया विष्णुलिङ्गानि यत्र च ॥ - इति स्कान्दे ॥ भा.ता. (११-२१-८)

२. 'चैलाजिनकुशोत्तरम्' इति पा.

३. वराहवचनम् - ब्र.सू.भा.(४-१-११)

(रा) पुनर्ध्यानप्रकारमेवाह - शुचावित्याद्यनेकश्लोकैः । शुचौ देशे मनः-प्रसादहेतुभूतदेशोपलक्षणमेतत् । चेलं वस्त्रम् । अजिनं व्याघ्रादिचर्म । कुशो दर्भः उत्तरम् उपरि यस्य तत्तथा । नात्युच्छ्रितं नातिनीचम् । न समासः । एवम्भूतमासनं स्थिरं यथाऽऽत्मनः प्रतिष्ठाप्य ॥११॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
उपविश्यासने[1] युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥१२॥

---

१. ...वीरपद्मे च स्वस्तिकाद्यानि चासनम् । ....,
ऊर्वोरधपदोरूर्ध्वं विभागेनेति च त्रिधा ।
आसनत्रयमुद्दिष्टं मन्त्रस्मरणपूर्वकम् । - तन्त्रसारसङ्ग्रहे (४/१३७,१४७)
आसनानि कुलेशानि यावन्तो जीवजन्तवः ।
चतुरशीतिलक्षाणि चैकैकं समुदाहृतम् ।
आसनेभ्यः समस्तेभ्यः साम्प्रतं द्वयमुच्यते ।
एकं सिद्धासनं नाम द्वितीयं कमलासनम् ॥ - इति निर्वाणतन्त्रे ।
सुखेनैव भवेद्यस्मिन्नासने ब्रह्मचिन्तनम् ।
आसनं तद्विजानीयादितरत् सुखनाशनम् ॥ इति च ।
पद्मासनं स्वस्तिकाख्यं वज्रं भद्रासनं तथा ।
वीरासनमिति प्रोक्तं क्रमादासनपञ्चकम् ॥ - इति शारदातिलके ।
जानूर्वोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ।
ऋजुकायो विशेद्योगी स्वस्तिकं तत्प्रचक्षते ॥ - इति शारदातिलके ।
एकं पादमधः कृत्वा विन्यस्योरौ तथेतरत् ।
ऋजुकायो विशेद्योगी वीरासनमितीरितम् ॥ - इति शारदातिलके ।
ऊर्वोरुपरि विन्यस्य सम्यक् पादतले उभे ।
अङ्गुष्ठौ च निबध्नीयाद्धस्ताभ्यां व्युत्क्रमात् ततः ।
पद्मासनमिति प्रोक्तं योगिनां हृदयङ्गमम् ॥ - इति शारदातिलके ।
ऊरुमूले वामपादं पुनस्तु दक्षिणं पदम् ।
वामोरौ स्थापयित्वा तु पद्मासनमिति स्मृतम् ॥ - इति यामले ।
एकं पादमथैकस्मिन् विन्यस्योरौ तु संस्थितम् ।
इतरस्मिंस्तथैवोरु वीरासनमुदाहृतम् ॥ - इति वासिष्ठस्मृतिः ।
'आसीनः सम्भवात्', 'ध्यानाच्च', 'अचलत्वं चापेक्ष्य', 'यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्' -
इति ब्रह्मसूत्राणि (४/१/७-११)

(वि) तत्र तस्मिन्नासने उपविश्येति पद्मासनस्वस्तिकासनादिष्वन्यतमस्मिन् स्थिरे सुखे आसने उपविष्टस्यैव समाधिसिद्धिरिति दर्शयति । यदुक्तम् -

"स्मरणोपासनं चैव ध्यानात्मकमिति द्विधा ।
स्मरणं सर्वदा योग्यं ध्यानोपासनमासने ।
नैरन्तर्यं मनोवृत्तेर्ध्यानमित्युच्यते बुधैः ।
आसीनस्य भवेत् तत् तु न शयानस्य निद्रया ।
स्थितस्य गच्छतो वाऽपि विक्षेपस्यैव सम्भवात् ।
स्मरणात् परमं ज्ञेयं ध्यानं नास्त्यत्र संशयः ॥"[1]

इति । क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्तवृत्तयः । तत्र समाध्यन्तरङ्गभूता चतुर्थी मनोवृत्तिर्निर्दिश्यते - 'एकाग्रं मनः कृत्वा' इति । उपरतचित्तेन्द्रियव्यापारः आत्मनो मनसो विशुद्धये सर्वमनोमलदाहार्थे । योगं युञ्ज्यात् । सर्वात्मना चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणं समाधियोगं कुर्यात् ॥१२॥

(रा) तत्रासने उपविश्य । तदाह सूत्रे 'ॐ आसीनः सम्भवात् ॐ'[2] इति । यतचित्तेन्द्रियक्रियः सन् एकाग्रं मनः कृत्वा आत्मनो मनसो विशुद्धये सर्वमलदाहाय स्वस्य संसारमलनिवृत्तये वा । योगं ध्यानयोगं युञ्ज्यात् कुर्यादिति विध्यनुवादेन प्रकारोक्तिरियम् ॥१२॥

[3]समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥१३॥

---

१. नारायणतन्त्रवचनम् - ब्र.सू.भा. (४-१-७) - अत्र विशेषः -
द्विविधा सा च सम्प्रोक्ता विष्णुशास्त्रावमर्शनम् । एकं ध्यानं हरेरन्यच्चत्वार्यङ्गानि तस्य च ।
यमश्च नियमश्चासा प्राणायाम इतीरितः ॥ - तन्त्रसारसङ्ग्रहे ४-१३६
- सोपासना च द्विविधा शास्त्राभ्यासस्वरूपिणी ।
ध्यानरूपा परा चैव तदङ्गं धारणादिकम् ॥ - इत्यनुव्याख्याने (३/३१)
२. ब्र.सू. (४-१-७)
३. ऋजुकायोपविष्टस्य सुषुम्नाऽस्य प्रकाश्यते । - योगदीपिका

(वि) कायं मध्यदेहं शिरश्च ग्रीवां च समत्वेन धारयन् । अन्यथा मनश्चलनप्रसङ्गात् । उक्तं च -

"अचलं चेच्छरीरः स्यान्मनसश्चाप्यचालनम् ।
चलने च शरीरस्य चञ्चलं च मनो भवेत् ॥"[1]

इति । स्वयं स्थिरः अवहितप्रयत्नः । नासिकाग्रं सम्प्रेक्ष्येति । भ्रूमध्यं च सम्प्रेक्ष्येति ग्राह्यम् । 'चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः' इत्युक्तत्वात् ॥१३॥

(रा) कायशिरोग्रीवं कायो मध्यदेहः स च शिरश्च ग्रीवा च प्राण्यङ्गत्वात् द्वन्द्वैकवद्भावः । समम् ऋजु । धारयन् अचलं यथा तथा । स्थिरो दृढः । स्वं नासिकाग्रं सम्प्रेक्ष्य दिशश्चानवलोकयन् युञ्ज्यात् इति पूर्वेण वा, 'युक्त आसीत' इत्युत्तरेण वाऽन्वयः ॥१३॥

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः[2] ।
मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥१४॥

(वि) प्रशान्तात्मा निर्मलचित्तः । अनेन श्रद्धादिसंस्कारवत्त्वमाचष्टे- विगतभीः । प्रमादालस्याद्यान्तरयोगान्तरायभयरहितः । ब्रह्मचर्ये स्थितमनः सम्यक् प्रत्याहृत्य । मच्चित्तो भगवद्ध्यानवान् । युक्तः समाधिसम्पन्नः । आसीत । सोऽपि समाधिर्भगवदनुग्रहादेव भवतीत्याशयेनाह - मत्पर इति ॥

(रा) प्रशान्तात्मा स्वतो विषयेषु अप्रवृत्तमनस्कः । विगतभीः व्याघ्र-चोरादिभयहीनः । ब्रह्मचारिव्रते स्थितः मनः सम्यक् प्रत्याहृत्य मच्चित्तो मद्ध्यानवान् । मत्परः अहमेव परः सर्वोत्तमः यस्य स मत्परः । युक्तः समाधिसम्पन्नः । आसीतेत्यर्थः ॥१४॥

---

१. ब्रह्माण्डवचनम् - ब्र.सू.भा. (४-१-९)

२. कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वथा ।
सर्वत्र मैथुनत्यागः ब्रह्मचर्यं प्रचक्ष्यते ॥ - इति (छलारीयतन्त्रसारव्याख्याने)
स्मरणं कीर्तनं काले प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।
सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च ॥
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ इति । -दक्षस्मृतिः ।

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः ।
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥१५॥

(वि) न केवलमादरनैरन्तर्याभ्यां समाधिः सेवितव्यः, किन्तु दीर्घमपि। तादृक्तयैव व्युत्थानसंस्कारानभिभाव्यत्वादिति दर्शयन् समाधेः फलमाह - युञ्जन्निति । निर्वाणं देहाभावः । तस्मात् परमामुत्तरकालीनाम् । मत्संस्थां मयि स्थितिम् । तादृशीं शान्तिं योगी प्राप्नोति । न जीवन्मुक्तिमात्रमित्यर्थः ॥१५

(रा) समाधेः फलमाह - **युञ्जन्निति । नियतमानसो** यतचित्तः । **योगी** योगानुष्ठाता । एवमुक्तप्रकारेण । **सदाऽऽत्मानं युञ्जन्** ध्यायन्, आत्मानं मनो भगवति युक्तं कुर्वन्निति वा । **निर्वाणपरमां** शरीरत्यागोत्तरकालीनाम् । **मत्संस्थां** मयि स्थितिरूपाम् । **शान्तिमधिगच्छति** प्राप्नोति । न जीवन्मुक्तिमात्रमाप्नोतीत्यर्थः ॥१५॥

नात्यश्नतस्तु[1] योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।
न चातिस्वप्नशीलस्य[2] जाग्रतो नैव चार्जुन ॥१६॥

(वि) योगनिष्ठस्याहारादिनियममाह - नात्यश्नत इति द्वाभ्याम् । **एकान्तमत्यन्तम् । एतच्च जाग्रत इत्यनेनापि सम्बद्ध्यते ॥१६॥**

(रा) ध्यानयोगनिष्ठस्याहारादिनियममाह - **नात्यश्नत** इत्यादि द्वाभ्याम् । **अति** अधिकं भुञ्जानस्य **एकान्तं** सर्वथैवाभुञ्जानस्य चातिनिद्राशीलस्यातिजाग्रतश्च **योगो नैवास्तीत्यर्थः** । अत्राशनजागरणनिषेधोऽशक्तस्य, शक्तस्य तु अनशनादावपि न योगक्षतिरिति ज्ञेयम् ॥१६॥

---

१. अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् ।
अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात् तत्परिवर्जयेत् ॥ - मनुस्मृति २/५७

२. 'सुषुप्तिस्वप्नयोश्चैव स्वर्गव्योम्नोस्तथैव च ।
अन्योन्यनामता ज्ञेया मनोबुद्ध्योस्तथैव च ।' इति शब्दनिर्णये । भा.ता. ४-२९-८३

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥१७॥

(वि) यावता श्रमाद्यभावो भवति तावदाहारादेर्दुःखनाशको योगो भवति । एतच्चाशक्तविषयम् । उक्तं च -

"निद्राशनभयश्वासचेष्टातन्द्रादिवर्जनम् ।
कृत्वा निमीलिताक्षस्तु शक्तो ध्यायन् प्रसिद्ध्यति ॥"[१] इति ॥१७॥

(रा) कथम्भूतस्य योगो भवतीत्यत आह - **युक्तेति** । युक्तौ योगोपेतौ आहारविहारौ भोजनसञ्चारौ यस्य स तथा तस्य । यावता श्रमादिर्न भवति तावदाहारव्यापारवत इत्यर्थः । **कर्मसु** कार्येषु **युक्तचेष्टस्य** श्रमानापादकचेष्टा-युक्तस्य । **युक्तस्वप्नावबोधस्य** यावन्निद्राऽवबोधौ योगाविघातकौ तावन्निद्रा-वबोधोपेतस्य । **योगो** ध्यानयोगः समाधिरिति यावत् । **दुःखहा भवतीत्यर्थः** ।

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥१८॥

(वि) योगसम्पूर्तिकालमाह - यदेति । **आत्मनि भगवति ॥१८॥**

(रा) योगसम्पूर्तिस्वरूपमाह - **यदेत्याद्यनेकश्लोकैः** । **यदा** विशेषेण नियतं विषयेभ्यः प्रत्याहृतं **चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते** । **सर्वकामेभ्यः निस्पृहश्च** यदा तदा **युक्तो** योगसम्पूर्तिमानित्युच्यत इत्यर्थः ॥१८॥

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥१९॥

(वि) योगी कथं तिष्ठतीत्यपेक्षायां योगिनोऽवस्थितौ दृष्टान्तमाह - यथेति । **आत्मनः भगवद्विषयं योगम् ॥१९॥**

(रा) योगसम्पन्नः कथं तिष्ठतीत्यत आह - **यथेति** । वायुशून्यदेशस्थो **दीपो यथा नेङ्गते** न चलति । **सा उपमा** दृष्टान्तः कस्येत्यत उक्तम् - **योगिन इति**।

---

१. नारदीयवचनम् । - गी.भा.

आत्मनो योगं भगवद्विषयसमाधिं युञ्जतः कुर्वतः योगिनः यतचित्तस्येति ॥१९॥

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
यत्र चैवात्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥२०॥

(वि) विस्तरेण योगलक्षणमाह - यत्रेति । यत्र योगे निरुद्धं मनः उपरमतेऽन्यत्र निवृत्तव्यापारं भवति । विष्णौ रमत इति वा । "हृदिस्थ-विष्णौ सन्तोषः सदैवोपरमः स्मृतः" इति वचनात् । यत्र चात्मना मनसा । यद्वा - परमात्मना । तत्प्रसादादेव । आत्मनि देहे । आत्मानं भगवन्तं पश्यन् तुष्यति सुखं प्राप्नोति ॥ २० ॥

(रा) योगसेवया निरुद्धं चित्तं यत्र समाधावुपरमते बाह्यव्यापारहीनं भवति । यत्र चैव यस्मिन्नेव समाधियोगे । आत्मना मनसा । आत्मानं भगवन्तम् । पश्यन्नात्मनाऽऽत्मनि देहे । तुष्यति तोषमाप्नोतीत्यर्थः । यच्छब्दयोः 'तम्' इत्यग्रेऽन्वयः । एवमुत्तरत्रापि ॥२०॥

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥२१॥

(वि) बुद्धिग्राह्यं स्वानुभवेन वेद्यम्, अतीन्द्रियम् इन्द्रियैरग्राह्यम् । आत्यन्तिकं सुखं वेत्ति । यत्र स्थितस्तत्त्वतः अबाधिताद्भगवद्रूपान्न चलति ॥२१॥

(रा) यत्र समाधौ स्थितः बुद्धिग्राह्यम् अनुभवेन वेद्यम् । अतीन्द्रियमि-न्द्रियाग्राह्यम् । आत्यन्तिकम् अतिशयितम् । सुखं वेत्ति अनुभवति । यत्र योगे स्थितोऽयं तत्त्वतो भगवद्रूपान्न चलति तमित्यन्वयः ॥२१॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन् स्थितो न [1]दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ॥२२॥

---

१. 'यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ इति ईशावास्य (७)

(वि) यं लब्ध्वा ततोऽधिकमपरं लाभं न मन्यते । यस्मिन् स्थितो गुरुणाऽपि दुःखेन न विचाल्यते ॥२२॥

(रा) यं योगं लब्ध्वा च ततोऽपरं लाभमधिकं न मन्यते । यस्मिन् स्थितो गुरुणाऽपि दुःखेन दुःखहेतुना न विचाल्यते ॥२२॥

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसञ्ज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो [१]योगो निर्विण्णचेतसा ॥२३॥

(वि) तं योगसञ्ज्ञितं विद्यात् । दुःखसंयोगो येन वियुज्यते स दुःखसंयोगवियोगः, तम् । संयोगशब्देन न केवलमुत्पन्नं दुःखं नाशयति, किन्तूत्पत्तिमेव निवारयतीति दर्शयति । योगानुष्ठाने गुणान्तरविधानार्थमाह - स इति । निश्चयेन योक्तव्य एव बुभूषुणेत्यर्थः ॥२३॥

(रा) तं दुःखसंयोगवियोगं दुःखसंयोगेन वियुज्यमानम् । दुःखसंयोगस्य वियोगो यस्मादिति वा । वियुज्यतेऽनेनेति वियोगः । करणे घञ् । दुःखसंयोगो यस्य, वियोग इति वा । **योगसञ्ज्ञितं विद्यात्** । संयोगपदेन न केवलमुत्पन्नदुःखं नाशयति, किन्तूत्पत्तिमेव निवारयतीति सूचयति । **स योगः** समाधिः **निर्विण्णचेतसा** विषयविरक्तमनसा **निश्चयेन योक्तव्यो**ऽवश्यं कर्तव्य एव मुमुक्षुणेत्यर्थः । मुमुक्षोर्ध्यानायोगव्यवच्छेदार्थोऽयं निश्चयशब्दः । अयोगव्यवच्छेदविधानार्थमेव 'उद्धरेत्' इत्यत्र विहितस्यात्र पुनर्विधानम् ॥२३॥

सङ्कल्पप्रभवान् कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥२४॥

यस्मिन् सर्वाणि भूतानि स आत्मा सर्वभूतगः ।
एवं सर्वत्र यो विष्णुं पश्येत् तस्य विजानतः ।
को मोहः कोऽथवा शोकः स विष्णुं पर्यगाद्यतः ॥ इति पिप्पलादशाखायाम् -ईश.भा.

१. 'योगोऽनिर्विण्णचेतसा' इति शाङ्कररामानुजगृहीतपाठः ।

(वि) सर्वान् सर्वविषयानशेषतः । एकविषयोऽपि कामः सङ्कल्पः कदाचित् क्वापि न कर्तव्य इत्यर्थः । मनसैव नियन्तुं शक्यते नान्येनेत्येवशब्दार्थः ॥२४॥

(रा) किंच सङ्कल्पेन एतदर्थमिदं कुर्यादिति सङ्कल्पपूर्वकानुष्ठानेन प्रभवो जन्म येषां तान् । **कामान्** विषयभोगान् । **सर्वान्** । **अशेषतो** निःशेषतः । **त्यक्त्वा** । **इन्द्रियग्रामम्** इन्द्रियसमूहम् । **समन्ततः** सर्वतः । **मनसैव विनियम्य** । इन्द्रियनियमनं न मनसोऽन्येनेति ज्ञापनायैवकारः ॥२४॥

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥२५॥

(वि) बुद्ध्या उपरमेत् । विषयेभ्यो निवर्तयेत् । आत्मनि रमेतेति वा ॥२५॥

(रा) मनश्च धृतिगृहीतया धैर्योपेतया धारणया गृहीतया, वशीकृतयेति वा । **बुद्ध्या शनैः शनैरुपरमेत्** विषयेभ्यो व्यावर्तयेत् । भगवति रमेतेति वाऽर्थः । किञ्च **आत्मसंस्थं** भगवन्निष्ठं **मनः कृत्वा** । बुद्ध्येत्यनुषङ्गः । भगवतोऽन्यन्न **किञ्चिदपि** चिन्तयेत् ॥२५॥

यतो यतो[१] निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥२६॥

(वि) मध्ये अनवस्थितं चेत् मनस्तदा प्रत्याहारेण वशीकुर्यादित्याह - यत इति । **यतो यतो यत्र यत्र । अस्थिरं योगसमये चञ्चलं सत् मनो निर्गच्छति एतन्मनस्ततो नियम्य प्रत्याहृत्य आत्मन्येव वशं नयेत् । आत्मविषय एव वशीकुर्यादित्यर्थः ॥२६॥**

---

१. 'क्वचिदर्थे च यच्छब्दः प्रश्नार्थे च क्वचिद्भवेत् ।
क्वचित् परामर्शवाची क्वचिदाक्षेपवाचकः ॥' इति तन्त्रनिरुक्ते । -भा.ता. (११-१६-३४)

(रा) ध्यानेन मनोऽनवस्थितं चेत् प्रत्याहारेण वशीकुर्यादित्याह - **यतो यत** इति । 'आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्'[1] इति सप्तम्यर्थे तसिः । **यत्र यत्र** विषये स्वतः **चञ्चलं मनोऽस्थिरं** सत् **निश्चरति** प्रवर्तते । **ततस्तत एतन्मनो नियम्य** प्रत्याहृत्य । तत् **आत्मन्येव** भगवत्येव । **वशं** तन्निष्ठमेव । **नयेत्** कुर्यादित्यर्थः ।।२६।।

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ।।२७।।

(वि) **एवं साङ्ख्योगमभिधाय तदनुष्ठातुः फलं प्रपञ्चयति** प्रशान्तमनसमिति । **विगतरजोदोषं ब्रह्मणि स्थितं एनं योगिनम् । उत्तमं सुखं कर्तृ । स्वयमुपैति ।।२७।।**

(रा) एवं साङ्ख्योगमभिधाय तदनुष्ठातुः फलं प्रपञ्चयति - **प्रशान्तेति** । **प्रशान्तमनसं** स्वतो विषयेष्वप्रवृत्तमनसं **शान्तरजसं** विगतरजोगुणम् । अत एव **अकल्मषं** कामक्रोधादिदोषहीनम् । रजोजन्यत्वात् तेषाम् । **ब्रह्मभूतं** 'तद्बुद्धयः' इत्युक्तदिशा ब्रह्मणि स्थितिमन्तमेनं **योगिनं** समाधियोगवन्तम् **उत्तमं सुखम्** । कर्तृ । **उपैति** प्राप्नोति । **हि** प्रसिद्धं श्रुत्यादावित्यर्थः।।

[2]एवं युञ्जन् सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः ।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ।।२८।।

(वि) **तत्सुखं किं प्रयासेन भवति कीदृशं चेत्यत उक्तं प्रपञ्चयति** - युञ्जन्निति । **सुखेनाक्लेशेन भगवत्संसर्गाभिव्यक्तम् ।।२८।।**

(रा) 'सुखमुपैति' इत्युक्तसुखं किमायासेन प्राप्नोति, कीदृशं च तदित्यतो व्यनक्ति - **एवमिति** । **विगतकल्मषो** विगतरागादिदोषो **योगी** । **एवमुक्तदिशा** । **आत्मानं** भगवन्तम् । **युञ्जन्** धारयन् । **सुखेनाक्लेशेन** ।

---

१. ५/४/४४ पा.सूत्रस्य वार्त्तिकम् ।
२. 'युञ्जन्नेवं' इति पा. । 'एवं युञ्जन्' इति रामानुजसम्मतपाठोऽपि ।

ब्रह्मसंस्पर्शं भगवत्संसर्गाभिव्यक्तम् । **अत्यन्तम्** अतिशयितम् । **सुखमश्नुते** प्राप्नोति ॥२८॥

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥२९॥

(वि) इदानीं ध्येयमाह - सर्वभूतस्थमित्यादिना । **सर्वभूतेषु स्थितं परमात्मानं परमेश्वरम् । सर्वभूतानि चात्मनि परमेश्वरे । तं च परमेश्वरं सर्वत्र ब्रह्मतृणादौ । ऐश्वर्यादिना साम्येन पश्यतीति समदर्शनः ॥२९॥**

(रा) 'एवं युञ्जन्' इति ध्यानप्रकरणस्य फलकथनेनोपसंहृत्य इदानीं ध्येयमाह - **सर्वेति** । 'भोक्तारम्'[1] इति पञ्चमान्ते 'मच्चित्तो युक्त आसीत'[2] इत्यत्रैवाध्याये ध्येयोक्तावपि इहोत्तमाधिकारिणां ध्येयस्योक्तिरिति ज्ञेयम् । **आत्मानं** परमात्मानं ब्रह्मादिसर्वप्राणिगतम् । **आत्मनि** परमात्मनि । **सर्वत्र** ब्रह्मादितृणान्तेषु । भगवन्तम् ऐश्वर्यादिना साम्येन पश्यन् **समदर्शनो योगयुक्तात्मा** समाधियुक्तमनस्कः । **ईक्षते** पश्यतीत्यर्थः ॥२९॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥३०॥

(वि) अस्य ध्यानविशेषस्य फलमाह - यो मामिति । **तस्याहं न प्रणश्यामि सर्वदा योगक्षेमवहः स्याम् इत्यर्थः । स च मे न प्रणश्यति सर्वदा मद्भक्तो भवति ॥३०॥**

(रा) सर्वभूतस्थात्मध्यानविशेषस्य फलमाह - **यो मामिति** । **सर्वत्र** ब्रह्मादितृणान्तेषु स्थितं **मां यः पश्यति, सर्वं च** ब्रह्मादिजगत् **मयि** मदधीनं **पश्यति । तस्याहं न प्रणश्यामि** सर्वदा योगक्षेमवहः स्याम् इत्यर्थः । **स च मे न प्रणश्यति** सदा मद्भक्तो भवतीत्यर्थः ॥३०॥

---

१. गी (५-२९)
२. गी. (६-१४)

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥३१॥

(वि) एतदेव स्पष्टयति - सर्वभूतस्थितमिति । **एकत्वमास्थितः सर्वत्रैक एव परमात्मेति स्थितः । सर्वप्रकारेण न्यायेनान्यायेन वा वर्तमानो मय्येव वर्तते । एवमधर्माचरणेऽप्यपरोक्षं पश्यतो ज्ञानफलं नियतमित्यर्थः । प्रायेण ज्ञानिनां नाधर्मे बुद्धिः । प्रामादिकं तु पापं भस्मीभवति । महच्चेत् दुःखसूचकं भवतीति भावः । उक्तं च -**

"कदाचिदपि नाधर्मे बुद्धिर्विष्णुदृशां भवेत् ।
प्रमादात्तु कृतं पापं स्वल्पं भस्मी भविष्यति ।
आदिराजैस्तथा देवैर्ऋषिभिः क्रियते कियत् ।
बाहुल्यात् कर्मणस्तेषां दुःखसूचकमेव तत् ॥"[1] इति ॥३१॥

(रा) 'यो माम्' इतिश्लोकोक्तमेव स्पष्टयति - **सर्वेति । य एकत्वमास्थितः** सर्वत्र परमेश्वर एवेत्यास्थितः ज्ञानी । **सर्वभूतस्थं मां भजति** सेवते । **स योगी** सर्वप्रकारेण न्यायेनान्यायेन वा **वर्तमानोऽपि मयि वर्तते** । अन्यायप्रवृत्तावपि ज्ञानिनो मोक्षो नियत एवेति भावः । तदाह सूत्रे "ॐ कामकारेण चैके ॐ[2]" इति । आनन्दह्रासस्त्वस्त्येवेति ज्ञेयम् ॥३१॥

[3]आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥३२॥

(वि) साम्यं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे - आत्मौपम्येनेति । **अतो विष्णवनुवर्तिषु स्ववत् स्नेहः कर्तव्य इत्याशयः ॥३२॥**

(रा) 'समदर्शनः' इत्युक्ते गोगवयादिवद्भवति किं साम्यदर्शनमित्याकाङ्क्षायाम् 'एकत्वमास्थितः' इति साम्यदर्शनं स्वयमेव व्याख्याय, इदानीं भगवदनुवर्तिविषयतया साम्यदर्शनं स्वयमेव व्याचष्टे - **आत्मेति** । यथा सुखं

---

१. गी.भा.उदाहृतप्रमाणवचनम् ; २. ब्र.सू. (३-४-१५)
३. आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् । इति स्मृतिः ।

स्वस्य प्रियं दुःखं चाप्रियं तथाऽन्येषामपि भगवद्भक्तानामित्येवमात्मौपम्येन स्वसादृश्येन सर्वत्र भगवदनुवर्तिषु **समं यः पश्यति** सुखमेव सर्वभक्तेषु यो वाञ्छति । स्वात्मन इवेति यावत् । **स योगी परमो मत** इति विष्णवनुवर्तिषु स्वात्मनीव स्नेहं कुर्वन् श्रेष्ठो मत इति फलितार्थः ॥३२॥

अर्जुन उवाच

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ॥३३॥

(वि) मनसश्चञ्चलत्वेन वायोरिव निगृहीतुमशक्यत्वात् साम्येनैतस्य योगस्य स्थिरा स्थितिः कर्तुमशक्येत्यर्जुन उवाच - योऽयमिति **द्वाभ्याम्** ॥३३॥

(रा) भगवदुक्तयोगस्याननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमाशङ्कते - **योऽयमिति** । हे **मधुसूदन** । **साम्येन** भगवतः साम्येन सर्वत्रैक्येन । तथा भगवदनुवर्तिषु चात्मौपम्यरूपसाम्येनेति वा । मनस एकाग्रत्वेनेति वा । **योऽयं** ध्यानयोग**स्त्वया प्रोक्तः एतस्य** योगस्य **चञ्चलत्वात् स्थिरां स्थितिं** मनसः चञ्चलत्वात् **न पश्यामि** ॥३३॥

[1]चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥३४॥

(रा) 'चञ्चलत्वात्' इत्यत्र कस्येति शङ्कां निरस्यन् मनोनिग्रहेणास्तु योगस्य स्थिरतेति शङ्कां निराह - **चञ्चलमिति** । **मनश्चञ्चलं हि** प्रसिद्धम् । **प्रमाथि** प्रमथनशीलम् । देहेन्द्रियक्षोभकरम् । किंच **बलवत्** विवेकेनापि जेतुमशक्यम् । **दृढम्** । विषयवासनानुविद्धतया दुर्भेदं साधुविषये नेतुमशक्यम् । अत आकाशे दोधूयमानस्य **वायोः** वस्त्रेण कुम्भादिना वा निरोधनमशक्यं यथा, तथा **तस्य** मनसो **निग्रहं दुष्करमहं मन्ये** जानामि ॥३४॥

---

१. चञ्चलोऽयं मनोमीनः समानेयो हरिस्थले ।
विषयोदकसञ्चारी सुयत्नबडिशाहृतः ॥ - इति श्रीमदाचार्योक्तिः ।
-व्याख्यातोऽयं श्लोकः श्रीसत्यपरायणतीर्थश्रीचरणैः (प्र. श्रीव्यासमध्वसंशोधनप्रतिष्ठानम्)

श्रीभगवानुवाच

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
[1]अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण[2] च गृह्यते ॥३५॥

(वि) यद्यपि मनो निगृहीतुमशक्यम् । तथाप्यभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः कर्तुं शक्य एवेति श्रीभगवानुवाच - असंशयमिति ॥३५॥

(रा) अर्जुनोक्तं मनश्चाश्चल्यादिकमङ्गीकृत्य मनोनिग्रहोपायं भगवानाह - असंशयमिति । हे महाबाहो स्वभावतश्चश्चलं मनोऽसंशयं यथा भवति तथा दुर्निग्रहं दुःखेन निरोद्धव्यम् । तथाऽभ्यासवैराग्याभ्यां तु निगृह्यते ॥३५॥

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः[3] ॥३६॥

(वि) यथा मत्तमातङ्गः स्वयमेव श्रान्तः शान्तो भवति, तथा विषयैस्तृप्तं मनः कदाचित् स्वयमेव नियतं भवति किमभ्यासादिना इत्यत आह - असंयतात्मनेति । अवशीकृतचित्तेन योगः सर्वात्मना मनो-वृत्तिनिरोधः । विषयैर्मनसोऽभिवृद्धिरेव न कदाचिच्छान्तिरित्याशयः । उक्तं च -

"न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥"[4] इति ॥३६॥

---

१. 'ॐ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॐ' इति सूत्रोक्तन्यायेन असकृच्छास्त्राभ्यासेन इत्यर्थः ।
२. वैराग्याभिमानी रुद्रः । 'यमवायुशिवेन्द्राश्च ज्ञेया धर्मादिदेवताः' इति (१/५३)तन्त्रसार-सङ्ग्रहोक्तेः । तस्यानुग्रहेण इत्यर्थः । 'वैराग्यभाग्यं वितर हर गौरीमनोहर' इति च श्रीवादिराजश्रीचरणोक्तिः तीर्थप्रबन्धे ।
३. 'उपायो भक्तिरुद्दिष्टो द्वेषाद्या अनुपायकाः' इति शब्दनिर्णये । -भा.ता. ७/१/३३
- वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च ।
अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीम् ॥
पौर्विकीं संस्मरन् जातिं ब्रह्मैवाभ्यासते पुनः ॥
ब्रह्माभ्यासेन चाजस्रमनन्तं सुखमश्नुते ॥ -इति मनुस्मृतिः । १४/८,१४९
४. ययातिगीता - भाग. (९/१९/१४)

(रा) ननु यथा मत्तमातङ्गः स्वयमेव श्रान्तः सन् शान्तो भवति । तथा विषयैस्तृप्तं मनः कदाचित् स्वयमेव नियतं भवति किमभ्यासादिनेत्यत आह - **असंयतेति** । अभ्यासादितोऽवशीकृतचित्तेन **योगो दुष्प्रापोऽ**साध्यः **इति मे मतिः** । अभ्यासादिना **वश्यात्मना** वशीकृतमनस्केन **तु** पुंसा **यतता** पुनरनेनोपायेन यत्नं कुर्वता **योगोऽवाप्तुं शक्य** इत्यर्थः ॥३६॥

अर्जुन उवाच

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥३७॥

(वि) योगभ्रष्टस्य गतिं जिज्ञासुरर्जुन उवाच अयतिरिति । **अयतिर-प्रयत्नः । श्रद्धयोपेतः आस्तिक्यबुद्ध्या युक्तः । योगस्य संसिद्धिं सम्पूर्तिमप्राप्य ॥३७ ॥**

(रा) अभ्यासादिहीनस्य फलं पृच्छति - **अयतिरिति** । **अयति**रप्रयत्नः । **श्रद्धया** आस्तिक्यबुद्ध्या **उपेतो** युक्तः । **योगात्** ध्यानरूपोपायात् । **चलित-मानसः योगसंसिद्धिं** ध्यानसम्पूर्तिं ध्यानफलम् । ज्ञानमिति यावत् । **अप्राप्य** हे **कृष्ण कां गतिं गच्छती**ति ॥३७॥

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥३८॥

(वि) वायुना द्वेधाकृतमेघ इव किं नश्यति आहोस्विन्न नश्यति । अप्रतिष्ठो निराश्रयः ॥३८॥

(रा) कच्चित् किमित्यर्थः । **उभयविभ्रष्टः** उभयस्मात् स्वर्गापवर्गरूपाद्विभ्रष्टः प्रच्युतः । ऐहिकामुष्मिकपुमर्थाद्विभ्रष्ट इति वा । यद्वा - स्वर्गाद्युपायात् काम्यकर्मानुष्ठानादपवर्गोपायाद्ध्यानाच्च विभ्रष्टः । **अप्रतिष्ठो** निराश्रयः । अत एव **ब्रह्मणः पथि** परब्रह्मप्राप्त्युपाये **विमूढः** वायुना द्वेधाकृतमेघ इव किं **नश्यति** नरकाद्यनर्थं प्राप्नोत्युत न नश्यति ॥३८॥

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥३९॥

(रा) एतन्मे संशयम् एतं संशयम् । व्यक्तोऽर्थः ॥३९॥

श्री भगवानुवाच

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
न हि कल्याणकृत् कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥४०॥

(वि) अत्र परिहारं श्रीभगवानुवाच - पार्थेत्यादिना **॥४०॥**

(रा) प्रश्नस्योत्तरमाह सार्धैश्चतुर्भिः । हे **पार्थ इह** लोके । **अमुत्र** परलोके च **नाशस्तस्य** नास्ति । इह नाशस्तिर्यगादिदुर्गतिप्राप्तिः। परत्र नाशो नरकप्राप्तिः। तद्द्वयं तस्य योगभ्रष्टस्य नेत्यर्थः । नञ्द्वयमादरार्थम् । कुत इत्यत उक्तम् - **न हीति । कल्याणकृत्** श्रद्धया किञ्चित् कालं ध्यानादिकृदित्यर्थः॥

प्राप्य [१]पुण्यकृतान् लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
[२]शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥४१॥

(वि) लोकान् प्राप्य तेषु अनेकेषु संवत्सरेषु उषित्वा ॥४१॥

(रा) तर्हि किं प्राप्नोतीत्यत आह - **प्राप्येति । पुण्यकृतान्** पुण्यसम्पाद्यान् **लोकान् प्राप्य,** तेषु **शाश्वतीः समाः** अनेकसंवत्सरान् **उषित्वा शुचीनां श्रीमतां** धनिनां **गेहे अभिजायते** ॥४१॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥४२॥

---

१. 'पुण्यकृताम्' इति पा.
२. यदा सत्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥ इति वक्ष्यति हि । गी.(१४/१६)

(वि) ईदृशं शुचीनां श्रीमतां योगिनां वा कुले भवेत् ॥४२॥

(रा) धीमतां ज्ञानिनां **योगिनां कुले** वंशे वा भवति । **यत् ईदृक्** । **जन्म** उक्तं द्विविधं जन्म । **एतत् दुर्लभं** कष्टलभ्यं न सुलभसाध्यम् । **हि** प्रसिद्धम् ॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते [१]पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥४३॥

(वि) संसिद्धौ योगसंसिद्धिविषये ॥४३॥

(रा) तत्र द्विप्रकारेऽपि जन्मनि । **पौर्वदैहिकं** पूर्वदेहे भवन्तम् । **बुद्धिसंयोगं** मनोयोगम् । ध्यानमिति यावत् । **लभते** । **ततो भूयः** पौर्वदैहिकादधिकम् । **संसिद्धौ** ध्यानसम्पूर्तौ । **यतते** यत्नं करोति । **हे कुरुनन्दन** ॥४३॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥४४॥

(वि) ननु कथं योगभ्रष्टस्य पुण्यलोकादिकमित्यत आह - जिज्ञासुरिति । योगस्येति । द्वितीयार्थे षष्ठी । योगं जिज्ञासुरपि ज्ञातव्यो मया योग इति । यस्यातीवेच्छा सोऽपि विधिनिषेधात्मकं शब्दाख्यं ब्रह्मातिवर्ततेऽतिक्रामति । परं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥४४॥

(रा) तेनैव पूर्वाभ्यासेनावशोऽपि सन् **ह्रियते** ध्यानादौ बुद्धिपूर्वं स्वरसया प्रवृत्तिहीनोऽपि पूर्वाभ्यासवशात् ध्यानादिकर्मणि प्रवर्तत इत्यर्थः । योगभ्रष्टस्य पुण्यलोकादिकमित्येतत्कैमुत्येनाप्याह - **जिज्ञासुरपीति** । **योगस्य** ध्यानयोगस्य **जिज्ञासुरपि** केवलं योगज्ञानेच्छुरपि । "न लोकाव्यय.."[२] इति नञा

---

१. वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च ।
अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीम् ।
पौर्विकीं संस्मरन् जातिं ब्रह्मैवाभ्यासते पुनः ।
ब्रह्माभ्यासेन चाजस्रमनन्तं सुखमश्नुते । -इति मनुस्मृतिः (१४/८,१४९)

२. 'न लोकाव्ययनिष्ठा खलर्थतृनाम्' पा.सू. २/३/६९

निर्दिष्टस्य अनित्यत्वात् योगस्येति साधु । शब्दब्रह्म विधिनिषेधरूपशब्दब्रह्म अतिवर्तते । विधिनिषेधातीतो भवति । मुक्तो भवतीति यावत् । किमु किञ्चित् कालं योगानुष्ठातेति भावः ॥४४॥

[1]प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥४५॥

(वि) योगजिज्ञासामात्रेण परब्रह्मप्राप्तिश्चेद्योगानुष्ठानादिवैय्यर्थ्यं स्यादित्यत आह - प्रयत्नादिति । योगं जिज्ञासुर्ज्ञात्वा प्रयत्नं करोति । ततः संशुद्धकल्मषो योगी अनेकजन्मभिः संसिद्धः अपरोक्षज्ञानी भूत्वा परां गतिं याति । उक्तं च -

"अतीवश्रद्धया युक्तो जिज्ञासुर्विष्णुतत्परः ।
ज्ञात्वा ध्यात्वा तथा दृष्ट्वा जन्मभिर्बहुभिः पुमान् ।
विशेन्नारायणं देवं नान्यथा तु कथञ्चन ॥"[2]

इति । यद्वा - जिज्ञासुरपि मुच्यते किमुत ज्ञानादिमानिति योज्यम् । उक्तं च -

"मोक्षोपायस्य जिज्ञासुरपि केवलपाठकात् ।
विशिष्टः किमु तद्विद्वान् किं पुनर्यस्तदास्थितः ॥"[3] इति ॥४५॥

(रा) योगजिज्ञासामात्रेण मुक्तिश्चेत् तदनुष्ठानं व्यर्थमित्यतो न तावन्मात्रेण मुक्तिरपि त्वनेकजन्मनीत्याह - **प्रयत्नादिति** । योगजिज्ञासुरपीत्यनुषङ्गः । योगं ज्ञात्वेति शेषः । **यतमानः** प्रयत्नं कुर्वन् । **ततः प्रयत्नाद्योगी** ध्यानयोगवान् सन् । **संशुद्धकिल्बिषः** निर्धूतपापः । अनेकजन्मभिः संसिद्धोऽपरोक्षज्ञानी **अनेकजन्मसंसिद्धः** । ततः अपरोक्षज्ञानात् । **परां गतिं यातीति** ॥४५॥

---

१. प्रयत्नमेकमग्रतो निधाय भूतिमाप्नुमः । - म.भा.ता.नि. (२१/९८)

२. नारदीयवचनम् । - गी.भा.;

३. गी.तात्पर्यनिर्णयोद्धृतपरमयोगवचनम् (६/४६)

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥४६॥

(वि) योगिनं स्तौति - तपस्विभ्य इति । कृच्छ्रादिचारिभ्यः । योगज्ञानिभ्यः यज्ञादिकारिभ्यः योगी अधिकः । तस्माद्योगी भव ॥४६॥

(रा) योगिनं स्तौति - तपस्विभ्य इति । [1]कृच्छ्रचान्द्रायणादितपोयुक्तेभ्योऽयोगिज्ञानिभ्योऽपि योगी ध्यानानुष्ठाताऽधिको मतः । तस्मात् सर्वाधिकत्वाद्योगस्येत्यर्थः ॥४६॥

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥४७॥

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायां षष्ठोऽध्यायः॥

(वि) योगिष्वपि तारतम्यमाह - योगिनामिति । सर्वेषामपि योगिनां मध्ये श्रद्धाशब्दोदितमद्भक्तिमान् यः स एव युक्तो मतः । तत्रापि यो मां भजते स युक्ततरो मतः । तत्रापि मद्गतेनान्तरात्मना फलकामनां विना यो मां भजते स युक्ततमो मतः । तदुक्तम् -

"तपसश्चैव यज्ञादेर्ध्यानमेव विशिष्यते ।
अज्ञानिध्यानतो ज्ञानं ध्यानं सज्ञानमप्यतः ।
तत्रापि मय्यभक्तस्य नान्यद्ध्यानं प्रयोजकम् ।
अन्यसामान्यवित् यो मे यश्चान्यन्नेति पश्यति ।
अवरत्वदृगुदासीनो विद्वेषी चेत्यभक्तयः ।
मद्भक्तोऽपि हि कार्यार्थे यो ध्यायेदन्यदेवताः ।
परिवारतामृते तस्मात् केवलं मदुपासकः ।
वरोऽन्यान् मदधीनांश्च सर्वान् जानन् विशुद्धधीः ॥"[2] इति ॥४७॥

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीताविवृतौ श्रीविद्याधिराजकृतौ षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

---

१. तपस्विभ्यः कृच्छ्रादिचारिभ्यः - गी.भा.
२. दत्तात्रेयवचनम् । - गी.ता.

(रा) ध्यानवत्स्वपि तारतम्यमाह - **योगिनामिति । सर्वेषामपि योगिनां** मध्ये श्रद्धाशब्दोदितभक्तिमान् यः स युक्तो मतः । तत्रापि भक्तिमत्स्वपि **यो मां भजते** सेवते स युक्ततरः । तत्रापि **मद्गतेनान्तरात्मना** मद्गतान्तःकरणेन । फलकामनां विना भजते **स युक्ततमो मत** इति ॥ योगिष्वप्युत्तम इति मे मतः ॥४७॥

॥ इति श्रीमद्गीतार्थसङ्ग्रहे श्रीराघवेन्द्रयतिकृते षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

*****

[१]सप्तमोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन् मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥१॥

(वि) ज्ञानसाधनं प्राधान्येनोक्तमतीतैरध्यायैः षड्भिः । षष्ठान्ते प्रस्तुतभक्त्युत्पादनार्थं भगवन्माहात्म्यं प्राधान्येनोच्यतेऽस्मिन्नध्याये । तत्र तावच्छ्रोतारमभिमुखीकुर्वन् भगवान् ज्ञानं वक्तुं प्रतिजानीते मयीति द्वाभ्याम् । आसक्तमनाः अतीवस्नेहयुक्तमनाः । योगं युञ्जन् ज्ञानोपायमनुतिष्ठन् मदाश्रयः भगवानेव मया सर्वं कारयति स एव मे शरणं तस्मिन्नेवाहं स्थित इति स्थितः । संशयं विना त्वं च समग्रं यथा मां ज्ञास्यसि तत् श्रुणु ॥१॥

(रा) 'बुद्धिर्योगे त्विमां श्रुणु'[२] इति भगवज्ज्ञानोपायं प्रतिज्ञाय, कामादिवर्जनयुक्तनिवृत्तकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोगं ज्ञानस्य बहिरङ्गोपायमापञ्चमाध्यायान्तं ज्ञानान्तरङ्गसाधनं ध्यानरूपं योगं च षष्ठे निरूप्य,अधुना पूर्वोक्तं ध्यानं भक्तिपूर्वकमेवानुष्ठितं ज्ञानसाधनम् , न चैद्यादेरिव द्वेषपूर्वकम् , अतो भक्त्यर्थं भगवन्माहात्म्यं 'मयि' इत्यादिनाऽध्यायषट्केनोच्यते । 'न त्वेवाहम्'[३] इत्यादिना पूर्वषट्केऽपि भगवन्माहात्म्योक्तावपि साधनस्यैव प्राचुर्येणोक्तिः । उत्तरषट्के क्वचित् क्वचित् साधनस्योक्तावपि प्राचुर्येणैव भगवन्महिम्नो वर्णनान्न पूर्वोत्तरषट्कयोः साङ्कर्यम् । तयोः पौर्वापर्यबीजं तु यदर्थं साधनं निरूपितं तज्ज्ञानाय ज्ञातव्यमाहात्म्यनिरूपणात् कार्यकारणभावरूपं 'योगं युञ्जन् समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छुणु' इति प्रतिज्ञान्तरकरणादेव व्यक्तमिति श्रोतारमभिमुखीकुर्वन् भगवन्माहात्म्यं वक्तुं प्रतिजानीते - **मयीति** । **मयि**

१. साधनं प्राधान्येनोक्तमतीतैरध्यायैः । उत्तरैस्तु षड्भिर्भगवन्माहात्म्यं प्राधान्येनाह । -गी.भा.
भगवन्महिमा विशेषत उच्यते । -गी.ता.

२. गी. (२-३९)

३. ३. गी. (२-१२)

श्रीकृष्णे । **आ** अत्यन्तं **सक्तमनाः** अतीवस्नेहयुक्तमनाः । **योगं** द्विरूपं ज्ञानोपायम् । **युञ्जन्** अनुतिष्ठन् । **मदाश्रयः** भगवानेव मया सर्वं कारयति स एव मे शरणं तस्मिन्नेवाहं स्थित इति जानन्नित्यर्थः । असंशयं समग्रमिति क्रियाविशेषणम् । तव **असंशयं समग्रं** च **यथा** भवति तथा । **मां यथा** येन प्रकारेण । **ज्ञास्यसि तच्छृणु** तत्प्रकारकमज्ज्ञानजनकवचनं श्रुत्वा तत्र निष्ठां कुर्वित्यर्थः । तदित्यस्य तथेति वाऽर्थः ॥१॥

ज्ञानं[1] तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥२॥

(वि) इदं मद्विषयं ज्ञानं सामान्यज्ञानं सविज्ञानं विशेषज्ञानसहितं वक्ष्यामि । यज्ज्ञात्वा पुनरन्यत् ज्ञातव्यं नावशिष्टम् । समस्तमपि ज्ञातप्रायमेव ॥२॥

(रा) श्रवणं प्रवचनाधीनमित्याह - **ज्ञानमिति** । ज्ञानविज्ञानशब्दौ कर्मार्थल्युडन्तौ । हे पार्थ **ते** तुभ्यम् । **इदं** मदीयम् । विज्ञानसहितं **ज्ञानं** विशेषेण ज्ञातव्यसहितं ज्ञातव्यं माहात्म्यं सामान्यं विशेषमाहात्म्यं च । **वक्ष्यामीत्यर्थः** । **अशेषत** इत्यस्य यावदर्जुनयोग्यं तावन्मध्ये शिष्यमाणमकृत्वेत्यर्थः । वक्ष्यमाणं स्तौति - **यदिति** । **यत्** माहात्म्यं **ज्ञात्वा** । **भूयः** पुनः **अन्यज्ज्ञातव्यम्** । **इह** मदुक्तेऽर्थे । **नावशिष्यते** अवशिष्टं नास्तीति ॥

---

१. विज्ञानमात्मयोग्यं स्याज्ज्ञानं साधारणं स्मृतम् - इति भागवततन्त्रे । -भा.ता. (१/१८/३)
येन येन यथा ज्ञात्वा नियतं मुक्तिराप्यते ।
तद्विज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञानं साधारणं स्मृतम् -इति वामने । -भा.ता.(२/९/३१)
सर्वस्मादुत्तमो विष्णुरिति ज्ञानमुदाहृतम् ।
प्रतिजीवं येन मुक्तिस्तद्विज्ञानं विदां मतम् -इति च ॥ -भा.ता. (५/५/१२)
ज्ञानं विष्णोरुत्तमत्वे तदेव प्रतिपूरुषम् ।
विशेषेण तु विज्ञानं तच्च जानाति सर्ववित् ॥ -भा.ता.(५/५/१२)
ज्ञात्वा तत्त्वानि तेष्वीशं सर्वतत्त्वेश्वरं प्रभुम् ।
जानन् ज्ञानी भवेत् स्वस्य योग्यं ज्ञानं विशेषतः ।
पूर्वोक्त एव यो जानन्स विज्ञानी भवत्युत -इति प्रभासे ॥ -भा.ता.(११/१९/१४)

[१]मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥३॥

(वि) प्रतिज्ञातज्ञाने लिप्सामुत्पादयितुं तस्य दुर्लभत्वमाह मनुष्याणामिति । कश्चित् पुण्यवान् पुरुषः सिद्धये ज्ञानाय यतते । सिद्धानां सहस्रेषु कश्चिदेव भगवत्कृपावान् तत्त्वतो याथार्थ्येन वेत्ति ॥३॥

(रा) प्रतिज्ञाते ज्ञाने आदरजननाय तस्य दौर्लभ्यमाह - **मनुष्याणामिति । कश्चिदेव** पुण्यवान् पुरुषः । **सिद्धये** ज्ञानाय । **यतति** यतते । **यततां** ज्ञानार्थं यतमानानामपि मध्ये । **कश्चिदेव तत्त्वतो मां वेत्ति** यथावज्जानाति ॥३॥

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥४॥

(वि) प्रतिज्ञातं ज्ञानमाह - भूमिरित्यादिना । **महतो अहङ्कार एवान्तर्भावः। पृथिव्यादिकार्यरूपेण प्रकृतिरष्टधा भिन्नेत्यर्थः ॥४॥**

(रा) एवमुपोद्घातमुक्त्वाऽधुना प्रथमप्रतिज्ञातं ज्ञानपदोक्तं ज्ञातव्यं तावदाह - **भूमिरित्यादि** श्लोकचतुष्टयेन । भूम्यादिपञ्चमहाभूतानि मनस्तत्त्वबुद्धितत्त्वे च । अहङ्कारपदेन महत्तत्त्वमुपलक्षणीयम् । **अहङ्कारश्चेति** चशब्दान्वयः । **इति** एवम्। मदधीना **प्रकृतिरष्टधा भिन्ना** । उद्दिष्टापेक्षया अष्टधेत्युक्तिः । उपलक्षितापेक्षया तु नवधेति ज्ञेयम् । मत्प्रेरिता प्रकृतिः पृथिव्यादिकार्यरूपेणैव भिन्नेत्यर्थः ॥४॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥५॥

---

१. अनन्तानां तु जीवानां यतन्ते केचिदेव तु ।
मुक्त्यै तेषु च मुच्यन्ते केचिन्मुक्तेषु च स्फुटम् ।
केचनैव हरिं सम्यग् ब्रह्मरुद्रादयो विदुः ।
अन्येषां यावता मुक्तिस्तावज्ज्ञानं हरौ परम् ॥ इति पाद्मे ।
मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।
सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामते ॥ इति भागवते (६/१४/५)। -गी.भा.

(वि) अपरां वक्ष्यमाणामपेक्ष्यानुत्तमाम् । जडत्वादित्यर्थः । परामुत्तमां जीवभूतां जीवानां प्राणधारिणीम् । चिद्रूपभूतां सर्वदा विद्यमानां नित्यां श्रियं विद्धि । परत्वे हेतुः ययेति । मेशब्दाभ्यामुभयोः प्रकृत्यो-र्भगवद्वशत्वमाचष्टे ॥५॥

(रा) न केवलं जडप्रकृतिरेव स्वकार्येण सह मद्वशा, किन्तु ब्रह्मादिजगन्माता चित्प्रकृतिरपीत्याह - **अपरेति** । यद्वा - हरेः परत्वं वक्तुं तदुपयोगितया परा-वरवस्तुनी आह - **अपरेति** । इयं प्रागुक्ता जडप्रकृतिः । जीवा अप्युपलक्षन्ते । जडप्रकृतिः जीवाश्चापराः अधमाः । **इतस्तु** जडप्रकृत्यादितस्तु **अन्याम्** । जीव-भूतां सर्वजीवदेहेषु स्थित्वा तदीयान् प्राणान् तद्देहेषु धारयतीति जीवेत्युक्ता । 'जीव प्राणधारणे' इति धातोः । सा च सा भूता च सर्वदा विद्यमाना च जीवभूता, ताम् । 'भू सत्तायाम्' इति धातोः । प्राणधारकत्वेन सर्वदा विद्य-मानामित्यर्थः । **मे** मदधीनाम् । **प्रकृतिं** चित्प्रकृतिम् । मुक्ता अप्युपलक्षन्ते । श्रियं मुक्तांश्च **परां** परानुत्तमान् **विद्धि** । परत्वे हेतुः । **ययेति** । श्रियेत्यर्थः । मुक्तानां पराभासत्वात् ययेत्येवोक्तम् । **इदं** ब्रह्मादिजगत् । **धार्यत** इति ॥५॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥६॥

(वि) तयोरेव कारणत्वाच्छरीरेन्द्रियविषयलक्षणस्य कार्यस्य जीवानां च यथायोगमन्तर्भाव इति दर्शयति - एतद्योनीनीति । **भवतु प्रकृत्योर्भगव-द्वशत्वम्, जगज्जन्मादिकं तु ताभ्यामेव भविष्यतीत्यतो जगज्जन्मा-दिकमपि भगवदधीनसत्ताकमित्याह** अहमिति । **प्रभवादेः सत्ताप्रतीत्यादि-कारणत्वात् । पित्रादेः पुत्रादिप्रभवरिपुप्रलयोपलब्धिजनितसुखभोक्तृत्ववज्जगत्प्रभवाद्युपलब्ध्यभिव्यक्तिविशेषवत्सुखभोक्तृत्वाच्च 'प्रभवः' इत्याद्यु-क्तम् । भूमिरित्याद्युक्तार्थे प्रमाणम् ।**

"अचेतना चेतनेति द्विविधा प्रकृतिर्मता ।
त्रिगुणाऽचेतना तत्र चेतना श्रीर्हरिप्रिया ।
त उभे विष्णुवशगे जगतः कारणे मते ।

पिता विष्णुः स जगतो माता श्रीर्यात्वचेतना ।
उपादानं तु जगतः सैव विष्णुबलेरिता ॥'[१] इति ॥६॥

(रा) ननु देहेन्द्रियादेरपि सत्वेन प्रकृत्योरेवेशाधीनत्वमहिमोक्तिः कथमित्यतो देहादिसर्वकार्यजातस्य प्रकृत्योरेवान्तर्भाव इति दर्शयितुमाह- **एतदिति** । शरीरेन्द्रियविषयलक्षणकार्यसहितानि जीवजातरूपभूतानि **सर्वाण्येतद्योनीनि** जडाजडप्रकृतिकारणकानि। यथासम्भवं तदुत्पन्नानि इति । **उपधारय** जानीहि । पूर्वं प्रकृत्योरवरत्वं परत्वं च वाक्यभेदेनोक्त्वा 'मे'इति स्ववशत्वं चोक्त्वा 'ययेदं धार्यते जगत्' इति 'एतद्योनीनि' इति जगद्धारकत्वकारणत्वे कथिते । तत्र प्रकृती एव भगवद्वशे । जगज्जन्मस्थितिलयास्तु प्रकृत्यधीना एव नेशाधीना इति प्रतीतिनिरासार्थमाह - **अहमिति** । प्रभवप्रलययोः सत्ताप्रतीतिकारणत्वात् **अहं प्रभवः प्रलयश्चे**त्युक्तिः । प्रभवप्रलयभोक्तृत्वाच्च तथोक्तिः । जगत्प्रभवादिभोक्तृत्वं च यथा पुत्रादिप्रभवो रिपुप्रलयश्चोपलब्धः सुखहेतुरित्युपलब्धः । पित्रादेस्तद्भोक्तृत्वं **तथा** हरेरिति ज्ञेयम् । प्रभवाद्युपलब्धेर्भगवत्सुखहेतुत्वं च -

'आगमिष्यत्सुखं चापि तच्चास्त्येव सदाऽपि तु ।
तथाऽप्यचिन्त्यशक्तित्वाज्जातं सुखमतीव च ॥'[२]

इति स्मृत्युक्तदिशा ज्ञेयम् । प्रकृतिद्वारा कृत्स्नजगत्कर्ताऽहमेवेति भावः ॥६॥

मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥७॥

(वि) परापरप्रकृत्योः स्वाधीनत्वोक्त्या स्वस्य परत्वमुक्तप्रायम् । तत्रापरतत्त्वं यथा भूम्यादिभेदेनानेकम्, यथा च परतत्त्वं श्रीब्रह्मादिभेदेनानेकम्, तथा परतरमपि किमनेकम्, उत त्वेकमेवेति जिज्ञासायामाह - मत्त इति । मत्तोऽन्यत् परतरं किमपि नास्ति । परतरस्त्वहमेवेत्यर्थः । अथवा - कृत्स्नस्य प्रभव इत्यादिकमनेनोपपाद्यते । जडापेक्षया चेनतानां परत्वम्, तेषामपि श्रीपर्यन्तमवरपरत्वम्, सैव सर्वतः परतरा,

---

१. गी.ता. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।
२. नारदीयवचनम् । - गी.भा.

तस्या अपि परतरोऽहमेव । नान्यो मत्सदृशः । अतो मत्त एव जगत्सृष्ट्यादिकं युक्तमित्याशयः । परस्यान्यस्याभावात् तमबर्थे तरप्रत्ययः । न केवलं प्रभवप्रलयौ मदधीनौ । अपि तु स्थितिरपि मदधीनेत्याह - मयीति ॥७॥

(रा) ननु परावरप्रकृत्योः स्वाधीनत्वोक्त्यैव स्वस्यावरत्वस्य परत्वस्य चायोगात् [1]परतरत्वशब्दितं सर्वोत्तमत्वं तव प्राप्तमित्यस्तु जगत्पितृत्वम् । तद्वत् [2]सर्वोत्तमान्तरस्यापि जगत्पितृत्वाद्युपपत्तेः कथमहमेव कृत्स्नस्येत्यायुक्तिरुपपद्यत इत्यत आह - **मत्त इति । मत्तोऽन्यत्** परतरशब्दितं सर्वोत्तमं **किञ्चिन्नास्ति** । येनाहमेवेत्युक्तिरयुक्ता स्यात् ।

यद्वा - अन्यत् परतरं नेत्युक्त्या, अर्थात् तात्पर्यगत्या लब्धम् 'अहमेव परतरः' इत्यादौ योजयित्वा पश्चात् 'मत्तः' इत्यादि योज्यम् । तथा चावतारिकायाम्, उक्तदिशा लब्धस्यापि परतरत्वस्यात्रोक्तिः, परतत्त्वं यथा भूम्यादिभेदेनानेकविधं यथा चापरतत्त्वं श्रीदेवीमुक्तभेदेनानेकम्, तथा परतरमप्यनेकविधमुतैकमेवेति जिज्ञासायामहमेक एवेति ज्ञापयितुमिति ध्येयम् । न केवलं जगतः प्रभवप्रलयौ मदधीनौ । किन्तु स्थितिरपि मदधीनेत्याह- **मयीति। इदं सर्वं** प्रकृत्यादिजगत् ॥७॥

[3]रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः ।
[4]प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥८॥

---

१. परतरम् इत्यस्य परतमम् इत्यपि अर्थः । कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे, कतरः स आत्मा । (ऐतरेय २/६/१)इत्यत्र कतर इतिवत् । 'कतरः स आत्मेति आनन्दतमः, यत्रोभयोः प्रयोगो न तत्रैकार्थौ तरप्तमौ' इति शब्दनिर्णये - (ऐतरेयभाष्य)

२. सर्वदेवोत्तमो वायुरिति ज्ञानान्न चापरम् ।
प्रियमस्ति हरेः किञ्चित्तथा वायोर्हरेर्विदः ।
भारतीवायुलक्ष्मीणामात्मनश्च यथाक्रमम् ।
आधिक्यज्ञानतो विष्णुः सर्वतः सम्प्रसीदति ॥ इति माहात्म्ये ।-भा.ता. (११/११/४४)

३. रसशब्दस्य रहितश्चासौ सहितश्च इत्यर्थः । तस्य तु दोषरहितश्चासौ गुणसहितश्च इति भावः । अशेषदोषरहितश्चासौ अनन्तानन्तगुणसहितश्च । इति रसशब्दार्थः ।

४. वैकुण्ठः पुरुषः प्राणः प्राणदः प्रणवः पृथुः ।
ऊर्ध्वगः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणवः पणः ॥ - इति विष्णुसहस्रनामसु ।

(वि) एवं ज्ञानान्युक्त्वा विज्ञानमाह - रस इत्यादिना । अबाद्यपेक्षया रसादिषु । तेषामबादिधर्मत्वेन तद्धर्मेष्वपि सारत्वे रसादित्वे च पृथक् प्रयत्नवान् । विशेषतो रसादिभोक्ता विशेषेण रसादिषु उपास्यश्चेति रसोऽहमित्याद्युक्तम् । उक्तं च -

'रसादीनां रसादित्वे स्वभावत्वे तथैव च ।
सारत्वे सर्वधर्मेषु विशेषेणापि कारणम् ।
सारभोक्ता च सर्वत्र यतोऽतो जगदीश्वरः ।
रसादिमानिनां देहे स सर्वत्र व्यवस्थितः ।।'[१] इति ।।८।।

(रा) 'ज्ञानं तेऽहम्' इति ज्ञानपदेन प्रतिज्ञातं ज्ञातव्यं 'भूमिरापः' इत्यादिश्लोकचतुष्टयेनोक्त्वाऽधुना विज्ञानपदेन प्राक् प्रतिज्ञातं विशेषेण ज्ञातव्यं हरेरलौकिकमाहात्म्यमाह - **रस इति** । **अप्सु** सारभूतो यो **रसः**, तस्य अपामनागन्तुकधर्मस्वभावत्वे अब्धर्मेषु सङ्ख्यादिषु, सारत्वे रसत्वे विशेषतो हरेः कारणत्वात् तद्भोक्तृत्वाच्च रसोऽहमित्यभेदोक्तिः । **शशिसूर्ययोर्या प्रभा** तस्याः शशिसूर्ययोरनागन्तुकधर्मत्वे, चन्द्रसूर्यधर्मेषु सारत्वे प्रभात्वे विशेषतः कारणत्वात् प्रभाऽहमस्मीत्यभेदोक्तिः । **सर्ववेदेषु** सारभूतो यः **प्रणवः** तस्य वेदसारत्वं प्रणवत्वं चेशाधीनमित्यभेदोक्तिः । **खे** आकाशे यः **शब्दः** ध्वन्यात्मकः तस्याकाशानागन्तुकधर्मत्वं सङ्ख्याद्याकाशधर्मेषु सारत्वं शब्दत्वं चेशायत्तं तद्भोगश्च शब्द इति शब्दोऽहमस्मीत्युच्यते । **नृषु** यत् **पौरुषं** स्त्रीव्यावृत्तः प्रागल्भ्यविशेषः तस्य सत्ताप्रतीतिकारणत्वात् पौरुषमहमस्मीत्युच्यते ।।८।।

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ।।९।।

(वि) पुण्य एव गन्धे भगवानुपास्य इत्येवमर्थे पुण्य इति विशेषणम् । पुण्यगन्धमेव भुङ्क्ते न दुर्गन्धमिति ज्ञापयितुं च ।

---

१. गीताकल्पवचनम् । - गी.ता.

'शुभं पिबत्यसौ नित्यं नाशुभं स हरिः पिबेत् ।
पूर्णानन्दमयस्यास्य चेष्टा न ज्ञायते क्वचित् ॥'[१]
'आगमिष्यत्सुखं चापि तच्चास्त्येव सदापि तु ।
तथाप्यचिन्त्यशक्तित्वाज्जातं सुखमतीव च ॥'[२]

इति । विभावसावग्नौ ॥९॥

(रा) **पृथिव्यां** यः **पुण्यो गन्धः** शुभगन्धः तस्य भूम्यनागन्तुकधर्मत्वे स्वभावत्वे पृथिवीधर्मेषु सारत्वे गन्धत्वे हरिः कारणं गन्धभोक्ता चेति गन्धोऽहमस्मीत्युच्यते । अहमस्मीति सर्वत्रानुषङ्गः । **विभावसौ** यत् **तेजो** दाहसामर्थ्यं तदुक्तहेतुबलादहमस्मीत्युच्यते । **सर्वभूतानां** सारभूतं **यज्जीवनं** तन्नियन्तृत्वात् तदप्यहमस्मीत्युच्यते । **तपस्विषु** सारभूतं **यत्तपः** कृच्छ्रादि । तदप्यहमस्मि । तन्नियामकत्वहेतुना इति भावः ॥९॥

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥१०॥

(वि) सर्वभूतानां मां बीजं विद्धि ।'व्यञ्जनाज्जगतो विष्णुर्बीजं न परिणामतः' इति वचनाद्व्यक्तिकारणत्वाद्बीजम् । न परिणामे बीजम् ।१०॥

(रा) **सर्वभूतानां बीजं** व्यञ्जकत्वाद्बीजमिव बीजम् । **मां विद्धि** न परिणामिकारणम् । **बुद्धिमतां** ज्ञानिनाम् । या **बुद्धिः** साऽप्यहमस्मि । बुद्धिमद्धर्मेषु सारत्वे बुद्धित्वे बुद्धिमद्धर्मत्वे नियामकोऽहमिति बुद्धिरहमस्मीत्युच्यते । एवं **तेज** इत्यपि ध्येयम् । अप्शशिसूर्यादिरवधितयोक्तस्य सर्वस्योक्तदिशा रसादेरिवेशायत्तत्त्वाविशेषेऽपि 'रसोऽहमस्मि' इत्यादिरूपेण निष्कृष्योक्तिः - लोके कुविन्दादिः पटादिद्रव्येष्वेव व्यापारवाननुभूयते । न तु तदीयगन्धरसादिगुणेषु तन्निष्ठगन्धत्वादिधर्मेषु च पृथग्व्यापारवान् । किन्तु

---

१. पाद्मवचनम् - ब्र.सू.भा. (१/२/११)
२. नारदीयवचनम् । (श्लो.६) - गी.ता.

पटादिजन्मानुषङ्गिकजन्मान एव ते । न तथा भगवान् । अपि तु अबादिधर्मेषु रसादिषु तद्धर्मेषु रसत्वादिषु पृथक् प्रयत्नवान् । न त्वबादिनियमानुषङ्गिक-सत्तादिक इति दर्शयितुम् । अबादिभोगादप्यतिशयेन रसादिभोगः परमेश्वर-स्येति दर्शयितुं च ।

किंच रसादयो ह्यत्र हरेरुपासने प्रतिमात्वेन विवक्षिताः । रसोऽहमस्मि इत्युपासीतेत्यादिरूपेण प्रतिमायां चाभेदोक्तिः 'नाम ब्रह्मेत्युपासीत'[1] इत्यादौ प्रसिद्धा । तथा चाबादिषु भगवदुपासनापेक्षया रसादिषु तदुपास्तेरतिशयाच्च विशिष्योक्तिः । अपि च ज्ञानार्थिनो हि रसाद्यभिमानिदेहेषु भगवान् सर्वत्र तिष्ठति । अबादिमानिनस्तु तत्पार्षदा इत्युपासते । ततोऽपि विशिष्योक्तिः ।

यद्वा -

'सर्वत्र विष्णोरुत्कर्षज्ञानं ज्ञानमितीर्यते ।
तद्विशेषपरिज्ञानं विज्ञानमिति गीयते ।।'[2]

इति स्मृत्या सर्वत्र सामान्यतो विष्णोरुत्कर्षज्ञानं ज्ञानपदेन विवक्षितम् । 'अपरेयम्' इत्यादिनोक्तदिशा जडप्रकृतिब्रह्मादिजीवाश्चावराः आसुरजना अवरतराः श्रीर्मुक्तजनाश्च पराः । तत्रापि श्रीर्मुख्यपरा । कदाऽपि दुःखा-सम्बन्धात् । मुक्तास्तु पराभासाः । कदाचिद्दुःखसम्बन्धात् । ते सर्वे हर्यधीनाः । हरिस्तु परतरः । अत्र तरशब्दस्तमबर्थश्च भवति । हरेरन्यस्य परतमस्या-भावादयमेव परतम इति वक्तव्यत्वात् । परत्वेनोक्तश्रीमुक्तानां हरेश्चमध्ये कस्यचित् परतरस्याभावेनायमेव परतरश्चेति वाच्यत्वात् । हरिरेव परतरः परतमश्च, ततोऽन्यत् परतरं परतमं वा किञ्चिन्नास्ति । नच मुक्ताः पराः श्रीः परतरेति शङ्क्यम् । 'मुक्तस्तु स्यात् पराभासः'[3] इति तात्पर्योक्त्या तेषां परत्वाभावात् । 'अभावादन्तराऽन्यस्य त्विहैकार्थौ तरप्तमौ'[4] इति स्मृतेश्चेत्येवं परापरात्वविवेचनपूर्वं हरेः सर्वोत्तमत्वं 'ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानं' इति प्रतिज्ञातं ज्ञानं विज्ञानं च द्वयमपि 'भूमिः' इत्यादि श्लोकचतुष्टयेनोक्तम् ।

---

१. छां ७/१/५; २. गी.ता.(६/८); ३. गी.ता. (७/७)
४. गी.ता.(७/७);
'यत्रोभयोः प्रयोगो न तत्रैकार्थौ तरप्तमौ' इति शब्दनिर्णयवचनम् -ऐ.भा. २/६/१

तद्विज्ञानमेव सर्वस्य तदधीनत्वप्रदर्शनेनाह - **रस इत्यादिना** । अत्र रसादिशब्दाः तद्भोक्तृत्वतन्नियन्तृत्वहेतुना भगवन्नामानः । तथाहि - अप्स्वित्यादिसप्तम्योऽधिकरणसप्तम्यः । अप्सु स्थित्वा रसमाददामीति तं प्रेरयामि चेति रसनामाऽहमस्मि । शशिसूर्ययोः स्थित्वा स्वयं प्रभासमानत्वात् प्रभाऽहमस्मि । सर्ववेदेषु स्थित्वा स्वात्मानं प्रणौति स्तावकं प्रेरयति इति प्रणवनामाऽस्मि । खे स्थित्वा शब्दं प्रेरयतीति शब्दनामाऽस्मि । स्वयं पुण्यः पुण्यगन्धः सन् पृथिव्यां स्थित्वा सुरभ्यसुरभितया गन्धं प्रेरयतीति गन्धनामा । विभावसावग्नौ स्थित्वा तेजःप्रेरकत्वात् तेजोनामा । भूतेषु जीवनदत्वाज्जीवननामा । तपस्विषु स्थित्वा तपः कुरुते तपः प्रेरयति चेति तपोनामा । बीजप्रेरकत्वाद्बीजनामा । बुद्धिमताम् । सप्तम्यर्थे षष्ठी । बुद्धिमत्सु स्थित्वा ‌ ा गोद्धृत्वाद्बुद्धिप्रेरकत्वाद्बुद्धिनामा । तेजस्विषु स्थित्वा तेजः प्रेरयतीति तेजोनामा । अबादिसर्ववस्तूनां रसगन्धप्रभादिधर्मान् व्यवस्थया ददातीति रसादिनामा हरिरित्यर्थः ॥१०॥

बलं बलवतां अस्मि कामरागविवर्जितम् ।
[1]धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥११॥

(वि) कामरागविवर्जितत्वं धर्माविरुद्ध इत्यादिविशेषणमुपासनार्थम् ।
“प्रायो हि कामिता अर्था धर्मं हन्युर्हरिः पुनः ।
न धर्महानिकृत् किन्तु कामितो धर्मवृद्धिकृत् ॥”[2]
इति च धर्माविरुद्धकामः ॥११॥

(रा) बलवतां बलवत्सु स्थित्वा । **कामरागविवर्जितं बलमस्मि** । विषयभोगनिरपेक्षया नित्यपूर्णबलवत्त्वात् कामवर्जितबलात्माऽस्मि । अस्थाने अप्रयुज्यमानत्वाद्रागविवर्जितबलात्माऽस्मीत्यर्थः । रागिणो ह्यस्थानेऽपि बलं

---

१. इच्छस्ययं ते त्रिविधो हि वेद्यो धर्मार्थयुक्तः परमो मतोऽत्र ।
एकाविरोधी यदि मध्यमोऽसौ द्वयोर्विरोधी तु स एव नीचः ।
तस्मात् स्वबुद्धिप्रमदाभिरेव कामं रमेथा अनुरूपकामः ॥ -म.भा.ता.नि. (१९/६०,६१)

२. गी.ता. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।

प्रयुञ्जते । भूतेषु धर्माविरुद्धो यः कामः सोऽस्मीत्यर्थः । अत्र 'पुण्यो गन्धः' इति 'कामरागविवर्जितम्' इति गन्धबलादेः पुण्यत्वादिविशेषणोपादानं तु गन्धबलकामादिषु विशिष्टेष्वेव भगवानुपास्यः । न त्वशुचिषु धर्मविरुद्धेष्विति ज्ञापनायेति ध्येयम् ॥११॥

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान् विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥१२॥

(वि) न केवलं रसादिधर्मप्रेरकः किं नाम सर्वप्रेरकश्चेत्याह - ये चैवेति । यथा भगवदधीनमिदम् एवं भगवानपि तदधीनोऽस्तु भूः भूधरवदित्यत आह - नत्विति । नाहं जगदायत्तः तत् तु मदायत्तमित्यर्थः ॥१२॥

(रा) न केवलं रसादिधर्मप्रेरकः किन्नामाऽबादिसर्वप्रेरकश्चेत्याह- ये चेति । **ये च भावाः** पदार्थाः । **सात्त्विकाः** सत्त्वगुणविकाराः । **राजसास्तामसाश्च तान्** सर्वान् पदार्थान् । **मत्त** एवोत्पन्नान् **विद्धि** । तथा **ते** मयोत्पन्नाः पदार्थाः । **मयि** मदाधारतया । मदुपजीवनेनेति यावत् । वर्तत इति विद्धि । यथेदं जगत् त्वदधीनं तथा त्वमपि किमेतदधीन इत्यतो नेत्याह - **न त्वहं तेष्विति** । तदुपजीवनेनाहं नैव तिष्ठामीत्यर्थः । ये च ये चेति पृथगुक्तिः सर्वेषां त्रिगुणविकारत्वेऽपि सत्त्वादिप्राचुर्याभिप्रायेणेति ज्ञेयम् ॥१२॥

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः [1]सर्वमिदं जगत् ।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥१३॥

(वि) सर्वे भावा दृश्यमाना गुणमया इति दर्शयति - त्रिभिरिति । एभिः देहादिभिः । ज्ञानिव्यावृत्त्यर्थमुक्तम् इदमिति व्यवहारपतितमित्यर्थः । एभ्यो गुणमयेभ्यः परं व्यतिरिक्तम् । गुणमयब्रह्मादिदेहादीन् दृष्ट्वा मायामोहिताः विष्णोरपीदृशः देहादिरिति मन्यन्त इत्यर्थः । उक्तं च -

---

१. न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ॥ गी. (१८/४०) इति च वक्ष्यति ।

"गौणान् ब्रह्मादिदेहादीन् दृष्ट्वा विष्णोरपीदृशः ।
देहादिरिति मन्वानो मोहितोऽज्ञो जनो भृशम् ॥"[1] इति ॥१३॥

(रा) ननु विज्ञानोक्त्युपसंहारपरपूर्वश्लोके सत्त्वादिगुणनिष्पन्नानां सर्वपदार्थानां भगवानेव कारणं तदाश्रयश्चेत्युक्तम् । तेनैव गुणातीत इति चोक्तप्रायम् । तदेतदयुक्तम् । तथात्वेन गुणातीतत्वेनाज्ञायमानत्वस्य सगुणत्वेन ज्ञायमानत्वस्य च तवायोगादित्यत आह **त्रिभिरिति** । त्रित्वं योग्यतया गुणविशेषणम् । सत्त्वरजस्तमोरूपत्रिगुणमयैः गुणत्रयात्मकैरित्यर्थः । तादात्म्यार्थोऽयं मयट्[2] । **भावैः** पदार्थैः । उपादानोपादेययोरभेदात् त्रिगुणतत्कार्यरूपैः । **एभिर्भावैः** पदार्थैरित्यर्थः ।

यद्वा - **गुणमयैस्त्रिभिः** । प्रागुक्तरीत्या सात्त्विकादिभेदभिन्नैः । **एभिः** प्रमितैः **भावैः** पदार्थैः । **मोहितं** सत् इदं ज्ञानिभिन्नम् । **जगदेभ्यो** गुणतद्विकारेभ्यः **परं** व्यतिरिक्तम् । अत एव देहतोऽप्यन्ययं **मां नाभिजानाति** । विपरीतं च जानातीत्यर्थः । अत्र एभिरिति सर्वपदार्थानां गुणमयत्वप्रदर्शनाय । प्रमितसर्वपरामर्शित्वात् तस्य । नच भगवद्विषयसगुणत्वादिमोहस्य कथं गुणमयात्मकाः पदार्थाः कारणम् । येन गुणमयैर्भावैर्मोहितमित्युक्तिर्युक्ता स्यादिति शङ्क्यम् । लोके गुणमयदेहादिकं दृष्ट्वा ईश्वरदेहादिरप्येतादृशः देहत्वादिति हेतुना गुणमयमिति मोहितमिति तात्पर्यात् । ज्ञानिनो यथावत्तया जानन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमिदमिति जगद्विशेषणम् । उपायाभावादज्ञजनस्य गुणातीतत्वेन भगवतोऽनुपलम्भः । देहादित्वानुमानाभासेन सगुणतया विपरीतोपलम्भश्चेत्युक्तं भवति ॥१३॥

[3]दैवी[4] ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥१४॥

---

१. व्यासयोगवचनम् । - गी.भा. (७/१३)
२. 'तादात्म्यार्थे विकारार्थे प्राचुर्यार्थे मयट् त्रिधा' इति ॥ - गी.भा(७/१३).
मयं प्रधानमुद्दिष्टं स्वरूपं कार्यमेव च ॥ इति शब्दनिर्णये । - गी.ता. (१७/७)
३. 'दिवु क्रीडा विजिगीषा व्यवहार द्युति स्तुति मोद मद स्वप्न कान्ति गतिषु' इति । -गी.भा.
४. दैवी - देवस्य ममेश्वरस्य विष्णोः स्वभूता - इति शाङ्करभाष्यम् ।

(वि) कथमनादिकाले मोहानत्ययो बहूनामित्यत आह - दैवीति । क्रीडादिगुणसम्पन्नस्य मम[१] सम्बन्धिनी दैवी । तदेव स्पष्टयति - मम मायेति । गुणमयी त्रिगुणात्मिका । [२]दुरत्यया अत्येतुमशक्या । यदि भगवती माया मोहिकाऽत्येतुमशक्या च तर्हि कस्यापि ज्ञानं न स्यादित्यत आह मामेवेति । अन्यत् सर्वं परित्यज्य मामेव ये प्रपद्यन्ते गुर्वादिवन्दनं च मय्येव समर्पयन्ति । 'मत्सम्पत्त्या तु गुर्वादीन् भजन्ते मध्यमा जनाः । मदुपाधितया तांश्च सर्वभूतानि चोत्तमाः'[३] इत्याद्युक्तरीत्या स एव च तत्र स्थित्वा गुर्वादिर्भवति इत्यादि पश्यन्ति। त एतां मायां तरन्ति । उक्तं च -

'लक्ष्म्या वशगया लोका विष्णुनैव विमोहिताः ।
ये तु विष्णुं प्रपद्यन्ते ते मायां तां तरन्ति हि ।।'[४] ।।१४।।

(रा) ननु ब्रह्मादिदेहेन्द्रियादिदृष्टान्तेन देहादित्वहेतुना भगवान् गुणमयदेह इति धीः कथं मोहः । बाधकाभावात् । ज्ञानिनां धीर्बाधिकेति चेत् ।

---

१. मुख्या माया हरेः शक्तिरमुख्या प्रकृतिर्मता ।
अथामुख्यतमा चैव माया हीना प्रकीर्तिता ।। -भा.ता. (२/५/१२, १३)
द्वेधा वावाऽऽत्ममाया तद्रूपा तद्वशा चेति । तद्वशया संसारयति ।
स्वरूपया विमोचयत्युदास्ते तद्वशां विमुक्तस्य इतरयैनं रमयत्येष
आत्मैष आनन्दः -इति सौकारायणश्रुतिः ।। -भा.ता. (२/८/२३)
मुख्यतो विष्णुशक्तिर्हि मायाशब्देन भण्यते ।
उपचारतस्तु प्रकृतिर्जीवश्चैव हि भण्यते ।। इति च । -भा.ता. (२/९/३४)
मुख्यतो विष्णुमाहात्म्यं मायाशब्दोदितं भवेत् ।
प्रधानत्वाच्च मातृत्वान्मेयत्वं चैव तस्य हि ।। इति च । -भा.ता. (२/९/४२)
२. 'श्रीर्भूर्दुर्गेति या भिन्ना महामाया तु वैष्णवी ।
तच्छक्त्यनन्तांशहीनाऽथापि तस्याश्रयात् प्रभोः ।
अनन्तब्रह्मरुद्रादेर्नास्याः शक्तिः कलाऽपि हि ।
तेषां दुरत्ययाऽप्येषा विना विष्णुप्रसादतः' ।। इति व्यासयोगे । - गी.भा.
३. नारदीयवचनम् - गी.भा.
४. गी.ता. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।

बहुतरपामरधीविरोधेन तस्या एवाल्पीयस्या अयथार्थत्वोपपत्तेः । न च तेषामेव कालान्तरे बाधधीः सेत्स्यतीति शङ्क्यम् । अनादिकालेऽप्यजातस्योत्तरत्राप्यसम्भवादित्यतो यथावज्ज्ञानाभावविपरीतज्ञानयोर्गुणाभिमानिनी दुर्गैव कारणम् । देहत्वाद्यनुमानं तु निमित्तमात्रमिति भावेनाह - **दैवीति** । सृष्ट्यादिरूपक्रीडादिगुणविशिष्टस्य देवस्येयं **दैवी** । देवसम्बन्धिनी । को देव इत्यतो दैवीत्युक्तं विवृणोति - **ममेति** । मदीया ममातिप्रियेति यावत् । **एषा** प्रमाणप्रमिता । **गुणमयी** सत्त्वादिगुणात्मिका । गुणाभिमानिनीति यावत् । **माया** दुर्गा । मोहिकेति शेषः ।

कालान्तरे तत्कृतो मोहो निवर्ततामित्यत आह- **दुरत्ययेति** । अत्येतुमशक्या । तत्कृतं मोहं कोऽपि नात्येतुं शक्नोतीत्यर्थः । अतो न कस्यापि बाधकप्रत्ययो भवतीति भावः । 'मम माया' इत्येव पूर्तौ 'दैवी' इत्युक्तिः मदीयतामात्रेण कथं दुरत्ययेत्यतः सृष्टिस्थितिलयादिगुणविशिष्टतयाऽतिसमर्थस्य मे अतिप्रियत्वेन तस्या अप्यतिशयशक्तित्वादिति ज्ञापयितुम् । 'गुणमयी' इत्युक्तिस्तु गुणाभिमानित्वात् तमोगुणेनैवंविधं मोहं जनयतीति सूचयितुमिति ज्ञेयम् ।

ननु यदि न केवलमनुमानम्, किन्तु भगवतोपोद्बलिता माया मोहहेतुः तर्हि, न कथञ्चिदत्येतुं शक्येति कस्यापि ज्ञानं न स्यादित्यत आह - **मामिति** । एवशब्दोऽत्र भगवत्प्रतिपत्तावित्थम्भावसूचकः । अन्यत् परित्यज्य गुर्वादिवन्दनादिकमपि भगवद्भक्तत्वेनैव कुर्वन्तो **मां ये प्रपद्यन्ते** शरणं प्राप्नुवन्ति । त **एतां** मायां मायाकृतमोहम् । **तरन्ति** अतिक्रामन्तीत्यर्थः ॥

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥१५॥

(वि) यदि त्वत्प्रतिपत्तिर्मायातरणोपायः, तर्हि किमिति सर्वे त्वां प्रतिपद्य तां मायां नात्यायन्नित्यत आह - न मामिति । दुष्कृतित्वान्मूढाः । अत एव नराधमा अपहृतज्ञानाः । अभिभूतज्ञानस्वभावाः ।

अतश्च मूढाः । अत एव असुराः । असुष्विन्द्रियेषु रता असुराः । "ज्ञानप्रधाना देवास्तु असुरास्तु रता असौ"[1] इत्युक्तेः । तदीयं भावं स्वभावमाश्रिताः मां न प्रपद्यन्ते ॥१५॥

(रा) ननु यदि त्वत्प्रतिपत्तिर्मायातरणोपायः, तर्हि त्वां प्रपद्य सर्वे किमिति मायां नात्यायन्नित्यत आह - **न मामिति । दुष्कृतिनः** पापशीलाः । अत एव **मूढाः** विवेकहीनाः । अत एव **नराधमाः । मायया** हरीच्छया स्वभावेन च अभिभूताधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानाः । अतश्च मूढाः मिथ्याज्ञानिनः । अत एवासुरं **भावमासुरत्वमाश्रिताः** । अतो मां न प्रपद्यन्ते, इति । असुष्विन्द्रियेषु रता असुरास्तदीयं भावमाश्रिता इत्यर्थः ॥१५॥

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥१६॥

(वि) स्वदोषादेव न मां प्रपद्यन्ते, न तु मत्प्रतिपत्तेर्मायातरणोपायत्वाभावादित्यत आह - चतुर्विधा इत्यादिना । **आर्तो दुःखी, जिज्ञासुरात्मज्ञानेच्छुः, अर्थार्थी भोगलुब्धः, ज्ञानी आत्मतत्त्ववित् ॥१६॥**

(रा) सुकृतिनो मां भजन्तः प्रपद्यन्ते । तत्राप्यस्ति तारतम्यमित्याह - **चतुर्विधा इति । ये सुकृतिनः** पूर्वजन्मकृतपुण्यवन्तः । **जनाः मां भजन्ते** सेवन्ते च । ते **चतुर्विधाः । आर्तः** रोगाद्युपद्रुतः । **जिज्ञासुः** आत्मज्ञानेच्छुः । **अर्थार्थी** धनेच्छावान् । **ज्ञानी** चात्मतत्त्वविच्च । 'इति' इतिशब्दोऽत्र ध्येयः । द्विःसम्बोधनमादरार्थम् ॥१६॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥१७॥

(वि) नित्ययुक्तः सदा भगवत्समाधिमान् । एकस्मिन् मय्येव प्राधान्येन भक्तिर्यस्य स एकभक्तिः । तदुक्तम् -

'यादृशी तत्र भक्तिः स्यात् तादृश्यन्यत्र नैव चेत् ।

---

१. नारदीयवचनम् । - गी.भा.

अनन्यभक्तिः सा ज्ञेया विष्णावेव तु सा भवेत् ।
अन्यत्र वैष्णवत्वेन लक्ष्मीब्रह्महरादिषु ।
कुर्याद्भक्तिं नान्यथा तु तद्वशा एव ते यतः ॥"[१] इति ॥१७॥

(रा) **नित्ययुक्तः** सदा भगवत्समाधिमान् । एकस्मिन् मय्येव प्राधान्येन भक्तिर्यस्यासौ **एकभक्तिः** । **विशिष्यते** अतिशयितो भवति । कुत इत्यतो ममातिप्रियत्वादित्याह - **प्रियो हीति** ॥१७॥

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥१८॥

(वि) अन्यदेवताभक्तेभ्य एते भक्तावराः । ज्ञानी त्वात्मा अहमेवेति मे मतं सिद्धान्तः । अतिप्रियत्वादभेदोपचारः । अथवा आप्नोतीत्यात्मा । "यच्चाप्नोति यदादत्ते"[२] इति वचनात् । ज्ञानी मां प्राप्नोतीत्यर्थः । हि यस्मात् । ज्ञानी अनुत्तमां परां गतिं मां प्रति युक्तात्मा मामेव आस्थितः ॥१८॥

(रा) एकप्रशंसया प्राप्तेतरनिन्दां निराह **उदारा इति** । **एते** चत्वारो जनाः । **ज्ञानी मे** आत्मैव स्वरूपमेव । अतिप्रियत्वात्, मदधीनसत्तादिरिति ज्ञानवत्त्वाद्वा अभेदोपचारः । यद्वा - आप्नोतीति आत्मा । मत्प्राप्तिमानित्यर्थः । इति **मे मतं** सिद्धान्तः । **स हि** ज्ञानी । **अनुत्तमां गतिमुद्दिश्य युक्तात्मा** समाधियुक्तमनाः । **मामास्थितः** प्राप्त इति योजना ॥१८॥

बहूनां [३]जन्मनामन्ते[४] ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः [५]सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥१९॥

---

१. गी.ता. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।
२. भारतवचनम् - बृ.भा. ३/४; गी. (५-७)
३. यैर्यैः कैश्चित् कैश्चिदेव जन्मादिभिः योगगतिं व्रजेत् ।
जन्मादिभिः कैश्चिदेव प्राप्यते योगजं फलम् ।
योगेन सर्वं प्राप्येत योगे यत्नं ततः कुरु -इति च ॥ - भा.ता.(२/६/१५)
४. 'अनेकजन्मसंसिद्धः'(गी.६/४५) इति ह्युक्तम् ।
५. सर्वं खल्विदं ब्रह्म इति श्रुतेर्विवरणरूपमिदम् ॥

(वि) एवंविधो ज्ञानी दुर्लभ इत्याह - बहूनामिति । बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् भवति कीदृशज्ञानवान् । वासुदेवः सर्वः पूर्णवस्त्विति । ततो मां प्रपद्यते । उक्तं च - 'जन्मभिर्बहुभिर्ज्ञात्वा ततो मां प्रतिपद्यते'[1] इति । अतः स महात्मा ज्ञानी दुर्लभः ॥१९॥

(रा) एवंविधज्ञानी दुर्लभ इत्याह - **बहूनामिति । बहूनां जन्मनामन्ते । वासुदेवः सर्वं** सर्वं वासुदेवाधीनसत्तादिमदिति ज्ञानवान् । सर्वं सम्पूर्णं वस्तु वासुदेव एवेति ज्ञानवानिति वाऽर्थः । एतेन भगवज्ज्ञानिनामेव मोक्ष इति कुत इति शङ्का निरस्ता । भगवत एव पूर्णत्वेन ज्ञानादिदानसमर्थत्वादिति । **स मां प्रपद्यते । स महात्मा** तादृशज्ञानवान् **सुदुर्लभः** । एतेन वासुदेवज्ञानेन यदि मोक्षस्तर्हि सर्वेषां स स्यादिति शङ्का निरस्ता । वासुदेवज्ञानेन मोक्षसत्वेऽपि न तज्ज्ञानिनः सर्वे । अतो न सर्वेषां मोक्ष इति तात्पर्यात् ॥१९॥

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥२०॥

(वि) लोके भगवज्ज्ञानिनो लभ्यमानत्वात् कथं दुर्लभत्वमित्यत आह - कामैरिति । तत्तत्कामापहृतज्ञानास्तत्तदागमोक्तं नियममाश्रित्य स्वस्वभावेन वशीकृता अन्यदेवता भजन्ते । अतो दृश्यमानानां सर्वेषां मिश्रयाजित्वाच्छुद्धो भागवतो दुर्लभ इति भावः ॥२०॥

(रा) लोके भगवज्ज्ञानिनां बहूनां दृश्यमानत्वात् कथं दौर्लभ्यमित्यत आह - **कामैरिति । तैस्तैः कामैः** स्वस्वाभिमतकामैरिच्छाभिः । **अपहृतज्ञानाः तं तं नियमं** तत्तदागमोक्तनियममाश्रित्य । **स्वया प्रकृत्या** । प्रकृतिः स्वभावः। स्वकीयस्वभावेन । **नियताः** वशीकृताः सन्तः । **अन्यदेवताः** ब्रह्मादिदेवताः ।

'सर्वं पुरुष एवेति भण्यते भेदवज्जगत् ।
तदधीनं तु सत्तादि यतो ह्यस्य सदा भवेत्' इति ब्रह्मतर्के । - भा.ता.(२/६/१५)
'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः'(गी.११/४०) इति सर्वशब्दः भगवतैव विवृतः ।

१. ब्राह्मवचनम् । - गी.भा.

प्रपद्यन्ते । ज्ञानितया दृश्यमानाः नानाविधकामापहृतभगवदुत्तमत्वज्ञानाः सन्तोऽन्यदेवतायाजिनो अन्यदेवता एव प्रपद्यन्ते । (ततः) शुद्धो भागवतो दुर्लभ इति भावः ॥२०॥

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥२१॥

(वि) ननु मिश्रयाजिनोऽपि क्रमेण भागवता भवन्त्येवेत्यत आह - यो य इति । **यां यां ब्रह्मरुद्रादिरूपां तनुम् ॥२१॥**

(रा) ननु मिश्रयाज्यपि क्रमेण भागवतो भवति किमित्यतः स किं नित्यत्रैविद्यरूप उत शुद्धभागवतो निर्णायकाभावादिनिमित्तेनान्यदेवतायाजी । आद्ये दोषमाह - **यो य इति** । शुद्धभागवततमोयोग्याभ्यामन्यो विष्णुतत्त्वज्ञानविपरीतज्ञानाभ्यां हीनो **यो यः** । कारणविशेषवशाद् **यां यां** ब्रह्मरुद्रादितनुम् । **भक्तस्तद्भक्तिमान्** । **श्रद्धया** आस्तिक्यबुद्ध्या । **अर्चितुमिच्छति** । **तस्य तस्य** तामेव **श्रद्धाम्** **अचलाम्** **अहं विदधामि** ॥२१॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् ॥२२॥

(वि) ततः किमित्यत आह - स तयेति । **एतच्च मिश्रयाजिविषयम् । ननु कथं मिश्रयाजिनां कर्मफलप्राप्तिः । पूजितानामन्यदेवतानां फलदाने सामर्थ्याभावादित्यत आह** - लभते चेति ॥२२॥

(रा) स च तया श्रद्धया युक्तस्तस्य देवस्य । **आराधनमीहते** करोति । **ततस्तदाराधनात्** । तद्देवस्थेन **मयैव विहितान्** । **तान्** स्वाभिप्रेतान् । **कामान्** **लभते च** । मदितरस्य फलदाने सामर्थ्याभावात् ।

द्वितीयेऽप्याह - **यो य इति** । भक्तः स्वतो विष्णुभक्त एव **यो यः** ज्ञात्वाऽपि विष्णुं कारणान्तरवशादेव । **यां यां** ब्रह्मादितनुम् । प्राग्वदेव 'ईहते' इत्यन्तस्यार्थः । **ततः** क्रमेणेशानुग्रहप्राप्तगुरूपदेशद्वारा । **तस्य** विष्णोः ।

आराधनमीहते । ततो भगवदाराधनात् मयैव विहितान् मोक्षादि-कामान् लभते चेति ॥२२॥

अन्तवत्[१] तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम्[२] ।
देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥२३॥

(वि) कथं तर्हि भगवद्भक्तस्य फलस्यान्तत्वमित्यत आह - अन्तवदिति । मम सर्वयज्ञभोक्तृत्वात् फलप्रदत्वादिकं तत्त्वेनाजानताम् । अल्पबुद्धित्वात् तेषां फलमन्तवदित्यर्थः । भगवद्भक्तानामनन्तं फलम्, अन्येषां त्वन्तवदित्येतत्प्रदर्शनायोभयेषां फलं दर्शयति - देवानिति । देवान् यजन्तीति देवयजः । तदुक्तम् -

"ज्ञात्वा परत्वं विष्णोस्तु पृथक् देवान् यजन् नरः ।
याति देवांस्तदज्ञात्वा तम एव प्रपद्यते ।
तथापि यावदन्यैस्तु साम्यं हीनत्वमेकताम् ।
न निश्चिन्वन्ति जायन्ते संसारे ते पुनः पुनः ॥"[३] इत्यादि ॥२३॥

(रा) अन्यदेवतायाजिनामपि त्वत्त एव फलं चेत् कुतः तत्त्यागेन त्वदाराधनमेव कार्यमित्यत आह - अन्तवत्त्विति । विष्णोः रमाब्रह्मादिभ्यः परत्वं ज्ञात्वा

---

१. ॐ यदेव विद्ययेति हि ॥ -इति ब्रह्मसूत्रम् (४/१/१८)
अल्पमात्रः कृतो धर्मो भवेज्ज्ञानवतो महान् ।
महानपि कृतो धर्मो ह्यज्ञानां निष्फलो भवेत् ॥ इति च भारते । -इति तद्भाष्ये
अवैष्णवकृतं कर्म सर्वमन्तवदुच्यते ॥
अनन्तं वैष्णवकृतम्..... -इति पैङ्गिश्रुतिः ॥ म.भा.ता.नि. ३०/१७२
अविद्वान् बहुकर्माऽपि ह्यन्तवत् फलमाप्नुयात् ।
यदेव विद्यया कुर्यात्तदेव ह्यतिवीर्यवत् ॥ -अनुव्याख्याने १६१३
२. अल्पेषु विष्ण्वपेक्षया ब्रह्मरुद्रादिषु मेधाः येषां ते इति, वा अल्पेषु श्रेयोभिन्नेषु प्रेयस्सु पुत्रदारादिषु मेधाः येषाम्, इति वा, मोक्षापेक्षया अल्पेषु अर्थकामादिषु मेधाः येषां इति वा । 'धर्मार्थकामैः अलमल्पकास्ते' इत्युक्तेः ।
३. गी.ता.

अन्यदेवतायाजिनां **तेषां फलमन्तवदेव** । कुतः ? **अल्पमेधसाम्** अल्पफल एव बुद्धिमत्त्वादित्यर्थः । कथमन्तवत्त्वमित्यत उक्तम् - **देवानिति** । विष्णूत्कर्षं ज्ञात्वा ब्रह्मादिदेवतायाजिनो ब्रह्मादिदेवान् **यान्ति** । नतु माम् । अतोऽन्तवत्फलम् । **मद्भक्तास्तु** मामपि देवान् प्राप्यान्ते मामपि **यान्ति** । अतोऽनन्तं तेषां फलम् । तस्मान्मदाराधनं प्राधान्येन, अन्यदेवताराधनं च परिवारतया कार्यमिति ।।२३।।

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं [1]मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ।।२४।।

(वि) को विशेषस्तवान्येभ्यो येन तान् प्राप्तानामन्तफलत्वेऽपि त्वां प्राप्तानामनन्तफलत्वमित्यत आह - अव्यक्तमिति । **अज्ञानिनः परमितरविलक्षणमनुत्तमं स्वोत्तमरहितं मम भावं याथार्थ्यमजानन्तः, अव्यक्तं कार्यदेहादिवर्जितं मां व्यक्तिं कार्यदेहादिकमापन्नं मन्यन्ते । अज्ञानिदृष्टकार्यदेहादिराहित्याद्देवेभ्यो विशेष इति भावः । अथवा - केचन भागवताः पुरुषाः केचन त्रैविद्याः सन्ति, तेषां च मोक्षादिकं फलमित्युक्तम् । अथ केवलद्वेषिणोऽपि सन्ति इत्याह** - अव्यक्तमिति । **यद्वा - एवं प्रेरकत्वादिमाहात्म्यवांश्चेद्भगवान् तत्कथं भवतः केचिज्जीवा-भेदं मन्यन्त इत्यत आह** - अव्यक्तमिति । **सर्वात्मना ज्ञेयत्वाज्ञेयत्वाभ्यां जीवेश्वरयोर्व्यक्तत्वाव्यक्तत्वेन ततो वैलक्षण्यात् तयोरभेदं मन्यमाना असुरा इत्यर्थः । उक्तं च -**

"अव्यक्तः परमात्माऽसौ व्यक्तो जीव उदाहृतः ।
मन्यते यस्तयोरैक्यं स तु यात्यधरं तमः ।।" इति ।।२४।।

(रा) ननु को विशेषस्तवान्येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः येन त्वां प्राप्तानामनन्तफलम् , देवान् प्राप्तानामन्तवत्फलमित्यत आह - **अव्यक्तमिति** । **अबुद्धयो**ऽज्ञानिनः **पर**मितरविलक्षणम्, **अनुत्तमम्** उत्तमरहितम्, **अव्ययं मम भावं** प्रमाणाव्यभिचरितत्वरूपं याथार्थ्य**मजानन्तः** । **अव्यक्तं** कार्यदेहादिहीनं **मां व्यक्तिमापन्नं** कार्यदेहादियुक्तं **मन्यन्ते** । कार्यदेहादिराहित्यं तद्युक्तान्यदेवेभ्यो मम विशेष इति भावः ।

---

१. 'मन्यन्तेऽमामबुद्धयः' इति वा । अमां अप्रमामयथार्थज्ञानम् ।

यद्वा - यथा देवयाजिनो मद्याजिनश्च त्रैविद्याः, भागवताश्च वर्तन्ते, तथा मद्द्वेषिणश्च केचन सन्तीत्याह - **अव्यक्तमिति** । सर्वात्मनाऽज्ञेयत्वहेतुना अव्यक्तपदार्थं **मामीश्वरं व्यक्तिं** सर्वात्मना ज्ञेयत्वमापन्नं प्राप्तम् । जीवमिति यावत् । **मम परं भावमजानन्तोऽल्पबुद्धयो मन्यन्ते** । जीवैक्यं मन्यन्त इत्यर्थः ।

यद्वा - 'मयि सर्वमिदं प्रोतम्' इत्यादावुक्तदिशा प्रेरकत्वादिमहामहिमवांश्चेद्भवान् तत्कथं भवतः केचिज्जिवाभेदं मन्यन्त इत्यत आह - **अव्यक्तमिति** । प्रागुक्तदिशा **अव्यक्तं मामीश्वरं व्यक्तिमापन्नं** जीवं जीवाभेदेन मां **मन्यन्ते** ये ते मम परं **भावमजानन्तोऽल्पबुद्धयस्तमोयोग्या** इत्यर्थः ॥

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥२५॥

(वि) येनाज्ञानेन मामन्यथा मन्यन्ते तदज्ञानं च मदिच्छाधीनमेव । अतो न तत् स्वतो निवर्तते । नाप्यज्ञानकृतया निन्दया मम खेद इत्याह - नाहमिति । **योगेन स्वसामर्थ्यलक्षणोपायेन, मायया च, देव्या समाहृतोऽहं सर्वस्य न प्रकाशः। अतो मय्येव मूढो लोको मामजादिरूपं नाभिजानाति । उक्तं च-**

'आत्मनः प्रावृतिं चैव लोकचित्तस्य बन्धनम् ।
स्वसामर्थ्येन देव्या च कुरुते च महेश्वरः ॥'[१] इति ॥२५॥

(रा) ननु तेषां त्वद्विषयविपरीतज्ञानकृतनिन्दया तव खेदोऽस्ति किमित्यतः परं भावमजानन्तोऽन्यथा मन्यन्त इत्युक्तविपरीतज्ञानहेतुभूतमज्ञानं न स्वतन्त्रम् । किन्तु मदायत्तमेव । अतः कुतो मम खेद इति भावेनास्य स्वाधीनतामाह- **नाहमिति** । योगेन सामर्थ्यलक्षणोपायेन, मायया देव्या च । योगसहिता माया योगमायेति विग्रहः । **समावृतोऽहं न सर्वस्य प्रकाशः** । कर्मणि घञ् । प्रकाशविषयो न भवामि । अतो मयैव **मूढोऽयं लोको मामजमव्ययं** जन्मव्ययहीनम् । **नाभिजानातीति** ॥२५॥

---

१. पाद्मवचनम् । - गी.भा.

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन[१] ॥२६॥

(वि) यवनिकाद्युभयभागवर्तिनोः परस्पराज्ञानवत् तवापि न सर्वविषये ज्ञानं स्यादित्यत आह - वेदेति । मदधीनया मायया ममाबद्धत्वादहं सर्वं जानामि । तर्हि भवन्तमपि कश्चिद्ब्रह्मादिर्ज्ञास्यतीत्यत आह - मां त्विति । मां तु कश्चनातिसमर्थोऽपि स्वसामर्थ्यात् साकल्येन न वेद । तदुक्तम् -

"यथाऽत्मानं हरिर्वेत्ति तथाऽन्ये नैव तं विदुः ।
जानन्ति किञ्चित् क्रमशो रमाद्यास्तत्प्रसादतः ॥"[२] इति ॥२६॥

(रा) ननु यवनिकाद्युभयभागवर्तिनोः परस्पराज्ञानवत् तवापि भूतविषयाज्ञानं स्यादित्यतो यवनिकास्थानीयाऽपि माया न मां बध्नातीत्याह - **वेदेति** । मायाकृतबन्धहीनत्वादहं भूतभविष्यद्वर्तमानभूतानि प्राणिनो वेद जानामि । **मां तु कश्चन** कोऽपि । यथावत्त्वेन न वेद । मायाकृतबन्धसत्वात् लोकस्येति । ब्रह्मादिरतिशक्तोऽपि किञ्चिदेव वेत्ति, न सर्वथेति भावः ॥२६॥

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।
सर्वभूतानि सम्मोहं सर्गे यान्ति परन्तप ॥२७॥

(वि) भगवांस्तदधीना माया च मुख्यं भगवद्विषयमोहस्य कारणमित्युक्तम् । इच्छाद्वेषप्रवृत्तिजनितद्वन्द्वमोहोऽप्यवान्तरकारणमित्याह - इच्छेति । सुखदुःखादिविषयो मोहो द्वन्द्वमोहः । जीवेश्वरैक्यविषयो वा ।

---

१. एतैः सुरादिभिरतिप्रतिभातियुक्तैर्युक्तैः सहैव सततं प्रविचिन्तयद्भिः ।
पूर्वैरचिन्त्यमहिमः परमः परात्मा नारायणोऽस्य गुणविस्तृतिरन्यगा क्व ॥
-म.भा.ता.नि. (१/२०)
विष्णोर्नु वीर्यगणनां कतमोऽर्हतीह यः पार्थिवान्यपि कविः विममे रजांसि । भाग.२/७/४०
नैवोदापुर्गृणन्तोऽन्तं यद्गुणानामजादयः । - इति द्वादशस्तोत्रे
२. गी.ता. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।

"जीवधर्मानीऽश्वरे तु यो जीवेष्वैश्वरानपि ।
विद्याज्जीवेश्वरैक्यं वा द्वन्द्वमोही स उच्यते ।।"[1] इति वचनात् ।
"सम्मोहं तु सदा मोहं महामोहं तदाग्रहम् ।
तमस्तु शार्वरं विन्यात् मोहश्चैव विपर्ययः ।
तदाग्रहो महामोहस्तामिस्रः क्रोध उच्यते ।।"[2]

इति वचनात् सर्गे सर्गकाल एव न तु सर्गात् प्राक् । तदानीमज्ञानस्य केवलेश्वरेच्छाद्यधीनस्य सत्त्वात् । इच्छाद्वेषजनितद्वन्द्वमोहोऽवान्तरकारर्णा मत्यर्थः ।।२७।।

(रा) पूर्वं "दैवी ह्येषा गुणमयी" इति "नाहं प्रकाशः" इति च गुणमयी माया भगवांश्च जीवाभेदादिविषयमोहे मुख्यं कारणमुक्तम् । इदानीम् इच्छाद्वेष-जनितसुखदुःखादिद्वन्द्वविषयमोहोऽप्यवान्तरकारणमस्तीत्याह - इच्छेति । इच्छा-द्वेषाभिवृद्धिजातेन द्वन्द्वमोहेन । द्वन्द्वानि सुखदुःखलाभालाभादीनि । तद्विषय-मोहः । दुःखादिर्यथा हेयस्तथा वैषयिकसुखादिरपि हेयः । तथाऽप्युपादेयत्वेन तस्य यज्ज्ञानं तद्रूपमिथ्याज्ञानेनेत्यर्थः । सर्वभूतानि सर्गे सर्गकाले । सर्गकालमारभ्यैवेति यावत् । सम्मोहं भगवद्विषयजीवाभेदादिमिथ्याज्ञानं यान्तीत्यर्थः ।

यद्वा- यत्केषाञ्चिदद्वैतज्ञानं मदिच्छाधीनमिति यदुक्तं भगवता तद्युक्तम् ।
"ऐकात्म्यं नाम यदिदं केचिद्ब्रूयुरनैपुणाः ।
कामक्रोधाभिभूतत्वादहङ्कारवशं गताः ।।"[3]

इत्यादौ इच्छाद्वेषादेरेवाद्वैतज्ञानहेतुत्वोक्तेरित्यतस्तदवान्तरकारणम् । सर्गात् पूर्वमभावेन सर्गमारभ्यैवोत्पत्तेरिति भावेनाह - इच्छेति । इच्छाद्वेषोत्पन्नद्वन्द्व-मोहेन । जीवेश्वरौ तद्धर्मभूतानि सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वस्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यसर्वशक्त्यल्प-शक्त्यादिरूपाणि च द्वन्द्वानि । तद्विषयमिथ्याज्ञानेन । सर्वभूतानि सर्गकाल-

---

१. आग्नेयवचनम् । - गी.ता.
२. भारतवचनम् । - गी.ता ; भा.ता. (३-१३-२)
३. विष्णुतत्त्वनिर्णयोदाहृतमोक्षधर्मवचनम् ।

मारभ्यैव सम्मोहम् उक्तद्वन्द्वमोहदार्ढ्यं यान्तीति । द्विःसम्बोधनमादरार्थम् ॥२७॥

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥२८॥

(वि) सर्वभूतानां सम्मोहश्चेत् लुप्तो मुक्तिमार्ग इत्याशङ्क्य द्वन्द्वमोहविरहिताश्च केचित् सन्तीत्याह - येषां त्विति । **अन्तं नाशं गतं प्राप्तम् ॥२८॥**

(रा) सर्वभूतानि सम्मोहं यान्ति चेल्लुप्तो मुक्तिमार्ग इत्यतो द्वन्द्वमोहरहिताश्च केचित् सन्तीत्याह - **येषामिति । येषां पुण्यकर्मणां जनानां पापमन्तं गतं नष्टम् । ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ताः** प्रागुक्तद्विविधद्वन्द्वविषयमिथ्याज्ञानहीनाः । **दृढव्रताः सन्तो मां भजन्त** इत्यर्थः ॥२८॥

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥२९॥

(वि) 'मां भजन्ते' इत्युक्तानुवादेनोक्तमेव भगवद्भजनस्य विज्ञानाख्यं फलं पुनरन्योपायनिवृत्त्यर्थमाह - जरेति । **जरामरणमोक्षायेत्येतल्लक्षणया स्वर्गादिकामनिवृत्त्यर्थं तदपेक्षया च मोक्षापेक्षास्तुत्यर्थः । नतु भजनविधौ मोक्षस्योद्देश्यता । एकान्तिनां मोक्षापेक्षाया अभावात् । उक्तं च -**

> **"सर्वे वेदास्तु देवार्था देवा नारायणार्थकाः ।**
> **नारायणस्तु मोक्षार्थे मोक्षो नान्यार्थ इष्यते ।**
> **एवं मध्यमभक्तानामेकान्तानां न कस्यचित् ।**
> **अर्थे नारायणो देवः सर्वमन्यत् तदर्थकम् ॥"[१]**

इति । ये मामाश्रित्य यतन्ते त एव तद्ब्रह्म विदुः । न भगवद्भजनाद्यन्यस्तज्ज्ञानोपायोऽस्तीति भावः ॥२९॥

---

१. गीताकल्पवचनम् । -गी.भा; अत्र विशेषः - भा.ता. (५-६-१८);(११-२०-३६)

(रा) भगवद्भजने किं फलं भवतीत्यतः प्रागुक्तभजनानुवादेन तस्य ब्रह्मज्ञानरूपं फलमाह- **जरेति । ये** साधुप्रकृतयः। **जरामरणमोक्षाय** । लक्षणया स्वर्गादिकामनिवृत्तये । **मामाश्रित्य यतन्ति** यतन्ते । भजन्त इत्यनुवादः । **ते तद्ब्रह्म** विदुः **कृत्स्नमध्यात्मं** विदुः जानन्ति । **अखिलं कर्म च विदुः** । जरामरणमोक्षायेत्येतत् मोक्षसक्तिरन्यासक्तितः प्रशस्तेति मोक्षासक्तिस्तुत्यर्थं वा । प्रागुक्तदिशाऽन्यकामनिवृत्त्यर्थं वा । न सर्वथा तदुद्देशेन भजनविधिः । एकान्तभक्तानां मोक्षापेक्षाभावात् । 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते'[1] इति भगवद्भजनफलस्योक्तावपीह तदुक्तिः, भगवद्भजनमेव ज्ञानद्वारा मायातरणोपायो नान्य इति ज्ञापनायेति ॥२९॥

साधिभूताधिदैवं[2] मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥३०॥

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायां सप्तमोऽध्यायः॥

(वि) 'तद्ब्रह्म' इत्युक्ते भगवतो ब्रह्मणोऽन्यत्वशङ्का स्यात् । तां निवारवति - साधिभूताधिदैवं मामिति ॥३०॥

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीताविवृतौ श्रीविद्याधिराजकृतायां सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

(रा) 'तद्ब्रह्म' इत्युक्त्या ब्रह्म भगवतोऽन्यदिति शङ्कानिरासायाह - **साधिभूतेति** । अधिभूताधिदैवसहितं **साधियज्ञम्** अधियज्ञसहितं च **मां ये विदुः** । अपि च **प्रयाणकाले मां विदुः ते युक्तचेतसः** समाधियुक्तमनस्का इत्यर्थः । यद्वा - **प्रयाणकालेऽपि च मां विदुः** । स्मरन्ति युक्तचेतसो मामाश्रयन्ति । ये जनाः ते तद्ब्रह्म विदुरिति ॥३०॥

॥ इति श्रीमद्गीतार्थसङ्ग्रहे श्रीराघवेन्द्रयतिकृते सप्तमोऽध्यायः ॥

*****

१. गी. (७-१४)

२. स्थितो ब्रह्मादिदेवेषु साधिभूतेषु चेश्वरः । आत्मशब्दोदितनरेष्वपि यस्माज्जनार्दनः ।
साध्यात्मः साधिभूतश्च साधिदैवेति चोच्यते ॥ - इत्यध्यात्मे । -भा.ता. (१०/३८/५)

[1]अष्टमोऽध्यायः

अर्जुन उवाच

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥१॥

(वि) सप्तमान्तोक्तब्रह्माध्यात्मादीनां व्याख्यानपूर्वकं ब्रह्मत्वाधियज्ञत्वमृतिकालकर्तव्यस्मृतिविषयत्वगम्यत्वादिरूपो भगवन्महिमाऽत्र उपवर्ण्यते । तत्र ब्रह्माध्यात्मादिरूपजिज्ञासया अर्जुन उवाच किं तद्ब्रह्मेत्यादिना । यद्यपि भगवत एव ब्रह्मत्वं प्रसिद्धम् । तथापि 'ते ब्रह्म तद्विदुः' इत्यत्र तदिति विशेषणात् भगवतोऽन्यद्ब्रह्म वेदादिकमिति प्रतीयते । 'साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं' चेति चशब्दस्य साधिभूताधिदैवं साधियज्ञं मां चेति सम्बन्धेन ब्रह्मज्ञानादन्यदधिभूतादिविशिष्ट विष्णुज्ञानमिति प्रतीतेः, तस्य 'अधिभूतमधिदैवम्' इत्यादिना साधिभूतादिदैवस्य साधियज्ञस्य च विष्णोर्ब्रह्मत्वसिद्धिः । 'तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्'[2] इत्यादिवाक्याद्विष्णावेव ब्रह्मत्वमवसीयते । अतो विप्रतिपत्त्या सन्देहात् प्रश्नः किं तद्ब्रह्मेति ॥१॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन् मधुसूदन ।
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥२॥

(वि) अधियज्ञः कथमिति प्रकारप्रश्नः, क इति स्वरूपप्रश्नः । अन्तकाले च किमर्थं कथंभूतः । केन प्रकारेण स्मर्तव्योऽसीत्यर्थः ॥२॥

(रा) ते ब्रह्म तद्विदुः'[3] इत्युक्तस्य 'प्रयाणकालेऽपि च मां विदुः'[4] इत्युक्तस्य च व्याख्यानमत्र प्राधान्येन क्रियते । तत्प्रसङ्गादन्तकालस्मरणफलं

---

१. मरणकाले कर्तव्यगत्याद्यस्मिन्नध्याय उपदिशति -गी.भा.(८-१)
   उक्तव्याख्यानपूर्वकं ब्रह्मप्राप्तिरुच्यते । -गी.ता.(८-१)
२. महानारायणोपनिषत् ; ३. गी. (७-२९); ४. गी. (७-३०)

तदुपायप्रकारो ब्रह्मप्राप्तिमार्गश्चात्रोच्यत इति पूर्वानन्तर्यमध्यायभेदः स्वस्मिन्नेकवाक्यता च । स्मरणविषयत्वप्राप्यत्वरूपो महिमैव वर्ण्यत इति षट्कान्तर्भावश्च ज्ञेयः । पूर्वत्र 'तद्ब्रह्म विदुः' इति परोक्षनिर्देशेन ब्रह्म भगवतोऽन्यदिति प्रतीयते । तथा 'साधिभूतं साधिदैवं साधियज्ञं मां च विदुः' इति योजनया भगवज्ज्ञानं ब्रह्मज्ञानादन्यदिति प्रतीयते । 'वासुदेवात्मकं ब्रह्म[1]' इत्यादौ भगवानेव ब्रह्मेति प्रतीयते । अतो विप्रतिपत्त्या जातसंशयात् पृच्छति - **किं तद्ब्रह्मेति** । अत्राद्यश्लोके **किमिति** स्वरूपप्रश्नः । द्वितीये **कथमिति** प्रकारप्रश्नः । अधिगतो यज्ञमधियज्ञ इति प्रादिसमासो नाव्ययीभावः । **अत्र देहे अधियज्ञः कथ**मित्यर्थः । अस्मिन् देहे अधियज्ञः क इति स्वरूपप्रश्नः । अस्मिन् देह इति पदद्वयकृत्यं परिहारवाक्ये वक्ष्यामः । अन्तकाले किमर्थं **कथम्भूतः** केन प्रकारेण स्मर्तव्य इत्यर्थः ॥१॥२॥

श्रीभगवानुवाच

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसञ्ज्ञितः ॥३॥

(वि) अत्रोत्तरं भगवानुवाच - अक्षरमित्यादिना । वेदादिशङ्काव्यावृत्त्यर्थमक्षरं परमत्वेन विशिनष्टि । परमाक्षरत्वं विष्णोरेव प्रसिद्धमिति । तथैवोक्तम् । अहं ब्रह्मेति येषामप्रसिद्धं तान् प्रति 'अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नम्' इत्यव्यक्तत्वेन प्रसिद्धविष्णोः 'अव्यक्तोऽक्षरः' इत्यक्षरत्वस्योक्त्या सिद्धमित्युपपादनीयम् । आत्मानं जीवमधिकृत्य तदुपकारित्वेन वर्तमानं वस्त्वध्यात्मम् । स्वस्य 'ते ब्रह्म तद्विदुः' इति वेत्तृत्वेन प्रस्तुतस्य जीवस्य भावोऽन्तःकरणादिदेहपर्यन्तः पदार्थः स्वभावः ।

यद्वा, आत्माधिकारग्रन्थे प्रतिपाद्यमध्यात्मं स्वयमेव भावः स्वभावो जीवः । सर्वदाऽस्त्येवैकप्रकारेणेति भावः । असाधारणस्थितिरेकप्रकारा । मनस एव नानास्थितिः, विकारित्वात् । 'अन्नमयं सोम्य मनः[2]'

---

१. व्याससमृतिः
२. छान्दोग्योपनिषत् (६/६/६)

इत्यादिश्रुतेः । स्वशब्द ईश्वरव्यावृत्त्यर्थः । तस्य जीवरूपत्वाभावात् । प्रधानस्याप्रधानसम्बन्धित्वेन व्यपदेशाभावान्न स्वीयवाची स्वशब्दः । न चात्र धनवाचिता सम्भवति । भूतानां जीवानां भावानां जडपदार्थानां चोद्भवं करोतीति । तथा विशेषेण सर्जनं विसर्गः कर्मेति सञ्ज्ञितः ॥३॥

(रा) प्रश्नाष्टकस्यापि क्रमेणोत्तरमाह - **अक्षरमित्यादिना** । 'किं तद्ब्रह्म' इति त्वया पृष्टं **ब्रह्म परममक्षरमुत्तमाक्षरं** परमाक्षरशब्दितं वस्तु । अत्र भगवतोऽन्यद्ब्रह्मेति शङ्कायां किं ब्रह्मेति प्रश्ने अहं ब्रह्मेति परिहारे कार्ये, 'अक्षरं ब्रह्म' इत्युक्तिः, 'तस्मादक्षरं तस्मादक्षरमित्याचक्षत एतमेव सन्तम्' इत्यादौ विष्णावेवाक्षरत्वप्रसिद्धेरक्षरमित्युक्त्यैव विष्णुर्ब्रह्मेति वा अहमेव ब्रह्मेति वा फलितत्वादज्ञानामक्षरत्वमिति स्वस्य ज्ञापनाय । तथैव वाच्येऽपि 'परमम्' इत्यक्षरविशेषणं तु 'अधमं त्वक्षरं या सा प्रकृतिर्जडरूपिका' इत्यादेः प्रकृत्यादेरप्यक्षरशब्दार्थत्वात् तद्व्यावृत्त्यर्थमिति ज्ञेयम् । आत्मानं जीवमधिकृत्य यदस्ति जीवोपकारित्वेन वर्तमानदेहेन्द्रियान्तःकरणरूपं तदध्यात्मम् । **स्वभाव-** शब्दः स्वस्य ते विदुः' इति प्रकृतजीवस्य भवति । उपकारित्वेन वर्तते, इति व्युत्पत्त्या देहादिपदार्थवाची । देहेन्द्रियान्तःकरणलक्षणः पदार्थः **अध्यात्ममिति** प्रथमान्ताव्ययपदेनोक्तव्युत्पत्त्योच्यते ।

यद्वा - अध्यात्मपदं सप्तम्यन्तमुपेत्य अध्यात्ममात्माधिकाराख्यग्रन्थे प्रतिपाद्यं किमिति चेत् तव प्रतिप्रश्नः, तदा **अध्यात्ममात्माधिकारग्रन्थप्रतिपाद्यं स्वभावः** स्वशब्दः ते विदुः' इति प्रकृतजीववाची भवति सदैकप्रकारेणास्तीति भावः । स्वश्चासौ भावश्च सदैकरूपेण वर्तमानश्चेति स्वभावः । अध्यात्मशब्दितात्माधिकार-ग्रन्थोक्तस्तु सदैकप्रकारो जीव इत्यर्थः । 'स्व'इत्येवोक्तौ स्वशब्दस्यात्मीयेऽपि प्रयोगादन्तःकरणादिरपि प्रतीयेत । अतो 'भाव' इत्युक्तिः । 'अन्नमयं सोम्य मनः' इत्यादेर्मनःप्रभृतेरन्नविकारत्वेनैकप्रकारत्वाभावात् । 'भाव' इत्येवोक्तौ ईश्वरस्यापि सदैकरूपत्वात् तेन तस्य प्रतीतौ द्वितीयप्रश्नो नोत्तरितः स्यात् । अतः 'स्व' इत्युक्तिः । तेन च प्रकृतत्वाज्जीव एव परामृश्यत इति पदद्वयमप्यर्थवदेवेति भावः । 'किं कर्म' इत्यस्योत्तरं 'भूत' इत्यादि । भूतानां जीवानां भावानां जडपदार्थानां

चोद्भवकरः उत्पत्तिकरो विसर्गो विशेषेण सर्जनम्, ईश्वरकर्तृको व्यापारः । कर्मेति शब्दित इत्यर्थः ॥३॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम्[1] ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥४॥

(वि) भूतानि सशरीरान् जीवानधिकृत्य तदुपकारित्वेन यत् तदधिभूतम् । क्षरो भावो विनाशिकार्यपदार्थः ।

'अव्यक्तं परमे व्योम्नि निष्क्रिये सम्प्रलीयते ।'[2]
'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम ॥'[3]

इत्यादेः प्रकृतेरपि वैषम्यापरित्यागेन साम्यापत्तिलक्षणो नाशो विक्रियानुरूपं जन्म चास्तीत्यधिभूतेऽन्तर्भावः । पुरि शयनात् पुरुषो जीवः । स च सङ्कर्षणो ब्रह्मा वा । सर्वजीवाभिमानित्वात् सर्वदेवानधिकृत्य पतित्वेन वर्तते इत्यधिदैवतम् । देवा देवाधिकारग्रन्थप्रतिपाद्या इति वा । अधिगतो यज्ञम् इत्यधियज्ञः । अहं भगवान् साधियज्ञम् इति भेदप्रतीतेस्तन्निवृत्त्यर्थमहमेवेत्युक्तम् । तस्यैव सर्वप्राणिस्थितरूपान्तरापेक्षया सहितत्वं युज्यते । अन्योऽधियज्ञोऽग्न्यादिः प्रसिद्ध इति विशेषणम् । अत्रेति स्वदेहव्यावृत्त्यर्थम् । न हि तत्रेश्वरस्य पृथक् नियन्तृत्वमस्ति । सर्वप्राणिदेहस्थरूपेणाधियज्ञो भगवांश्चेत्यनेनैवास्य भोक्तृत्वादेरधियज्ञत्वं सिद्धमिति कथमित्यस्य परिहारः पृथङ्नोक्तः । उक्तं च -

'देहस्थविष्णुरूपाणि त्वधियज्ञ इतीरितः ।
कर्मेश्वरस्य सृष्ट्याख्यं तच्चापीच्छाद्यमुच्यते ॥
अधिभूतं जडं चोक्तमध्यात्मं जीव उच्यते ।
हिरण्यगर्भोऽधिदैवं देवः सङ्कर्षणोऽपि वा ॥
ब्रह्मा नारायणो देवः सर्वदेवेश्वरेश्वरः ।'

---

१. देवताधिकृतं यत्तदधिदैवमिति स्मृतम् इति च ।
सप्तसु प्रथमा यत्र स्वातन्त्र्यं यद्विवक्षितम् -इति शब्दनिर्णये ॥ -भा.ता. (३/२७/२६)

२. गी.भा. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।

३. गी.भा. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।

"यथाप्रतीतं वा सर्वमत्र नैव विरुद्ध्यते ॥"[1] **इति ॥४॥**

(रा) अधिभूतं च किमित्यस्योत्तरम् - **अधिभूतमिति** । भूतानि सदेहान् जीवानधिकृत्य तदुपकारित्वेन वर्तमानं वस्तु । **क्षरो भावः**, विनाशी भावः । कार्यभूतः पदार्थः । भवत्युत्पद्यत इति व्युत्पत्तेः । 'अधिदैवं किम्' इत्यस्योत्तरं 'पुरुषश्च' इत्यादि । **अधिदैवतं** दैवतानि सर्वदेवानधिकृत्य तत्स्वामित्वेन वा, देवताप्रकरणे मुख्यतया प्रतिपाद्यत्वेन वा वर्तमानं च । किमिति पृष्टं वस्तु । **पुरुषः** पुरि देहे शेते तिष्ठतीति पुरुषो जीवः । स च सर्वजीवाभिमानी सङ्कर्षणो ब्रह्मा वा ज्ञेयः । अस्मिन् देहेऽधियज्ञः क इत्यस्योत्तरम् **अधियज्ञोऽहमेवेति** । प्रागुक्तदिशाऽधियज्ञ इति प्रादिसमासः । अधिष्ठितो यज्ञोऽनेनेति बहुव्रीहिर्वा । अत्र लौकिकदेहे यज्ञाधिष्ठाताऽहमेवेत्यर्थः । 'अत्र' इति देहविशेषणम् ईश्वरदेह-व्यावृत्त्यर्थम् । भगवतः प्राणिदेह इव स्वदेहे पृथगभावेन नियन्तृत्वाभावात् । कर्तृभोक्तृफलदातॄणां देहे प्रेरकत्वेन वर्तमानस्यात्र विवक्षितत्वात् । 'देहे' इत्युक्तिरप्यस्मिन् देहेऽधियज्ञः क इति कृतप्रश्नानुरोधात् । प्रश्ने वा अधियज्ञः क इत्येवोक्तावग्न्यादेरप्यधियज्ञस्य हरेरन्यस्य सत्वात् । प्रश्नस्य तद्विषयत्वे सिद्धार्थतादोषप्रसक्तेस्तद्व्यावृत्त्यर्थं कर्तृभोक्तृफलदातॄणां देहे प्रेरकतया वर्तमानोऽधियज्ञः क इत्यर्थलाभाय देह इत्यवश्यं वाच्यत्वात् ।

किंच पूर्वाध्यायान्ते 'साधियज्ञं मां विदुः'[2] इति भगवतोऽधियज्ञ-साहित्योक्त्याऽधियज्ञो भगवतोऽन्योऽग्न्यादिरिति प्राप्तशङ्काव्युदासाय च 'देहे' इत्युक्तिः । सर्वप्राणिदेहगताधियज्ञाख्यरूपविशेषापेक्षया साहित्याभिप्रायेण 'साधियज्ञं माम्' इत्युक्तिरिति । 'देहे' इत्युक्त्या साहित्योक्तेर्गतिसूचनेन भग-वदन्यत्वशङ्कानिरासात्, साहित्योक्त्या प्राप्तभेदशङ्काया अवश्यं परिहार्यत्वादेव, प्रथमप्राप्तस्यात्र देहेऽधियज्ञः कथं केन प्रकारेणेति प्रश्नस्य परिहारमनुक्त्वा क इति प्रश्न एव परिहृतः ।

किंच सर्वयज्ञभोक्तृत्वसर्वयज्ञप्रवर्तकत्वप्रकारेण हि भगवतोऽधियज्ञत्वम् । तच्च सर्वयज्ञभोक्तृत्वादिकं 'भोक्तारं यज्ञतपसाम्'[3] इत्यादि पञ्चमान्तोक्तं

---

१. गीताकल्पवचनम् । - गी.भा.; २. गी.(७-३०)
३. गी. (५-२९)

श्रुतवतोऽर्जुनस्य सिद्धमित्यधियज्ञोऽहमिति भगवतो यज्ञाधिष्ठातृत्वरूपाधियज्ञत्वोक्त्या कथम् 'अधियज्ञः' इत्यस्य भोक्तृत्वादिना प्रकारेणाधियज्ञत्वमिति परिहारस्य प्राप्तत्वाच्च तत्परिहारो नोक्त इति ।

यद्वा - कथमित्यस्य किं लक्षणक इत्यर्थः । अधियज्ञोऽहमेवेत्यधियज्ञाभिन्नत्वेनोक्तस्य हरेः 'कविं पुराणम्[१]' इति कवित्वादिलक्षणोक्त्या एवं लक्षणकोऽधियज्ञ इति प्राप्तेर्नोक्तमुत्तरम् । **'देहभृतां वर'** इति सम्बुद्धिः । देहभृतां देह इति चोभयत्रान्वयो ज्ञेयः ।

श्लोकद्वयस्यायमर्थसङ्ग्रहः - **ब्रह्म** मम व्याप्तरूपं **परममक्षरमुच्यते । अध्यात्मं स्वभावः** । जीवचिदुपकारिदेहेन्द्रियान्तःकरणलक्षणः पदार्थः । जीवराशिर्वा । कर्म तु चराचरविषयकेश्वरकर्तृकसर्जनम् । **अधिभूतं तु क्षरो भावः** सदेहजीवोपकार्युत्पत्तिविनाशवान् देहेन्द्रियाद्यन्यपदार्थ उच्यते । **अधिदैवतं च पुरुषः,** ब्रह्मा, सङ्कर्षणो वा । अत्र देहस्थितोऽधिकयाज्यत्वहेतुनाऽधियज्ञाख्यो रूपविशेषो **अहमेव** इति साहित्योक्त्या प्राप्तभेदशङ्कानिरासायैवकारप्रयोगः ।

यद्वा - **स्वभावो** भगवत्स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते । अधिकत्वात् । **क्षरो भावः** सर्वजीवराशिरधिभूतम् । भूतशब्दितपृथिव्यादिजडाधिकत्वात् । "षकारः प्राण आत्मा[२]" इति श्रुत्या षकारस्य चेष्टापर्यायप्राणवाचित्वात् । पुरुप्राणत्वहेतुना पुरुषशब्दिता रमा अधिदैवतम् । दैवतशब्दितो विष्णुरधिको यस्या इति व्युत्पत्तेरिति ।

एतेन 'ते तद्ब्रह्म' इत्यर्धद्वयस्यायमर्थः । ब्रह्म व्याप्तं तत् **मे** रूपं ते विदुः । कृत्स्नमध्यात्मं जीवोपकारिदेहेन्द्रियान्तःकरणलक्षणं वस्तु, जीवराशिं वा । सृष्टिलक्षणं भगवत्कर्म चाखिलं विदुः । **साधिभूताधिदैवम्** अधिभूतशब्दितसदेहजीवोपकारित्वेन स्थितोत्पत्तिविनाशिपृथिव्यादिपदार्थस्थत्वेन तन्नियन्तृतया तत्सहितं तद्गतरूपविशेषसहितमित्येके । पृथिव्यादिभूताधिकतयाऽधिभूतशब्दितसर्वजीवराशौ स्थिततया तत्सहितमिति वा । अधिदैवशब्दितसर्वजीवाधिपतौ ब्रह्मणि सङ्कर्षणे वा स्थितत्वेन तत्सहितं तद्गतरूपविशेषसहितमित्येके । अधिदैवशब्दितरमासहितमिति वा । **साधियज्ञं च** अधियज्ञशब्दितसर्वप्राणिगतरूपविशेषसहितं च 'मां ये विदुः' इति ॥४॥

१. गी. (८/९); २. ऐतरेयोपनिषत् (२-८-६)

अन्तकाले च मामेव स्मरंस्त्यक्त्वा[1] कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥५॥

(वि) प्रयाणकालेऽपि किमर्थं स्मर्तव्योऽसि, इत्यत्र परिहारमाह - अन्तकाल इति । **अन्तकाले मामेव स्मरन्** देहं **त्यक्त्वा यः प्रयाति स मद्भावं मयि सत्तां निर्दुःखनिरतिशयानन्दात्मिकां याति** ॥५॥

(रा) अन्तकाले च किमर्थं स्मर्तव्योऽसीति प्रश्नस्योत्तरमाह **अन्तकाले चेति। अन्तकाले** मृतिकाले । **मामेव स्मरन्** । **कलेवरं** देहम् । **त्यक्त्वा यः प्रयाति स मद्भावं** मयि निर्दुःखनिरतिशयानन्दानुभवात्मिकां सत्तां **याति** । सन्देहोऽत्रार्थे नास्तीत्यर्थः । निर्दुःखनिरतिशयानन्दाभिव्यक्तिरूपमद्भावप्राप्त्यर्थं मत्स्मरणमन्तकाले कार्यमित्युक्तं भवति ॥५॥

यं यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति[2] कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥६॥

(वि) तत्कथमित्यत आह - यं यमिति । **स्मरंस्त्यजतीत्येककालत्वप्रतीतेर्न शङ्कावकाशः । दुःखाच्छरीरत्यागकाले स्मरणायोगाद्भिन्नकालीनत्वेऽप्यविरोधइति शङ्का स्यात् । सा मा भूदित्यन्त इति विशेषणम् । अन्तकाले स्मरणोपायमाह** - सदेति । **भावोऽन्तर्गतं मनः स्यात्, 'भावोऽन्तर्गतं मनः'[3]** इत्यभिधानात् । **भावितत्वमधिवासित-त्वम् । 'भावना त्वतिवासना[4]'** इत्यभिधानात् । **अपरोक्षज्ञानिनां प्रारब्ध-**

---

१. मुक्त्वा - पा

२. अत्र भागवतोक्तजडभरतप्रसङ्गः दृष्टान्तत्वेन ध्येयः - 'तदानीमपि पार्श्ववर्तिनमात्मजमिवानुशोचन्तमभिवीक्षमाणो मृग एवाभिनिवेशितमना विसृज्य लोकमिमं सह मृगेण कलेवरं मृतमनु न मृतजन्मानुस्मृतिरितरवन्मृगशरीरमवाप ॥' इति भागवते (८/८/२७)

अत एवोक्तम् - 'सन्ततं चिन्तयेनन्तं अन्तकाले विशेषतः' इति (द्वादशस्तोत्रे)

३. अभिधानवचनम् - गी.भा.

४. अभिधानवचनम् - गी.भा.

कर्मावसानद्वारा सदा तद्भावभावितत्वमन्तकाले भगवत्स्मरणोपाय इति द्रष्टव्यम् ॥६॥

(रा) तत्कथमित्यतः सामान्यव्याप्तिमाह - **यं यमिति** । **वा** अथवा **यं यमपि** [१]**भावं पदार्थम्, अन्ते स्मरन् कलेवरं त्यजति तं तमेव भावं याति** । अन्तकाले स्मरणोपायमाह - **सदेति** । **सदा** निरन्तरम् । **तद्भावेन** तस्मिन्नन्तर्गतेन मनसा । 'भावोऽन्तर्गतं मनः' इत्यभिधानात् । **भावितो** वासितः । नित्यं तच्चिन्तया जाततद्गोचरस्मृतिजनकसंस्कारवानित्यर्थः । एवंरूपः पुमान् भावमन्ते स्मरंस्त्यजतीत्यन्वयः । एतच्च नित्यस्मृतिरूपं सदा तद्भावभावितत्वमपरोक्षज्ञानं जनयित्वा भोगेन प्रारब्धावसानानन्तरमन्तकाले स्मृतिहेतुः, न साक्षादिति ज्ञेयम् । स्मरंस्त्यजतीति त्यागस्मरणयोरेककालत्वप्रतीतावपि 'अन्त' इत्युक्तिस्त्यागकाले महादुःखात् स्मरणमसम्भावितमिति मन्दाशङ्काव्युदासाय । सर्वदा शरीरं हेयमिति मन्यमानानां ज्ञानिनां न देहत्यागो दुःखहेतुः । अतस्तदा स्मरणं नासम्भावितमिति प्रदर्शनार्था । अज्ञस्यापि त्यागक्षणात् पूर्वं दुःखम्, न तु त्यागक्षण इति ॥६॥

तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।
[२]मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयम् ॥७॥

---

१. हिरण्यकशिपुर्भूतममन्यत मृतौ हरिम् ।
अतो भयानको जातस्तत्र राजानमेव च ।
मत्वा राजैव सञ्जातः कृष्णं चक्रादिलक्षणैः ।
मृतिकाले हरिं चैव मत्वा भक्त्यैव केवलम् ।
द्वास्थत्वं हरिमाविश्य प्रापैव मनुजोऽपि तु ॥ इति गारुडे । -भा.ता.(७/१/४५)

२. भयादपि हरिं भक्त्या चिन्तयंस्तत्स्वरूपताम् ।
पेशस्कारिवदायाति द्विषन् द्वेषसरूपताम् ।
सुखरूपस्य हि द्वेषो दुःखरूप इतीर्यते ।
तस्माद्दुःखं सदा याति द्वेषवान् पुरुषोत्तमे ।
नृसिंहद्वेषतो दुःखं रक्षोरूपेण रावणः ।
अगाच्च रामविद्वेषाच्छिशुपालस्तथैव च ।

(वि) अतः प्रयोजनवत्त्वात् सततं भगवदनुचिन्तनं कर्तव्यमित्याह - तस्मादिति ॥७॥

(रा) अन्तकालस्मरणस्य फलोक्तेरुपयोगमाह - **तस्मादिति** । **नित्यं** मत्स्मृतेः मत्प्राप्तिहेतुचरमकालीनमत्स्मरणकारणत्वादित्यर्थः । **मय्यर्पितमनो-बुद्धिः** सन् युध्यस्व ॥७॥

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥८॥

(वि) सदा तद्भावभावितत्वं स्पष्टयति - अभ्यासेति । अभ्यास एव योगः, तेन युक्तेनानन्यगामिनानन्यविषयेण चेतसाऽनुचिन्तयन् परम-मुत्तमं पुरुषं पुरिशयं पूर्णं च, 'स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किञ्चनानावृतं नैनेन किञ्चनासंवृतम्'[1] इति श्रुतेः । दिव्यं सृष्ट्यादिक्रीडायुक्तं याति ॥८॥

(रा) सदा तद्भावभावितत्वं स्पष्टयति - **अभ्यासेति** । अभ्यासः पुनः पुनरावर्तनम् । तद्रूपयोगेनोपायेन युक्तेन सहितेन । **अनन्यगामिनाऽनन्य-विषयेण चेतसा । परमम्** उत्तमम् । **दिव्यं** सृष्ट्यादिक्रीडादिगुणयुक्तम् । दी॰ यते-रौणादिको यक् । परममुत्तमं पुरि सर्वप्राणिदेहे शेते नियन्तृतया वर्तत इति वा, पूर्णत्वाद्वा पुरुषाख्यम् । 'पॄ पालनपूरणयोः' इत्यतः कुषन्, धातोरुकारः । **अनुचिन्तयन् याति** । परमं पुरुषमित्यनुषङ्गः ॥८॥

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं [2]तमसः परस्तात् ॥९॥

ततो भक्त्या परं यातो द्वेषरूपस्त्वधोगतिम् ।
तस्मात् सर्वगुणोद्रेकिविद्वेषात् सर्वदोषवान् ।
भवेदिति सरूपत्वं द्वेषादेः पुरुषस्य हि ॥ इति भागवततन्त्रे । -भा.ता.(११/९/२२)

१. श्रुतिवचनम् । - गी.भा.
२. तमोभिमानिन्याः दुर्गायाः परः, लक्ष्म्युत्तमः इत्यर्थः ।

(वि) कथम्भूतः केन वा प्रकारेण स्मर्तव्योऽसीत्यत्र परिहारमाह - कविमिति श्लोकद्वयेन । कविं सर्वज्ञम् । 'त्वं कविः सर्ववेदनात्'[1] इति वचनात् । पुराणं पुरापि नवम् । पृषोदरादित्वात् साधुः । अनुशासितारं शिक्षकम् । अणोरप्यणीयांसं सर्वस्य धातारं धारणपोषणकर्तारम् । अचिन्त्यरूपं वाङ्मनसागोचरस्वरूपम् । आदित्यवर्णं सूर्यसदृशदेहप्रभम् । देहित्वे मृत्यादिप्रसङ्ग इत्यत उक्तम् - तमसः परस्तादिति । तमसः अव्यक्तात् परस्तात् स्थितम् । 'अव्यक्तं वै तमः । परस्ताद्धि स ततः'[2] इति श्रुतेः । अप्राकृतविग्रहमित्यर्थः । यद्वा - मृत्युस्तमः । 'मृत्युर्वै तमोज्योतिरमृतम्'[3] इति श्रुतेः । मृत्युमदादिदेहरहितमित्यर्थः ॥९॥

(रा) कथम्भूतः स्मर्तव्योऽसीति प्राकृतप्रश्नस्योत्तरमाह - **कविमिति । कविं** सर्वज्ञम् । **पुराणमनादिम्** । **अनुशासितारं** शिक्षकम् । **अणोरणीयांस**मत्यन्ताणुप्रमाणम् । **सर्वस्य** चराचराख्यविश्वस्य । **धातारं** धारणपोषणकर्तारम् । **अचिन्त्यरूपं** साकल्येन मनसोऽविषयम् । **आदित्यवर्णं** रविप्रभम् । **तमसः** प्रकृतेर्मृत्योर्वा । 'मृत्युर्वाव तमः'[4] इति श्रुतेः । ताभ्यां **परस्तात्** । तदुभयास्पृष्टत्वेन स्थितमिति शेषः ॥९॥

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥१०॥

(वि) एवम्भूतं भगवन्तं निश्चलेन मनसा । तदुक्तम् -

'ब्रह्मरुद्ररमादिभ्योऽप्युत्तमत्वं स्वतन्त्रताम् ।
सर्वस्य तदधीनत्वं सर्वसद्गुणपूर्णताम् ॥
निर्दोषत्वं च विज्ञाय विष्णोस्तत्राखिलाधिकः ।
स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तः सर्वोपायोत्तमोत्तमः ॥'

इत्याद्युक्तलक्षणया भक्त्या योगबलेन च युक्तो यः, भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् प्रयाणकालेऽनुस्मरेत् । स तं दिव्यं परमं पुरुषमुपैति ॥१०॥

---

१. ब्राह्मवचनम् - गी.भा.(८/९)
२. पिप्पलादशाखावचनम् । - गी.भा.; ३. गी.भा. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।; ४. गी.भा.

(रा) भक्त्या युक्तः सन् [1]**प्रयाणकाले योगबलेन भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्याचलेन मनसा यः स्मरेत् स दिव्यं परमुत्तमं पुरुषमुपैति** इति योजना । अत्र 'आदित्यवर्णम्' इति सशरीरत्वप्राप्तेर्जन्मादिप्रसङ्गः इति शङ्काव्युदासाय 'तमसः परस्तात्' इत्युक्तम् । तद्देहस्याप्राकृतत्वान्न जन्मादिदोष इति भावः । योगबलेनैव भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्येत्येतद्वायुजयादिमन्मात्रासाधारणम् । न तु उचिक्रमिषोः सर्वस्य साधारणम् । वायुजयहीनानां ज्ञानभक्तिवैराग्यपूर्त्यैव मुक्तिसिद्धेः । वायुजयादिमतां तु ईषज्ज्ञानाद्यसम्पूर्तावपि वायुजयादौ निपुणानां तद्बलादेवाल्पमुक्तिः किञ्चित् शीघ्रं च भवतीति विशेष इति ॥१०॥

[2]यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत् ते पदं सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥११॥

(वि) मरणकाले कर्तव्यमेव सध्येयं प्रपञ्चयति - यदक्षरमित्यादिना । **अक्षरं सर्वथा नाशरहितम् । वीतरागाः अपगतकामादयो मुक्ताः । ब्रह्मचर्यं मनआदीनां ब्रह्मणि चरणम् । पद्यते गम्यते मुमुक्षुभिरिति पदम् । 'गीयसे पदमित्येव मुनिभिः पद्यसे यतः'**[3] **इति वचनात् । तत् ते पदं सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये तत्स्मरणप्रकारं प्रवक्ष्ये ॥११॥**

(रा) वायुजयादिमतां मरणकाले कर्तव्यमेव सध्येयं स्पष्टयति **यदक्षरमिति** । यद्वा, केन प्रकारेण स्मर्तव्योऽसि, इति प्रश्नस्योत्तरं सध्येयमुच्यते - **यदक्षरम्** इत्यादि त्रिभिः । **यत्पदम् अक्षरं** सर्वथा नाशरहितम् । **वेदविदो वदन्ति** । **यच्च** पदं **वीतरागाः** अपगतकामादिदोषाः । **यतयः** यत्नशीलाः । **विशन्ति** प्रविशन्ति । **यच्च** पदम**िच्छन्तः ब्रह्मचर्यं** मनआदीनां ब्रह्मणि चरणं ब्रह्मचर्यम् । **चरन्ति** अनुतिष्ठन्ति । **तत्पदं** पद्यते मुमुक्षुभिः प्राप्यत इति पदम् । 'षद्लृ गतौ'

---

१. देहोत्क्रमणकाले, 'स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति'(२/७२) इति ह्युक्तम्।

२. सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥ कठ. (१/६/१)

३. नारदीयवचनम् । - गी.भा.

इत्यतः कर्मण्यकारप्रत्ययः । स्वरूपम् । सङ्ग्रहेण सङ्क्षेपेण । प्रवक्ष्ये तत्पद-स्मरणप्रकारं प्रवक्ष्यामीत्यर्थः ॥११॥

सर्वद्वाराणि[१] संयम्य मनो हृदि निरुद्ध्य च ।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥१२॥

(वि) ब्रह्मनाडीं विना यद्यन्यत्र गच्छति, तर्हि विना मोक्षं स्थानान्तरं प्राप्नोतीत्यतः सर्वद्वाराणि संयम्य निर्गच्छन् । 'चक्षुषा सूर्यं दिशः श्रोत्रेण चैव हि'[२] इत्यादिवचनात् । हृदि नारायणे । 'ह्रीयते च जगद्यस्मात् हृदित्येवं प्रभाष्यसे'[३] इति वचनात् हरतीति हृदिति व्युत्पत्तिः, जस्त्वं छान्दसम् । अहृदीति वा । 'अप्राणो ह्यमनाः' इति श्रुतेः । मनो निरुद्ध्य नहि मूर्ध्नि प्राणे स्थिते हृदये मनसः स्थितिः सम्भवति । 'यत्र प्राणो मनस्तत्र तत्र जीवः परस्तथा'[४] इति वचनात् । आत्मनः प्राणं वायुं सुषुम्नया मूर्ध्नि ब्रह्मरन्ध्रे आधाय योगधारणामास्थितः योगधारण एवाभियुक्तः ॥१२॥

(रा) एवं ध्येयस्वरूपं तत्स्मरणप्रकारोक्तिं च प्रतिज्ञायेदानीं तत्प्रकारमाह - **सर्वेति** । **सर्वद्वाराणि** वायुसञ्चारस्थानसर्वसुषुम्नोत्तरनाडीर्नियम्य । **हृदि** हरति जगदिति हृन्नामके नारायणे । हरतेः क्विप् । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । **मनो निरुद्ध्य** चात्मनः **प्राणं** प्राणवायुम् । **मूर्ध्नि** सुषुम्नामार्गेण ब्रह्मरन्ध्रे । **आधाय** । **योगधारणाम् आस्थितः** अखण्डस्मृतिरूपयोगधारण एवाभियुक्त इत्यर्थः ॥१२॥

---

१. दक्षिणश्रोत्रमार्गेण देवलोकं व्रजत्यसौ ।
वामश्रोत्रेण पितॄणामिति वेदविदो विदुः ॥ इति प्रवृत्तितन्त्रे । - भा.ता. ४/२५/५२

२. व्यासयोगवचनम् - गी.भा. ;
मोक्षधर्म(म.भा. शान्ति अ.३१७ श्लो १-७)

३. पाद्मवचनम् - गी.भा.

४. व्यासयोगवचनम् - गी.भा.

[1]ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥१३॥

(वि) ओमित्येकाक्षरं वाचकं यत् तद्ब्रह्म व्याहरन्नुच्चरन् मामेव ब्रह्मानुस्मरन् यो देहं त्यजन् प्रयाति स परमां गतिं याति ॥१३॥

(रा) ओमित्येकमक्षरं वाचकं यस्य तदोमित्येकाक्षरं ब्रह्म परं ब्रह्म । मां व्याहरन्ननुस्मरन् । ओमित्युच्चार्य तद्वाच्यं ब्रह्मरूपं मामनुस्मरन् यः देहं त्यजन् प्रयाति प्रैति । स याति परमां गतिम् ॥१३॥

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥१४॥

(वि) काऽसौ परमा गतिरित्यत आह - अनन्येति । नित्ययुक्तस्य नित्योपायवतो योगिनः परिपूर्णयोगस्य । एतच्च वायुजयादियोगयुक्तविषयम् । वायुजयादिरहितानामपि ज्ञानभक्तिवैराग्यादिसम्पूर्णानां भवत्येव मुक्तिः । तद्वतां तु ईषज्ज्ञानादिसम्पूर्णानामपि निपुणानां तद्बलात् कथञ्चिद्भवतीति विशेषः । उक्तं च -

'सम्पूर्णानां भवेन्मोक्षो विरक्तिज्ञानभक्तिभिः ।
नियमेन तथापीरजयादियुतयोगिनाम् ।
वश्यत्वान्मनसस्त्वीषत् पूर्वमप्याप्यते ध्रुवम् ॥'[2] इति ॥१४॥

(रा) अन्तकाले मत्स्मरणं नित्याभ्यासवत एव भवति नान्यथेति स्पष्टमाह - अनन्यचेता इति । सततमन्यविषयकचेतोहीनः सन् यो मां नित्यशः

---

१. अहमेखोऽखिलगुणो वाचको प्रणवो मम ।
अकाराद्यतिशान्तान्तः सोऽयमष्टाक्षरो मतः ॥ तन्त्रसारसङ्ग्रहे (१/३)
ओमशेषगुणाधार इति नारायणोऽप्यसौ । (ऋग्भाष्ये)
ओतत्ववाची ह्योङ्कारो वक्त्यसौ तद्गुणोतताम् ॥ (अनुव्याख्याने)
ओङ्कारो भगवान् विष्णुस्त्रिधामावचसां पतिः ॥ (विष्णुपुराणे)
- इत्यादेः ओङ्कारवाच्यो भगवान्नारायणः ।

२. व्यासयोगवचनम् - गी.भा.(८/१०)

स्मरति । तस्य नित्ययुक्तस्य नित्योपायवतः । **योगिनः** सम्पूर्णोपायवतः । **अहं सुलभः** अन्तकाले स्मृतिविषयो भवामीत्यर्थः । यद्वा - सुलभः सुखेन लभ्यः प्राप्य इत्यर्थः । प्रागुक्तपरमगतिः केत्यतो मत्प्राप्तिरूपेति तदुपायोक्तिपूर्वं परमगतिविवरणार्थोऽयं श्लोकः ॥१४॥

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥१५॥

(वि) भगवत्प्राप्तिं स्तौति - मामिति । **भगवन्तं प्राप्तानां पुनर्जन्मानवाप्तौ हेतुः संसिद्धिमित्यादि ॥१५॥**

(रा) अत एव परमगतिः सुलभ इत्युक्तभगवल्लाभश्च तत्प्राप्तिरूपमेव फलमिति भावेन तत्प्राप्तिं स्तौति - **मामिति । महात्मानो** ज्ञानिनः । **मामुपेत्य** प्राप्य । **दुःखालयं** दुःखाश्रयम् । **अशाश्वतम्** अनित्यं नाशशिरस्कम् । **जन्म** देहयोगं **पुनर्नाप्नुवन्ति** । कुतः, यतः **परमां संसिद्धिं** मोक्षलक्षणम्, **गताः** प्राप्ताः । तत इति योजना ॥१५॥

[1]आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
[2]मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥१६॥

(वि) ब्रह्मादीन् प्राप्तानामपि पुनर्जन्माभावात् किं विशिष्याभिधीयते मामुपेत्य पुनर्जन्म नाप्नुवन्तीत्यत आह - आब्रह्मभुवनादिति । **ब्रह्मभुवनं मेरुस्थमत्र विवक्षितम् । जनोलोकोऽप्यनेन गृह्यते । आब्रह्मभुवनादेव आजनाच्चार्वाग्भवा एव लोकाः पुनरावर्तिनः, परे न पुनरावर्तिनः । तथापि नोक्तमयुक्तम् । यतस्तेषु लोकेषु स्थितं मामुपेत्यावस्थितस्य पुनर्जन्म न विद्यत इत्यर्थः । उक्तं च -**

---

१. 'आब्रह्मभवनाल्लोकाः' इति पा.

२. वक्ष्यति च 'यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम' (८/२१); 'यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम'(१५/६) इति । 'न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते' इति श्रुतिः, 'अनावृत्तिः शब्दात् अनावृत्तिः शब्दात्' इति च ब्रह्मसूत्रम् ।

"आमेरुब्रह्मसदनादाजनान्न जनिर्भुवि ।
तथाऽप्यभावः सर्वत्र प्राप्यैव वसुदेवजम् ।।"[१]

इति । मेरुस्थब्रह्मसदनमारभ्य जनलोकं चारभ्य परतः स्थितानां ब्रह्मज्ञानिनां न पुनरावृत्तिः । तथापि तेषु लोकेषु स्थितं भगवन्तमुपेत्या० ।स्थितानामेव पुनरावृत्तिः । अथवा - ब्रह्मभुवनमारभ्य लोकाः पुनरावर्तिनः अल्पजन्मादिमन्तः, मामुपेत्यावस्थितस्य मुक्तस्यांशतोऽपि पुनर्जन्म न विद्यत इति । उक्तं च -

"नियमाज्जन्मनोऽभावो मुक्तस्यैव तथापि तु ।
महर्लोकमतीतानां न जन्मांशलयौ विना ।
तत्राप्यवश्यं तत्स्थानं तैः क्षिप्तं पुनराप्यते ।।"[२] इति ।।१६।।

(रा) ब्रह्मादीन् प्राप्तानामपि पुनर्जन्माभावात् किं विशिष्योच्यते 'मामुपेत्य' इत्यादि । तत्राह - **आब्रह्मेति** । 'आङ्' अत्राभिविधौ । मेरुस्थब्रह्मसदनादारभ्यार्वाक्तनाः लोकाः तत्र गताः जना इति यावत् । **पुनरावर्तिनः** पुनर्भूमावागत्य जन्मादिमन्तो भवन्तीत्यर्थः । ननु मेरुस्थब्रह्मसदनादारभ्यार्वाक्तनलोकस्थाः पुनरावर्तिन इत्युक्त्वा अर्थात् 'आमेरुब्रह्मसदनादाजनान्न जनिर्भुवि' इति स्मृत्या च तत उपरितनलोकस्थाः न पुनरावर्तिन इति प्राप्तत्वात् मामुपेत्य पुनर्जन्म नाप्नुवन्तीति कथमुच्यत इत्यतस्तदेव पुनराह - **मामिति** । सत्यम् । मेरुस्थब्रह्मसदनाज्जनोलोकाच्चोपरिस्थितानां जनिर्नेति । तथाऽपि तल्लोकस्थत्वमात्रं न जन्माभावे प्रयोजकम्, किन्तु तत्र स्थितं मामुपेत्य स्थितानामेव जन्म पुनर्न विद्यते । अतः प्रागुक्तं नायुक्तमिति भावः । तदुक्तम् - 'तथाप्यभावः सर्वत्र प्राप्यैव वसुदेवजम्' इति । अभावः जननाभाव इत्यर्थः ।

यत्तु 'आजनान्न जनिर्भुवि' इति जनोलोकादुपरिस्थितानामप्यपुनरावृत्त्युक्तेः ब्रह्मसदनादर्वाक् स्थिताः पुनरावर्तिनस्तदुपरिस्थारपुनरावर्तिन इत्युक्तिरयुक्तेति चोद्यम्, तद्ब्रह्मभुवनपदेन मेरुस्थब्रह्मसदनग्रहणात् परिहृतम् । सत्यलोकस्थब्रह्म-

---

१. नारायणगोपालकल्पवचनम् - गी.भा.

२. पाद्मवचनम् - गी.भा.

सदनग्रहणेऽपि आब्रह्मभुवनात् सत्यलोकस्थब्रह्मसदनादर्वाक्तनतपोलोकस्थजना अंशेन पुनरावर्तिन इत्यर्थः । नच 'आजनात्' इति वचनविरोधः । तत्र स्मृतौ जनिर्नेत्यस्य कात्स्न्र्येन जनिर्नेत्यर्थकत्वात् । जनादिलोकस्थानामप्यंशेनापि भूमौ लयान्ते लयादौ च कात्स्न्र्येन जनिमृत्योर्भावात् । 'आब्रह्मभुवनात्' इत्यत्र तत उपरि आर्थिकजन्माभावोक्तिस्तु मुक्तजन्माद्यभावोपेतमुक्तजनविषया । तेषामंशेनापि भूमौ जननाद्यभावादिति । एतेन 'आमेरुब्रह्मसदनादाजनात्' इति स्मृत्या मेरुजनान्तरालिकानां जन्माजन्मनोरर्थात् प्राप्तेर्विरोध इति प्रत्युक्तम् । अजनेर्मुक्तविषयत्वात्, जनेरुक्तदिशा मुक्तेतरविषयत्वादिति । तदुक्तम् - 'नियमाज्जन्मनोऽभावो मुक्तस्यैव' इत्यादि ॥१६॥

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥१७॥

(वि) मत्प्राप्तावेवापुनरावृत्तिरित्युक्तस्थापनायाशेषसृष्टिप्रलयादिकर्तृत्वमात्मनो दर्शयति - सहस्रेत्यादिना । **सहस्र**शब्दोऽत्र बहुत्ववाची । **ब्रह्मणः** परब्रह्मणः ।

'अनेकयुगपर्यन्तमहर्विष्णोस्तथा निशा ।
रात्र्यादौ लीयते सर्वमहरादौ च जायते ॥'[1]

इति वचनात् । निर्विकारस्य विष्णो रात्राविव प्रलयकाले प्रवृत्त्यभावादन्यदा प्रवृत्तिसद्भावात् प्रलयादिकालो रात्र्यादित्वेनोपचर्यते । तदुक्तम् -

'नित्यस्यापि हरेः [2]कालो द्विपरार्धात्मकस्त्वयम् ।
अहश्चासौ निमेषश्चेत्यप्रवृत्त्योपचर्यते ॥'[3] इति ॥१७॥

(रा) मत्प्राप्तावेवापुनरावृत्तिरिति प्रतिज्ञामात्रेणोक्तस्य स्थापनायादौ सृष्टिप्रलयादिकर्तृत्वमात्मनो वक्तुम् उपोद्घातमाह - **सहस्रे**ति । **सहस्र**शब्दोऽत्र

---

१. महाकौर्मवचनम् ।(श्लो.२०) - गी.भा.

२. कालोऽयं द्विपरार्धाख्यो निमेष उपचर्यते ।
अव्याकृतस्यानन्तस्य अनादेर्जगदात्मनः ॥ -भाग (३/११/३७)

३. गी.ता. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।

बहुशब्दपर्यायः । **ये जनाः** । **यत्** परब्रह्मणोऽहः तद्बहुयुगपर्यन्तं द्विपरार्धात्मकम् । **विदुर्जानन्ति** । **ब्रह्मणः** परब्रह्मणः । **रात्रिं च युगसहस्रान्तां** बहुयुगान्तां द्विपरार्धात्मिकां विदुः । तेऽहोरात्रविद इत्यर्थः । यदित्यस्य य इति वाऽर्थः । स इति शेषो वा । परब्रह्मणः कूटस्थनित्यस्यापि सृष्ट्यादिसव्यापारनिर्व्यापारावस्थयोरुपचारादहोरात्रत्वोक्तिः ॥१७॥

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसञ्ज्ञके ॥१८॥

(वि) अव्यक्ताद्विष्णोः । व्यक्तयो गुणवैषम्यादयः । तत्रैव विष्णावेव ॥

(रा) ततः किमित्यत आह - **अव्यक्तादिति** । ब्रह्मणो**ऽहरागमे** । महाप्रलयान्त इति यावत् । **अव्यक्तात्** भगवतः । व्यज्यन्त इति **व्यक्तयः**, गुणवैषम्यादयः कार्यपदार्थाः । **प्रभवन्ति** उत्पद्यन्ते । **रात्र्यागमेऽव्यक्तसञ्ज्ञके** । **तत्रैव** भगवति **प्रलीयन्ते** ॥१८॥

[1]भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥१९॥

(वि) भूतग्रामो भूतसमूहः । अवशो विष्णुवशः ॥१९॥

(रा) महामहिमत्वख्यापनाय सृष्टिप्रलययोरविच्छेदमाह **भूतेति** । प्राग्जन्मलयवत्त्वेनोक्तो यः **स एवायं भूतग्राम**श्चराचरसमुदायः । ब्रह्मणो**ऽहरागमे** प्रत्यहमिति यावत् । प्रभवति । **भूत्वा भूत्वा** चोत्पद्योत्पद्य । **रात्र्यागमेऽवशो** भगवद्वशः सन् **प्रलीयते** । भूतग्रामो भूत्वा भूत्वा रात्र्यागमे प्रलीयते पुनरहरागमे प्रभवतीति वा योजना ॥१९॥

परस्तस्मात् तु [2]भावोऽन्योऽव्यक्तो व्यक्तात् सनातनः ।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥२०॥

---

१. 'ब्रह्मादयोः हि भूतानि' इत्युक्तेः भूतग्रामः ब्रह्मादिचराचरसमुदाय इत्युक्तं भवति ।
२. 'भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्' इति पा. ।

(वि) पर उत्तमः । भावः स्वतन्त्रः पदार्थः ।

'सृष्टिस्थितिश्च संहारो भावनं समुदाहृतम् ।
तद्यः करोति पुरुषः स भाव इति कीर्तितः ॥"

इति वचनात् । अव्यक्तात् तस्माद्व्यक्तादन्यः । 'यः सर्वेषु'[1] इत्यव्यक्तत्वोपपादनम् ॥२०॥

(रा) भगवतोऽहोरात्रोक्त्या तस्यापि जगत इवान्यस्मादुत्पत्तिलयौ स्त इत्यतो नेत्याह - पर इत्यादिद्वाभ्याम् । अव्यक्तस्तु भगवांस्तु तस्मात् प्रभवप्रलयोपेतात् व्यक्तात् भूतग्रामात् । अन्यो विलक्षणः । भावः स्वतन्त्रः । परः उत्तमः । सनातनोऽनादिश्च यो भगवान् सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति।

अव्यक्तोऽक्षर[2] इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य [3]न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥२१॥

(वि) धाम स्वरूपम् । 'तेजः स्वरूपं च गृहं प्राज्ञैर्धामेति गीयते'[4] इत्यभिधानात् ॥२१॥

(रा) सर्वात्मना नाशाभावादेव अव्यक्तो भगवानक्षरः इत्युक्तः । 'तस्मादक्षरं तस्मादक्षरम्' इति श्रुत्यादौ । तां परमां गतिमाहुः । तामिति विधेयापेक्षया स्त्रीलिङ्गता । कुतोऽव्यक्तो भगवान् परमप्राप्य इत्यत आह - यं प्राप्येति । तन्मम धाम । स्वरूपमित्यर्थः ॥२१॥

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥२२॥

(वि) 'भक्त्या युक्तः' इत्यादिना भक्तेः साधनान्तरैः सह साधनत्वमुक्तम्। तत्र साधनान्तरसाम्यशङ्कानिरासाय भक्तिरेव परमं साधनमित्याह - पुरुष इति । यस्य स इति सम्बन्धः ॥२२॥

---

१. 'यः स सर्वेषु भूतेषु' इति गी.भा.

२. क्षेत्रज्ञो अक्षर एव च ॥ इति विष्णुसहस्रनामसु । 'अक्षरं परमं ब्रह्म' इति ह्युक्तम् ।

३. 'न च पुनरावर्तते नच पुनरावर्तते' इति छां.उ.; ४. अभिधानवचनम् । - गी.भा.

(रा) 'भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव'[१] इत्यत्र साधनान्तरैः सह भगवत्प्राप्तिसाधनत्वं भक्तेरुक्तम् । तत्र साधनान्तरसाम्यशङ्कानिरासाय भक्तेरेव परमसाधनत्वमिति भावेनाह - **पुरुष इति । भूतानि यस्यान्तःस्थानि । सर्वमिदं** जगत् येन ततं व्याप्तं स परमः पुरुषः भगवान् । **अनन्यया**ऽन्यासाधारणया तु । **भक्त्या लभ्यः** प्राप्य इत्यर्थः । अत्र परमयेत्यनुक्तावपि पुनर्वचनबलादेव परमत्वलाभ इति भावः । उक्तं हि 'ॐ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॐ'[२] इति सूत्रे भक्तेः प्राधान्यम् ॥२२॥

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥२३॥

(वि) भगवन्तं प्राप्तानामपुनरावृत्तिरित्युक्तम् । तत्रापुनरावृत्तिमतामन्येषां च केन पथा गमनमित्यपेक्षायामाह - यत्रेत्यादिना । **यत्र कालाद्यभिमानिदेवतासु मृत्यनन्तरं प्रयाता आवृत्तिमनावृत्तिं च यान्ति । कालं कालाद्यभिमानिदेवताम् । वक्ष्यामि ॥२३॥**

(रा) भगवन्तं प्राप्तानामन्येषां चापुनरावृत्तिपुनरावृत्ती कथिते । तत्र यद्देवताधिष्ठितमार्गाभ्यां गतानामपुनरावृत्तिपुनरावृत्ती भवतः । ता देवता प्रतिज्ञापूर्वकमाह - **यत्रेत्यादित्रयेण । काल** इति । **यत्र** कालाभिमानिदेवताधिष्ठितमार्गे कालानभिमानिदेवताधिष्ठितमार्गे च । **प्रयाता योगिनः अनावृत्तिमावृत्तिं च यान्ति तं कालम्** । तत्कालाभिमानिदेवता अन्यदेवताश्च वक्ष्यामीत्यर्थः ॥२३॥

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥२४॥

(वि) अग्निर्ज्योतिर्धूमानामकालाभिमानित्वेऽपि कालप्राचुर्यात् तत्साहचर्येण कालत्वमुपचर्यते । ज्योतिरर्चिः । अहरभिजित्सहितम् ।

---

१. गी. (८/१०) २. ब्र.सू. (३-३-५४)

शुक्लः पूर्णमास्या युक्तः । अयनं विषुवेण सह स्थितम् । मासाभिमानिभ्योऽप्ययनाभिमानी पृथक् । तत्र प्रयाता ब्रह्मविदो ब्रह्म गच्छन्ति । उक्तं च -

'अग्निर्ज्योतिरिति द्वेधा वह्नेः पुत्रो व्यवस्थितः ।
तं प्राप्य यान्ति ब्रह्मिष्ठा दिवसाद्यभिमानिनः ।।'[१]

इति । तथा-

'साह्ना मध्यन्दिनेनाथ शुक्लेन च स पूर्णिमा ।
सविष्वा चायनेनासौ पूजितः केशवं व्रजेत् ।'[२]
'पूजितस्त्वयनेनासौ मासैः परिवृतेन ह ।।'[३] इति च ।।२४।।

(रा) ता देवता उद्देशेनाह अग्निरिति । अग्निनामकदेवता । ज्योतिरिति अर्चिर्नामकदेवता । अहरहरभिमानिदेवता । अभिजिद्देवतासहितेत्यपि ध्येयम् । शुक्लः शुक्लपक्षाभिमानिनी । पौर्णमास्यभिमानिना सहेति ग्राह्यम् । षण्मासाभिमानिनी, उत्तरायणाभिमानिनी । विष्वभिमानिना सहेति ज्ञेयम् । तत्र क्रमेण निर्दिष्टाग्र्यादिदेवताऽधिष्ठितमार्गे प्रयाताः ब्रह्मविदो जनाः ब्रह्म गच्छन्ति ।।२४।।

धूमो [४]रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ।।२५।।

(वि) योगी कर्मयोगी धूमादिदेवतामार्गे गत्वा चन्द्रं प्राप्य निवर्तते। स्मरणनिमित्ते चैते गती इति दर्शयितुं ब्रह्मविदो योगीति विशेषणम् । उक्तं च -

'गत्यनुस्मरणाद्ब्रह्म चन्द्रं वा गच्छति ध्रुवम् ।
अननुस्मरणात् काले स्मरणं प्राप्य वै गतिः ।।'[५]

---

१. सत्तत्त्ववचनम् - गी.ता.

२. ब्रह्मवैवर्तवचनम् । - गी.भा.; ३. गारुडवचनम् । - गी.भा.

४. 'निशि नेति चेन्न सम्बन्धात्' (ब्र.सू. ४/२/१९) 'रश्म्यभावान्निशि ज्ञानिन उत्क्रमणं न युक्तमिति चेन्न । सर्वदा सम्बन्धाद्रश्मीनाम्' इति तद्भाष्ये ।

५. अध्यात्मवचनम् - ब्र.सू.भा. (४-२-२२)

इति । तत्कालमरणविवक्षायामग्निर्ज्योतिर्धूमानामयोगः । 'अथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितॄणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं सलोकतामाप्नोत्येतौ वै सूर्याचन्द्रमसोर्महिमानौ ब्राह्मणो विद्वानभिजयति । तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति[1]' इति विदुषो [2]दक्षिणायनमरणेऽप्यपुनरावृत्त्या ब्रह्मप्राप्तिश्रुत्या सा न विरुद्ध्यते । उक्तं च -

'शतं पञ्चैव सूर्यस्य दक्षिणायनरश्मयः ।
तावन्त एव निर्दिष्टा उत्तरायणरश्मयः ॥
ते सर्वे देहसम्बद्धा सर्वदा सर्वदेहिनाम् ।
महर्लोकादिगन्तार उत्तरायणरश्मिभिः ॥
निर्गच्छन्तीतरैश्चापि यैरेष्टव्येतरा गतिः ।
उत्तरं दक्षिणमिति त एव तु निगद्यते ॥
न तु कालविशेषोऽस्ति ज्ञानिनां नियमात् फलम् ।
ददाति कालेऽनुगुणे फलं किञ्चिद्विशिष्यते ।
अत्युत्तमानां केषाञ्चिन्न विशेषोऽस्ति कालतः ॥'[3] इति ॥२५॥

(रा) धूम इत्यादि धूमाद्यभिमानिदेवतानिर्देशः । तत्र धूमादिदेवताऽधिष्ठितमार्गे प्रयाता इति योज्यम् । योगी कर्मयोगी । पूर्वत्र 'ब्रह्मविदः' इति अत्र 'योगी' इति विशेषणाच्च क्रमात् मार्गद्वयस्य ज्ञानकर्मसाध्यत्वमुक्तं ध्येयम् । एतच्च मार्गद्वयमन्तकाले तद्विषयस्मृतिमतामेवेति ज्ञेयम् । तदाह सूत्रे 'ॐ योगिनः प्रति स्मर्येते स्मार्ते चैते ॐ'[4] इति ॥२५॥

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥२६॥

---

१. गी.ता. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।

२. अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे (ब्र.सू. ४/२/२१); 'दक्षिणे मरणाद्याति स्वर्गं ब्रह्मोत्तरायणे इत्युक्तेऽपि ज्ञानिनो दक्षिणायनोत्क्रान्तिर्युज्यते ।' इत्यादि तद्भाष्ये ॥

३. नारायणाध्यात्मवचनम् - ब्र.सू.भा.(४/२/२१)

४. ब्र.सू. (४-२-२२)

(वि) उक्तौ मार्गौ निगमयति - शुक्लकृष्णेति । ज्ञानकर्मसम्बन्धिन्यौ शाश्वते शाश्वत्यौ अनादिसंसिद्धे एते गती एकयाऽनावृत्तिं याति अन्यया पुनरावर्तते ॥२६॥

(रा) उक्तौ मार्गौ निगमयति - **शुक्लेति । एते** प्रागुक्ते । **शुक्लकृष्णे गती** मार्गौ । **जगतः** ज्ञानकर्मयोगिजगत्सम्बन्धिनौ । **शाश्वते** शाश्वत्यौ **मते । एकया** गतः **अनावृत्तिं याति । अन्यया** गतः **पुनरावर्तत** इति ॥२६॥

नैते सृती पार्थ [1]जानन् [2]योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥२७॥

(वि) मार्गकथनस्य प्रयोजनमाह - नैत इति । योगी ब्रह्मसाक्षात्कारोपायवान् । एते गती मार्गौ जानन् । साक्षात् कुर्वन्न मुह्यति । तस्मात् सदा भक्तियुक्तो भव ॥२७॥

(रा) मार्गयोरुक्तेः फलमाह - **नैत इति । हे पार्थ एते** प्रागुक्ते । **सृती** मार्गौ । **जानन् योगी** सृत्युपायभूतज्ञानकर्मानुष्ठानवान् । यद्वा - **योगी** ब्रह्मापरोक्षज्ञानवान् । **एते** सृती । **जानन्** साक्षात्कुर्वन् । **कश्चन** कोऽपि **न मुह्यति** । भगवद्विस्मृतिरूपमोहं न प्राप्नोति । **तस्मात्** योगस्य पुमर्थहेतुत्वात् । सर्वदा भगवज्ज्ञानभक्तिपूर्वं स्वोचितनिवृत्तकर्मानुष्ठानरूपोपाययुक्तो **भवेति** । द्विःसम्बोधनमादरार्थम् ॥२७॥

[3]वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव
दानेषु यत् पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।

---

१. भक्तिमान् मार्गविन्नैव नीचां गतिमवाप्नुयात् ॥ इति च । - भा.ता. ७/१६/५६

२. पितृयानं देवयानं ब्रह्मयानमिति त्रिधा ।
गच्छन् वैश्वानरं याति तस्मान्मार्गः स ईरितः ॥ -भा.ता. २/२/२६
देवयानस्य मार्गस्था अहःशब्दाभिसञ्ज्ञिताः ।
पितृयानस्य मार्गस्था रात्रिशब्दाह्वया मताः -इति बृहत्तन्त्रे ॥ -भा.ता. २/२/२७

३. वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव दानेषु तीर्थेषु व्रतेषु यच्च ।
इष्टेषु पूर्तेषु च यत्प्रदिष्टं पुण्यं स्मृते तत्खलु वासुदेवे ॥ -कृ.म. ५५

अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा
योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥२८॥

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायामष्टमोऽध्यायः ॥

(वि) किंच वेदाध्ययनादि यत्पुण्यमुपदिष्टं तत्सर्वमपीदं मार्गादिकं विदित्वाऽतिक्रामति । आद्यं परं विष्णोः स्थानमुपैति । उक्तं च -

"मार्गौ ब्रह्म च यः पश्येत् साक्षादेवापरोक्षतः ।
सर्वपुण्यातिगोऽमुह्यन् यात्यसौ ब्रह्म तत्परम् ॥"[१] इति ॥२८॥

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीताविवृतौ श्रीविद्याधिराजकृतायाम् अष्टमोऽध्यायः ॥८॥

(रा) अध्यायार्थं फलोक्त्योपसंहरति - **वेदेष्विति** । वेदाध्ययनयज्ञानुष्ठान-कृच्छ्रादितपश्चरणेषु **यदेव पुण्यफलं प्रदिष्टं** निर्दिष्टमस्ति तत्सर्वमेवेति वा एवशब्दान्वयः । **इदम्** अध्यात्मादिस्वरूपं भगवतोऽशेषस्रष्टृत्वं शुक्ल-कृष्णमार्गादिकं च प्रागुक्तम् । **विदित्वाऽत्येति** अतिक्रामति । ततोऽतिशयित-फलवान् भवति । किं तदित्यत आह - **योगीति** । ज्ञानोपायवान् । **आद्यं परं स्थानं** विष्णोः स्थानम् । **उपैति चेति** । यद्वा -

"मार्गौ ब्रह्म च यः पश्येत् साक्षादेवापरोक्षतः ।
सर्वपुण्यातिगोऽमुह्यन् यात्यसौ ब्रह्म तत्परम् ॥"

इत्युक्तदिशा मार्गब्रह्ममात्रपरामर्शकोऽत्रेदं शब्दः । **विदित्वा** इत्यस्य साक्षा-त्कृत्वेत्यर्थः ॥२८॥

॥ इति श्रीमद्गीतार्थसङ्ग्रहे श्रीराघवेन्द्रयतिकृते अष्टमोऽध्यायः ॥

*****

---

१. गी.ता. उदाहृतप्रमाणवचनम्

[1]नवमोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे[2] ।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१॥

(वि) सप्तमाध्यायोक्तमेव भगवन्महिमानम् अष्टमे प्रसङ्गादागतं प्रश्नपरिहारं समाप्य नवमे प्रपञ्चयति । अतिविचित्रं भगवन्महिमानं वक्तुं प्रतिज्ञाय प्रशंसति - इदं तु इत्यादिना । अतिशयेन गोप्यम् । अनसूयवे दोषदृष्टिरहिताय । अशुभात् संसारात् ॥१॥

(रा) सप्तमेऽध्याये 'साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः'[3] इत्यादिनोक्तं भगवन्माहात्म्यमत्राध्याये प्रपञ्च्यते । न चैवं तदानन्तर्यमेवास्य शङ्क्यम् । अध्यात्मादिपदानां निरूपणेन परिहारोक्त्यनन्तरमेवात्र साधिभूतादि-वाक्यार्थभूतभगवन्माहात्म्यवर्णनस्यावसरादिति ध्येयम् । अतिचित्रमहिमानं वक्तुं तत्रादरजननाय प्रतिज्ञापूर्वं वक्ष्यमाणं प्रशंसति - **इदं त्विति** । **गुह्यतमम्** अतिगोप्यम् । **इदं** वक्ष्यमाणं **ज्ञानम्** । कर्मणि ल्युट् । **ज्ञातव्यं** विशेषेण ज्ञातव्यसहितम् । **अनसूयवे** असूयादिदोषहीनाय । एवंरूप एवाधिकारीति ज्ञापनायैतद्विशेषणोक्तिः । **ते** तुभ्यं **प्रवक्ष्यामि** । **यज्ज्ञात्वा अशुभान्मोक्ष्यसे** । यच्छब्दस्येदं त्वित्यनेनान्वयः ॥१॥

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥२॥

---

१. सप्तमाध्यायोक्तं स्पष्टयत्यस्मिन्नध्याये । - गी.भा.
सप्तमोक्तं प्रपञ्चयति । -गी.ता.

२. अनेनार्जुनस्य एकलव्ये दोषरूपमात्सर्यं नासीदिति ज्ञायते ।
उक्तं च भागवततात्पर्ये -सतां मात्सर्यमर्जुनस्यैकलव्य इव कुत्रचिद् दृश्यते ।
तद्वर्जनीयमुत्तमेषु ज्ञानार्थिना -इत्यादि

३. गी. (७-३०)

(वि) राजविद्या प्रधानविद्या, राजगुह्यं प्रधानगोप्यम् । 'अक्षेष्विन्द्रियेषु प्रति प्रति स्थित इति प्रत्यक्षो भगवान् । स प्रत्यक्षः प्रति हि सोऽक्षेषु[1]' इति श्रुतेः । सोऽवगम्यते येन तत् प्रत्यक्षावगमम् । अनेनापरोक्षज्ञानसाधनत्वमुक्तम्। सर्वजगतो धारक इति धर्मो भगवान् । 'पृथिवी धर्ममूर्धनी[2]' इति प्रयोगात् । तद्विषयं धर्म्यम् । परोक्षज्ञानसाधनम् । सुसुखं सुखेन कर्तुं शक्यम् ॥

(रा) पुनः प्रशंसति - **राजेति** । इदं वक्ष्यमाणं **राजविद्या** । राज्ञी चासौ विद्या च राजविद्या । विद्यानां प्रधानविद्येत्यर्थः । **राजगुह्यं** गुह्यानां गोप्यानां मध्ये प्रधानगोप्यम् । **पवित्रं** पावित्र्यहेतुम् । अत एवो**त्तमम्** । **प्रत्यक्षावगमम्** अक्षेपु प्रति प्रति स्थितः प्रत्यक्षो भगवान् । 'कुगतिप्रादयः[3]' इति प्रादिसमासो नाव्ययीभावः । अवगम्यते साक्षात् क्रियते येन तत् अवगमम् । 'ग्रहवृद्दनिश्चिगमश्च[4]' इति करणे गमेरप्प्रत्ययः । प्रत्यक्षस्य हरेरवगमं प्रत्यक्षावगमं सर्वेन्द्रियप्रेरकभगवदपरोक्षज्ञानसाधनम् । **धर्म्यं** सर्वधारकत्वाद्धर्मो भगवान् । 'धृञ् धारणे' इत्यतः औणादिको मन् प्रत्ययः । धर्मादनपेतं तद्विषयं धर्म्यम् । सर्वधारकभगवद्विपयपरोक्षज्ञानं भगवदपरोक्षज्ञप्तिसाधनम् । **अव्ययम्** अक्षयमोक्षफलकम् । **कर्तुं** सम्पादयितुम् । **सुसुखम्** अत्यन्तसुलभमित्यर्थः । 'प्रवक्ष्यामि' इति पूर्वेणान्वयः ॥२॥

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप ।
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥३॥

(वि) सुकरत्वे न कोऽपि संसारयोग्य इत्यत्राह - अश्रद्दधाना इति । **श्रद्धाऽऽस्तिक्यम् । 'श्रन्नामास्तिक्यमुच्यते'** [5] इत्यभिधानात् । **श्रद्धधाना**

---

१. सामवेदत्वारुणशाखावचनम् । - गी.भा.

२. मोक्षधर्मवचनम् । - गी.भा.

३. पा.सू. २/२/१८

४. पा.सू. ३/३/५८

५. ब्रह्माण्डवचनम् - भा.ता. ११-३-२७

नेत्यश्रद्दधानाः । अस्य धर्मस्य । इमं धर्ममास्तिक्येनास्वीकुर्वन्तो मृत्युरूपसंसारमार्गे नितरां वर्तते ॥३॥

(रा) ननु त्वयोच्यमानं भगवदपरोक्षज्ञप्तिसाधनं तद्विषयपरोक्षज्ञानम् उक्तगुणकं सुकरं चेन्न कोऽपि संसारी स्यादित्यतो वा, अकुर्वतां किमनिष्टमित्यतो वाऽऽह - **अश्रद्दधाना इति ।** [१]**धर्मस्य** भगवद्विषयस्य । **अस्य** ज्ञानस्य । **अश्रद्दधानाः** पुमर्थहेतुत्वरूपश्रद्धाविहीनाः । **पुरुषाः मामप्राप्य मृत्युसंसारवर्त्मनि निवर्तन्ते** नितरां वर्तन्ते । पतन्तीत्यर्थः ॥३॥

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥४॥

(वि) प्रतिज्ञातं ज्ञानमाह - मया ततमिति । **सर्वव्यापी चेत् किमिति तथा न दृश्यत इत्यत आह** - अव्यक्तमूर्तिनेति ॥४॥

(रा) यस्य धर्म्यपदेन प्रत्यक्षावगमपदोक्तभगवज्ज्ञानसाधनत्वमुक्तम्, यच्च प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञातम्, यच्च 'ज्ञात्वा' इत्यादिना प्रशंसितम्, यदकरणे च निन्दा कृता तज्ज्ञानविज्ञानयोर्मध्ये ज्ञानशब्दितं ज्ञातव्यं तावदाह - **'मया'** इत्यादिना **'अहं क्रतुः'**[२] इति पर्यन्तेन। **इदं सर्वं** चराचरात्मकम्। **जगदव्यक्तमूर्तिना** । बहुव्रीहिः । **मया ततं** व्याप्तम् । व्याप्तत्वे सर्वत्र कुतो न दृश्यत इत्यतोऽव्यक्तेति विशेषणम् । 'ततम्' इत्युक्त्या जगत आधारता स्वस्याधेयता घटादेरिव प्राप्ता । तां निराह - **मत्स्थानीति** । मदाधारतयैव **सर्वभूतानि** सजडजीवजातानि । **तेषु चाहं नावस्थितः** । तदाधारतया तदुपजीवनेन न वर्त इत्यर्थः ॥४॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥५॥

---

१. 'धर्म्यस्य' इति क्वचित् ।
२. गी. (९-१६)

(वि) मत्स्थान्यपि यथा पृथिव्यां स्पृष्ट्वा स्थितानि न तथा मयी-त्याह - न चेति । तत्र हेतुः- ऐश्वरम् ईश्वरस्वभावं योगं सामर्थ्यं पश्येति । अचिन्त्यशक्तित्वादसङ्गत्वादिति भावः । 'युज्यतेऽनेन योगोऽसौ उपायः शक्तिरेव च' इत्यभिधानम् । अव्यक्तमूर्तिनेति । भगवतो मूर्तिरुक्ता, सा अस्मदादीनामिव भिन्नेति भ्रान्तिनिरासाय स्वदेहस्यापि लक्षणमाह - [१]भूतभृदिति । **ममात्मा देह एव** [२]**भूतभावनः । तदनन्यत्वाद्देहस्याचेतन-त्वशङ्कानिवृत्तये ममात्मेत्याह ॥५॥**

(रा) त्वयि चेद्भूतानि तिष्ठन्ति भूतले वर्तामहे भूतलशैत्यादिनाऽहं शीतो भवामीति ज्ञानमिव भगवति वयं वर्तामह इति धीः स्यात् । तथा वह्न्याद्यौष्णशैत्याभ्यां भूतलादेरौष्ण्यशैत्यवत् अन्योन्यधर्मसङ्क्रान्तिश्च स्यादित्यत आह - **नच मत्स्थानीति** । त्वगिन्द्रियेण तं ज्ञात्वाऽन्योन्यधर्मसङ्क्रान्तिं चासाद्य न तिष्ठन्ति । भगवतः प्राकृतस्पर्शरहितत्वात् । 'अशब्दमसस्पर्श-मरूपम्'[३] इत्यादि श्रुतेः । 'न दृश्यश्चक्षुषा चासौ न स्पृश्यः स्पर्शनेन च'[४] इति स्मृतेः । भूताधारोऽपि कथं तदनाधार इत्यत उक्तम् - **पश्येत्यादि** । **ऐश्वरम्** ईश्वरसम्बन्धिनम् । **मे योगं** सामर्थ्यम् । 'योगोऽसावुपायः शक्तिरेव च' इति वचनात् । **पश्य** मम तादृशीं शक्तिमित्यर्थः । पूर्वत्र 'अव्यक्तमूर्तिना' इति मूर्तावुक्तायां साऽस्मदादीनामिव भिन्नेति भ्रान्तिनिरासाय स्वलक्षणं भूताधारत्वादिकं स्वदेहस्याप्याह - **भूतभृदिति** । **भूतभावनः** भूतानामुत्पत्ति-कर्ता । **ममात्मा** मम देहः, अहमिव । **भूतभृत् भूतस्थश्च न** भवति, इत्यर्थः । अत्र 'मम देह' इति वक्तव्ये 'ममात्मा' इत्युक्तिः अचेतनस्य देहस्य कथं भगवल्लक्षणं स्यादिति शङ्का स्यात्, तन्निवृत्तये तस्य चेतनत्वं पृथग्वाच्यं स्यात् । आत्मपदप्रयोगे तु देहत्वं चेतनत्वं द्वयमप्युक्तं स्यात् । आत्मपदस्य देहचेतन-रूपोभयार्थत्वादिति ॥५॥

---

१. 'भूतकृद्भूतभृद्भावः' - इति विष्णुसहस्रनामसु ।
२. 'भूतात्मा भूतभावनः' - इति विष्णुसहस्रनामसु ।
३. कठ ३-१५
४. भारते मोक्षधर्मे(शान्ति.३३८/१७४,१७५)

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥६॥

(वि) असङ्गत्वेन परमात्मनो भूताधारत्वं दृष्टान्तेनोपपादयति - यथेति। आकाशस्थितोऽपि वायुर्यथा स्पर्शादि नाप्नोति तथा मयि स्थितमपि जगदित्यर्थः ॥६॥

(रा) भगवतः सर्वाधारत्वेऽप्यन्योन्यधर्मासङ्क्रान्त्यादिरसम्भावित इत्यतो दृष्टान्तेन तदुपपादयति - **यथेति** । अवकाशं विनाऽवस्थित्ययोगात् नित्यमाकाशे **स्थितो महान् वायुः सर्वत्रगो**ऽपि तत्तद्धर्मान् न आप्नोति । शैत्यसौरभादिकं तु वायुसम्बद्धजलाद्यवयवगतमेव । न वायुगतम् । तथा **सर्वाणि भूतानि मत्स्थानि** नान्योन्यधर्मसङ्क्रान्तिमन्तीत्युपधारयेति ॥६॥

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥७॥

(वि) ज्ञानप्रदर्शनार्थं प्रलयादिकारणत्वं प्रपञ्चयति- सर्वभूतानीत्यादिना । **कल्पक्षये प्रलयकाले सर्वभूतानि, मदीयां त्रिगुणात्मिकां प्रकृतिम् यान्ति इति, तानि पुनः कल्पादौ विशेषेण सृजामि ॥७॥**

(रा) प्रतिज्ञातज्ञानप्रदर्शनाय 'मया' इत्यादिना हरेर्व्याप्तत्वसर्वाधारत्वाद्युक्त्वा, 'न च' इत्यादिश्लोकद्वयेन तदुपपाद्याधुना पुनः प्रतिज्ञातप्रदर्शनार्थं प्रलयादिकारणत्वमाह - **सर्वेति** । **कल्पक्षये** प्रलयकाले । **सर्वाणि भूतानि** सजडजीवजातानि । **मामिकां** मदधीनां त्रिगुणात्मिकाम् । **प्रकृतिं यान्ति** तत्र लीयन्ते । **पुनस्तानि** भूतानि । **कल्पादौ** । विशेषेण विविधतया चाहं **सृजामि** ॥७॥

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥८॥

(वि) न च प्रकृतिं विना सामर्थ्याभाव इत्युक्तम्- स्वामिति । तदुक्तम्-

"साधनानां साधनत्वं यदाऽऽत्माधीनमिष्यते ।
तदा साधनसम्पत्तिरैश्वर्यद्योतिका भवेत् ॥"

इति । प्रकृतेर्वशात् । मायावशत्वादेवावशम् ॥८॥

(रा) सृष्टौ प्रकृतेरनुक्तेः साधनानि विनैव सृष्टिं करोतीति प्रतीतिनिरासायोक्तं विवृणोति - **प्रकृतिम्** इति । **स्वां** स्वाधीनाम् । **प्रकृतिं** त्रिगुणात्मिकाम् । अवष्टभ्य उपादानतयाऽऽश्रित्य । **प्रकृतेर्वशात्** तदधीनत्वादवशं स्वानधीनम् ।

यद्वा - मदधीनप्रकृतिवशत्वादेव अकारवाच्यब्रह्मरूपमदधीनम् । **इमं कृत्स्नं भूतग्रामं पुनः पुनः विसृजामि** । प्रकृत्यादिसाधनावष्टम्भो, न तेन विना स्रष्टुमसामर्थ्यात् । किन्तु लीलयैव । प्रकृत्यादेः साधनताशक्तेर्मदायत्तत्वादिति ज्ञापनाय 'स्वाम्' इति विशेषणोक्तिः । तदुक्तं तदनन्यत्वनये "ॐ युक्तेः शब्दान्तराच्च ॐ"[१] इति सूत्रे ॥८॥

न च मां तानि [२]कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय[३] ।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु , ॥९॥

(वि) सकलजगत्कर्तारमपि मां न निबध्नन्ति । कुतः उदासीनवदवस्थितं वस्तुतस्त्वनुदासीनम् । वस्त्वर्थं सादृश्यं विवृणोति - असक्तमिति । **यस्यासक्त्यैव सर्वकर्मशक्तिः कुतस्तस्य कर्मबन्ध इति भावः ॥९॥**

(रा) ननु नानाविधां सृष्टिं कुर्वतस्तव जीवस्येव कर्मबन्धोऽस्ति किम्? इत्यतो नेत्याह - **नचेति । तानि** सृष्ट्यादीनि । **कर्माणि मां न निबध्नन्ति** । कुतः? उदासीनवदासीनम् । स्वत एव कर्तृत्वं न मायिकं चेत् कथमुदा-

---

१. ब्र.सू.(२-१-१९)

२. द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ।
यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ॥ - भाग.

३. सर्वान् जनपदान् जित्वा वित्तमादाय केवलम् ।
मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मां धनञ्जयम् ॥ (भा.४/४४/१३) इति धनञ्जयनामार्थः

सीनतया वर्तनमित्यत उदासीनतयाऽऽसीनमित्यनुक्त्वा उदासीनवदित्युक्तम् । वस्तुतोऽनुदासीनोऽप्युदासीनसदृशतया वर्तमानमित्यर्थः । किं तत्सादृश्यमित्यत उक्तम् - **असक्तं तेषु कर्मस्विति** । उदासीनस्य यथा सक्तिर्नास्ति तथा ममापि तत्र सृष्ट्यादिकर्मणि सक्तिशब्दितस्यादरस्य आयासस्य वाऽभावान्न निबध्नन्ति इत्यर्थः ॥९॥

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते[1] ॥१०॥

(वि) जगत् प्रकृतिवशम्, त्वमुदासीनश्चेत् तर्हि प्रकृतेरेव स्वातन्त्र्यं प्राप्तमित्यत आह - मयेति । अध्यक्षो द्रष्टाऽधिपतिर्वा । 'अध्यक्षोऽधिपतिः प्रोक्तो यदक्षाण्यस्य चोपरि[2]' इत्यभिधानात् । अध्यक्षेण मया प्रयोजकेन । प्रकृतिः सचराचरम् सूयते जनयति । न केवलं प्रकृतिप्रसूतिद्रष्टृत्वम्। किन्तु, अनेन हेतुना कर्त्रा जगद्विपरिवर्तते पुनः पुनर्जायते ॥१०॥

(रा) ननु पूर्वं 'प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि' इत्युक्त्या 'उदासीनवदासीनम्' इत्युक्त्या च निष्क्रियत्वं प्रतीयते । एवं तर्हि प्रकृतिरेव स्वातन्त्र्येण जगत् प्रसूयते, त्वयि तु प्रकृतिसन्निधानात् कर्तृत्वोपचारमात्रमित्यापन्नमित्यत आह - **मयेति** । यद्यप्येषा शङ्का 'मामिकाम्' इति 'स्वाम्' इति 'असक्तं तेषु कर्मसु' इत्युक्त्या निरस्ता । तथाऽपि स्वस्वातन्त्र्यं स्पष्टं वक्तुं प्रागुक्तपरिहाराच्छादनेनोक्तां शङ्कां हृदि कृत्वा 'मया' इति श्लोकेन पर्यहार्षीदिति ज्ञेयम् । **अध्यक्षेणेति** प्रतिपादकेन साक्षात्कारः, तृतीयया च कर्तृत्वमुच्यते ।

---

१. 'धाता यथा पूर्वमकल्पयत्'(ऋ १०-१९०-३) इति श्रुतिः ।

एवं नरोत्तमपरास्तु विमुक्तियोग्या अन्ये च संसृतिपरा असुरास्तमोगाः ।
एवं सदैव नियमः क्वचिदन्यथा न यावन्न पूर्तिरुत संसृतिगाः समस्ताः ॥
पूर्तिश्च नैव नियमाद्भविता हि यस्मात्तस्मात्समाप्तिमपि यान्ति न जीवसङ्घाः ।
आनन्त्यमेव गणशोऽस्ति यतो हि तेषामित्थं ततः सकलकालगता प्रवृत्तिः ॥

-म.भा.ता.नि. १/१८,१९

२. शब्दनिर्णयवचनम् । - गी.ता.

प्रकृतिहेतुकप्रसवं साक्षात्कुर्वता तत्प्रयोजनकर्त्रा च 'मया' इति दर्शनपूर्वकत्वात् प्रयोजकत्वस्यैवमुक्तिः। यद्वा - अध्यक्षेणाधिपतिना मया प्रकृतिः सचराचरं जगत् प्रसूयते जनयति । अनेन मत्प्रयोजितप्रकृतिरूपहेतुना दर्शनपूर्वकं मद्रूप-प्रयोजककर्तृरूपहेतुना च । जगत् विशेषेण परिवर्तते पुनः पुनर्जायते ॥१०॥

अवजानन्ति मां मूढा [1]मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥११॥

(वि) यद्येवंविधो भगवान् तर्हि कथं केचित्त्वामवजानन्ति, का च तेषां गतिरित्यत आह - अवजानन्तीत्यादिना । **मानुषीं मनुष्यसदृशीम् । मूढैर्मनुष्यसदृशत्वेन प्रतीयमानां न तु मनुष्यरूपाम् तनुमाश्रितम् । अनन्यत्वेऽपि विशेषशक्त्या व्यञ्जयन्तं मामवजानन्ति । मूढाः तामसाः । भूतं सर्वदा विद्यमानम् । महान्तं व्यापिनमीश्वरम्[2] अनन्तगुणम् । भावं याथार्थ्यम् । अजानन्तः । अवज्ञानस्वरूपं प्रोक्तम् -**

'ब्रह्मरुद्ररमादीनां साम्यदृष्टिरनन्यता ।
प्रादुर्भावगतस्यापि दोषदृष्टिरपूर्णता ।
धर्मदेहावतारादेर्भेददृष्टिश्च सङ्करः ।
अवतारेष्विति ज्ञेयमवज्ञानं जनार्दने ॥[3]'इत्यादिना ॥११॥

(रा) यद्येवं भवान् जगतः सृष्टिस्थितिसंहाराणां कर्ता तर्हि कुतः केचित् त्वामवजानन्ति । अवज्ञानेऽपि तेषामनर्थाभावात् सर्वकर्ता अहमिति

---

१. त्रैगुण्यदेहेन्द्रियकमासुरा जानते हरिम् ।
त्रिगुणातीतमीशेशमतः पूर्णसुखं सुराः ।
जानन्ति गुणबद्धत्वाज्जीवानार्तांश्च कृत्स्नशः ।
अनार्तस्य प्रसादेन तेषामार्तिविनाशनम् । -इति चैतन्यविवेके ॥ -भा.ता. (१०/९४/२७)
पञ्चभूतात्मकं देहं विष्णोः पश्यन्त्ययोगिनः।
तथा न योगिराद्धान्तो ज्ञानं देहो यतो हरेः -इति षाड्गुण्ये। - भा.ता. (४/२२/४१)

२. अतोऽशेषगुणोन्नद्धं निर्दोषं यावदेव हि ।
तावदेवेश्वरो नाम तत्र भेदो हि न क्वचित् ॥ इत्यनुव्याख्यानोक्तेः ।

३. भविष्यत्पर्ववचनम् । - गी.ता.

प्रागुक्तमयुक्तमत आह - **अवजानन्ति** इत्यादि द्वयेन ॥ **मानुषीं तनुमाश्रितं** मानुषदेहमधिष्ठितोऽयमिति मूढलोकभ्रान्तिविषयं **मामिति** वा । अज्ञानामवज्ञानकारणतया मानुषीं मनुष्यदेहसादृश्येन प्रतीयमानां तनुम्, आश्रितमिति वाऽर्थः । एतेनात्र हरेः मानुषदेहोक्तेस्तस्य चाधारेणान्योन्यधर्मसङ्क्रान्त्यादेरवश्यम्भावात् 'भूतभृन्न च भूतस्थः' इति प्रागुक्तिरयुक्तेति निरस्तम् । तथा तनुतनुमतोरभेदेऽपि 'आश्रितम्' इत्युक्तिश्च चैत्रदेहश्चैत्राधीनो यथा तथा भगवद्देहोऽपि स्वाधीन इति स्वाधीनत्वगुणयोगाद्गौणीति 'ममात्मा' इत्यत्रत्याभेदोक्तिर्न विरुद्धेति ज्ञेयम् । एतादृशं **माम्** । **मूढाः** तामसाः । **भूतमहेश्वरं** भूतं सदा विद्यमानं महान्तमीश्वरं गुणपरिपूर्णम् । **परम्** उत्तमम् । **मम भावं** याथार्थ्यम् । **अजानन्तोऽवजानन्ति** अवमतया जानन्ति । 'ब्रह्मरुद्रमादीनां साम्यदृष्टिः' इत्यादितात्पर्योक्तदिशा अन्यदप्यवज्ञानं ज्ञेयम् ॥११॥

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥१२॥

(वि) अवजानतां फलमाह - मोघाशा इति । **वृथाशाः भगवद्द्वेषिभिराशासितमामुष्मिकं न किञ्चिदाप्यते । यज्ञादिकर्माणि च तेषां वृथेति मोघकर्माणः । मोघज्ञानाः । अन्येषामविद्यमानं मौढ्यमेव तेषां कुतो मौढ्येऽपि मिथ्याज्ञानं भवतु । प्रज्वलनात्मको द्वेषस्तु तेषां कुत इत्याशङ्क्य तत्र मूलकारणमाह** - राक्षसीमिति । **मोहिनीं बुद्धिभ्रंशकरीं राक्षसीमासुरीं च प्रकृतिं स्वभावमाश्रितास्तमोयोग्या मामवजानन्ति, इति सम्बन्धः । 'तानहं द्विषतः क्रूरान्'[1] इत्यादिना वक्ष्यमाणत्वात् । उक्तं च -**

'सर्वं मोघं शुभं तस्य योऽवजानाति केशवम् ।
अधरं याति च तमः प्रादुर्भावगतोऽप्यतः ।
ज्ञेयः केवलचिद्देहो विदोषः पूर्णसद्गुणः ॥'[2] इति ।

---

१. गी. (१६/१९) ;
२. भविष्यत्पर्ववचनम् - गी.ता.

तथा -

“कर्मणा मनसा वाचा यो द्विष्याद्विष्णुमव्ययम् ।
मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः ॥”[१]

तथा च -

“यो द्विष्याद्विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं हरिम् ।
कथं स न भवेद्द्वेष्य आलोकान्तस्य कस्यचित् ॥”

इत्यादि । “द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः”[२] इत्यादि भगवतो [३]भक्तप्रियत्व-ज्ञापनार्थं नित्यध्यानस्तुत्यर्थं चेत्यवगन्तव्यम् ॥१२॥

(रा) अवजानतामनर्थाभावादिति हेतुरसिद्ध इति भावेन फलमाह **मोघेति । मोघाशाः** वृथाशाः भगवद्द्वेषिभिराशासितस्य सम्पदादेः प्राप्तावपि आमुष्मिकस्य न कस्यचिदाप्तिरित्यर्थः । **मोघकर्माणः** यज्ञादिकर्माणि च तेषां वृथैव । तत्त्वविषयकज्ञानं च तेषां वृथैवेति **मोघज्ञानाः** । ज्ञानस्य मोघत्वं नाम केनापि ब्रह्मरुद्रादिभक्त्याद्युपायेनानुत्पत्तिरेव । ‘ॐ सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात् ॐ’[४]इति सूत्रात् । **विचेतसो** विरुद्धमनस्काः । किं बहुना । कोऽप्यामुष्मिकः पुमर्थो नास्त्यत एवेति ज्ञेयम् । ‘द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः’ इत्यादि नित्यध्यान-स्तुत्याद्यर्थमिति भावः । ननु मौढ्यान्मिथ्याज्ञानमस्तु । प्रज्वलनात्मको द्वेषः कुत इत्यतो वा, अन्येषामविद्यमानं मौढ्यमेव तेषां कुत इत्यतो वा तस्य मूलकारणमाह - **राक्षसीमिति । मोहिनीं** बुद्धिभ्रंशकरीम् । **आसुरीम्** असुरसम्बन्धिनीम् । **प्रकृतिं** स्वभावम् । **आश्रिताः** तमोयोग्याः माम-वजानन्तीति पूर्वेणान्वयः ॥१२॥

---

१. मोक्षधर्मवचनम् (म.भा. शान्ति ३४६/६,७) - गी.भा.(९/१२)

२. भाग.(७/१/३२)

३. विद्वेषिजीवकृतसङ्गमपि स्वभक्तं कृष्णो व्यमोचयदहो करुणाम्बुराशिः ।
किं नाम तद्रहितभक्तजनानिति स्म कैमुत्यमूहयत सत्यवतीसुतोक्त्या ॥
- रुक्मिणीशविजये (२/५८)

४. ब्र.सू. (३-४-३४)

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥१३॥

(वि) भगवतो द्वेष्यत्वादेवावजानन्तीति किं न स्यादित्यतस्तथात्वे देवप्रकृतयोऽप्यवज्ञां कुर्युः । न च तदस्तीत्याह - महात्मान इति । **महापुरुषाः दैवं स्वभावमाश्रिताः अनन्यचित्ताः मां भूतादिमव्ययं ज्ञात्वा भजन्ति ॥१३॥**

(रा) ननु भगवतो दोषित्वादेवावजानन्तीति किं न स्यात् । तथात्वे दैवप्रकृतयोऽप्यवज्ञां कुर्युः । न चैवमस्तीत्याह - **महात्मानस्त्विति । दैवीं** मुक्तियोग्योत्तमजीवसम्बन्धिनीम् । **प्रकृतिं** स्वभावम् । **आश्रिताः महात्मानो** महामनस्कास्तु । **भूतादिं** भूतानां कारणम् । **अव्ययं** चतुर्विधनाशहीनम् । **मां ज्ञात्वाऽनन्यमनसो**ऽन्यविषयकमनोहीना मदेकमनस्काः सन्तः । **मां भजन्ति** सेवन्ते ॥१३॥

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥१४॥

(वि) भजनप्रकारमाह - सततमित्यादिना । **केचिद्दृढनियमाः नामोच्चारणं कुर्वन्तो भक्त्या मामुपासते ॥१४॥**

(रा) भजनप्रकारमाह - **सततमिति । मां सततं** 'कृष्ण कृष्ण' इत्यादिरूपेण **कीर्तयन्तः यतन्तः** मत्पूजादौ यत्नं कुर्वन्तः । **दृढानि** उपवासादिनियमव्रतानि येषां ते **दृढव्रताः । नित्ययुक्ताः** नित्यं मयि मनोयोगवन्तः । नित्यं कर्मज्ञानोपायवन्त इति वा । **भक्त्या नमस्यन्तश्च मामुपासते** ॥१४॥

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥१५॥

(वि) अन्ये ज्ञानाख्येन यज्ञेन यजन्तः सर्वत्रैक एव नारायणः स्थितः इत्येकत्वेन, पृथक्त्वेन सर्वतो वैलक्षण्येन, बहुधा शुक्लकृष्णादिबहुलत्वेन ।

'दैवमेवापरे यज्ञम्' इत्युक्तप्रकारेण बहवो वा बहुधा भूत्वा विश्वतोमुखं सन्तं मामुपासते । उक्तं च -

"स एव दशधा प्रोक्तो विष्णुर्मत्स्यादिरूपकः ।
शतं नारायणाद्यात्मा विश्वाद्यात्मा सहस्रकः ।
परादिरूपो बहुधा सोऽनन्तात्माऽजितादिकः ॥"[1] ।

इति । तथाच -

"एकमूर्तिश्चतुर्मूर्तिरथवा पञ्चमूर्तिकः ।
द्वादशादिप्रभेदो वा पूज्यते सज्जनैर्हरिः ॥"[2]

इत्युक्तप्रकारेणैवोपास्यते ॥१५॥

(रा) अन्येऽपि च महात्मानो ज्ञानाख्ययज्ञेन **मां** यजन्तः पूजयन्तः माम् उपासते । श्रवणमननध्यानादि कुर्वन्तः परेभ्यः उपदिशन्तश्च नित्यं भगवन्माहात्म्यज्ञाने रता इत्यर्थः । **विश्वतोमुखम्** । मुखशब्दोऽत्र सर्वावयवोपेतरूपपरः । विश्वस्मिन् सर्वत्र स्थितं मामेकत्वेन **पृथक्त्वेन** सर्वजगद्वैलक्षण्येन **बहुधा** च शुक्लनीलपीतादिभेदेन बहुधोपासत इति वा । **बहुधा** बहव इत्यर्थः ।

---

१. ब्राह्मवचनम् ॥
वासुदेवः सङ्कर्षणो प्रद्युम्नो अनिरुद्धोऽहं मत्स्यः कूर्मो वराहो नारसिंहो वामनो रामो रामः कृष्णो बुद्धः कल्किरहं शतधाऽहं सहस्रधाहममितोऽहं अनन्तोऽहं नैवैते जायन्ते न म्रियन्ते नैषामनुज्ञा न वन्धो मुक्तिः सर्वे ह्येते पूर्णा अजरा अमृताः परमाः परानन्दाः"
- इति चतुर्वेदशिखायाम् ।(ब्र.सू.भा. ३/३/४८)
तस्य ह वा एतस्य परमस्य त्रीणि रूपाणि कृष्णो रामः कपिल इति । तस्य ह वा एतस्य पञ्चरूपाणि दशरूपाणि शतरूपाणि सहस्ररूपाणि अमितरूपाणि तानि ह वा एतानि सर्वाणि पूर्णानि सर्वाण्यनन्तानि सर्वाण्यसम्मितानि । - इति चतुर्वेदशिखायाम्
ब्र.सू.भा.(३/३/४९)

२. गी.ता.; अत्र विशेषः -
पञ्चात्मकः स भगवान् द्विषडात्मकोऽभूत्पञ्चद्वयी शतसहस्रपरोऽमितश्च ।
एकः समोऽप्यखिलदोपसमुज्झितोऽपि सर्वत्र पूर्णगुणकोऽपि बहूपमोऽभूत् ।
- म.भा.ता.नि. (१/१०)

'दैवमेवापरे यज्ञम्'[१] इत्यादिना चतुर्थोक्तदिशा वहव उपासत इति वाऽर्थः । यद्वा - 'एकमूर्तिश्चतुर्मूर्तिरथवा पञ्चमूर्तिकः' इति तात्पर्योक्तदिशा सर्वरूपात्मकनारायणरूपैकमूर्तित्वेन, पृथक्त्वेन वासुदेवादिचतुर्मूर्तित्वेन, वहुधा नारायणवासुदेवादिपञ्चमूर्तित्वेन, **विश्वतोमुखं** द्वादशचतुर्विंशत्यादिभेदेन स्थितम् । मामुपासत इत्यर्थः ॥१५॥

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम् ।
**मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम्	॥१६॥**

(वि) प्रतिज्ञातं विज्ञानमाह - अहं क्रतुरित्यादिना । **दीक्षाद्यवभृथान्ताः क्रतवोऽग्निष्टोमादयः । यज्ञो देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः ॥१६॥**

(रा) 'ज्ञानं विज्ञानसहितं वक्ष्यामि' इति प्रतिज्ञातज्ञानविपयं निरूप्य अधुना विज्ञानप्रदर्शनाय तद्विपयमाह - **अहं क्रतु**रित्यादिचतुष्टयेन । क्रतवः दीक्षाद्यवभृथान्तकर्मकलापाः ज्योतिष्टोमादयः । **यज्ञ**स्तु देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपं प्रधानं कर्म । कुरुपाण्डववत् सामान्यविशेषभावेन भेदो ज्ञेयः । **स्वधा** पितॄणां तिलोदकादिदानम् । 'अहं क्रतुः' इत्याद्यभेदोक्तिः 'रसोऽहमप्सु कौन्तेय' इत्यादाविव क्रत्वादेः क्रतुत्वादिनियन्तृत्वेन क्रत्वङ्गहविरादिभोक्तृत्वादिना ध्येया ॥१६॥

[२]पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।
**वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक् साम यजुरेव च	॥१७॥**

(वि) पितामहः पूज्यः ॥१७॥

(रा) किंच **अस्य जगतः पिता** जनकः **अहम्** । **माता धाता** पोपकोऽहमिति सर्वत्रानुवृत्तिः । **पितामहः** पूज्यः । **वेद्यं** ज्ञेयं वस्तु **पवित्रं** चाहमेव । यद्वा - वेद्यपवित्रवस्तुनोर्वेद्यत्वपवित्रप्रदत्वात् तथोच्यते । ॐकारादावोङ्कारत्व-

---

१. गी. (४-२४);
२. 'हरिरेव जगत्पितृमातृगतिः' इति द्वादशस्तोत्रे ।

ऋक्त्वादिनियन्तृत्वात् तद्वेद्यत्वादिना तदभेदो ध्येयः । यद्वा - 'अर्च्यत्वादृक् समत्वाच्च'[१] इत्यादिस्मृत्युक्तदिशा क्रत्वादिभिन्नस्य हरेर्योगवृत्त्या क्रत्वादि-नामकत्वमिह ध्येयम् । तथा हि कृतिस्वरूपत्वात् क्रतुः । यदस्ति प्रामाणिकतया तज्ज्ञानातीति यज्ञनामा । स्वं स्वात्मानं धत्त इति स्वधा । 'उष दाहे' कर्मणि घञ् । उषाः उष्टाः तापत्रयदग्धाः तेषां निधिरित्यौषधनामा । मानाज्ज्ञानात् त्रातीति मन्त्रनामा । आ समन्तात् ज्यायस्त्वादाज्यनामा । अगस्य स्वतो गतिहीनस्य जगतो नेतेत्यग्निनामा । यज्ञादावाहूतत्वात् हुतनामा । ॐमित्या-क्रियत इत्योङ्कारः । अर्च्यत्वात् पूज्यत्वाद् ऋङ्नामा । सर्वरूपेषु समत्वात् सामनामा । याज्यत्वाद्यजुर्नामा ॥१७॥

गतिर्भर्ता[२] प्रभुः[३] [४]साक्षी निवासः [५]शरणं [६]सुहृत् ।
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं [७]बीजमव्ययम् ॥१८॥

(वि) गम्यतेऽवगम्यते मुमुक्षुभिरिति गतिः । भरणाद्भर्ता । प्रभुः समर्थः। साक्षादीक्षत इति साक्षी । निवासः आश्रयः । संसारभीत-रक्षणाच्छरणं सुहृत् प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः । प्रलयकाले प्रलीयते-ऽस्मिन्निति प्रलयः । तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानम् । संहारकाले प्रकृत्या जगदत्र निधीयत इति निधानम्, अव्ययं बीजं जगद्व्यक्तिकारणम् ॥१८॥

---

१. गी.ता. उदाहृतप्रमाणवचनम् । ऐतरेयोपनिषद्भाष्ये (२/१/२) - "एभ्यः प्राणिभ्यो गतवानित्यृक् । गच्छति हि मरणकाले । 'ब्रह्मणा सम्परीत्यक्तो मृत इत्युच्यते बुधैः' इति हि भारते । अर्च गतिपूजनयोः ऋ गताविति धातोः ।"

२. सम्भवो भावनो भर्ता (वि.स.)

३. प्रभवः प्रभुरीश्वरः (वि.स.)

४. जीवो विनयिता साक्षी (वि.स.) ; अव्ययः पुरुषः साक्षी (वि.स.)
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च (श्रुतिः)

५. सुरेशः शरणं शर्मः (वि.स.)

६. सुखदः सुहृत् (वि.स.)

७. 'बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम्' (७/१०) इति ह्युक्तम्

(रा) मुमुक्षुभिरवगम्यत्वात् **गतिः** । **भर्ता** पोषकः । **प्रभुः** स्वामी । साक्षात् सर्वमीक्षत इति **साक्षी** । **निवासः** आश्रयः । **शरणं** भीतरक्षकः । मुक्ताश्रय इति यावत् । **सुहृद**निमित्तोपकारी । **प्रभवः** जगदुत्पत्तिकर्ता । प्रलयकर्तृत्वात् **प्रलयो**ऽहम् । **स्थानं** सर्वाधारोऽहम् । नितरां धारकत्वाद्वा, प्रलयकाले प्रकृत्यादिजगदत्र निधीयत इति वा **निधानम्** । तेन 'प्रकृतिं यान्ति भूतानि' इत्युक्त्यविरोधः । जगद्व्यञ्जकत्वाद् **बीजम्** । तथात्वेऽपि अविकारित्व-प्रदर्शनायोक्तमव्ययमिति ॥१८॥

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
[१]अमृतं चैव मृत्युश्च [२]सदसच्चाहमर्जुन[३] ॥१९॥

(वि) वृष्टिम् आकर्षामि प्रलयकालादन्यत्र । मरणान्मृत्युः । सत् कार्यम् । असत् कारणम् ।

"सदभिव्यक्तरूपत्वात् कार्यमित्युच्यते बुधैः ।
असदव्यक्तरूपत्वात् कारणं चापि शब्दितम् ॥"[४]

इत्यभिधानात् । इतरत् प्रसिद्धम् । 'अहं क्रतुः' इत्यादि 'रसोऽहम्' इत्यादिवद्व्याख्येयम् ॥१९॥

(रा) किंच **अहम्** आदित्यस्थस्त**पामि** तापं करोमि । मेघचक्रगतः सन् **वर्षं** वृष्टिम् । **उत्सृजामि** । **निगृह्णामि** उपसंहरामि । **अहम्** इन्द्रियेषु स्थित्वा तेषां देहधारणेन मृतिं परिहरतीति हेतोर**मृतं** अहम् । प्रलयकालादन्यकाले संहतृत्वात्

१. 'अमृतः शाश्वतः स्थाणुः' - इति विष्णुसहस्रनामसु ।
'मुख्यतस्त्वमृतो हरिः । मुख्यामृतः स एवैकः ।।' इति काठकभाष्ये

२. असच्च सदसच्चैव यद्विश्वं सदसत्परम् ।
परावराणां स्रष्टारं पुराणं परमव्ययम् ।। -इति भारते (१/१/२३)

३. 'पृथिव्यां चतुरन्तायां वर्णो मे दुर्लभः समः ।
करोमि कर्म शुक्लं च तस्मान्मामर्जुनं विदुः ।। -इति - भारते(४/४४/२०)

४. अभिधानवचनम् । - गी.भा.(९/१९)

मृत्युरहम् । सत् कार्यजातमहम् । असच्च कारणजातमहमेव । तन्नियन्तृत्वादेरभेदोक्तिः । अहमित्यसकृदुक्तिरुपचारनिवृत्त्यर्था । यद्वा - साधुगुणपूर्णत्वात् सत् इत्युक्तोऽहम् । साधुगुणपूर्णपुरुषान्तरराहित्यात् असत् इत्युक्तोऽहमेवेत्यर्थः ॥१९॥

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥२०॥

(वि) तव यदशेषक्रत्वादिभोक्तृत्त्वं तन्नोपपद्यते । त्रैविद्यभागवतयोः फलभेदाभावप्रसङ्गादित्यत आह - त्रैविद्या इत्यादिना । तिस्र ऋगाद्या विद्या अधीयन्त इति त्रैविद्याः । सोमं पिबन्तीति सोमपाः । यज्ञैर्मामिष्ट्वा यज्ञादिकमन्ते मयि समर्प्य स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते । ते पुण्यं सुरेन्द्रस्य लोकम्, आसाद्य दिवि दिव्यानुत्तमान् देवानां भोगान् अश्नन्ति ॥२०॥

(रा) ननु सर्वयज्ञादिभोक्तृत्वादिना 'अहं क्रतुः' इत्याद्युक्तिरिति प्रथमव्याख्यानं यत् तदयुक्तम् । तथात्वे त्रैविद्यकृतयज्ञभोक्तृत्वस्यापि प्राप्त्या तेषां भागवतानां च फलभेदो न स्यात् । भगवद्भोगनिमित्तकत्वात् कर्मफलस्य । तस्य च सर्वत्र साम्यात् । अतो भागवतानुष्ठितभगवद्भजनस्य त्रैविद्यकृतयज्ञफलादप्यतिशयफलमाह - **त्रैविद्या** इत्यादित्रयेण ॥ तिस्रो विद्या ऋग्यजुःसामलक्षणा येषां ते त्रैविद्याः । त एव **त्रैविद्याः** । विष्णुं सर्वोत्तमं ज्ञात्वाऽपि त्रय्यां मुखतः प्रतीयमानस्वर्गाद्युद्देश्यकान्यदेवतायजनं बुद्ध्वा तथैवानुष्ठायान्ते विष्णौ समर्पणं कुर्वन्तः त्रैविद्याः । **मां यज्ञैरिष्ट्वा**ऽन्ते मयि समर्प्य **सोमपाः** हुतशेषसोमरसपानवन्तः । अत एव **पूतपापाः** शोधितकल्मषाः सन्तः। **स्वर्गतिं** स्वर्गमार्गम् । स्वराख्यप्राप्यं वा प्रति । **मां प्रार्थयन्ते** । **ते पुण्यं** पुण्यलभ्यम् । **सुरेन्द्रलोकं** स्वर्गम् । **आसाद्य** प्राप्य । **दिवि** स्वर्गे । **दिव्यान्** द्युलोकभवान् । अलौकिकानिति वा । **भोगान्** । अश्नन्ति भुञ्जते ॥२०॥

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥२१॥

(वि) ते स्वर्गकामाः तं प्रार्थितं विपुलं स्वर्गलोकं तत्सुखं भुक्त्वा भोगप्रेरके पुण्ये क्षीणे सति मर्त्यलोके विशन्ति । पुनरप्येवमेव वेदैर्विहितं धर्ममनुसृताः कामान् भोगान् कामयमानाः गमनागमनं लभन्ते ॥२१॥

(रा) किंच ते स्वर्गकामेनान्यदेवतायाजिनः । तं **विशालं** विपुलम् । **स्वर्गसुखं भुक्त्वा । क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं** भूलोकं भुक्तावशिष्टपुण्ययुक्ताः सन्तः **विशन्ति** । तदाह सूत्रे -'ॐ कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्याम् ॐ'[१] इति । पुनरप्येवं [२]**त्रयीधर्मं** वेदोक्तं धर्मम् । **अनुप्रपन्ना** अनुतिष्ठन्तः । **कामकामाः** भोगेच्छवः । **गतागतम्** । द्वन्द्वैकवद्भावः । गतेन सहितं आगतमिति वा । स्वर्गं प्रति गमनं ततो मर्त्यलोकं प्रत्यागमनं च **लभन्ते** । न कदाऽप्यपुनरावृत्तिं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥२१॥

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये[३] जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां [४]योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥२२॥

(वि) ये तु भागवता जनाः अनन्याः अन्यफलकामनां प्राधान्येनान्यदेवतापूजनं च तद्रहिताः । मां चिन्तयन्तः निरन्तरं ध्यायन्तः । परित उपासते 'सम्यक् गुणगणज्ञानादुपासा पर्युपासना[५]' इत्युक्तेः । तेषां नित्यमभितः सर्वतः वाङ्मनःकायैर्भगवत्सेवायुक्तानाम् । योगक्षेममपुनरावृत्तिलक्षणं पुरुषार्थम् । प्रापयामि । उक्तं च -

"त्रैविद्यस्त्वपरो धर्मो नानादैवतपूजनम् ।
तत्रापि विष्णुर्ज्ञातव्यः सर्वेभ्योऽप्यधिको गुणैः ॥
समर्पयति यज्ञाद्यमन्ततस्त्वेव विष्णवे ।
त्रैविद्यधर्मा पुरुषः स्वर्गं भुक्त्वा निवर्तते ॥

---

१. ब्र.सू.(३-१-८)
२. त्रयी श्रुतिर्नित्यवाक्च वेदोऽनुवचनं तथा - इति ह्यभिधानम् । भा.ता. २/७/२
३. ये वायौ - प्रकाशरूपत्वात् वायुः यः तस्मिन् इत्यर्थः । 'वायौ मुख्यधिया'(११/११/४४) इति भागवतोक्तेः ।
४. 'अप्राप्तप्राप्तिर्योगः, प्राप्तपरिरक्षणं क्षेमः' इति प्रमेयदीपिका (२/४५) ।
५. गी.ता. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।

सम्यक् तत्त्वापरिज्ञानादन्यकर्मकृतेरपि ।
स्वर्गादिप्रार्थनाच्चैव रागादेश्चापरिक्षयात् ॥
सदा विष्णोरस्मरणात् त्रैविद्यो नाप्नुयात् परम् ।
अनन्यदेवतायागाद्भक्त्युद्रेकादकामनात् ॥
सदा योगाच्च वैशिष्ट्यं त्रैविद्याद्वैष्णवादपि ।
स्याद्धि भागवतस्यैव तेन ब्रह्मादयोऽखिलाः ॥
अश्वमेधादिभिर्यज्ञैरपि केशवयाजिनः ।
वैष्णवा इति बुद्ध्यैव मानयन्त्यन्यदेवताः ॥
सर्वदेववरत्वेन ये न जानन्ति केशवम् ।
तेषां पुण्यानि मोघानि यान्ति चान्धतमो ध्रुवम् ॥"[१]
इत्यादि ॥२२॥

(रा) त्रैविद्यानां फलमुक्त्वा भागवतानां फलमाह - **अनन्या इति** । न विद्यतेऽन्यश्चिन्त्यत्वेन येषां ते **अनन्याः**, अन्यदचिन्तयन्तो मां चिन्तयन्तः । ये जनाः । **पर्युपासते** भक्त्युद्रेकेणोपासते । **तेषां नित्याभियुक्तानां** नित्यमभि सर्वस्मिन् देशे शरीरेन्द्रियमनोभिर्वा युक्तानां भगवत्सेवोद्युक्तानाम् । नित्यं तत्स्मरणवतामिति वा । **योगक्षेमम्** । द्वन्द्वैकवद्भावः । योगस्य क्षेम इति वा । अप्राप्तप्राप्तिर्**योगो** मोक्षरूपः । तस्य **क्षेमः** अनन्तत्वम् । **वहामि** । अहमपुनरावृत्तिलक्षणं पुरुषार्थं ददामीत्यर्थः । भगवतः सर्वयज्ञभोक्तृत्वाविशेषेऽपि त्रैविद्यभागवतयोः फलभेदो भगवद्यजनरूपोपायभेदकृत इति द्योतनायानन्या इत्यादिविशेषणोक्तिः । तथा हि - 'यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति'[२] इत्यादौ पूर्वं त्रैविद्यानामन्यदेवतायाजित्वमुक्तम् । भागवतानां तद्विरोधितयाऽनन्या इत्युक्तम् ।

'न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेन' इति त्रैविद्यानामतिशयभक्तिज्ञानाभाव उक्तः । तत्त्वज्ञानाभावे भक्त्यभावस्य सिद्धत्वात् । भागवतानां तत्प्रतियोगितया भक्त्युद्रेकसूचनाय **पर्युपासत** इति परिशब्दप्रयोगः । तथोपासनस्यैव पर्युपासन-

---

१. आग्नेयवचनम् । - गी.ता.
२. गी. (७-२१)

त्वात् । 'स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते', 'कामकामाः' इति त्रैविद्यानां कामनमुक्तम् । तत्प्रतियोगितया भागवतानाम् । **चिन्तयन्तो मां** मामेव चिन्तयन्ति न काममिति कामनाभाव उक्तः । 'मामिष्ट्वा' इति 'मामेव यजन्ते' इति त्रैविद्यानामन्ते समर्पणमुक्तम् । तत्प्रतियोगितया 'नित्याभियुक्तानाम्' इति सदा तत्स्मरणं तदुद्देशयुक्तत्वमुक्तम् । अतो द्वयोर्वैष्णवत्त्वेऽपि भगवद्भोग्यकर्मवत्त्वेऽपि फलहेतूपायभेदात् फलभेद इति ॥२२॥

येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।
तेऽपि [1]मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥२३॥

(वि) भगवद्भोगनिमित्तत्वात् फलस्य भगवतः सर्वत्र साम्यात् सर्वेषां फलसाम्येन भाव्यम् । तदभावे च 'अहं क्रतुः' इत्यादिनोक्तं सर्वत्र भगवतो भोक्तृत्वमपि न स्यादित्याशङ्कामपनुदन्नुक्तमेव प्रपञ्चयति येऽपीत्यादिना **॥२३॥**

(रा) भागवतेभ्योऽन्यदेवतायाजिनां फलभेदं सहेतुकं प्रपञ्चयति - **येऽपीति । अन्यदेवताभक्ता येऽपि श्रद्धयाऽन्विताः** सन्तोऽन्यदेवता **यजन्ते** । तदुद्देशेन हविस्त्यागं कुर्वन्ति । **तेऽपि मामेवाविधिपूर्वकं यजन्ति** । मदुद्देशेनैव कर्तव्येऽपि अन्योद्देशेन कृत्वा ते तत्कर्म अन्ते मय्यपर्यन्तीत्यविधिपूर्वकमासीत् मद्यजनमिति भावः ॥२३॥

अहं हि सर्वयज्ञानां[2] भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥२४॥

(वि) त्रैविद्यादिकृतानामपि यज्ञानां भगवद्भोक्तृत्वादविधिपूर्वकत्वे किं कारणमित्यत आह - अहं हीति । **'मामिष्ट्वा प्रार्थयन्ते' इत्युक्तत्वात्**

१. सर्वदेवेष्वपि हरिः सर्वदेवनियामकः ।
नामवान् सर्वदेवानां सर्वपूजां तथाऽत्त्यसौ ॥ इति च । -भा.ता.(१०/३८/६)
२. 'यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभुग्यज्ञसाधनः' - इति विष्णुसहस्रनामसु ।

जानन्तोऽपि तत्त्वेन नाभितो जानन्ति । अतश्च्यवन्ति प्रच्यवन्ते । सर्वप्रकारेणाज्ञानिनां मिथ्याज्ञानिनां चानर्थप्राप्तिरेव, न स्वर्गाच्च्यवन-मात्रम् । उक्तं च - 'सर्वदेववरत्वेन' इत्यादिना पूर्वोक्तत्वात् । अतः सर्वाधिक्यं विष्णोर्ज्ञात्वाऽपि ब्रह्मरुद्रादीनां तत्परिवारत्वमजानतामिदं फलम् ।। २४ ।।

(रा) तद्यज्ञस्यापि भगवद्भोगत्वात् कथमविधिपूर्वकतेत्यतोऽविधिपूर्वकत्वे कारणमाह - **अहं हीति । सर्वयज्ञानां भोक्ता प्रभुश्च** प्रवर्तक उद्देश्यश्च तादृशं **मां तु तत्त्वेन अभि** सम्यक् **न जानन्ति** । अभीत्यस्य सर्वोत्तमत्त्वेन हरिं जानन्तोऽपि यज्ञाद्युद्देश्यत्वादिना सम्यक् न जानन्तीत्यर्थः । 'तत्त्वेन' इत्यस्य तु ब्रह्माद्यन्यदेवतानां तु तत्परिवारत्वादिकं न सम्यक् जानन्तीत्यर्थः । **हि** यतोऽतस्ते **च्यवन्ति** । स्वर्गान्मर्त्यलोकं विशन्तीति ।।२४।।

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः ।
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ।।२५।।

(वि) त्रैविद्यभागवतयोः 'ते पुण्यमासाद्य' इति, 'योगक्षेमं वहाम्यहम्' इति चोक्ते फलभेदं प्रपञ्चयति - यान्तीति ।।२५।।

(रा) फलभेदं विविच्य प्रपञ्चयति - **यान्तीति** । इन्द्रादिदेवेषु व्रतं नियमो येषां ते तथा, इन्द्रादियाजकाः इन्द्रादीन् यान्ति । **पितृव्रताः** श्राद्धादिक्रिया-पराः । **पितॄन् यान्ति** । **भूतेज्या** भूतेषु सप्तमातृकादिषु इज्या पूजा येषां ते भूतेज्याः । शिष्टं व्यक्तम् ।।२५।।

[१]पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ।।२६।।

(वि) अन्यदेवताभजनस्याल्पफलत्वेऽपि तदेव करोमि सुशक्यत्वात् । त्वं तु दुर्बलैः पूजयितुमशक्यो महत्वादित्याशङ्क्याह - पत्रमिति ।

---

१. अयं श्लोकः भागवतेऽपि वर्तते कुचेलं प्रति कृष्णवचनत्वेन (१०/८१/४) ।

अनिषिद्धं पत्रादि । यो भक्त्या मह्यं ददाति । तन्निर्मलचित्तस्य भक्त्या समर्पितमश्नामि । भक्त्यैवाहं तुष्ये न द्रव्यादिनेति भावः ॥२६॥

(रा) अन्यदेवताभजनस्याल्पफलत्वेऽपि तदेव कार्यं सुशकत्वात् । त्वद्भजनं तु दुर्बलैरशक्यं कर्तुं तवातिमहिमत्वादित्यत आह - [1]**पत्रमिति** । अनिषिद्धपत्रादिकं **यो** मह्यं **भक्त्या** ददाति । **प्रयतात्मनः** । 'यम उपरमे' । प्रकर्षेणोपरतमनस्कस्य विषयविरक्तस्य । **भक्त्या** समर्पितमश्नामि । भक्त्यैवाहं तुष्टो भवामि न द्रव्यादिनेति भावः ॥२६॥

[2]यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥२७॥

(वि) सामान्यमुक्त्वा विशेषेण निगमयति - यदिति । **ब्राह्मणेभ्यो हिरण्यादि यद्ददासि ॥२७॥**

(रा) यतोऽल्पमपि भक्त्याऽर्पितं मम प्रीतिकरम् । अतस्त्वमपि तथा कुर्वित्युपसंहरति - **यदिति** । हे **कौन्तेय** ! **यत्** त्वं **यत्** विहितं **करोषि** । **'विहितम्'** इति सर्वत्रान्वेतव्यम् । निषिद्धादिकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वात् । पात्राय च **यद्** द्रव्यादि **ददासि तत्** सर्वं **मयि** समर्पणं **कुरुष्व** ॥२७॥

[3]शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।
संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥२८॥

---

१. पत्रमिति अर्थः, पुष्पमिति धर्मः, फलमिति मोक्ष इति विशेषार्थ उक्तो भागवततात्पर्ये - 'धर्मपुष्पस्त्वर्थपत्रः कामपल्लवसंयुतः ।
महामोक्षफलो वृक्षो वेदोऽयं समुदीरितः ॥'(ब्रह्माण्डे) इत्यादिना । -भाग.ता.(१/१/३)
न त्वविहितपत्रादि । तस्यापराधत्वोक्तेर्वाराहादौ - इति गी.भा.
याचितैः पत्रपुष्पाद्यैः करोति च ममार्चनम् । इत्यादि वाराहे द्वात्रिंशदपराधस्तोत्रे ।
अकर्मण्यप्रसूनाच्च - इति -योगदीपिका (४/३६)

२. कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वाऽनुसृतस्वभावात् ।
करोति यद्यत् सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत् तत् ॥ -भागवते (११/२/३६)

३. 'बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते'(२/५०) इति ह्युक्तम् ।

(वि) ततः किमित्यत आह - शुभेति ॥२८॥

(रा) त्वदर्पणेन किमित्यत आह - **शुभाशुभेति** । शुभाशुभफलैः इति वहुव्रीहिः । एवं मयि सर्वसमर्पणे सति शुभाशुभफलकैः **कर्मबन्धनैः मोक्ष्यसे** । तदेव व्यनक्ति - **सन्यासेति** । फलत्यागकर्मानुष्ठानाभ्यां **युक्तात्मा विमुक्तः सन् मामुपैष्यसि** ॥२८॥

[1]समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते [2]तेषु चाप्यहम् ॥२९॥

(वि) तर्हि स्नेहादिमत्वादल्पभक्तस्यापि कस्मैचिद्बहुफलं ददासि विपरीतायापि कस्मैचिद्विपरीतमित्यत आह - सम इति । तर्हि न भक्त्या प्रयोजनमित्यत आह - ये इति । मय्यायत्तास्ते तेष्वहमायत्तः । यद्यपि मदायत्ता एते सर्वदा तथापि बुद्धिपूर्वकत्वाबुद्धिपूर्वकत्वेन भेदः । उद्धवादिवच्छिशुपालादिवच्च । मयि ते प्रीत्या वर्तन्ते, तेष्वहं प्रीत्या वर्त इति । उक्तं च -

'नास्य भक्तोऽपि यो द्वेष्यो न चाभक्तोऽपि यः प्रियः ।
किन्तु भक्त्यनुसारेण फलदोऽतः समो हरिः ॥'[3] इति ॥२९॥

(रा) ननु 'भक्त्युपहृतमश्नामि' इत्युक्तदिशा यदि त्वं भक्तिप्रियः । तर्हि द्वेषिणामप्रियश्चेति स्यात् । तथा च - भक्तेषु द्वेषिषु यथाक्रमं स्नेहद्वेषवत्त्वा-

---

१. 'शाश्वतः समः'; 'समात्मा सम्मितः समः' - इति विष्णुसहस्रनामसु । 'समः प्रियः सुहृत्' भाग.(७/१/१); अनेन भगवतः पक्षपातादिदोषराहित्यमुच्यते । 'ॐ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति ॐ(ब्र.सू. २/१/३५) कर्मापेक्षया फलदातृत्वान्न तस्य वैषम्यनैर्घृण्ये - इति तद्भाष्ये ।

२. वश्यतां स्वेच्छया सज्जनेष्वागतम् । -इति द्वादशस्तोत्रे ।
मयि निर्बद्धहृदयाः साधवः समदर्शिनः ।
वशीकुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथा ॥ -भागवते (९/४/६६)
एधमानद्विडित्येव विष्णोर्नाम हि वैदिकम् ॥ -इति म.भा.ता.नि.(२२/३५)

३. पाद्मवचनम् - गी.ता. - 'समात्मा सम्मितः समः' इति विष्णुसहस्रनामसु ।

दल्पभक्तस्य कस्यचित् सुखरूपं बहुफलं ददासि, अल्पद्वेपिणो बहुदुःखरूपं ददासि इत्यापद्यते । राजादौ तथा दर्शनात् । एवं च वैपम्यनैर्घृण्ये प्राप्नुतस्तवेत्यत आह - **समोऽहमिति । अहं सर्वेषु भूतेषु समः** न वैपम्यादिमान् । यतो मे तदीयं द्वेपमपेक्ष्याधिकं द्वेष्यो नास्ति । तदीयां भक्तिमपेक्ष्याधिकः प्रियश्च नास्ति । किन्तु तत्तदीयद्वेपभक्त्यनुसारेण तत्तत्सदृशफलद एवाहम् । अतः समोऽहम् । न हि तत्तत्कर्मानुसारेणानुशासिता यमो विषमो भवति । तथात्वे 'समवर्ती परेतराट्' इति प्रसिद्धिविरोधात् । तथेति भावेन भक्तिमतां फलमाह - **य इति । ये भक्ताः मां भजन्ति** सेवन्ते । **ते । मयि** मदधीनाः मद्वशाः इति ज्ञानवन्तो भवन्ति । **तेषु चाप्यहं** तेषां वशोऽहमित्यर्थः ।

यद्वा - 'समः' इति पूर्वार्धे भक्तोऽभक्त इति पदद्वयमध्याहार्यम् । सर्वभूतेषु मे **भक्तः द्वेष्यो नास्ति । अभक्तो मे प्रियो नास्ति ।** अतः समोऽहम् । यदि भक्तेषु द्वेपमभक्तेषु प्रीतिं कुर्यां तर्ह्येव विषमः स्याम् । न चैवम् । किन्तु भक्त्यनुसारेण फलद इति भावेनाह - **य इति । ये मयि** प्रीत्या वर्तन्ते **तेषु, अहं** प्रीत्या वर्त इत्यर्थः ॥२९॥

अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥३०॥

(वि) भगवद्भक्तिं प्रशंसति - अपि चेदित्यादिना । **न भवत्येव प्रायस्तद्भक्तो दुराचारः । अपि** तथापि । **स्वयोग्यातिरिक्तपुण्येन**[1]**सुदुराचारः । अनन्यभाक् प्राधान्येनान्यदेवताः न भजन् । मां भजते**

---

१. 'स शठमतिरुपयाति योऽर्थतृष्णां तमधमचेष्टमवैहि नास्य भक्तम्' इति हि श्रीविष्णुपुराणे*।
'सा श्रद्दधानस्य विवर्धमाना विरक्तिमन्यत्र करोति पुंसाम्' इति च ।
वेदाः स्वधीता मम लोकनाथ तप्तं तपो नानृतमुक्तपूर्वम् ।
पूजां गुरूणां सततं करोमि परस्य गुह्यं न च भिन्नपूर्वम् ।
गुप्तानि चत्वारि यथागमं मे शत्रौ च मित्रे च समोऽस्मि नित्यम् ।
तं चापि देवं शरणं प्रपन्न एकान्तभावेन नमाम्यजस्रम् ।
एतैर्विशेषैः परिशुद्धसत्त्वः कस्मान्न पश्येयमनन्तमेनम्'

चेत् । तर्हि स साधुरेव मन्तव्यः । कुतः, हि यस्मात् । सम्यग्व्यवसितः समीचीनव्यवसायवान् ॥३०॥

(रा) भक्तेः प्रशंसा क्रियते - **अपि चेदित्यादिना ।** [1]**सुदुराचारोऽपि** भगवद्भक्तो यः कश्चिद्देवांशः, ऋष्यादिः स्वयोग्याधिकपुण्यापगमाय दैवादत्यन्त-दुराचारोऽपि । **अनन्यभाक्** स्वातन्त्र्येण देवतान्तरभजनहीनः सन् । **मां भजते चेत् सः साधुरेव मन्तव्यः** । कुतः, **हि** यस्मात् । स चन्द्रसूर्याद्यंशः **सम्यग्व्यवसितः** सञ्जातसमीचीनभगवत्तत्त्वनिश्चयवान्, अत इत्यर्थः ॥३०॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥३१॥

(वि) **अत एव क्षिप्रं**[2] **भवति । धर्मचित्तः । शश्वत् शान्तिं मोक्षं गच्छति । देवदेवांशविषयमेतत् ।**

"नाविरतो दुश्चरितान्नाभक्तो नासमाहितः ।
सम्यग्भक्तो भवेत् कश्चिद्वासुदेवेऽमलाशयः ।
देवर्षयस्तदंशाश्च भवन्ति क्व च ज्ञानतः ॥"[3]

इति मोक्षधर्मे** आचारस्य साधनत्वोक्तेश्च । ज्ञानाभावे च सम्यग्भक्त्यभावात् । तथाहि गौतमखिलेषु-

'विना ज्ञानं कुतो भक्तिः कुतो भक्तिः विना च तत्' इति ।

'भक्तिः परे स्वेऽनुभवो विरक्तिरन्यत्र चैतत् त्रिकमेककालः' इति च भागवते - गी.भा.

* (३/८/३०) यमगीतायाम् ; ** भारते शान्ति. (३३५/३-५)

१. अत्यल्पस्त्वसुरावेशो देवानां च भविष्यति ।
प्राणमेकमसौ हित्वाऽऽखणाश्मसमः स्मृतः ।
तस्मिन्नप्यसुरावेशे गते प्रकृतिरेव तु ॥ इति च । भा.ता. (१०/२०/३१)

२. अत्यल्पस्त्वसुरावेशो देवानां च भविष्यति ।
प्राणमेकमसौ हित्वाऽऽखणाश्मसमः स्मृतः ।
तस्मिन्नप्यसुरावेशे गते प्रकृतिरेव तु -इति च ॥ -भा.ता. (१०/२५/३१)

३. शाण्डिल्यशाखावचनम् - गी.भा.

इति वचनात् देवादिभ्योऽन्यः । भक्तिलिङ्गवान् दुराचारश्चेत् दाम्भिक एव । अल्पभक्तिमतः दुराचारस्य सत्सङ्गात् कथञ्चिन्महत्यपि भक्तिर्युज्यत एव हि । कौन्तेय । मे भक्तः दुराचारोऽपि न प्रणश्यतीति प्रतिजानीहि । डिण्डिमघोषपूर्वकं बाहुमुद्धृत्य प्रतिज्ञां कुरु ॥३१॥

(रा) सम्यग्व्यवसायवत्त्वेऽपि सुदुराचारः कुतः साधुर्मन्तव्यः इत्यत आह - **क्षिप्रमिति** । **सम्यक्** व्यवसायवत्त्वात् । **क्षिप्रं** धर्मचित्तो **भवति** । **शश्वत् शान्तिं** शाश्वतमोक्षं च सम्यगधिगच्छति । हे **कौन्तेय ! मे भक्तः** दुराचारोऽपि **न प्रणश्यति** । नरकाद्यनर्थं न प्राप्नोति । एतच्च देवदेवांश-ऋष्यादिविषयं ज्ञेयम् ॥३१॥

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः [१]पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥३२॥

(वि) ये पापादियोनयोऽस्वाभाविकाः स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्राः ब्राह्मणा राजर्षयश्च ममातिभक्ताः स्युः । तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥३२॥

(रा) कैमुत्येन च भक्तेर्महिमानमाह - **मां हीत्यादिना** । हे **पार्थ ! पापयोनयः** स्वयमुत्तमवर्णा अपि । पापहेतुका योनिर्जन्म येषां ते **पापयोनयः** । ते क इत्यत उक्तम् - **स्त्रिय** इत्यादिना । स्वतः पुमांसोऽपि पापात् सुद्युम्नस्य इलात्वमिव स्त्रीत्वं प्राप्ताः, ये च स्वतो ब्राह्मणादिरपि पापाद्वैश्यादिहीनर्वणतां प्राप्ताः शूद्रत्वं वा प्राप्ताः । **मामाश्रित्य स्युः** वर्तेरन् । मयि भक्तिमन्तो भवेयुः । **तेऽपि परां गतिं यान्ति** ॥३२॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥३३॥

---

१. पापयोनयः - पापा योनिर्येषां ते पापयोनयः पापजन्मानः, के ते ? इत्याह - स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्राः । इति शाङ्करभाष्यम् ।

स्त्रियो वैश्याः शूद्राश्च पापयोनयोऽपि .... इति रामानुजभाष्यम् ।

(वि) किं पुनः पुण्याः स्वाभाविका एते स्त्र्यादयो ब्राह्मणादयश्च । अत्र पापयोनयः स्त्रिय इतिवत् पुमांस इत्यनुक्तिः पापादिकारितपुंसामभावात् । तदुक्तम् -

'पापादिकारिताश्चैव पुंसां स्वाभाविका अपि ।
विप्रत्वाद्यास्तत्र पुण्याः स्वाभाव्या एव मुक्तिगाः ।।
यान्ति [1]स्त्रीत्वं पुमांसोऽपि पापतः कामतोऽपि वा ।
न स्त्रियो यान्ति पुंस्त्वं तु स्वभावादेव याः स्त्रियः ।।
पुंसा सहैव पुंदेहे स्थितिः स्याद्वरदानतः ।
तज्जन्मनि वराः पापजाताभ्यो निजसत्स्त्रियः ।।
सर्वेषामपि जीवानामन्त्यदेहो यथा निजः ।
मुक्तौ च निजभावः स्यात् कर्मभोगान्ततोऽपि च ।।'[2] इति ।

अतो भक्तेः साधनोत्तमत्वादनित्यं नश्वरम् । असुखं सुखरहितम् । इमं भक्त्यादिसाधनलोकं देहं प्राप्याविलम्बेन मां भजस्व ।।३३।।

(रा) **पुण्याः** पुण्यहेतुकाः । **ब्राह्मणाः** शूद्रादिहीनवर्णा अपि स्वयं यदि पुण्यवशेन ब्राह्मणत्वं प्राप्ताः । तथा राजत्वं ऋपित्वं वा प्राप्ताः परां गतिं यान्ति । **किं पुनः** स्वाभाविकाः । **एते** स्त्रीवैश्यादयः । परां गतिं यान्तीति वाच्यमित्यर्थः । अत्र नैमित्तिकस्त्रीवैश्यादिग्रहणमध्ये नैमित्तिकपुंसां स्त्रियः पुमांसो वैश्याः शूद्राः इत्यनुक्तिस्तु स्वभावतः स्त्रीणां केनापि हेतुना पुंस्त्वाभावेन नैमित्तिकपुंसामभावादेव ।

'यान्ति स्त्रीत्वं पुमांसोऽपि पापतः कामतोऽपि वा ।
न स्त्रियो यान्ति पुंस्त्वं तु स्वभावादेव याः स्त्रियः ।।'

इत्युक्तेरिति । अतो भक्तेः साधनोत्तमत्वादेव । **अनित्यम् असुखं** सुखहीनम् । **इमं** भक्त्यादिसाधनभूतम् । **लोकं** देहं भूलोकं वा । **प्राप्य** । अविलम्बेन **मां भजस्व** ।।३३।।

---

१. पुंसां स्त्रीत्वं भवेत् क्वापि तथाऽप्यन्ते पुमान् भवेत् ।
स्त्रीणां नैव हि पुंस्त्वं स्याद्बलवत्कारणैरपि ।। इत्यादि । -म.भा.ता.नि. (११/११२,११३)

२. भविष्यत्पर्ववचनम् - गी.ता.

मन्मना भव [१]मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥३४॥

॥इति श्रीमद्भगवद्गीतायां नवमोऽध्यायः॥

(वि) भजनप्रकारं दर्शयंस्तस्य फलमाह - मन्मना इति । **मन्मनस्त्वादिप्रकारैः मत्परायणः सन् मय्यात्मानं मनो युङ्क्त्वा मामेवैष्यसि** ॥३४॥

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीताविवृतौ श्रीविद्याधिराजकृतायां नवमोऽध्यायः ॥९॥

(रा) भजनप्रकारं दर्शयन् तस्य फलमाह - **मन्मना** इति । एवं मन्मनस्त्वादिप्रकारेण **मत्परायणः** सन् । **आत्मानं** मनः । **मयि युङ्क्त्वा मामेवैष्यसि** प्राप्स्यसीति ॥३४॥

॥ इति श्रीमद्गीतार्थसङ्ग्रहे राघवेन्द्रयतिकृते नवमोऽध्यायः ॥

*****

---

१. भक्तमिति अन्नम् । मदर्थं भक्तम् अन्नं नैवेद्यादिकं यस्य स मद्भक्तः इति वा ।

[1]दशमोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।
यत् तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥१॥

(वि) षष्ठोक्तं ज्ञानं नवमान्ते 'मन्मना भव' इति स्मारितम्, ध्यानार्थं 'रसोऽहम्' इत्यादिना 'क्रतुः' इत्यादिना चोक्त्वा भूयोऽत्र प्राधान्येन प्रपञ्च्योच्यते । तत्रादौ भगवतो बुद्ध्यादिमहर्ष्यादिविशेषकारणत्वं प्रतिज्ञापूर्वकं प्रतिपादयन्नाह - भूय एवेत्यादिना । प्रीयमाणाय श्रुत्वा सन्तोषं प्राप्नुवते । हितकाम्यया हितेच्छया । यद्वक्ष्यामि तद्वचः श्रुणु ॥१॥

(रा) षष्ठेऽध्याये ध्यानयोग उक्तः । नवमान्ते च 'मन्मनाः'[2] इत्यादिना तद्ध्यानं स्मारितम् । तच्च ध्येयसापेक्षम् । अतो ध्यानार्थं भगवद्विभूतिरूपाणि अत्राध्याये अग्रे 'हन्त ते कथयिष्यामि' इत्यादिना प्राचुर्येण वक्ष्यन्नादौ बुद्ध्यादीनां महर्ष्यादीनां सामर्थ्यातिशयोपेततया निर्माणरूपं विशेषकारणत्वं च भगवतो वक्ति । यद्यपि 'भोक्तारं यज्ञतपसाम्'[3] इत्यादिना पञ्चमान्तादौ ध्येयमुक्तम् । तथाऽपि विशिष्टाधिकारिणां भगवद्विभूतय उपास्या इति तदुक्ति-रत्रेति । उक्तरूपविशेषकारणत्वमपि विशिष्टाधिकारिध्येयमिति तस्याप्यत्रोक्तिः । ननु, विभूतिरूपाण्यपि 'रसोऽहमप्सु कौन्तेय'[4] इत्यादिना 'अहं क्रतुः'[5] इत्यादिना चोक्तान्येव । सत्यम् । अत्र विस्तरेणोच्यत इत्यदोषः । अत एवास्य विभूत्यध्याय इति व्यपदेशः । तदुक्तेरेव बहुत्वेनैकवाक्यता चाध्यायस्य । विभूतिशब्दार्थमग्रे वक्ष्यामः ।

---

१. उपासनार्थं विभूतीर्विशेषकारणत्वं च केषाञ्चिदनेन अध्यायेनाह - गी.भा.१०/१
२. गी. (९-३४)
३. गी. (५-२९)
४. गी. (७-८)
५. गी. (९-१६)

तत्र पार्थस्य श्रोतृत्वसम्पत्तिप्रतिपादनाय तद्विशेषणोक्तिपूर्वं सम्बोध्य प्रतिजानीते - **भूय एवेति** । हे **महाबाहो** ! **भूय एव** पुनरेव । **मे** । **परमं वचः** माहात्म्यप्रतिपादकं वचनम् । **श्रुणु** श्रुत्वा तत्र निष्ठां कुरु । **प्रीयमाणाय** मद्वचः श्रुत्वा सन्तोषं प्राप्नुवते । अनेन श्रोतृत्वसम्पत्तिरुक्ता । **ते** तुभ्यं **हितकाम्यया** हितेच्छया **वक्ष्यामि** ॥१॥

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥२॥

(वि) उपलक्षणार्थं सुरगणा इत्यादि । प्रभवं प्रभावम् । मद्वशां जगदुत्पत्तिं वा । यद्वा - प्रभवं ममोत्पत्तिं न विदुः । अभावादेव । यद्यस्ति तर्हि देवादयः सामान्यतोऽपि जानीयुः, सामान्यतः सर्वज्ञत्वात्, न च जानन्ति, अतो नास्तीति भावः । तत्र हेतुः - अहमिति । आदिरुत्पत्तिरित्यर्थः । सर्वस्यापि देवादेरुत्पत्तिरपि यदधीना कुतस्तस्योत्पत्तिरिति भावः । भगवत्प्रभावतदधीनजगदुद्भवौ च सामान्यतो देवादिभिर्ज्ञाताविति श्रुत्यादिसिद्धत्वात् तयोरभावो न शङ्कनीयः ॥२॥

(रा) प्रतिज्ञातमहिमानमाह - **न म इति** । **सुरगणा महर्षयश्च** । **मे** । **प्रभवं** प्रभावम् । महिमानम् । **न विदुः** । **प्रभवमुत्पत्तिं** मदधीनामुत्पत्तिं जगत इति योज्यम् । **न विदुः** न जानन्ति । देवादिजगतो भगवदधीनामुत्पत्तिं सुरगणादयो न जानन्ति । किमुतान्य इत्यर्थः । यद्वा - **मे प्रभवं** ममोत्पत्तिं सुरगणादयो न विदुरित्यर्थः । भगवन्महिमवज्जगदुत्पत्तिवच्च भगवदुत्पत्तिं विद्यमानां न जानन्तीति न भ्रमितव्यम् । किन्तु महिमजगदुत्पत्त्योः सत्वमिव भगवदुत्पत्तेः सत्वमेव नास्तीति । तदभावादेव न विदुरिति ज्ञेयम् । प्रभावजगत्प्रभवयोरिव मे प्रभवः कुतो नेति चेत्, तत्रोच्यते **अहमादिरिति** । **देवानां मनुष्याणां च** । उपलक्षणमेतत् । देवादिकृत्स्नजगतोऽहमादिः कारणम् । **हि** । यतोऽतो मे प्रभवो नेति । सर्वस्य मत्सृष्टत्वेन । मज्जनकस्यान्यस्याभावात् । असतश्च पूर्ववृत्तित्वरूपजनकत्वायोगात् । आत्माश्रयापत्त्या मयैव मज्जननायोगादिति भावः । तदाह सूत्रे - ‘ॐ असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॐ’[१] इति ॥२॥

---

१. ब्र.सू. (२-३-९)

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
असम्मूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥३॥

(वि) अनश्चेष्टयिता आदिश्च सर्वस्येत्यनादिः । अनस्य मुख्यप्राणस्याप्यादिर्वा । तम् । भ्रान्तिरहितः । मर्त्येषु मनुष्येषु ॥३॥

(रा) स्वज्ञानान्मोक्षाख्यमहिमानं चाह - **यो मामिति** । **योऽधिकारी अजम्** उत्पत्तिहीनम् । **अनादिम्** अनश्चासावादिश्च तम् । सर्वचेष्टकं कारणभूतं च । अनितेरन्तर्णीतण्यर्थात् पचाद्यच् । यद्वा - अनस्य मुख्यप्राणस्य कारणं च । लोकानां महास्वामिनम् । **माम्** । **वेत्ति** जानाति । **स मर्त्येषु** । **असम्मूढः** सम्मोहहीनः भ्रान्तिहीनः सन् । **सर्वपापैः प्रमुच्यते** मुक्तो भवति ॥

[1]बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।
सुखं [2]दुःखं भवो(ऽ)भावो भयं चाभयमेव च ॥४॥

(वि) सर्वकारणत्वं प्रथयति - बुद्धिरित्यादिना । **बुद्धिरन्तःकरणं 'बुद्धिर्बोधनिधित्वातदन्तःकरणमुच्यते'[3] इत्यभिधानात् । कार्याकार्यविनिश्चयो वा । [4]ज्ञानं प्रतीतिः । 'ज्ञानं प्रतीतिर्बुद्धिस्तु कार्याकार्यविनिर्णयः'[5] इत्यभिधानात् । असम्मोहोऽकार्येच्छाराहित्यं मिथ्याज्ञानाभावो वा । क्षमा क्रोधाभावेन सहापकर्तुरनपकरणम् । 'अक्रोधोऽदोषकृच्छत्रोः क्षमावान् स निगद्यते'[6] इत्यभिधानात् । सत्यं यथार्थं भाषणम्,**

---

१. चितिर्वुद्धिरिति ज्ञेया चित्तं तु स्मृतिकारणम्' इति शब्दनिर्णये -भाग.ता. (४/२९/५७)

२. दुर्दुःखमिति विज्ञेयं खं सुखं च तयोर्यतः ।
प्रदाता परमो विष्णुस्तस्माद्दुःखादिनामवान् ॥ इति हरिवंशेषु - भा.ता. (३/२९/३५)

३. शब्दनिर्णयवचनम् - गी.ता.

४. स्वरूपभूतज्ञानं तु सदा जीवस्य विष्णुना ।
नियतं प्राकृतं ज्ञानं भक्त्या तेनैव दीयते ॥ इति च । भा.ता. (११/२२/११)

५. अभिधानम् - गी.भा.

६. अभिधानवचनम् - गी.भा. (१६/३)

यथार्थज्ञानपूर्वकरणं वा । 'ऋतं यथार्थविज्ञानं सत्यं तत्पूर्विका कृतिः'[१] इति वचनात् । दम इन्द्रियनिग्रहः । शमः परमात्मनिष्ठा,'शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्दम इन्द्रियनिग्रहः'[२] इति वचनात् । सुखं अनुकूलवेदनीयम् । दुःखं प्रतिकूलवेदनीयम् । भव उत्पत्तिः । अभावोऽसत्यम् । भयं त्रासः । अभयं तद्विपरीतम् ।।४।।

(रा) मुक्तिहेतुज्ञानविषयत्वमहिमानमुक्त्वा बुद्ध्यादिप्रदत्वमहिमानं चाह - **बुद्धिरिति** । यद्वा - 'अहमादिर्हि देवानाम्' इति देवाद्युपलक्षितसर्वकारणत्वं स्वस्योक्तम् । तत्र केषाञ्चिद्बुद्ध्यादीनां महर्ष्यादीनां च सामर्थ्यातिशयोपेततया निर्माणरूपविशेषकारणत्वोक्त्या प्रागुक्तं प्रपञ्चयति - **बुद्धिरित्यादित्रयेण** । **बुद्धि**रन्तःकरणं कार्याकार्यनिश्चयो वा । **ज्ञानं** तु प्रतीतिसामान्यम् । **असम्मोहः** अकार्येच्छाभावः मिथ्याज्ञानाभावो वा । **क्षमा** क्रोधाभावेन सहापकर्तुरनपकरणम् । **सत्यं** यथार्थज्ञानपूर्वकमनुष्ठानं वचनं वा । **दम** इन्द्रियनिग्रहः । **शमो** भगवन्निष्ठता । **सुख**मनुकूलवेदनीयम् । **दुःखं** प्रतिकूलवेदनीयम् । **भवः** उत्पत्तिः । **भावः** सत्ता । **भयं** त्रासः । **अभयं** त्रासविरोधिमनोव्यापारः ।।४।।

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ।।५।।

(वि) अहिंसा परपीडानिवृत्तिः । समता द्वन्द्वराहित्यम् । तुष्टिरलम्बुद्धिः। 'अलम्बुद्धिस्तथा तुष्टिः'[३] इत्यभिधानात् । तपो ब्रह्मचर्यादि । 'ब्रह्मचर्यादिकं तपः'[४] इत्यभिधानात् । दानं न्यायार्जितधनस्य परस्वत्वापादानम् । यशः कीर्तिः । अयशो दुष्कीर्तिः । एते नानाविधा बुद्ध्यादयो भावाः । प्राणिनां मत्सकाशादेव भवन्ति ।।५।।

(रा) अहिंसा परप्राणिपीडाभावः । **समता** द्वन्द्वेषु निर्विकारत्वम् । **तुष्टि**र्विषयालम्बुद्धिः । **तपो** ब्रह्मचर्यादिः । **दानं** धर्मार्जितवित्तस्य परस्वत्वापा-

१. शब्दनिर्णयवचनम् - तैत्तरीयभाष्ये (१/२०)
२. भागवतवचनम् । (११/१९/३६) - गी.ता.
३. अभिधानवचनम् - गी.ता.; ४. अभिधानवचनम् - गी.भा. (१६/१)

दनम् । यशः कीर्तिः । अयशोऽपकीर्तिः । पृथग्विधाः नानाविधाः । एते भावाः धर्माः । भूतानां प्राणिनाम् । मत्त एव भवन्ति इति ॥५॥

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥६॥

(वि) किंच पूर्वे सप्तमहर्षयः -

"मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वसिष्ठश्च महातेजाः पूर्वे सप्तर्षयः स्मृताः ॥"[१]

इति प्रसिद्धाः । चत्वारो मनवः । पूर्वे । स्वायम्भुवस्वारोचिषरैवतोत्तमाः । यद्वा-

"मनवो बोधवैशेष्याद्देवा ब्रह्मादयः स्मृताः ।
विप्रादिवर्णभेदेन चत्वारो बहवोऽपि ते ॥"[२]

इत्युक्ता देवाः । लोके । इमाः प्रजाः वर्तमानाः प्रजाः । येषां पुत्रपौत्रादिरूपेण वर्तन्ते । मत्तो भावो जन्म येषां ते मद्भावाः । ये च ब्रह्मणो मनसा जातास्तेऽपि मद्भावाः । ब्रह्मादयस्तु निमित्तमात्रम् । उक्तं च -

"निमित्तमात्रमीशस्य विश्वसर्गनिरोधयोः ।
हिरण्यगर्भः शर्वश्च कालाख्यारूपिणस्तव ॥"इति ॥६॥

(रा) न केवलं भूतानां बुद्ध्यादिधर्मा मत्तो भवन्ति । किन्तु भूतान्यपि मत्त एव भवन्तीत्याह - **महर्षय इति ।**

'मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वसिष्ठश्च महातेजाः पूर्वे सप्तर्षयः स्मृताः ॥'

इत्युक्ताः । **पूर्वे** पूर्वमन्वन्तरस्थाः । **सप्तमहर्षयः । मानसाः** ब्रह्मणो मनोऽपत्यतया **जाताः । पूर्वे** प्राथमिकाः । **चत्वारः** स्वायम्भुवस्वारोचिषरैवतोत्तमाख्याः ।

---

१. मोक्षधर्मवचनम् - शान्ति. (२०८-४)
२. विष्णुपुराणवचनम् - गी.ता.

मनवः । यद्वा - 'मनु अवबोधने' इत्यतः उप्रत्यये बोधवैशेष्याद्ब्रह्माद्या देवाः विप्रक्षत्रियवैश्यशूद्रभेदेन चतुर्धा स्थितत्वाच्चत्वारः । उक्तं हि बृहद्भाष्ये प्रथमाध्याये चतुर्थेऽव्याकृतब्राह्मणे -

"विष्णोर्ब्राह्मणजातिः सन् जज्ञे ब्रह्मा चतुर्मुखः ।
इतोऽग्रे जगतस्तस्मात् क्षत्रजातिरजायत ॥
वायुः सदाशिवोऽनन्तो गरुडः शक्र एव च ।
कामश्च वरुणश्चैव सोमः सूर्यो यमस्तथा ।
एवमाद्याः क्षत्रियास्तु देवता ब्रह्मनिर्मिताः ॥"[१]

इति । तथा-

"विवस्वदिन्द्रवरुणविष्णुभ्योऽन्येऽदितेः सुताः ।
रुद्रादन्ये तथा रुद्रा वायोरन्ये च वायवः ।
अग्नेरन्ये च वसवो वैश्या इत्येव कीर्तिताः ॥"[२]

तथा-

'अश्विनौ पृथिवी चैव कालो मृत्यव एव च ।
शूद्रदेवाः समुद्दिष्टा देववर्णा इति स्मृताः ॥'[३]

इति च ॥ विवस्वदिन्द्रवरुणानां क्षत्रियत्वाद्विष्णोरवर्णत्वात् तेभ्योऽन्येऽष्टावादित्या ग्राह्या इति '...विष्णुभ्यः' इत्युक्तम् । अग्नेर्ब्राह्मणत्वात् 'अग्नेरन्यः' इत्युक्तम् । सप्तैव वसवो वैश्याः । सदाशिवस्य क्षत्रियत्वात् 'रुद्रादन्ये' इत्युक्तम् । दशैव रुद्रा वैश्या इत्यर्थः । मद्भावा मत्तो भावो जन्म येषां ते **मद्भावाः** । मत्त एवोत्पत्तिमन्त इत्यर्थः । **लोके इमाः प्रजाः** । येषां प्रागुक्तमनूनां पुत्रपौत्रादिरूपेण वर्तन्ते । ते मद्भावा इत्यन्वयः । न च - 'ततो मनून् ससर्जान्ते मनसा लोकभावनान्[४]' इत्युक्त्या ब्रह्मसृष्टानां स्वायम्भुवादीनां कथं मद्भावा इत्युक्तिरिति शङ्क्यम् । ब्रह्मान्तर्यामिणो मत्तो जनिमन्त इत्यर्थकत्वात् मद्भावा इत्यस्य । ब्रह्मा तु द्वारमात्रम् । न चैवमपि प्रियव्रताद्यपत्यतादशाया-

---

१. वामनवचनम् - बृहद्भाष्य (३/५); २. नारदीयवचनम् - बृ.भा. (३/५)
३. नारदीयवचनम् - बृ.भा. (३/५); ४. भाग ३/२१/४९

मेवोत्पन्नानां तेषां मनुसञ्ज्ञकत्वेन मानसत्ववेलायां तदभावेन मनव इति उक्तिरयुक्तेति वाच्यम् । मानसदेहात्यागेनैव प्रियव्रतादावुत्पन्नानां द्वयोर्देहयो- रैक्येन मनुत्वोपपत्तेः इत्येतद्भाष्यटीकायामेवोक्तेः ॥६॥

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥

(वि) उक्तमाहात्म्यज्ञानस्य फलमाह एतामिति । **विशिष्टभवनं विविध- भवनं वा विभूतिः । युज्यते शक्यमनेनेति योगः सामर्थ्यम् । अविकम्पेन निश्चलेन ॥**

(रा) उक्तमाहात्म्यज्ञानस्य फलमाह - **एतामिति । एतां** 'न मे विदुः सुरगणाः' इत्यादिनोक्ताम् । **विभूतिं** विशिष्टभवनम् । सुरगणाद्यवेद्यत्वरूपां महत्तां वक्ष्यमाणनानाविधभवनं वा । **योगं च** बुद्ध्यादिसर्वस्रष्टृत्वोक्त्या लब्धम् । 'प्रभव' पदस्य प्रभावमिति व्याख्यानेन प्रभवपदेनोक्तं वा मम सामर्थ्यं च । 'युज्यतेऽनेन योगोऽसावुपायः शक्तिरेव च'[1] इत्युक्तेः । **तत्त्वतो यो वेत्ति । सोऽविकम्पेन** निश्चलेन । **योगेन** ध्यानरूपोपायेन । **युज्यते** युक्तो भवति । अत्रार्थे **संशयो** नेत्यर्थः ॥७॥

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
इति मत्वा [2]भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥८॥

(वि) उक्ते फले विश्वासजननार्थं सन्ति च तथा भजन्तः केचिदि-त्याह - अहमित्यादिना । **प्रभवत्यस्मादिति प्रभव उत्पत्तिहेतुः । [3]भावेन भक्त्या । समन्विताः ॥८॥**

---

१. गी.ता. उदाहृतप्रमाणवचनम्
२. आदरो भजनं भक्तिर्बहुमानं च सेवनम् ।
पर्यायवाचकाः सर्वे स्मृतिस्तज्जन्म कर्म च -इति शब्दनिर्णये ॥ -भा.ता. (११/१३/३७)
३. 'भावो भक्तिः समुद्दिष्टः' - वृहदारण्यभाष्ये ।

(रा) उक्तफले विश्वासजननार्थं पूर्वोक्तमहिमज्ञानपूर्वं 'मां भजन्तः सन्ति' इति, 'अहम्' इत्यादि द्वाभ्यामुक्त्वा पुनः, 'तेषाम्' इत्यादिद्वाभ्यां फलं च व्यनक्ति । प्रभवत्यस्मादिति **प्रभवः** सर्वस्याहमुत्पादक इत्यर्थः । **मत्तः सर्वं प्रवर्तते** । इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाराद्यनुकूलव्यापारवद्भवति । लयादिरपि मदायत्त इत्युपलक्ष्यते इति मत्वा । **बुधाः** ज्ञानिनः । **भावसमन्विताः** भावेन भक्त्या समुपेताः । सन्तः **मां भजन्ते** । पत्रपुष्पादिभिरर्चयन्ति ध्यायन्ति चेत्यर्थः । अत्र पूर्वार्धेनैव मामित्यस्य लाभात्, पुनः **'माम्'** इत्युक्तिर्जीवश्वरैक्याभिप्रायेण स्वात्मानमुद्दिश्याहमेव सर्वस्य प्रभव इति मत्वा भजन्त इति प्रतीतिनिरासाय ॥८॥

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति[1] च ॥९॥

---

१. केचिद्भक्ता विनृत्यन्ति गायन्ति च यथेप्सितम् ।
केचित् तूष्णीं जपन्त्येव केचिच्चोभयकारिणः ॥ इति च । -भा.ता. ७/७/३६
केचिदुन्मादवद्भक्ता बाह्यलिङ्गप्रदर्शकाः ।
केचिदान्तरभक्ताः स्युः केचिच्चैवोभयात्मकाः ।
मुखप्रसादाद्दार्ढ्याच्च भक्तिर्ज्ञेया न चान्यतः ॥ इति वाराहे । -भा.ता.११/२/४०
सन्तस्तु त्रिविधाः प्रोक्ता उत्तमा मध्यमाधमाः ।
उत्तमा देवतास्तत्र ऋष्याद्या मध्यमा मताः ।
अधमा मानुषोत्कृष्टास्ते चापि त्रिविधा मताः ।
तत्राधमेषु येषां तु सङ्गो विघ्नाय वै भवेत् ।
तेषामुत्तमसङ्गस्य तेषां सङ्गं परित्यजेत् ।
आदौ तु तेषामपि च सङ्ग उत्तमसङ्गतेः ।
साधनत्वान्न तु त्याज्यो यदि त्यक्तुं न शक्यते ।
तदा तेऽपि तथा नेया यथा विघ्नो न वै भवेत् ।
तदुच्चसङ्गतेः क्वापि तदा दोषो न जायते ।
प्रयोजनाय तेषां तु सङ्गः सर्वात्मनेष्यते ।
सर्वथा चैव देवेषु सङ्गो मुनिगणेषु च ।
भाव्यो हि तं विना नैव पुरुषार्थः कचिद्भवेत् ।

(वि) कथं भजन्ते मच्चित्ताः मद्गतप्राणाः मद्विषयचेष्टाः श्रोतृभ्यः कथयन्तः ॥

(रा) पुनर्भजनप्रकारमेवाह - **मच्चित्ता इति** । मन्निष्ठमनस्काः । **मद्गतप्राणाः** मद्विपयचेष्टावन्तः । **बोधयन्तः** शिष्यान् प्रति बोधयन्तः । **माम्** उपदेशेनेति योज्यम् । **परस्परं मां कथयन्तः** कीर्तयन्तश्च । **'नित्यम्'** इति सर्वत्रान्वेति । **तुष्यन्ति** तृप्ता भवन्ति । विपयेष्वलम्बुद्धिमन्तो भवन्ति । तत्र हेतुः- **रमन्ति च**। सुखमनुभवन्ति च इति ॥९॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि [१]बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥१०॥

(वि) सततयुक्तानां मयि निबद्धचित्तानाम् । तमेव बुद्धिरूपमुपायं ददामि । येन बुद्धियोगेन ॥१०॥

(रा) सततयुक्तानां नित्यं मयि निबद्धचित्तानाम् । **प्रीतिपूर्वकं मां भजताम्। तेषाम्** । **तमेव बुद्धियोगं** ज्ञानरूपं मुक्त्युपायम् । **ददामि** । **येन** बुद्धियोगेन **मामुपयान्ति** । **त**मित्यन्वयः ॥१०॥

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो [२]ज्ञानदीपेन भास्वता ॥११॥

विशेषतः स्वोत्तमेषु विना सङ्गं न मुच्यते ।
स्वनीचेषु तु देवेषु विना सङ्गं न पूर्यते ।
तस्मात्सत्सूत्तमेष्वेषु सङ्गं कार्यो विशेषतः ।
अनाद्यनन्तकालेषु न च हाप्यः कथञ्चन ।
सतां तदुत्तमेशेशे किमु विष्णौ परात्परे -इति गारुडे ॥ - भा.ता. ४/२९/४६

१. मन्त्रलिङ्गैर्व्यवच्छिन्नं वेदशब्दोक्तमात्रकम् ।
वेदो वदन्नपि हरिं न सम्यग्वक्ति कुत्रचित् ।
नारोहयत्यनुभवमप्रसिद्धस्वरूपतः ।
अथाप्यनुभवारोहः प्रसन्ने केशवे भवेत् ।
किञ्चिदेव सुसम्यक् च स्वयं त्वनुभवत्यमुम् -इति वाराहे ॥ -भा.ता. (४/२९/४६)

२. 'प्रज्वालितो ज्ञानमयप्रदीपः' -इति भारते ।

(वि) अनुकम्पार्थमनुग्रहार्थम् । अज्ञानजं तमः संसारम् । आत्मभावे चित्ते वृत्तौ । विषयतया स्थितः । भास्वता प्रकाशमानेन । ज्ञानाख्येन दीपेन । नाशयामि ॥११॥

(रा) अनाद्यज्ञानकृतबन्धसत्वात् कथं तत्प्राप्तिरित्यत आह - **तेषामेवेति । तेषामनुकम्पार्थम्**[1] अनुग्रहार्थम् **एव** । न तु किञ्चित्फलमुद्दिश्य । **अहमज्ञानजम्** । **तेषाम्** । **तमः** सुखदुःखादिक्लेशरूपबन्धम् । **भास्वता** विरोधिनाशनदक्षतया प्रकाशमानेन । **ज्ञानाख्यदीपेन** । **आत्मभावस्थः** तदीयचित्तवृत्तिस्थः सन् **नाशयामीति** ॥११॥

अर्जुन उवाच

परं ब्रह्म परं धाम[2] **पवित्रं परमं भवान् ।**
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥१२॥

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥१३॥

(वि) एवं सामान्यतो भगवतो विभूतियोगं श्रुत्वा विस्तरेण ज्ञातुकामोऽर्जुन उवाच परमित्यादिना । **परम्** उत्तमम् । **ब्रह्म** परिपूर्णम् । **परं धाम तेज आश्रयो वा । परमम् । पवित्रम् । यद्वस्तु श्रुत्यादिसिद्धम्, तत् । भवान् । नारदादयो ज्ञानिनः । त्वामेव । पूर्णषाड्गुण्यादिविशेषेण विशिष्टं विशिष्टभवनात् विविधभवनाच्च । विभुमाहुः ।** अहं सर्वस्य **इत्यादिना स्वयमेव ब्रवीषि ॥१३॥**

(रा) एवं सङ्क्षेपेणोक्तं विभूतिं योगं च श्रुत्वा विस्तरेण ज्ञातुकामः तत्स्तुतिपूर्वकं तद्वक्तुं प्रार्थयते - **परम्** इत्यादिभिः सप्तभिः । हे **केशवेत्यग्रेतनमाकृष्यते । भवान्। परम्** उत्तमम् । **ब्रह्म** परिपूर्णं **वस्तु** । **परं धाम** उत्तमाश्रयः । **परमम् । पवित्रम् । त्वां ऋषयो** वसिष्ठाद्याः । **देवर्षिर्नारदोऽसितादयश्च** ।

---

१. हृदयस्य द्रवीभावस्त्वनुकम्पेति कथ्यते .... इति शब्दनिर्णये - भा.ता. (४/७/४८)
२. धिष्ण्यं तेजश्च सामर्थ्यं महिमा धाम चोच्यते - इत्यभिधानात् - भा.ता.(४/२०/२१)

पुरुषं पूर्णषड्गुणम् । शाश्वतं निर्विकारम् । दिव्यं लोकविलक्षणम् । आदिदेवम् । अजं जन्महीनम् । विभुं विशिष्टतया विविधतया च भवनहेतुना विभुशब्दवाच्यम् । आहुः । 'अहं सर्वस्य' इत्यादिना । स्वयं च । मे मह्यम् । ब्रवीषि वदसि ॥१२-१३॥

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।
न हि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥१४॥

(वि) अतो यन्मां प्रति । वदसि । सर्वमेतन्माहात्म्यम् । ऋतं सत्यम्। मन्ये । न प्रशंसामात्रम् । हे भगवन् । ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यतेजोयशोनिधे। ते व्यक्तिम् । देवादयो न विदुः ॥१४॥

(रा) हे केशव ! यन्मां प्रति वदसि सर्वमेतन्माहात्म्यं ऋतं सत्यमेव मन्ये । केशवशब्दार्थ उक्तः प्रथमाध्याये । हे भगवन् षड्गुणयुक्त । ते व्यक्तिं सामर्थ्यातिशयम् । देवा दानवाश्च । न विदुः । हीति 'न यस्येन्द्रो वरुणो न मित्रः' इत्यादौ प्रसिद्धमित्यर्थः ॥१४॥

[1]स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।
[2]भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥१५॥

(वि) त्वं स्वयमेव । स्वात्मानमात्मना स्वसामर्थ्येन । वेत्थ । भूतानां भावन उत्पादक । भूतानामीश नियामक ॥१५॥

(रा) तर्हि को जानातीत्यत आह - **स्वयमेवेति** । हे **पुरुषोत्तम** ! **त्वं स्वयमेव** अन्यदनपेक्ष्य[3] । **आत्मना** स्वसामर्थ्येन । **आत्मानम्** । **वेत्थ** जानासि । **भूतभावन** भूतानामुत्पादक । **भूतेश** भूतनियामक ॥१५॥

---

१. अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा ऋषयो विदुः ।
एकस्तद्वेद भगवान् प्रभुर्नारायणः स्वराट् ॥ इति मोक्षधर्मेषु । -भा.ता.(४/२२/४२)
यथा हरिः स्वमात्मानं वेद तद्वद्रमाऽपि न ।
ब्रह्मा च कुत एवान्ये विदन्त्येव तथापि तु ॥ इति माहात्म्ये । -भा.ता.(१०/३८/४)

२. भूतकृद्भूतभृद्भावो भूतात्मा भूतभावनः । - इति विष्णुसहस्रनामसु

३. स्वातन्त्र्येण स्वपरगतसर्वार्थविषयकम् ईश्वरज्ञानम् - प्रमाणपद्धतिः ।

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥१६॥

(वि) दिव्याः याः आत्मविभूतय आत्मनः विविधभूतयः नानाभूतानि रूपाणि । ताः । अशेषेण मद्योग्यतानुसारेण । वक्तुमर्हसि । द्वितीयार्थे व्यत्ययेन वा प्रथमा । याभिर्विभूतिभिः । इमान् । लोकान् । नियामकत्वेन व्याप्य तिष्ठसि ॥१६॥

(रा) एवं स्तुत्वा प्रार्थयते - **वक्तुमिति** । **दिव्याः या विभूतयः याभिर्विभूतिभिः त्वम् इमान् लोकान् व्याप्य तिष्ठसि** । **ता** विभूतीः । **अशेषेण वक्तुम्** । **अर्ह**सीत्यर्थः । विभूतयो नाम विविधतया नानारूपतया रामकृष्णादितया भूतानि रूपाणि । यद्वा -

येषां विष्णुस्वरूपाणां सन्निधेरन्यवस्तुषु ।
विशिष्टत्वं स्वजातेः स्याद्विभूत्याख्यानि तानि तु ॥[1]

इत्युक्तदिशा स्वसन्निधिनिमित्तेन वस्तुषु स्वजात्युत्तमतापादकरूपाणि ॥१६॥

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन् मया ॥१७॥

(वि) हे योगिन् अचिन्त्यशक्ते ! त्वाम्, सदा परिचिन्तयन् । त्वद्ध्यानार्थं प्रवृत्तः । ध्येयं त्वाम् । कथम्, विद्याम् । बुद्धिज्ञानादाविवान्येषु । केषु केषु वस्तुषु । मया । चिन्तनीयोऽसि ॥१७॥

(रा) नित्यं मच्चिन्तनया विभूतिरूपाणि जानीहि, किं मद्वचनप्रार्थनयेत्यत आह - **कथमिति** । **त्वां परिचिन्तयन्**, अपि । **अहं** त्वद्वचनाभावे । हे **योगिन्** अनन्तशक्ते **विभूतीः** । **कथम्** । **विद्याम्** । जानीयाम् । अतो हे **भगवन्** ! **मया** । **केषु केषु भावेषु** पदार्थेषु तेषां स्वजात्युत्तमतापादकतया स्थितः सन् **चिन्त्योऽसि** ॥१७॥

---

१. विभूतितत्त्ववचनम् - गी.ता.

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥१८॥

(वि) अतः सङ्क्षेपेणोक्तमपि विभूत्यादिकं विस्तरेण पुनः कथय । त्वयोच्यमानं त्वन्महिमामृतं शृण्वतो मे अलम्बुद्धिर्नास्ति । हिशब्दो भगवताऽप्येतदवगतमिति द्योतनार्थः -

"द्विविधं वैभवं रूपं प्रत्यक्षं च तिरोहितम् ।
कपिलव्यासकृष्णाद्यं प्रत्यक्षं वैभवं स्मृतम् ।
भिन्नं ब्रह्मादिजीवेभ्यो जडेभ्यश्चापि तद्गतम् ।
स्वजात्याधिक्यदं तेषां तत् तिरोहितवैभवम् ॥"[१]

इत्यादि प्रमाणसिद्धम् ॥१८॥

(रा) तम् । **आत्मनः** । **विभूतिं** वस्तूनां विशिष्टताप्रदमात्मनो रूपम्, विविधतया भूतं रूपं च । एकवचनं समुदायाशयम् । **योगं** सामर्थ्यं **च** । **विस्तरेण** । **भूयः** पुनः पुनः । **कथय** । **ते** । वचोऽमृतम् । **शृण्वतः** । **मे** । **तृप्तिर्नास्ति** । जनार्दनशब्दार्थ उक्तः तृतीयाध्याये ॥१८॥

श्रीभगवानुवाच

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥१९॥

(वि) द्विविधा विभूतीरुपासनार्थं भगवानुवाच - हन्त इत्यादिना । **प्राधान्येन प्रधानभूताः । काश्चिद्विभूतीः । कथयिष्यामि । मे । विभूतिविस्तरस्यान्तोऽवधिर्नास्ति ॥१९॥**

(रा) 'वक्तुमर्हस्यशेषेण' इत्यस्योत्तरं वदन् प्रतिज्ञां तावत् करोति **हन्तेति** । **हन्त** हर्षे । **या दिव्याः** । [२]**आत्मविभूतयः** । वस्तूनां विशिष्टताप्रदरूपाणि

१. गी.ता. उदाहृतप्रमाणवचनम् (१०/११)।
२. स्वस्वजात्युत्तमत्वं तु भवेद्यद्रूपसन्निधेः ।
विभूतिरूपं तत्प्रोक्तमिन्दिरादिषु संस्थितम् ।

विविधरूपाणि च । **तानि** रूपाणि । **प्राधान्यतः** प्रधानतया स्थितानि । **ते** तुभ्यम् । **कथयिष्यामि** । **मे** । **विस्तरस्य** । विभूतिराशेः । **अन्तः** समाप्तिर्नास्ति । अतो नाशेषेण वचनं युक्तमिति भावः ॥१९॥

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥२०॥

(वि) गुडाका निद्रा, तस्या ईशः । जितनिद्रः । अहमात्मा आततगुणः। सर्वेषां भूतानामाशयेषु हृदयेषु नियामकतया स्थितः । अहमेव भूतानामादिश्च मध्यं चान्तश्च । सर्वोत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुरित्यर्थः ॥२०॥

(रा) 'केषु केषु च भावेषु चिन्त्यः' इत्यस्य प्रश्नस्य सर्वभूतेष्वपि चिन्त्य इति भावेन सर्वभूतस्थत्वं तावत् सामान्यतो वक्ति - **अहमिति** । हे **गुडाकेश** जितनिद्र । **अहमात्मा** । व्याप्तोऽपि । **सर्वभूतानां** [१]हृदयगुहायां स्थितः । **अहमेव भूतानामादिर्मध्यमन्तश्च** । सृष्टिस्थितिलयकर्ता चेत्यर्थः ॥२०॥

तथा बहिःस्थितं रूपं विभूतीत्येव शब्दितम् ।
सर्वसाधारणं रूपमन्तर्यामीति चोच्यते ।
यथा कृष्णात्मना दुष्टहन्ता व्यासात्मना समः ।
असमोऽप्येकरूपोऽपि सामर्थ्यात्पुरुषोत्तमः ॥ इति च । -भा.ता.(११/१६/११)
ब्रह्मरुद्रेन्द्रजीवेभ्यः पृथगेव व्यवस्थितम् ।
विभूतिरूपं विष्णोस्तु तद्धश्रेष्ठ्यैककारणम् ।
तदेव ब्रह्मरुद्रादिनामभिर्वाच्यमञ्जसा ।
तदेव देवेष्विन्द्रोऽस्मि तथा रुद्रेषु शङ्करः ।
इत्यादिनोक्तं कृष्णेन नेन्द्राद्या जीवसञ्चयाः ॥ इति गीताकल्पे । -भा.ता. (११/१६/११)
स्वयूथानामथाधिक्ये स्वजातीनामथापि वा ।
यत्कारणं विभूत्याख्यं विष्णोस्तद्रूपमुच्यते ॥ इति प्राधान्ये ॥ -भा.ता.(११/१६/११)
यस्य यस्य स्वभावो यस्तत्तन्नामा हरिः परः ।
नियामकः स्वभावस्य तत्तच्छब्दादिनामवान् ।
वैशेष्याख्या विभूतिश्च विभूतिश्च स्वभावजा ।
द्विधा विभूतिर्विज्ञेया विष्णोस्तु परमात्मनः -इति च ॥ -भा.ता.(११/१६/३७)

१. यो वेद निहितं गुहायाम् - इति तैत्तिरीयोपनिषत् २/१
'गुहाशयायैव न देहमानिने' -भाग.(४/३/२२)

[1]आदित्यानामहं [2]विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥२१॥

(वि) अत्र शश्यादिषु विजातीयस्वाम्यदत्वेनोक्तो भगवान् नक्षत्रा-दीनां विजातीयत्वात्, 'सत्वं सत्ववताम्' इत्यादौ धर्मिषु सत्वादि-सारदत्वेनोक्तः, 'रुद्राणां शङ्करः' इत्यादौ शङ्करादीनां सजातीय-श्रैष्ठ्यदत्वेनोक्तः, 'देवानामस्मि वासवः' इत्यादौ वासवादीनां सजातीयै-कदेशश्रैष्ठ्यदत्वेनोक्तः । तदुक्तम् -

"शश्यादिषु विजातीयसाम्यदः सारदः क्वचित् ।
शर्वादिषु सजातीयश्रैष्ठ्यदत्वेन संस्थितः ॥
शक्रोशनार्जुनाद्येषु सजातीयैकदेशतः ।
देवेष्वभ्यधिको ब्रह्मा यतो विष्णोरनन्तरः ॥
कवित्वादिगुणैश्चैव यत्समो नास्ति कश्चन ।
तथा भीमश्च पार्थेषु ज्ञानं यज्ञेषु चोत्तमम् ।
सुदर्शनश्चायुधेषु वेदेषु ऋग्वेद एव च ॥"[3]

इत्यादि । क्वचित् साम्ये आधिक्यमभिमानिन्यपेक्षया ॥२१॥

(रा) द्विविधं हि भगवतो विभूतिरूपम्, प्रत्यक्षं तिरोहितं च । तत्र प्रत्यक्षं विष्णुकपिलव्यासवासुदेवरामादिरूपम् । तिरोहितं तु पदार्थेष्वन्यत उत्कर्ष-

---

१. 'इन्द्रो विष्णू रविर्धाता पूषा त्वष्टाऽर्यमा भगः ।
मित्रो वरुणपर्जन्यौ सविता द्वादशा मताः ॥ इति द्वादशादित्याः (विष्णुरहस्ये २३/१७)

२. "विष्णुः सर्वव्यापित्वप्रवेशित्वादेः।
'विष्लृ व्याप्तौ' 'विश प्रवेशने' इति हि पठन्ति ।
'गतिश्च सर्वभूतानां प्रजानां चापि भारत।
व्याप्तौ मे रोदसी पार्थ कान्तिश्चाभ्यधिका मम ।
अधिभूतनिविष्टश्च तदिच्छुश्चापि भारत।
क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसंज्ञितः' इति मोक्षधर्मे ॥' (गी.भा.) इति विष्णुशब्दार्थः ।

३. विभूतितत्त्ववचनम् - गी.ता.

प्रदत्वेन सन्निहितम् । द्विविधविभूतिरूपाणि सङ्कलय्याह- **आदित्यानामिति ।** **द्वादशादित्यानां मध्ये अहं विष्णुरस्मि** । सर्वत्रव्याप्तत्वात् सर्वेषु प्रविष्टत्वाद्वा, विष्णुनामास्मि । 'विष्लृ व्याप्तौ' इत्यतः क्नुप्रत्ययः । 'विश प्रवेशने' इत्यतः क्नुप्रत्यये शकारस्य षत्वे वा विष्णुरिति सिद्धेः । 'केषु केषु' इति पृष्टस्योत्तरमाह - **ज्योतिषामिति । ज्योतिषां** प्रकाशरूपाणां मध्ये **अंशुमान्** विश्वव्यापिरश्मियुक्तो **रविरहमस्मि** । ज्योतीरूपेभ्यो रवेराधिक्यहेतुतया रवेण वेदशब्देन ईयते ज्ञायते इति व्युत्पत्त्या रविनामकः सन् रवौ सन्निहितोऽस्मीत्यर्थः । रवशब्द उपपदे 'इण् गतौ' इत्यतः क्विप् उपपदान्तलोपः । **मरुतामेकोनपञ्चाशन्मरुतां**[१] मध्ये तेभ्यो मरीचिनाम्नो मरुत आधिक्यहेतुतया मरशब्दोक्तोदकवान् मेघो मरी तं चालयतीति व्युत्पत्त्या [२]**मरीचिः** मरीचिनामा सन् मरीचौ मरुति **सन्निहितोऽस्मि** । **नक्षत्राणां** मध्ये तेभ्यो शशिन आधिक्यहेतुतया शशशब्दितातिसुखत्त्वहेतुना **शशिनामा** सन् शशिनि चन्द्रे स्थितोऽस्मि । एवमग्रे सर्वत्र तिरोहितेष्वर्थो ध्येयः । ग्रंथगौरवभयात् निरुक्तिमात्रं वक्ष्यामः ॥२१॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥२२॥

---

१. 'प्राणोपानस्तथा व्यान उदानश्च समानकः ।
नागश्च कृकलः कूर्मो देवदत्तो धनञ्जयः ।
प्रवहो विवहः शंयुः संवहश्च परावहः ।
उद्वहश्चावहः शङ्कुः कालः श्वासोऽनलोऽनिलः ।
प्रतिभः कुमुदः कान्तः शुचिः श्वेतोऽजितो गुरुः ।
झंझाप्रवर्तकः कीलोऽदितिः सौम्यः कपिर्जडः ।
मण्डूकः सन्ततः सिद्धो रक्तः कृष्णः पिकः शुकः ।
यतिर्भीमो हनुः पिङ्गोऽहं प्राणः कम्पनस्तथा ।
सप्तसप्तकसङ्ख्याका मरुतोऽमी प्रकीर्तिताः ॥' इति मरुतः । -विष्णुरहस्ये (२३/२१-२५)

२. मरीचिः - मुख्यवायुजः प्रवहः -
'मरीचिनामान्तरवान् प्रवाहो मुख्यवायुजः ।
कोणाधिपः स एवोक्तो नासिक्यो भौतिकस्तथा ।' इति तारतम्यकौस्तुभोक्तेः ॥

(वि) भूतानां चेतनवतां सम्बन्धिनी चेतना ज्ञानशक्तिः ॥२२॥

(रा) साम्यहेतुना [1]सामवेदनहेतुना वेदे स्थितः **सामवेदनामा** । वसन्त्यत्रेति वासः सर्वदेशः, तत्र सर्वत्र वर्तत इति भावः । वसतेरधिकरणे घञ्, तस्मिन्नुपपदे वृतुधातोर्डः । अवबोधरूपत्वान्मनः मनतेरसुन् । चेतोनेतृत्वाच्चेतना । स्त्रीरूपेण चेतनायां स्थितत्वात् स्त्रीलिङ्गम् । यद्वा - भूतानां चेतनारूपसारधर्मद इत्यर्थः । [2]**चेतना** नाम चेतसो व्याप्तिः । सा च 'बहुस्मरणशक्तिश्च चेतनेत्यभिधीयते' इत्युक्तदिशा ज्ञेया ॥२२॥

[3]रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
[4]वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥२३॥

(रा) सुखकारणत्वात् शङ्करनामा । वित्तस्वामित्वात् **वित्तेश**नामा कुवेरस्थः । **पावकः** पावयति शोधयतीति व्युत्पत्त्या पावकनामा । 'पव शुद्धौ' इत्यतोऽन्तर्णीतण्यर्थात् ण्वुल् । शुद्धिकर्तेत्यर्थः । **मेरु**रित्यत्र मा ईरुरिति विभागः । ईरयति प्रेरयतीति ईरः प्रेरकः । मा शब्दो निषेधार्थः । ईरः प्रेरकोऽस्यान्यो मा नास्तीति मेरः मेर एव मेरुः । 'ईर प्रेरणे' इत्यतः ताच्छील्यार्थे उप्रत्ययः । **शिखरिणां** पर्वतानाम् ॥२३॥

---

१. वर्णेशानि पदान्याहुः पादाश्चापि तदीश्वराः ।
पादानामीश्वरार्धर्चा तदीशा ऋच एव च ।
ऋचामधीशा वर्गाश्च तेषां सूक्तमधीश्वरम् ।
सूक्ताधीशास्तथाऽध्यायास्तदधीशास्तथाऽष्टकाः ।
तदधीशास्तथा शाखा वेदाश्चापि तदीश्वराः ।
वेदानामीश्वरा वाच्या वाच्यानामीश्वरो हरिः ।
न हरेरीश्वरः कश्चित्कदाचित्क्वापि विद्यते ॥ इति च । - भा.ता.(११/१६/१२)

२. बहुस्मरणशक्तिस्तु चेतनेत्युच्यते बुधैः -इति शब्दनिर्णये ॥ -भा.ता.(४/२२/३०)

३. 'अजैकपादहिर्बुध्नी रुद्रो वामो वृषाकपिः ।
महेशो रैवतो भीमो घोरस्तत्पुरुषो भवः ।
एवमेकादश प्रोक्ता रुद्राः प्रलयकारिणः ॥' इति एकादशरुद्राः । - विष्णुरहस्ये २३/१८

४. 'ध्रुवः प्राणो द्युनामाऽर्को वह्निर्दोषो वसुर्धरः ।
वसवोऽष्टाविमे प्रोक्ताः सहायाः जातवेदसः ॥' इति अष्टवसवः । -विष्णुरहस्ये २६/१९

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।
सेनानीनामहं [१]स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥२४॥

(रा) पुरोधसां पुरोहितानां, बृहतां पतित्वाद्बृहस्पतिनामानम् । **सेनानीनां** सेनानेतॄणां स्कन्दनात् स्वस्माज्जगतो निष्कासनात् स्कन्दनामा । 'स्कन्दिर्गतिविशोषणयोः' इति धातोरच् । **सरसां** सरोवराणां **सागरः** । गिरतीति गरः । 'गॄ निगरणे' पचाद्यच् । सारस्य गरः सागरः । रशब्दलोपो निरुक्तत्वात् । सारभोक्तृत्वात् सागरनामा समुद्रस्थः ॥२४॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः[२] ॥२५॥

(वि) गिरां पदानाम्, एकमक्षरं प्रणवः । जपयज्ञः स्वाध्यायः । स्थावराणां गहनानां गभीराणाम् ॥२५॥

(रा) विरोधिनां भर्जनाद्धननात् भृगुनामा भृगुस्थः । मुख्यत्वादे**कम्** । चतुर्विधनाशहीनत्वात् **अक्षर**नामा प्रणवस्थः । जान् जातान् पातीति जपः । याज्यत्वाद्यज्ञः । जपश्चासौ यज्ञश्चेति व्युत्पत्त्या जपयज्ञनामा जपरूपयज्ञस्थः । **स्थावराणां** गतिहीनानां **हिमालय** इति । ह्रीश्च मा च तयोरालय आश्रयः । ह्रीमालयः स एव हिमालयः । ह्रीश्रीशब्दितलक्ष्मीस्वरूपद्वयस्याश्रयत्वात्, हिमवत्पर्वतस्थः ॥२५॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।
गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥२६॥

---

१. स्कन्दः स्कन्दधरो धुर्यो वरदो वायुवाहनः । इति विष्णुसहस्रनामसु ।

२. सुमध्वविजये हिमालये भगवद्विभूतिचिन्तनप्रकारः प्रदर्शितः -
पादोपान्तनमन्महामुनिगणं हेमप्रदीप्ताम्वरं
श्रीमद्रत्नकलापमग्र्यकटकैर्विभ्राजितं हाटकैः ॥
दृष्ट्वा तं धरणीधरं सुवनमालोल्लासिनं सुन्दरं
स्वानन्दाकृतिमस्मरन्मुररिपुं स्वानन्दतीर्थस्तदा ॥ (६/५७)

(रा) अश्ववत् तिष्ठतीत्यश्वत्थनामा अश्वत्थगतः । नराणामपेक्षितं नारम् । तद्ददातीति **नारदनामा** नारदस्थः । विचित्राधिदेवादिरथवत्त्वात् [१]**चित्ररथनामा** तन्नामकगन्धर्वस्थितः । सुखरूपत्वात् कः । पाल्यते जगदनेनेति पिः । 'पा रक्षणे' इत्यतः किः । 'आतो लोप इटि च'[२] इत्याकारलोपः । लीयते जगदनेनेति लः । 'ली श्लेषणे' इत्यतो डः । 'ला आदाने' इत्यतो वा कः । कश्चासौ पिश्चासौ लश्चेति [३]**कपिलः** । कं सुखं पिबत्यनुभवति लीलयेति वा कपिलः ॥२६॥

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम्[४] **।**
ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥२७॥

(रा) अत्युत्कृष्टकीर्तिमत्त्वहेतुना **उच्चैःश्रवोनामानममृतोद्भवं** क्षीरसमुद्रजातोच्चैःश्रवःस्थं विद्धि । 'तदैरं मदीयं सरः' इति मुक्तिस्थसरसो लक्ष्म्यात्मकत्वोक्तेः ऐरं श्रीः तामवतीति **ऐरावतनामानम्** इन्द्रवाहनस्थं विद्धि । नरेश्वरत्वहेतुना **नराधिपनामानं** चक्रवर्त्यादिस्थं विद्धि ॥२७॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।
प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥२८॥

---

१. चित्ररथविषये विशेष उक्तस्तात्पर्यनिर्णये (२१/१०९-११७)

२. पा.सू. ६/४/६४

३. "सुखरूपः पाल्यते लीयते च जगदनेनेति कपिलः-
'प्रीतिः सुखं कमानन्दः' इत्यभिधानात् ।
'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति च ।
'ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति ज्ञायमानं च पश्येत् ।
सुखादनन्तात् पालनाल्लापनाच्च यं वै देवं कपिलमुदाहरन्ति ॥'
- इति च बाभ्रव्यशाखायाम् (गी.भा.) इति कपिलशब्दार्थः ।

४. अमृतोद्भवमिति ऐरावतम् इत्यनेनापि सम्बद्ध्यते । ऐरावतस्यापि अमृतमथनकाले क्षीरसमुद्रादुद्भूतत्वात् - उच्चैःश्रवा नाम तुरङ्गमोऽभूत् करी तथैरावतनामधेयः ।
- म.भा.ता.नि.(१०/१९)

(वि) प्रजनः प्रजोत्पादकः कन्दर्पः, न केवलं भोगार्थम् । सर्पाणामेकशिरसाम् ॥२८॥

(रा) सर्वदोषवर्जितत्वादरभिर्वर्जनाद्वा [१] **वज्रनामा** इन्द्रायुधस्थः । कामितार्थदोग्धृत्वात् **कामधुङ्नामा** कामधेनुस्थः । कं सुखम्, तस्य दराः प्रभेदाः तान् पिबत्यनुभवतीति **कन्दर्पनामा** । प्रकृष्टजननकारणमन्मथस्थः । सर्पाणामेकशिरसाम् । वासस्य कं वासकम् अतिशयार्थ उकारः वासुकः तद्दातृत्वेन तद्वान् **वासुकिः** । मत्वर्थक इकारप्रत्ययः । 'वासुकिर्वाससुखदः' इति निरुक्तेः ॥२८॥

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।
पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥२९॥

(वि) नागानां बहुशिरसां शेषः । यादसां जलजन्तूनाम् । संयमतां नियमनं कुर्वताम् ॥२९॥

(रा) **नागानामनेकशिरसां** देशकालगुणानन्त्यहेतुनाऽनन्तनामा शेषगतः । **यादसां** जलचराणां उत्कृष्टानन्ददत्वात् **वरुणनामा** वरुणस्थः। 'णश्च निर्वृतिवाचकः'[२] इत्युक्तेः । वरशब्दस्य उकारोऽन्तादेशः । वृणोतीति वा वरुणः वृञ उणप्रत्ययः । 'ऋ गतौ' इति धातोर्यप्रत्यये, अर्यं ज्ञेयं तन्माति जानातीत्य**र्यमनामा** तन्नामकपितृस्थः । **संयमतां** नियमनं कुर्वतां **यमः** । नियमनहेतुना यमनामा यमाख्यसारधर्मप्रद इत्यर्थः ॥२९॥

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥३०॥

(वि) कलयतां बन्धनादिकुर्वताम् ॥३०॥

---

१. वज्रायुधस्य नारायणकवचमन्त्रसिद्धदधीचिमुनेरङ्गसञ्जातत्वमुक्तं भागवते (६/९/५१-५५), (६/१०/१-१३)

२. ऐतरेयभाष्ये

(रा) प्रकृष्टः ह्लादः सुखं यस्येति **प्रह्लादनामा** तन्नामकदैत्यस्थः । कलयतामाकलयतां बन्धनादिकुर्वतां वा **कालः** । 'कल ज्ञाने' इति धातोः । सर्वमाकलयतीति कालनामा कालस्थः । स्वात्मानं मृगयन्त्यन्वेषयन्तीति मृगाः भक्तास्तदधिपतित्वात् **मृगेन्द्रनामा** मृगेन्द्रस्थः । विशेषेण नताः विनतास्तेषाम्, आश्रयतया तत्सम्बन्धी **वैनतेयः** । 'वैनतेयो नतास्पदः'[1] इति निर्वचनात् । सम्बन्धे ढक् ॥३०॥

पवनः पवतामस्मि [2]रामः शस्त्रभृतामहम् ।
झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥३१॥

(वि) पवतां शोधकानाम् । वेगवतां वा । झषाणां मत्स्यानां मकरो मत्स्यविशेषः । स्रोतसां प्रवाहजलानां गङ्गा ॥३१॥

(रा) **पवतां** शोधकानाम्, वेगवतां वा । पान्तीति पाः 'पा रक्षणे' क्विप् । पाभिः पालकैः वननीयत्वात्, भजनीयत्वात्, **पवनः** पवनस्थः । लोकं रमयतीति **रामः** लोकोऽस्माद्रमत इति वा रामः । रमेर्घञ् । **झषाणां** मीनानाम् । 'माङ् माने' इत्यतो माशब्देन ज्ञानं तस्याल्पताज्ञापनाय ह्रस्वतया निर्देशः । 'ऊनार्थे चोनमिष्यते' इत्युक्तेः । लोकस्य मं अल्पज्ञानं करोतीति **मकरनामा** मकराख्यजन्तुगतः । असारतया संसारं जहतस्त्यजतोऽवति रक्षतीति **जाह्नवीनामा** गङ्गास्थः ॥३१॥

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥३२॥

---

१. विभूतितत्त्ववचनम् - गी.ता.

२. आनन्दरूपत्वात् पूर्णत्वात् लोकरमणाच्च रामः ।
'आनन्दरूपो निष्परीमाण एष लोकश्चैतस्माद् रमते तेन रामः' इति शाण्डिल्यशाखायाम्। रश्च अमश्चेति व्युत्पत्तिः । - गी.भा.

(वि) सृज्यन्त इति सर्गाः भूतानि । तेषां ये सृष्ट्यादिहेतवः तेऽहम् । अध्यात्मविद्या ब्रह्मविद्या । प्रवदतां जल्पवितण्डादिकुर्वतां सम्बन्धी । 'तत्त्वनिर्णयार्थं कथा'[१] वादः ॥३२॥

(रा) सृज्यन्त इति सर्गाः भूतानि । तेषां सृष्टिस्थितिलयहेतुरहमेवेत्यर्थः । आत्मनो जीवानधिकृत्य पतित्वेन वर्तते ज्ञप्तिस्वरूपश्चेत्यध्यात्मविद्यानामा ब्रह्मविद्यास्थः । प्रवदतां जल्पवितण्डादिकथां कुर्वताम् । वाच्यत्वहेतुना वादनामा वादकथास्थः ॥३२॥

[२]अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च ।
अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥३३॥

---

१. वादो जल्पो वितण्डेति त्रिविधा विदुषां कथा । तत्त्वनिर्णयमुद्दिश्य केवलं गुरुशिष्ययोः।
कथाऽन्येषामपि सतां वादो वा समितेः शुभा । - इति कथालक्षणे

२. अ इति ब्रह्म । (ऐतरेय)
'अ आ अं अः पुराणर्षिः व्यासः शाखासहस्रकृत्'
इति पद्मपुराणान्तर्गतवासुदेवसहस्रनामस्तोत्रे ।
अकारः प्रथमं नाम विष्णोः सर्वगुणान् ब्रुवन् ।
सर्वदोषविरुद्धत्वाद्गुणानामन्यतामपि ।
विष्णोर्वदति जीवेभ्यो जडेभ्यश्चैव सर्वदा ।
अभावं चैव दोषाणां सर्वेषां केशवे वदेत् ।
सम्यग्वक्तृत्वतस्तस्मादकारो मुख्यनाम हि ।
तदर्थानेकदेशेन शब्दाः सर्वेऽपि चोचिरे ।
व्याख्याव्याख्येयरूपत्वं विकारत्वमिहोदितम् ।
विकारत्वं च नान्यत् स्यान्नित्या वेदा यतोऽखिलाः ।
वाचकेषु तथा विष्णोः सहस्रबृहतीमयम् ।
उक्थमुत्तममुद्दिष्टं व्याख्याऽकारस्य सा परा ।
अन्येऽपि शब्दाः सर्वेऽपि ह्यकारार्थाभिधायिनः ॥
-इत्यकारमाहात्म्यमुक्तम् ऐतरेयभाष्ये (२/७)
आनन्दत्वादनामाऽसावुत्कृष्टत्वादुनामकः ।
एतन्नामद्वयं विष्णोर्ज्ञात्वा पापैः प्रमुच्यते ॥ इति स्कान्दे । - भा.ता.(१०/९४/३३)

(वि) सामासिकस्य समाससमूहस्य मध्ये द्वन्द्वः समासः । स ह्युभय-पदार्थप्रधानत्वेनोत्तमः । अक्षयः कालः । अबाधकः कालादिः । धाता स्रष्टा । विश्वतोमुखश्चतुर्मुखः ।।३३।।

(रा) अ इत्याक्रियमाणत्वात्, **अकारनामा** अकारस्थः । **सामासिकस्य** समाससमूहस्य । वहिरन्तर्द्विरूपत्वेन द्वन्द्वनामा द्वन्द्वसमासस्थः । क्षय-हीनत्वात्, **अक्षयनामा** संहर्तृत्वात्, **कालनामा** सन् । अक्षयकालस्थः । उत्तरा-वधिशून्यः त्रिकालगतः । 'कलच्छेदने' इति धातोः । **धाता** धारणपोषणकर्ता । डुधाञ् धारणपोषणयोः । सर्वदिङ्मुखत्वहेतुना **विश्वतोमुखनामा** चतुर्मुखस्थ इत्येके । सर्वत्र स्थितमुखोपलक्षितसर्वावयववान् इत्यन्ये ।।३३।।

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।
कीर्तिः श्रीर्वाक् च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ।।३४।।

(वि) सर्वहरो मृत्युश्चाहम् । भविष्यतामुत्पत्स्यमानानां सम्बन्धी । उद्भव उत्पत्तिः । यद्वा - भविष्यतां भाविशुभानाम् । प्राणिना-मुद्भवोऽभ्युदयः, नारीणां मध्ये कीर्त्यादयः स्त्रियः ।।३४।।

(रा) **सर्वहरो** मारकत्वहेतुना **मृत्युस्थः** । **भविष्यताम्** उत्पत्स्यमानानां उद्भावयतीति व्युत्पत्त्योद्भवनामा उद्भवस्थः । कीर्त्यत्वाश्रयत्ववक्तृत्वहेतुभिः **कीर्तिश्रीवाङ्नामा** सन् कीर्तौ श्रियां वाचि च स्थितः । स्मरणीयत्वात्, **स्मृतिनामा** स्मृतिस्थः । **मेधाधृतिक्षमारूपत्वात्** तत्तन्नामा मेधाधृतिक्षमास्थः ।।३४।।

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहं ऋतूनां कुसुमाकरः ।।३५।।

(वि) साम्नां रथन्तरादीनाम् । छन्दसां त्रिष्टुप्जगत्यादीनाम् । गायत्री छन्दः । कुसुमाकरो वसन्तः ।।३५।।

(रा) बृहत्सारत्वात् बृहत्सः अमेयत्वादमः बृहत्सश्चासावमश्चेति **बृहत्साम**-**नामा** । रथन्तरवैरूपवैराजशाक्वरादिसाम्नां मध्ये तदाधिक्यहेतुतया बृहत्सामस्थः । स्वगायकान् त्रातीति[1] व्युत्पत्त्या **गायत्रीनामा** । त्रिष्टुप्जगत्यादिछन्दोभ्य आधिक्यहेतुतया [2]गायत्रीच्छन्दस्थः । मार्गाणां शीर्षस्थानत्वात् **मार्गशीर्षनामा** मासेभ्य आधिक्यहेतुतया मार्गशीर्षमासस्थः । कुत्सितां सुष्टुभूतां च मां ज्ञानं करोतीति **कुसुमाकरनामा** अन्यऋतुभ्य आधिक्यहेतुना वसन्तऋतुस्थः ॥३५॥

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि [3]सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥३६॥

---

१. तथा हि दर्शनं 'गायति त्रायति च' इत्यादि - इति सूत्रभाष्ये (१-१-२५)

यदिदं परितः पूर्णं मत्स्यकूर्मादिरूपकम् ।
तदिदं भगवान् विष्णुस्सर्वान्तःस्थित एव च ।
तन्निःसृतत्वाद्वेदानां गायकस्त्राति चाखिलम् ।
अतो गायत्रिनामासौ वासुदेवः परः पुमान् । - सत्तत्त्ववचनम् - छां भा. (३/१३)

२. "गायत्री वृहती चैव ताः सर्वा गरुडस्तथा ।
व्रह्माण्यनुष्टुविन्द्राणी त्रिष्टुप् स्वाहेति चोच्यते ।
गायत्री जगती चैव वारुणी रोहिणी तथा ।
अनुष्टुब्वृहती चैव तारा पङ्क्तिः शची तथा ।
उष्णिक् सौरी जगत्यश्च सर्वदेवस्त्रियो मताः ।
विराण्मित्रावरुणयोर्भार्ये इति च कीर्तिते ।
अतिच्छन्दांसि सर्वाणि सर्वदेव्यः प्रकीर्तिताः ।
विराडिति च नामासां तास्ता ऊनाधिकेष्वपि ।
निचृद्भुरिग्विराट्सञ्ज्ञाः प्रस्तारेत्यादि नाम च ।
बह्वीनामेकमानेन त्वेकं नाम च युज्यते ।
सर्वाभिमानिता चैव तिसृणां च यथाक्रमम् ॥"

इत्यादिना छन्दांसि तदभिमानिदेवताचोक्ता ऋग्भाष्ये - (१/४१-४५)

३. वलज्ञानसमाहारः सत्त्वमित्यभिधीयते ।

(वि) छलकार्यादीनां सम्बन्धीनि द्यूतादीनि ॥३६॥

(रा) छलयतां कापट्यमाचरताम् । क्रीडापरत्वहेतुना **द्यूतनामा** द्यूतस्थः । प्रकाशत्वात् **तेजोनामा** तेजःस्थः । **जयिनां** जयरूपसारप्रदत्वहेतुना **जयोऽस्मि** । **व्यवसायो** निश्चयः । व्यवसायिनां व्यवसायरूपसारधर्मदाताऽस्मीत्यर्थो ज्ञेयः । **सत्त्ववतां** सत्त्वरूपसारधर्मप्रदोऽस्मीत्यर्थः ॥३६॥

वृष्णीनां [१]वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां [२]धनञ्जयः ।
मुनीनामप्यहं [३]व्यासः कवीनामुशना [४]कविः ॥३७॥

(वि) कवीनां वाग्मिनाम् । उशना शुक्रः ॥३७॥

(रा) वासयति सर्वमाच्छादयति निवासयतीति वा वासुः । 'वस आच्छादने' 'वस निवासे' इत्यतो वा, ण्यन्तादुण् । सर्वत्र वसतीति वा वासुः, वसतेरुण् । स चासौ देवश्च क्रीडादिगुणविशिष्टश्चेति **वासुदेवः** । धनं जयतीति **धनञ्जयनामा** धनञ्जयस्थः । सर्वस्माद्विशिष्टत्वाद्विः आसमन्तात्सः गतः, 'सृ गतौ' इत्यतो डः । विश्वासावासश्च सर्वगतश्चेति **व्यासः** ।

---

१. आच्छादयति सर्वं वासयति वसति च सर्वत्रेति वासुः । देवशब्दार्थ उक्तः पुरस्तात्।
'छादयामि जगद् विश्वं भूत्वा सूर्य इवांशुभिः ।
सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततो ह्यहम्'। इति मोक्षधर्मे ।"-(गी.भा.) इति वासुदेवशब्दार्थः

२. ऋते रुद्रादिकानिन्द्रः सर्वदेवाधिकः स्मृतः ।
ऋते भीमं फाल्गुनश्च पाण्डवेभ्यो वरस्तथा ।
तथा शुक्रः कवीशस्तु वृहस्पत्यादिकानृते ।
यमः संयमातामीशः शङ्करादीन् विनैव तु ॥ इति गीताकल्पे । -भा.ता. (११/१६/१३)

३. "विशिष्टः सर्वस्मादासमन्तात् स एवेति व्यासः। तथा चाग्नेयशाखायाम्-
'स व्यासो वीति तमं स वै वि सोऽधस्तात् स उत्तरतः स पश्चात् स पूर्वस्मात् स दक्षिणतः स उत्तरत इति' इति।
'यच्च किञ्चित् जगत् सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।
अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥' इति च ।"
- (गी.भा.) इति व्यासशब्दार्थः ।

४. 'सङ्ख्यावान् पण्डितः कविः' इत्यमरः ।

यद्वा- विशिष्टा आसा स्थितिर्यस्यासौ व्यासः, 'आस उपवेशने' इति धातोः। 'उश इच्छायाम्' इति धातोः सर्गादीच्छावत्त्वादुशनानामा सन् उशना कविः उशनसि कवौ स्थित इत्यर्थः ॥३७॥

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥३८॥

(वि) दमयतां दण्डं कुर्वताम् । जिगीषतां जेतुमिच्छताम् । गुह्यानां सम्बन्धिषु गोपनेषु ॥३८॥

(रा) दमयतां दण्डं कुर्वतां दण्डनहेतुना दण्डनामा दण्डनरूपधर्मदाताऽस्मीत्यर्थः । जिगीषतां नीतिरस्मि नीतिरूपसारप्रदोऽस्मि । गुह्यानां गोपनीयानां मुनीनामीड्यत्वसम्बन्धेन मुनीनामिदं मौनम् । शब्दस्वभावान्नपुंसकता । मुनिसम्बन्धितया मौननामा मौनस्थः । ज्ञानवतां ज्ञानाख्यसारदोऽहमित्यर्थः । स्वयं च ज्ञानरूपत्वेन ज्ञाननामा ।

अत्र शश्यादिषु विजातीयश्रैष्ठ्यदं विभूतिरूपमुक्तम् । नक्षत्रादीनां विजातीयत्वात् । 'सत्वं सत्ववताम्' इत्यादौ धर्मिषु सत्वादिसारधर्मदं विभूतिरूपमुक्तं ज्ञेयम् । तथैव दर्शितमस्माभिस्तत्र तत्रैव । 'रुद्राणां शङ्करः' इत्यादौ सजातीयश्रैष्ठ्यदं विभूतिरूपमुक्तम् । वासवोशनधनञ्जययज्ञवज्रसामवेदानां सजातीयैकदेशाधिक्यदं विभूतिरूपमुक्तम् । तेषां सजातीयसर्वश्रैष्ठ्याभावात् । देवेषु कवित्वादिगुणेषु च ब्रह्मणः, पार्थेषु भीमस्य, यज्ञेषु ज्ञानयज्ञस्य, आयुधेषु चक्रस्य, वेदेषु ऋग्वेदस्य आधिक्यात् ॥३८॥

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।
न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥३९॥

(वि) यच्च सर्वभूतानां बीजं कारणम् । तदप्यहमेव । यदि ज्योतिरादिषु रव्यादीनां त्वत्सन्निधानकृतवैशिष्ट्यम्, तर्हि तदन्येषां ज्योतिरादीनां त्वत्सन्निधिर्न स्यादतस्तत्तत्सत्तादिकं स्वत एव स्यादित्यत आह - न तदिति । मया विना यद्भूतं स्यात् तन्नास्ति ॥३९॥

(रा) बीजं कारणम् । तदप्यहमेव श्रैष्ठ्यदत्वेन । भगवतः सर्वगतत्वं कुतो मानादित्यत आह - **न तदिति । मया विना यद्भूतं** स्यात् **तच्चराचरं नास्ति,** यतोऽतोऽहं सर्वत्र स्थित इत्यर्थः । यद्वा - रविप्रभृतिषु श्रैष्ठ्यदत्वेन तव सन्निधावुक्ते ज्योतिरादिषु नेति प्राप्तम्, अतः सर्वत्राहमस्मीति व्यतिरेकमुखेनाह - **न तदिति** ।।३९।।

[1]नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप ।
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ।।४०।।

(वि) सङ्क्षेपकरणे कारणं दर्शयन्नुपसंहरति - नान्त इति । **विभूति-रूपाणामानन्त्यादुक्तो विभूतिविस्तर एष उद्देशतः इदमिदं विभूति-रूपस्येति[2] यत्तद्विशेषनामनिर्देशतः सोऽपि सङ्ग्रह एवेति भावः ।।४०।।**

---

१. अनन्तमिति वेत्तीशस्त्वनन्तं त्वन्तवत्तथा । अनन्तस्य हि सङ्ख्याने न तु सर्वज्ञता भवेत् ।
अनन्तमपि वेत्तीशः प्रत्येकं च विशेषतः । सर्वज्ञत्वान्न सङ्ख्यानमसङ्ख्यस्य कुतो हि सा ।
-इति च ।।- भा.ता.११/१६/३९

२. श्रीमद्भागवतनिरूपितविभूतयः -
उद्धव उवाच -
तं ब्रह्म परमं साक्षादनाद्यन्तमपावृतम् ।
सर्वेषामपि भावानां प्राणः स्थित्यप्ययोद्भवः ।।
उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयमकृतात्मभिः ।
उपासते त्वां भगवन् याथातथ्येन ब्राह्मणाः ।।
येषु येषु च भावेषु यथा त्वां परमर्षयः ।
उपासीनाः प्रपद्यन्ते संसिद्धिं तद्वदस्व मे ।।
गूढश्चरसि भूतेषु भूतात्मा भूतभावनः ।
न त्वां पश्यन्ति भूतानि पश्यन्तं मोहितानि ते ।।
याः काश्च भूमौ दिवि वै रसायां विभूतयो दिक्षु महाविभूते ।
ता मह्यमाख्याह्यनुभावितास्ते नमामि ते तीर्थपदाङ्घ्रिपद्मम् ।।
श्री भगवानुवाच -
एवमेतदहं पृष्टः प्रश्नं प्रश्नविदां वर ।
युयुत्सुना विशसने सपत्नैरर्जुनेन वै ।।
ज्ञात्वा ज्ञातिवधं गर्ह्यमस्वर्ग्यं राज्यहेतुकम् ।

ततो निवृत्तो हन्ताऽहं हतोऽयमिति लौकिकः ॥
स तदा पुरुषव्याघ्रो युक्त्या मे प्रतिबोधितः ।
अभ्यभाषत मामेवं यथा त्वं रणमूर्धनि ॥
अहमात्मोद्धवामीषां भूतानां सुहृदीश्वरः ।
अहं सर्वाणि भूतानि तेषां स्थित्युद्भवाप्ययः ॥
अहं गतिर्गतिमतां कालः कलयतामहम् ।
गुणानामप्यहं सौम्यं गुणिन्यौत्पत्तिको गुणः ॥
गुणिनामप्यहं सूत्रं महतां च महानहम् ।
सूक्ष्माणामप्यहं जीवो दुर्जयानामहं मनः ॥
हिरण्यगर्भो देवानां मन्त्राणां प्रणवस्त्रिवृत् ।
अक्षराणामकारोऽस्मि पदानि च्छन्दसामहम् ॥
इन्द्रोऽहं सर्वदेवानां वसूनामस्मि हव्यवाट् ।
आदित्यानामहं विष्णू रुद्राणां नीललोहितः ॥
ब्रह्मर्षीणां भृगुरहं राजर्षीणामहं मनुः ।
देवर्षीणां नारदोऽहं हविर्धान्यस्मि धेनुषु ॥
सिद्धेश्वराणां कपिलः सुपर्णोऽहं पतत्रिणाम् ।
प्रजापतीनां दक्षोऽहं पितॄणामहमर्यमा ॥
मां विद्ध्युद्धव दैत्यानां प्रह्लादमसुरर्षभम् ।
सोमं नक्षत्रौषधीनां धनेशं यक्षरक्षसाम् ॥
ऐरावतं गजेन्द्राणां यादसां वरुणं प्रभुम् ।
तपतां द्युमतां सूर्यं मनुष्याणां च भूपतिम् ॥
उच्चैःश्रवास्तुरङ्गाणां धातूनामस्मि काञ्चनम् ।
यमः संयमतां चाहं सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥
नागेन्द्राणामनन्तोऽहं मृगेन्द्रः शृङ्गिदंष्ट्रिणाम् ।
आश्रमाणामहं तुर्यो वर्णानां प्रथमोऽनघ ॥
तीर्थानां स्रोतसां गङ्गा समुद्रः सरसामहम् ।
आयुधानां धनुरहं त्रिपुरघ्नो धनुष्मताम् ॥
गिरीणामस्म्यहं मेरुर्गहनानां हिमालयः ।
वनस्पतीनामश्वत्थ ओषधीनामहं यवः ॥
पुरोधसां वसिष्ठोऽहं ब्रह्मिष्ठानां बृहस्पतिः ।
स्कन्दोऽहं सर्वसेनान्यामग्रण्यां भगवानजः ॥

यज्ञानां ब्रह्मयज्ञोऽहं व्रतानामविहिंसनम् ।
वाय्वग्न्यर्काम्बुवागात्मा शुचीनामप्यहं शुचिः ॥
योगानामात्मसंरोधो मन्त्रोऽस्मि विजिगीषताम् ।
आन्वीक्षिकी कौशलानां विकल्पः ख्यातिवादिनाम् ॥
स्त्रीणां तु शतरूपाऽहं पुंसां स्वायम्भुवो मनुः ।
नारायणो मुनीनां च कुमारो ब्रह्मचारिणाम् ॥
धर्माणामस्मि सन्त्यागः क्षेमाणामवहिर्मतिः ।
गुह्यानां सततं मौनं मिथुनानां पुमानहम् ॥
संवत्सरोऽस्म्यनिमिषामृतूनां मधुमाधवौ ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहं नक्षत्राणां तथाऽभिजित् ॥
अहं युगानां च कृतं धीराणां देवलोऽसितः ।
द्वैपायनोऽस्मि व्यासानां कवीनां काव्य आत्मवान् ॥
वासुदेवो भगवतां त्वं तु भागवतेष्वहम् ।
किम्पुरुषाणां च हनुमान् विद्याध्राणां सुदर्शनः ॥
रत्नानां पद्मरागोऽस्मि पद्मकोशस्तु पेशसाम् ।
कुशोऽस्मि दर्भजातीनां गव्यमाज्यं हविष्ष्वहम् ॥
व्यवसायिनामहं लक्ष्मीः कितवानां छलग्रहः ।
तितिक्षाऽस्मि तितिक्षूणां सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥
ओजः सहोवलवतां कर्माहं विद्धि सात्त्वताम् ।
सात्त्वतां नवमूर्तीनामादिमूर्तिरहं पुरा ॥
विश्वावसुः पूर्वचित्तिर्गन्धर्वाप्सरसामहम् ।
भूधराणामहं स्थैर्यं गन्धमात्रमहं भुवः ॥
अपां रसश्च परमस्तेजिष्ठानां विभावसुः ।
प्रभा सूर्येन्दुताराणां शब्दोऽहं नभसः परः ॥
ब्रह्मण्यानां वलिरहं वीराणामहमर्जुनः ।
भूतानां स्थितिरुत्पत्तिरहं वै प्रतिसङ्क्रमः ॥
गत्युक्त्युत्सर्गोपादानमानन्दस्पर्शलक्षणः ।
आस्वादश्रुत्यवघ्राणमहं सर्वेन्द्रियेन्द्रियः ॥
पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतिरहं महान् ।
विकारः पुरुषोऽव्यक्तं रजः सत्त्वं तमः परम् ।
अहमेतत्प्रसङ्ख्यानं ज्ञानं तत्त्वविनिश्चयः ॥

(रा) सङ्क्षेपेण कारणं दर्शयन्नुपसंहरति **नान्त इति** । **अन्तः** पर्यवसितिः । अत्र एष इति पदमावर्तते । एष 'अहमात्मा गुडाकेश:' इति 'आदित्यानामहं विष्णुः' इत्यादिना विभूतिरूपसङ्क्षेप **उद्देशतः** शृङ्गग्राहिकया इदमिति, विशिष्य निर्देशेन **मया प्रोक्तः** । एष तु वक्ष्यमाणतया हृदिस्थस्तु **विभूतेर्विस्तरः** । मया प्रोक्तः प्रोच्यते । वर्तमाने निष्ठाप्रत्ययः । पुरा प्रोक्त इति वाऽर्थः ॥४०॥

यद्यद्विभूतिमत्सत्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवम् ॥४१॥

(वि) विस्तारकाङ्क्षिणं प्रति सामान्यतो विस्तारमाह - यद्यदिति । **यद्विभूत्यादिमत्सत्वं विष्णुकपिलरामद्वयकृष्णव्यासादिकं तत्तन्मम तेजोंऽशस्य सम्भवं प्रादुर्भावमवगच्छ । तथा यद्यद्विभूत्यादिमत्सत्वं श्रीब्रह्मरुद्रादिकं तत्तन्मम तेजोंऽशेन सम्भवः सम्बन्धो यस्य तदवगच्छ ॥४१॥**

(रा) तमेव विभूतिविस्तरं लक्षणोक्त्याऽऽह - **यद्यदिति** । **यद्यत् सत्वं** वस्तु **विभूतिमत्** स्वजातितः श्रैष्ठ्योपेतं **श्रीमत्** सम्पद्युक्तम् **ऊर्जितम्**

मयेश्वरेण जीवेन गुणेन गुणिना विना ।
सर्वात्मनाऽपि सर्वेण न भावो विद्यते क्वचित् ॥
सङ्ख्यानं परमाणूनां कालेन क्रियते मया ।
न तथा मे विभूतीनां सृजतोऽण्डानि कोटिशः ॥
तेजः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यं ह्रीस्त्यागः सौभगं भगः ।
वीर्यं तितिक्षा विज्ञानं यत्रयत्र स मेंऽशकः ॥
एतास्ते कीर्तिताः सर्वाः सङ्क्षेपेण विभूतयः ।
मनोविकारा एते वै यथा वाचाऽभिधीयते ॥
वाच्यं यच्छ मनो यच्छ प्राणं यच्छेन्द्रियाणि च ।
आत्मानमात्मना यच्छ न भूयः कल्पसेऽध्वने ॥
यो वै वाङ्मनसी सम्यङ् न संयच्छेद्धिया यतिः ।
तस्य व्रतं तपो ज्ञानं स्रवत्यामघटाम्बुवत् ॥
तस्माद्वचोमनःप्राणान् नियच्छेन्मत्परायणः ।
मद्भक्तियुक्तया बुद्ध्या ततः परिसमाप्यते ॥
- इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धे श्रीकृष्णोद्धवसंवादे विभूतिनिरूपणम् (षोडशोध्यायः) ।

अभिवद्ध्युपेतं वा । तत्तद्वस्तु मम [1]तेजोरूपेण प्रकाशरूपेणांशेन सह भवतीति तेजोंऽशसम्भवम् । एवावगच्छ जानीहि ॥४१॥

अथवा बहुनैतेन किं[2] ज्ञातेन तवार्जुन ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्[3] ॥४२॥

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायां दशमोऽध्यायः ॥

(वि) उक्तविस्तरादधिकं विभूतिविस्तारमाह - अथवेति । तत्र तत्र परिच्छिन्नज्ञानादहं कोटिकोट्यैकदेशेन सर्वजगद्व्याप्य स्थितः इत्यपरिच्छिन्नभगवद्दर्शनं प्रधानमिति ज्ञापनार्थं 'किं ज्ञातेन' इत्युक्तम् । न तूक्तनिष्फलत्वज्ञापनाय अन्यथोक्तेरेव वैय्यर्थ्यात् । त्वं तु बहुफल-प्राप्तियोग्य इति तवेति विशेषणम् । उक्तं च -

"अन्याधिक्यज्ञापनार्थं शुभं चाक्षिप्यते क्वचित् ।
न तावताऽस्य निन्द्यत्वं ज्ञेयैवान्यवरिष्टता ।
उभयं मिलितं चैव ततोऽभ्यधिकशोभनम् ॥"[4] इति ॥४२॥

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीताविवृतौ श्रीविद्याधिराजकृतायां दशमोऽध्यायः ॥१०॥

(रा) लक्षणमुखेनोक्ततत्तद्वस्तुनिष्ठविभूतिविस्तरादप्यधिकविभूतिविस्तरमाह - अथवेति । अथवेति पक्षान्तरे । एतेन बहुना विभूत्यादियुक्तरविप्रभृतितत्तद्वस्तुनिष्ठ-परिच्छिन्नविभूतिरूपाणाम् । विस्तरेण ज्ञातेन तव किम् । न किमपि फलम् ।

---

१. यद्यद्धरेः सन्निहितं तत्तच्छुद्धतरं मतम् ।
स्वतः शुचितमो विष्णुः सान्निध्यं च स्वभावतः -इति च ॥ भा.ता.(११/२१/६)

२. आक्षिप्यते किमित्येतद्यतोऽल्पफलता भवेत् ।
वस्तुनो यस्य चाल्पत्वं पुंसो वा नेति चोच्यते ॥ इति प्रकाशसंहितायाम् ।
-भा.ता. (२/७/५३)

३. न तदस्ति क्वचिद्राजन् यत्राहं न प्रतिष्ठितः ।
न च तद् विद्यते भूतं मयि यन्न प्रतिष्ठितम् ॥ -भारते (आश्व. ९२)

४. गी.ता. उदाहृतप्रमाणवचनम् ।

वक्ष्यमाणव्याप्तज्ञानफलादल्पफलत्वादाक्षेपः[१] । न तु वैफल्यादिति भावः । तर्हि किं ज्ञातव्यमित्यत आह - **विष्टभ्येति** । इदं प्रमाणावगतं **कृत्स्नं जगदेकांशेन,** अनन्तांशमध्ये एकांशेनैव । **विष्टभ्य** व्याप्य । **स्थितः** । सर्वांशेन व्याप्तुं जगत्सहस्रमपि नालम् । अतः तादृशापर्यवसितव्याप्तिमानहम् । अतस्तज्ज्ञान-मावश्यकमिति भावः ।

न चैतज्ज्ञानादेव मोक्षसिद्धौ प्रागुक्तपरिच्छिन्नविभूतिरूपाणां ज्ञानं व्यर्थमिति तदुक्तिर्व्यर्थेति शङ्क्यम् । 'अज्ञात्वैनं सर्वविशेषयुक्तं देवं परं को विमुच्येत बन्धात्'[२] इति श्रुत्या प्रागुक्तज्ञानस्यावश्यकत्वात् । महाफलाधि-कारित्वात् तवोभयज्ञानमावश्यकम् । न विशेपज्ञानमात्रेणालमिति तवैतेन ज्ञातेन किमिति भावेन तवेत्युक्तम् ॥४२॥

॥ इति श्रीमद्गीतार्थसङ्ग्रहे श्रीराघवेन्द्रयतिकृते दशमोऽध्यायः ॥

*****

---

१. रागद्वेषौ यदि स्यातां तपसा किं प्रयोजनम् ।
तावुभौ यदि न स्यातां तपसा किं प्रयोजनम् ॥ - गी.भा.
कुरुक्षेत्रेण किं तस्य किं काश्या पुष्करेण किम् ।
जिह्वाग्रे वर्तते यस्य हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥ - कृ.म. ७२
किं तस्य बहुभिस्तीर्थैः किं तपोभिः किमध्वरैः ।
यो नित्यं ध्यायते देवं नारायणमनन्यधीः ॥ - कृ.म.५०

२. ऋग्वेदखिले - गी.भा.

[1]एकादशोऽध्यायः

अर्जुन उवाच

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसञ्ज्ञितम् ।
यत् त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥१॥

(वि) अत्र दशमान्तोक्तव्याप्तरूपध्यानार्थं विश्वरूपस्थितिरुच्यते । विश्वरूपं भगवन्तं ज्ञातुकामः पूर्वोक्तमर्थमनुवदन् अर्जुन उवाच - मदनुग्रहा-येत्यादिना । पूर्वषट्के मामनुगृहीतुमात्मज्ञानतदुपायकर्मसमाधियोगप्रतिपादकं गोप्यं यद्वचः त्वयोक्तं तेनायं मे मोहो विगतो दूरं निरस्तः ॥१॥

(रा) पूर्वान्ते 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नम्' इति व्याप्तरूपोपासनं सङ्क्षेपेणोक्तम् । सङ्क्षेपेणोक्तरूपस्य बुद्धावनारोहेणाशक्यध्यानत्वात् तद्ध्यानसौकर्याय प्राक् सङ्क्षेपेणोक्तविश्वरूपस्थितिरत्र विस्तरेणोच्यत इति पूर्वानन्तर्यमर्थभेदश्चास्येति ध्येयम् । विश्वरूपं ज्ञातुं तत्प्रष्टुकामः प्रागुक्तमनुवदत्यर्जुनः - **मदनुग्रहाय** इति द्वाभ्याम् । **परमं गुह्यम्** अतिगोप्यम् । आत्मानं भगवन्तं अधिकृत्य स्थितम् **अध्यात्मम्** । अध्यात्मनामकं **यद्वचः त्वया मदनुग्रहायोक्तम्** । **तेन** बन्धुस्नेहादिरूपः । **अयं मोहो विगतः** अपगतः **मम** ॥१॥

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥२॥

(वि) तथा सप्तमादौ भूतानां भवदधीनं जन्मादिकं त्वन्माहात्म्यं चोक्तम् । मया श्रुतम् ॥२॥

(रा) हे कमलदलवदायतनेत्र ! **त्वत्तः भूतानां भवाप्ययौ** । 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा'[2] इत्यादिना सप्तमाध्यायादिषु **विस्तरशो मया श्रुतौ अव्ययं माहात्म्यमपि** च **श्रुतम्** ॥२॥

---

१. यथा श्रुते ध्यानं शक्यं तथा स्वरूपस्थितिरनेनाध्यायेनोच्यते - गी.भा.
२. गी. (७-३)

एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम[1] ॥३॥

(वि) एवमेतत् तथ्यम् । यथा त्वमात्मानमात्थ ब्रवीषि । तं ऐश्वरमचिन्त्यशक्तिस्वभावरूपम् । साक्षात्कर्तुमिच्छामि ॥३॥

(रा) तद्वचनं स्तुवन् ज्ञातव्यविश्वरूपाविर्भावं प्रार्थयते - **एवम्** इत्यादि द्वाभ्याम् । हे परमेश्वर ! यथा येन प्रकारेणात्मानं **त्वमात्थ** वदसि । एतद्वचनम् **एवमेव** सत्यमेव । हे **पुरुषोत्तम ! ऐश्वरम्** अचिन्त्यशक्तिकम् । **ते रूपं द्रष्टुमिच्छामि** ॥३॥

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥४॥

(वि) प्रभोऽतीन्द्रियदर्शने समर्थ । त्वद्रूपं मया द्रष्टुं शक्यमिति यदि मन्यसे । तर्हि मे अव्ययमात्मानं स्वरूपभूतमेव स्वरूपं दर्शय ॥४॥

(रा) हे **प्रभो** ! समर्थ । **तद्रूपं मया द्रष्टुं शक्यमिति यदि मन्यसे** । ततस्तर्हि **योगेश्वर** सर्वोपायपते ! **त्वमव्ययमात्मानं** स्वरूपम् । **मे** मह्यं **दर्शय** । प्रार्थनायां लोट् । प्रभो इति वचनं तवातिसमर्थत्वात् त्वच्छक्त्या एवातीन्द्रियस्यापि दर्शनं स्यादिति ज्ञापनाय ॥४॥

श्रीभगवानुवाच

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥५॥

(वि) एवं कौतूहलान्वितेन पार्थेन प्रार्थितो भगवानुवाच- पश्येत्यादिना। **एकस्यैवाभिन्नानन्तरूपत्वाद्रूपाणि शतश इत्याद्युक्तम् । उक्तं च -**

---

१. 'नारसिंहवपुः श्रीमान् केशवः पुरुषोत्तमः'; 'अव्ययः पुरुषोत्तमः' - इति (वि.स.)

"एकं रूपं हरेर्नित्यमचिन्त्यैश्वर्ययोगतः ।
बहुसङ्ख्यागोचरं च विशेषादेव केवलम् ॥"[१]

इति । तानि रूपाणि नानाविधानि दिव्यान्यप्राकृतानि । वर्णः शुक्लादिः आकृतिरवयवसन्निवेशः । तौ नाना येषां तानि नानावर्णाकृतीनि पश्य ॥५॥

(रा) एवं कौतूहलान्वितेन पार्थेन प्रार्थितो भगवान् रूपं दिदर्शयिषुरादौ दर्शनं कुर्विति विधत्ते - **पश्य** इत्यादिना चतुष्टयेन । ते रूपं द्रष्टुमिच्छामीत्येकरूपदृष्टिप्रार्थनेऽपि **दिव्यानि** अप्राकृतानि। नानाभूताः शुक्लादिवर्णाः आकृतयः संस्थानविशेषाः येषां तानि । **शतशः सहस्रशः** बहूनीति यावत् । 'मे रूपाणि पार्थ पश्य' इति बहुरूपदर्शनोक्तिः एकस्यैव रूपस्याचिन्त्यशक्त्या विशेषबलेन च ानन्तरूपसमुदायात्मकत्वाभिप्रायेणेति ज्ञेयम् । **नानाविधानीत्यस्य** विवरणं **नानावर्णेत्यादि** ॥५॥

पश्यादित्यान् वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥६॥

(वि) ममैकस्मिन् रूपे । आदित्यादीन् पश्य । तथा लोके शास्त्रे चादृष्टपूर्वाणि बहून्याश्चर्याणि पश्य ॥६॥

(रा) पश्येत्युक्तौ कस्तत्र विशेष इत्यत आह - **पश्येति** । द्वादशादित्यान्, अष्टौ **वसून्**, एकादशरुद्रान्, पञ्चाशन्मरुतः । तथाशब्दः समुच्चये । **अदृष्टपूर्वाणि** पूर्वमदृष्टानि **बहूनि आश्चर्याणि** अद्भुतानि च ॥६॥

इहैकस्थं जगत् कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥७॥

(वि) इह ममैकस्मिन् देहे । तत्राप्येकस्थम्, एकदेशस्थम् । जगत् पश्य । यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि तदप्येकदेशस्थमेव पश्य । त्वद्विदिक्षितमहं सर्वं दर्शयिष्यामि ॥

---

१. ब्रह्मतर्कवचनम् - गी.ता. (११-९)

(रा) मम देहे मदीये रूपे **पश्य** । 'कृत्स्नम्' इत्यस्य विवरणं 'सचराचरम्' इति । **जगदिह** तव प्रदर्शनीये **मम देहे** । **एकस्थम्** एकदेशस्थम् **अद्य पश्य** । हे **गुडाकेश** जितनिद्र । **यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि** । **तत्** सर्वम् । **मम देहे पश्य** ॥

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥८॥

(वि) त्वं त्वनेन प्राकृतेन स्वचक्षुषा । मां विश्वरूपम् । द्रष्टुं न शक्यसे । अतस्ते दिव्यं चक्षुर्ददामि । मम सामर्थ्यं पश्येति ॥८॥

(रा) त्वं द्रष्टुमिच्छसि । मयाऽप्युच्यते **पश्येति** । तथाऽपि त्वम् । **त्वनेन स्वचक्षुषा मां द्रष्टुम्** । **न शक्यसे** न शक्तो भविष्यसि । **अतस्ते** । **दिव्यम्** अलौकिकम् । **चक्षुर्ददामि** दर्शनशक्तिं ददामि । **ऐश्वरम्** ईश्वरभूतमत्सम्बन्धि । **योगं** सामर्थ्यम् । **पश्येति** ॥८॥

सञ्जय उवाच

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥९॥

(वि) अनन्तरं वृत्तान्तं धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जय उवाच - एवमित्यादिना **॥९॥**

(रा) अनन्तरवृत्तान्तं धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जय उवाच । तदाह - **एवमिति** । 'पश्य मे पार्थ रूपाणि' इत्यादिप्रकारेणोक्त्वा इत्यर्थः । महतां योगानामुपायानां अनन्तशक्तीनां वेश्वरः । कुत एतदित्यत उक्तम् - **हरिरिति** । सर्वयज्ञादिभाग-हरणाद्धरिः । **परमम्** अनेकविभवोपेतम् ।

'इडोपहूतं गेहेषु हरे भागं क्रतुष्वहम् ।
वर्णो मे हरितः श्रेष्ठस्तस्माद्धरिरिति स्मृतः ॥'[१]

---

१. भारतशान्तिपर्व(मोक्षधर्म)वचनम् (३४२-६८) - गी.भा.

इति मोक्षधर्मोक्तेः । गेहेषु इष्टिगृहेष्वित्यर्थः । हरतेरिकारप्रत्ययः । अप्राकृतविग्रहस्य साकारस्यानन्तपूजास्थानेषु युगपत्सन्निधानेन भागहारिणो महायोगेश्वरत्वं किं वक्तव्यमिति भावः ॥९॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥१०॥

(वि) अनेकवक्त्रेत्यादावनेकशब्दोऽनन्तवाची । 'अनन्तबाहुम्' इत्यादेः अनेकमद्भुतानां दर्शनं यस्मिन्नित्यनेकाद्भुतदर्शनम् ॥१०॥

(रा) तद्रूपमाह - **अनेकेति** । अनेकानि वक्त्राणि नयनानि यस्य तत् । अनेकशब्दोऽनन्तवाची । अनेकेषामद्भुतानां दर्शनं यस्मिन्नित्यनेकाद्भुतदर्शनं रूपं दर्शयामासेत्यनुषङ्गः ॥१०॥

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥११॥

(वि) सर्वाश्चर्यमयं सर्वाश्चर्यात्मकम् । देवं क्रीडादिगुणयुक्तम् । अनन्तं देशतः कालतो गुणतश्च परिच्छेदरहितम् । विश्वतोमुखम् अनन्तमुखम्। दर्शयामास ॥११॥

(रा) सर्वाश्चर्यमयं सर्वाश्चर्यात्मकम् । [1]तादात्म्यार्थे मयट् । **देवं** क्रीडादिगुणम् । **अनन्तं** देशकालगुणापरिच्छिन्नम् । **विश्वतोमुखं** सर्वदिक्षु मुखं यस्य तद्विश्वतोमुखम् । अनन्तमुखमिति वा ॥११॥

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥१२॥

(वि) किंच दिवि आकाशे । सूर्यसहस्रस्य युगपदुत्थितस्य या युगपदुत्थिता । भाः प्रभा भवेत् । तर्हि सा महात्मनो विश्वरूपस्य । भासः प्रभायाः । कथञ्चित् सदृशी स्यात् । नान्योपमास्तीत्यर्थः । अत्र

---

१. तादात्म्यार्थे विकारार्थे प्राचुर्यार्थे मयट् त्रिधा ॥ इति शब्दनिर्णये ।

[१]सहस्रशब्दोऽनन्तवाची । तदपि 'पाकशासनविक्रमः' इत्यादिवत् प्रत्यायनार्थमेव । भगवतोऽपरिमिततेजस्त्वात् ॥१२॥

(रा) किंच दिवि आकाशे । सूर्यसहस्रस्यानन्तसूर्यराशेः युगपदुत्थितस्येति शेषः । प्रभा युगपदुत्थिता स्यात् । सा प्रभा तस्य महात्मनो विश्वरूपस्य । भासः प्रभायाः । सदृशी स्यात् । नान्याऽस्त्युपमेत्यर्थः ॥१२॥

तत्रैकस्थं जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥१३॥

(वि) तत्र रूपे । एकदेशे स्थितम् । अनेकधा प्रविभक्तम् । देवमनुष्यादिनानाभेदेन विकासेन चावस्थितम् । कृत्स्नं जगदपश्यत् ॥१३॥

(रा) ततः किं जातमित्यत आह - तत्रेति । भगवता प्रदर्शिते सति देवदेवस्य शरीरे विश्वरूपे । देवदानवमानवादिभेदेनानेकधा प्रविभक्तम् । कृत्स्नं जगदेकस्थम् एकदेशस्थम् । तदाऽपश्यत् ॥१३॥

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः ।
प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥१४॥

(वि) ततो दृष्ट्वा । विश्वरूपानुवादव्याजेन स्तोतुमारभते तत इति ॥१४॥

(रा) दर्शनानन्तरं किमकरोदित्यत आह तत इति । दर्शनानन्तरम् ॥

अर्जुन उवाच

पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्घान् ।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥१५॥

(वि) स्तुतिप्रकारमाह - पश्यामीत्यादिना । ब्रह्माणं चतुर्मुखम् । कमलासने ब्रह्मणि स्थितम् । ईशं रुद्रम् । उक्तं च -

१. शतं शतसहस्रं तु सर्वमक्षय्यवाचकम् । - भारते (आदि. २१६/८)

"विष्णुं समाश्रितो ब्रह्मा ब्रह्मणोऽङ्कगतो हरः ।
हरस्याङ्गविशेषेषु देवाः सर्वेऽपि संस्थिताः ॥"[1] इति ॥१५॥

(रा) किमभाषतेत्यतो दृष्टरूपानुवादपूर्वं स्तुतिमकरोदित्याह - **अर्जुन उवाचेत्यादिना । सर्वान् देवान्** । सर्वान् प्राणिविशेषसमूहांश्च इत्यर्थः । **ब्रह्माणं** चतुर्मुखम् । कमलासने चतुर्मुखे स्थितम् **ईशं** रुद्रम् । तदुक्तं पाद्मे-

'विष्णुं समाश्रितो ब्रह्मा ब्रह्मणोऽङ्कगतो हरः ।
हरस्याङ्गविशेषेषु देवाः सर्वेऽपि संस्थिताः ॥'

इति । **तव देहे** । **देवा**नित्यत्रापि परम्परयेति ज्ञेयम् । **दिव्यानद्भुतानुरगान्** सर्पांश्च तव देहे **पश्यामि** ॥१५॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ।
नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप[2] ॥१६॥

(वि) अनन्तरूपम् असङ्ख्यातरूपम् । हे **विश्वरूप** पूर्णरूप । सर्वं समस्तं विश्वं च । 'अनन्तं पूर्णमेव च' इत्यभिधानात् । अन्ताद्यभावेनैव मध्याभावः - सिद्धः । पुनर्नमध्यमित्युपचारपरिहारायोक्तम् ॥१६॥

(रा) अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम् इत्यत्रापि 'अनेकनयनम्' इत्यत्रेवानेकशब्दो अनन्तवाची । प्रागुक्तानुवादरूपत्वादपौनरुक्त्यम् । **सर्वतः** सर्वस्मिन् देशे । अनन्तानि अपरिमितानि रूपाणि यस्य तम् । हे **विश्वरूप** पूर्णरूप ! "सर्वं समस्तं विश्वं च अनन्तं पूर्णमेव च[3]" इत्युक्तेः । **विश्वेश्वर** जगत्पते । **तवादिं मध्यम् अन्तं वा न पश्यामि** । नञः त्रिरुक्तिरादरार्था । अत एवाद्यन्तयो-रभावादेव मध्याभावसिद्धौ पुनर्मध्यं नेत्युपचारनिवृत्त्यर्थम् ॥१६॥

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥१७॥

---

१. पाद्मवचनम् । - गी.ता.
२. जगत्समस्तं विश्वं च निखिलं पूर्णमुच्यते । - भा.ता. (४/२०/२०)
३. अभिधानवचनम् - गी.भा.

(वि) अनलार्कद्युतिमित्युक्ते परिमितत्वशङ्का स्यात्, तन्निरासायोक्तम् अप्रमेयमिति ॥१७॥

(रा) दीप्तयोरनलार्कयोर्द्युतिरिव द्युतिः प्रकाशो यस्य तमित्युक्त्या प्राप्तपरिमितशङ्काव्युदासायोक्तम् - **अप्रमेयमिति** । अमितद्युतिमित्यर्थः ॥१७॥

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥१८॥

(वि) शाश्वतधर्मगोप्ता वैदिकधर्माविता ॥१८॥

(रा) परं निधानं मुख्याश्रयः । **शाश्वतधर्मगोप्ता** अनादिपरम्पराप्राप्तधर्मरक्षकः । **अव्ययो** ह्रासहीनः। **सनातनो**ऽनादिनित्यः । **पुरुषो मे मतः** ॥१८॥

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥१९॥

(वि) अनादिमध्यान्तं गुणानन्त्यापेक्षया । शशिसूर्याश्रयनेत्रं तन्नामकनेत्रं वा -

'यस्माद्यज्जायते चाङ्गाल्लोकवेदादिकं हरेः ।
तन्नामवाच्यमङ्गं तद्यथा ब्रह्मादिकं मुखम् ॥'[1] इति वचनात् ॥१९॥

(रा) अनादिमध्यान्तम् आदिमध्यान्तशून्यम् । गुणतोऽत्रादिमध्यान्तहीनत्वमुच्यते । 'नान्तं न मध्यम्' इत्यत्र देशतः । अतो न पौनरुक्त्यम् । शशिसूर्यौ नेत्रयोर्यस्य तमिति वा । जन्यजनकभावेन वाऽभेदोक्तिः । देवानां बहुरूपत्वादनेकाश्रयत्वं युक्तमिति । 'चन्द्रमा मनसो जातः[2]' इति मनोजाततया तदाश्रयत्वमप्यविरुद्धम् । **दीप्तहुताशवक्त्रम्** इति जन्यजनकभावेनाश्रयाश्रयिभावेन वेति ध्येयम् ॥१९॥

---

१. नारदीयवचनम् - ब्र.सू.भा. १-३-२६;
२. ऋग्वेदे पुरुषसूक्ते

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥२०॥

(वि) द्यावापृथिव्योरन्तरमेकेनैव रूपेण व्याप्तम् । विश्वरूपदर्शनस्य भयहेतुत्वं न सर्वेषां सर्वदा । किन्तु केषुचित् कारणविशेषेषु कदाचिदेव । उक्तं च -

"त्रिलोकेषु स्थितैर्भक्तैरर्जुनाय प्रदर्शितम् ।
दृष्टं विष्णोर्विश्वरूपं स्वयोग्यत्वानुसारतः ॥
प्रायः सहैव पार्थेन प्रायो भीताश्च तेऽखिलाः ।
दर्शनाभ्यासतो दृष्टिरानन्दोद्रेकता भवेत् ॥
तस्मिन् काले च भूमेश्च भारहारार्थमुद्यमात् ।
उग्रत्वमिव सर्वत्र न भीतिर्ब्रह्मदर्शिनाम् ॥
अर्जुनादधिका ये तु तेषां भीतिर्न चाभवत् ।
श्रीब्रह्मरुद्रपूर्वाणां कृष्णाया भीमरामयोः ॥"[1]

इति । अथवा - विश्वरूपदर्शनार्थं यतमानानां लोकत्रयस्थानां पुंसाम् । तददृष्ट्वाऽपि चेतसि निरूप्य स्थितानां भये जाते सति तद्द्रष्टुरर्जुनस्याहमिवैतेऽपि दृष्ट्वा बिभ्यतीति बुद्धिर्जाता । अतो लोकत्रयं दृष्ट्वा प्रव्यथितमित्याह ।

"दृष्ट्वा देवं मोदमाना अदृष्ट्वाऽप्येतद्भयाद्बिभ्यतोऽदृष्टवत् ते ।
पश्यन्ति तन्न्यस्तचक्षुर्मुखांस्तु तस्मिन्नेवैते मनसो गतत्वात् ॥"[2]

इति च श्रुतिः ॥२०॥

(रा) द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं मध्यम् । **एकेन त्वया** एकरूपेण **व्याप्तम्** । रूपान्तरैस्तु **सर्वा दिशो** व्याप्ता इत्यर्थः । त्वयेत्येकवचनेनैवैकेनेति लाभे पुनरेकेनेत्युक्तिः एकेन रूपेण द्यावापृथिव्यन्तरव्याप्तिसूचनाय । हे **महात्मन्** । **तवेदमुग्रं** भयङ्करम् । **अद्भुतं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयम्** । **प्रव्यथितं** अतिभीतं

---

१. आग्नेयवचनम् । - गी.ता.(११/२०)
२. गौतमखिलवचनम् । - गी.भा.(११/२०)

पश्यामीत्यन्वयः । भूमेर्भारहाराय प्रवृत्तत्वादुग्रमिव न तूग्रमेव । तदुग्रत्वमपि केषाञ्चित् संहार्यत्वकारणविशेषादनभ्यासरूपकारणाद्वा । अभ्यासे तु आनन्द एव तद्दर्शनाद्भवति । अत्र लोकत्रयपदेन लोकत्रयस्थभक्तवर्गग्रहः । अभक्तानां तद्दृष्टेरेवाभावात्[१] । यद्वा - तद्रूपमदृष्ट्वाऽपि मनसा तदनुसन्धायैव बिभ्यज्जनं दृष्ट्वाऽर्जुनोऽहमिव एतेऽपि दृष्ट्वा बिभ्यतीति बुद्ध्वा **लोकत्रयं प्रव्यथितं पश्यामी**त्याहेति ज्ञेयम् । अस्मिन् पक्षे लोकत्रयशब्दो भक्ताभक्तवर्गपरः ॥२०॥

अमी हि त्वां सुरसङ्घा विशन्ति केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः॥२१॥

(वि) अमी मुक्ताः सुरसङ्घाः । त्वां विशन्ति । 'प्रवेशो निर्गमश्चैव मुक्तानां स्वेच्छया भवेत्'[२] इति वचनात् ॥२१॥

(रा) अन्यदपि स्वदृष्टमाहार्जुनः - **अमी हीति** । **सुरसङ्घाः** मुक्तदेववर्गाः । 'प्रवेशो निर्गमश्चैव मुक्तानां स्वेच्छया भवेत्' इति वचनात् । तेन 'पश्यामि देवांस्तव देव देहे' इत्यनेन न पौनरुक्त्यम् । अत्र मुक्तानां तत्रामुक्तानामुक्तेः । **पुष्कलाभि**र्गुणपूर्णाभिः **स्तुतिभिः स्तुवन्ति** ॥२१॥

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥२२॥

(वि) उष्मपाः पितरः 'ऊष्मभागा हि पितरः'इति श्रुतेः । गन्धर्वादीनां सङ्घाः ॥२२॥

(रा) ऊष्मपाः पितरः 'ऊष्मभागा हि पितरः' इति श्रुतेः । गन्धर्वादीनां सङ्घाः ॥२२॥

---

१. दुर्योधनादिषु चैतद्दृष्टम् -
'तत्कालसूर्यामितदीप्ति सर्वजगद्धरं शाश्वतमप्रमेयम् ।
दृष्ट्वैव चक्षूंसि सुयोधनाद्या न्यमीलयन् दीधितिवारितानि ॥' ता.नि.(२४/८१)इत्युक्तेः।
२. ब्रह्माण्डवचनम् । - गी.ता.(११/२१)

रूपं महत् ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥२३॥

(वि) रूपेत्यादिना ॥२३॥

(रा) बहुदंष्ट्राभिः करालं विरूपम् । **लोकाः** भक्तवर्गाः । भक्ताभक्त-वर्गार्थत्वे तु लोकत्रयमित्यत्रेवाभिप्रायो ध्येयः । **तथाऽहमपि प्रव्यथितः** ॥

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥२४॥

(वि) व्यात्ताननं विवृतमुखम् ॥२४॥

(रा) व्यात्ताननं विवृतमुखम् । **अन्तरात्मा मनः**। **न विन्दामि न प्राप्नोमि** । **शमं** सुखं च । न विन्दामि । न प्राप्नोमि । विष्णुशब्दार्थ उक्तः दशमेऽध्याये ॥२४॥

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥२५॥

(वि) दंष्ट्राभिः करालानि विरूपाणि ॥२५॥

(रा) दंष्ट्राकरालानि दंष्ट्राभिर्विरूपाणि । **कालेति** प्रलयकालाग्निसन्निभानि समप्रभाणि । **न जाने** न जानामि । **शर्म** सुखं च न **विन्दामि** । **जग-न्निवास** जगदाधार ॥२५॥

अमी च त्वा धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथाऽसौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥२६॥

(वि) [1]सूतपुत्रः कर्णः ॥२६॥

---

१. अक्षत्रसंस्कारयुतो जातोऽपि क्षत्रिये कुले ।
न क्षत्रियो हि भवति यथा व्रात्यो द्विजोत्तमः ॥(म.भा.ता.नि. १८/३९)
इत्युक्तेः कर्णस्य सूतपुत्रत्वमेव ।

(रा) त्वा त्वाम् । सूतपुत्रः कर्णः । योधमुख्यैः योधेषु भटेषु प्रधानैः । अस्मदीयैः सह ॥२६॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु सन्दृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥२७॥

(वि) भगवन्मुखप्रवेशादुन्मुखचेष्टानामपि भगवन्मुखचेष्टयैव तत्र प्रवेशात् 'प्रलयोदकं प्रजाः विशन्ति' इतिवदुपचारेण । अमी दुर्योधनादयः। वक्त्राणि विशन्तीति प्रयोगः। सेनामध्ये भगवन्मुखानामुभयाभिमुखत्वात् । सहास्मदीयैरपि इत्युक्तम् । येषामुत्तरक्षणे मरणं ते । दन्तमध्येषु संलग्नाश्चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः शिरोभिरुपलक्षिताः दृश्यन्ते । यथा-भिन्नं घटादिकं पृथगपतितमङ्गैरदृष्टमपि सूक्ष्मदृष्टिभिर्ज्ञायते । यथा पुरूरवसो जरा अश्विभ्यामेव दृष्टा तथेति ॥२७॥

(रा) ते प्रागुक्तधृतराष्ट्रपुत्रादयः । ते तव । **वक्त्राणि विशन्ति** इत्यत्र तेषां भगवन्मुखाभिमुखचेष्टाभावेऽपि भगवानेवानेकमुखैः सेनाद्वयस्थयोधान् ग्रसित्वा तिष्ठतीत्युपचारेण विशन्तीत्युक्तिः ज्ञेया । एवमग्रेऽपि । **केचित्** तस्मिन् मुहूर्त एव मरिष्यमाणाः । **केचिद्दशनान्तरेषु विलग्नाः । चूर्णितैः** । शतशः सूक्ष्मरेखोपेतशीर्णघटवत् शतशः । सूक्ष्मरेखोपेततया **भिन्नैः उत्तमाङ्गैः** शिरोभिरुपलक्षिताः सन्तः । **दृश्यन्ते** मयेत्यर्थः । मन्ददृष्टीनामन्येषां तथा दृष्ट्यभावेऽप्यर्जुनस्य दिव्यदृष्टिमत्त्वात् तथा दर्शनं युक्तमिति ज्ञेयम् । यथाऽन्यैरदृष्टस्यापि पुरूरवसो जराऽश्विभ्यां दृष्टा तथेति । व्यक्तमेतद्विष्णुधर्मे एकोनविंशेऽध्याये ।[१]

---

१. तथाहि - पुरूरवसो रूपं द्रष्टुमागताश्विनौ प्रति पुरूरवो राजा तैलाभ्यक्तः सन् स्नातः भूषणयुतः सन्नागमिष्यामि तदा मद्रूपं द्रष्टव्यमित्युक्ते -
अप्रसाधितमेवाशु भवन्तं वसुधाधिप ।
पश्यावो भूपितं त्वां वै वस्त्रालङ्करणान्वितम् ।
-इत्याश्विभ्यामुक्ते तूर्ष्णीं बहिर्गतस्य राज्ञः साङ्गोपाङ्गादिकं सर्वं समपश्यताम् ।

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥२८॥

(वि) विज्वलन्ति दीप्यमानानि मुखानि विशन्ति ॥२८॥

(रा) विज्वलन्ति दीप्यमानानि वक्त्राणि ॥२८॥

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥२९॥

(वि) पतङ्गाः शलभाः ॥२९॥

(रा) तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः इत्यत्र भगवता अतितीव्रं ग्रस्यमानत्वात् तथोपचर्यत इति भावः ॥२९॥

लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ताल्लोकान् समग्रान् वदनैर्ज्वलद्भिः ।
तेजोभिरापूर्य जगत् समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥३०॥

(वि) कोपेन रुधिरावसिक्तमोष्ठपुटादिकम् । लेलिह्यसे पुनःपुनर्लेहनं करोषि ॥३०॥

शिरोललाटबाह्वास्यनयनादिविलोकनम् ।
कृत्वा चिरं महीपालमूचुतुस्तावरिन्दमौ ।
प्रविश्य स्नास्व भूपाल यथार्हैश्च विभूषणैः ।
विभूपिततनुं भूयस्त्वां द्रक्ष्यामो नरेश्वरम् ।
-इत्यश्विभ्यामुक्तो राजा गृहं प्रविश्य स्नात्वाऽनुलिप्तो वस्त्रालङ्कारादिभूषितः सन्नश्विनोः समीपमागतः । तदा तौ तद्रूपं दृष्ट्वा हासं चक्रतुः । तदा राज्ञा हासकारणे पृष्टे-

श्रुणु भूपाल सकलमावयोर्हासकारणम् ।
युष्मद्दर्शनसम्भूतं क्षणापचयहेतुकम् ।
अतस्तस्याभवत् पूर्वं यादृशी ते सुरूपता ।
साम्प्रतं तादृशी नेयं भूपितस्यापि भूषणैः ।
दिव्येन चक्षुपा भूप कालस्यास्य च तस्य च ।
वपुःपरिणतिं स्वस्मात् पश्यावोऽपचयप्रदाम्। इत्यादिनेति भावः । - इत्यधिकः पाठः ।

(रा) समग्रान् लोकान् जनान् ज्वलद्भिर्वदनैः समन्ताद्ग्रसमानः मुखान्तःकुर्वाणः **लेलीह्यसे** । कोपेन रुधिरावसिक्तमोष्ठपुटादिकं जिह्वाग्रेणास्वादयसीव असकृत् स्पृशसि । हे **विष्णो ! तवोग्राः** तीक्ष्णाः । **भासः** प्रभाः । **तेजोभिः** प्रकाशनशक्तिभिः । **समग्रं जगदापूर्य** व्याप्य । **प्रतपन्ति** देहादिपदार्थेषूष्माणं जनयन्ति ॥३०॥

आख्याहि मे को[1] भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥३१॥

(वि) विष्णो इति सम्बोधनात् त्वमक्षरमित्याद्युक्तेश्च विष्णुं तद्धर्मांश्च जानन्नेव गुणकर्मविशेषविज्ञानार्थं पृच्छति - को भवानिति ॥३१॥

(रा) भगवत्स्वरूपं तदीयगुणकर्माणि जानन्नप्यर्जुनः । अज्ञातगुणकर्मविशेषज्ञानार्थं पृच्छति - **आख्याहीति । उग्ररूपो भवान् कः** किंधर्मकः किमर्थमुग्ररूप इत्यर्थः ॥३१॥

श्रीभगवानुवाच

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।
ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः[2] प्रत्यनीकेषु योधाः ॥३२॥

(वि) स्वकीयान् गुणकर्मविशेषान् भगवानुवाच - काल इति । **कालशब्दो जगद्बन्धनच्छेदनज्ञानादिसर्वधर्मवद्भगवद्वाची । 'कल बन्धने, कल च्छेदने, कल ज्ञाने, कल कामधेनुः'** इति पाठात् । **प्रवृद्धः** परि-

---

१. 'स होवाच त्वामेव जानीयामिति' (ऐतरेय ११/२/३) इतिवत् ज्ञेयम् ।

२. सप्तपाण्डवतः शेषा धार्तराष्ट्रास्त्रयो वयम् ।
ते चैव भ्रातरः पञ्च वासुदेवोऽथ सात्यकिः ।
अहं च कृतवर्मा च कृपः शारद्वतस्तथा । - इति भारते दुर्योधनं प्रति द्रौणिवचनम् ।
- सौप्तिक ११९/४९
अर्जुनं तद्भ्रातॄन्, अश्वत्थामकृतवर्मकृपांश्च विना कुरुपाण्डवसैन्यस्था योधाः सर्वे मरिष्यन्ति इति - श्रीपद्मनाभतीर्थश्रीचरणकृत गी.ता. प्रकाशिकायाम् ।

पूर्णोऽनादिर्वा । लोकान् समाहर्तुं विशेषेण प्रवृत्तः । अपिशब्दस्य भ्रात्रादीनपि विनेत्यर्थः । अक्षौहिण्यादिभेदेन बहुषु प्रत्यनीकेषु परस्परं प्रतिपक्षभूतेष्वनेकेषु सेनासु । ये अवस्थितास्ते सर्वेऽपि । न भविष्यन्ति ॥३२॥

(रा) एवमर्थितो भगवान् स्वगुणादीनाह [१]**कालोऽस्मीति** । 'कल बन्धने, कल संहरणे, कल ज्ञाने, कल विद्रावणे, कल कामधेनुः' इति धातुपाठात् । पूर्णसद्गुणैः कलितत्वात् सम्बद्धत्वात् कालः । पूर्णसद्गुणोऽस्मीत्यर्थः । तथा जगद्बन्धनसंहरण ाबोधनविद्रावणादिकर्मयुक्तत्वाच्च **कालोऽस्मी**त्यर्थः । कलतेः कर्मणि कर्तरि च अण् घञ्प्रत्ययो वा । किमर्थमुग्ररूप इत्यस्योत्तरम् - **लोकक्षयकृदित्यादि । प्रवृद्धो** देशकालतः परिपूर्णः । अनादिनित्य इति वा । लोकस्य क्षयकृद्भवन्निह युद्धमण्डलगतान् **लोकान्** जनान् प्रत्यक्षत एव संहर्तुं **प्रवृत्तोऽस्मि** । तर्हि पार्थानामपि संहर्तुं प्रवृत्तः किमित्यत आह **ऋतेऽपीति । अपि**र्धर्मादिसमुच्चये । धर्मादिपञ्चपाण्डवान्, अश्वत्थामकृतवर्मकृपांश्च विनेत्यर्थः। **प्रत्यनीकेषु** परस्परं प्रतिस्पर्धितया स्थिते सेनाद्वये । अक्षौहिणीवहुत्वाभिप्रायेण बहुवचनम् । **येऽवस्थिता योधास्ते सर्वे न भविष्यन्ती**त्यर्थः ॥३२॥

तस्मात् त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून् भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः[२] पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव [३]सव्यसाचिन् ॥३३॥

---

१. 'प्रधानो ज्ञानिनां ब्रह्मा ज्ञानमानी हृदि स्थितः ।
स एव कालमानी तु संहर्तॄणां प्रभुः स्मृतः ॥ इति विभूतौ । - भा.ता.
कालाख्यः करणाद्विष्णुर्व्यक्तमव्यक्तगं नयन् ॥ इति च । भा.ता. ११/३/८
कालः कलितसम्पूर्णसद्गुणत्वाज्जनार्दनः ।
संहारात् सर्ववित्त्वाद् वा सर्वविद्रावणेन वा ॥ इति महावाराहे । -गी.ता.
२. सपदि सखिवचो निशम्य मध्ये निज परयोर्बलयो रथं निवेश्य ।
स्थितवति परसैनिकायुरक्ष्णा हृतवति पार्थसखे रतिर्ममास्तु ॥ - भागवते १/९/३५
३. 'उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाण्डीवस्य विकर्षणे ।
तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मां विदुः ॥'(भा. ४/४४/१९) इति सव्यसाचिशब्दार्थः

(वि) 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' इत्यस्य सन्देहेऽपि प्रवृत्तिर्युक्ता, पक्षद्वयेऽपि फललाभादिति 'हतो वा' इत्युत्तरमुक्तम् । इदानीं तव पराजयशङ्काऽपि नास्तीत्याह - तस्मादिति । मयैवैते सर्वयोधाः । पूर्वमेव निहतप्रायाः । त्वं तु निमित्तमात्रं भव । पश्चादपि त्वयि स्थित्वाऽहमेव तान् हनिष्यामि ॥३३॥

(रा) पूर्वं द्वितीये 'न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः'[1] इति वदन्तं पार्थं प्रति सन्देहेऽपि युद्धे प्रवृत्तिर्युक्ता । पक्षद्वयेऽपि फललाभात् । 'हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्'[2] इत्युत्तरमुक्तम् । इदानीं तव पराजयशङ्का नास्तीत्याह - **तस्मादिति** द्वयेन । यस्मादहमेव **लोकान् समाहर्तुम् । इह प्रवृत्तः ।** तस्माद्विजये सन्देहाभावात् । **उत्तिष्ठ** योद्धुं सन्नद्धो भव । **शत्रून् जित्वा यशो लभस्व । समृद्धं राज्यं भुङ्क्ष्व । पूर्वमेव मया निहताः** निहतप्रायाः अपहृतायुष्ट्वेन सन्निहितमरणाः सन्ति । तान् प्रत्यक्षतो हन्तुम् । हे **सव्यसाचिन् त्वं निमित्तमात्रं भव ।** पश्चादपि त्वयि स्थित्वाऽहमेव हनिष्यामीति भावः ॥३३॥

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथाऽन्यानपि योधवीरान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥३४॥

(वि) ननु द्रोणो धनुर्विद्याचार्यः, भीष्मः स्वच्छन्दमृत्युः, योऽस्य शिरःच्छिन्नं भूमौ पातयति तच्छिरो भेत्स्यत इति पितुर्वरेणोद्रिक्तः सैन्धवः, कर्णे वासवी शक्तिरस्ति । अन्येऽपि बलिष्ठाः सन्ति । कथं मया जेतुं शक्या इत्यत आह - द्रोणं चेति ॥३४॥

(रा) ननु द्रोणो धनुर्विद्याचार्यः, भीष्मः स्वच्छन्दमृत्युः, योऽस्य शिरःछित्वा भूमौ पातयेत् तच्छिरो भेत्स्यत इति पितुर्वरेण[3] बलिष्ठः सैन्धवः,

---

१. गी. (२-६) ; २. गी. (२-३७)
३. धरण्यां मम पुत्रस्य पातयिष्यति यः शिरः ।
तस्यापि शतधा मूर्धा फलिष्यति न संशयः ॥ - भारते (द्रोण. १३६/११२)

वासवशक्त्या कर्णो बलवान्, एवमन्ये च बलिष्ठाः सन्ति । ते कथं मया जेया इत्यत आह - द्रोणं चेति ॥३४॥

सञ्जय उवाच

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः [१]किरीटी ।
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥३५॥

(वि) ततोऽर्जुनेन किं कृतमित्यतः सञ्जय उवाच - एतदिति ॥३५॥

(रा) ततः किं जातमिति धार्तराष्ट्रहार्दं परिहर्तुं सञ्जय उवाच किमित्यत आह - **एतदित्यादिना । वेपमानः** भयकम्पिताङ्गः । **भीतभीतः** अत्यन्तभीतः ॥३५॥

अर्जुन उवाच

स्थाने [२]हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः॥३६॥

(वि) वचनमाह - स्थान इत्यादिना । **हे कृष्ण । ते तव । कीर्तनेन जगत्प्रहर्षादिकम् । स्थाने युक्तमेव ॥३६॥**

(रा) तद्वचनमाह - **स्थान इत्यादिना** । हे **हृषीकेश** ! सर्वेन्द्रियप्रेरक । **तव प्रकीर्त्या । जगत् प्रहृष्यति । अनुरज्यते चेत्यादि**(कं) **स्थाने** । अव्ययमेतत् । युक्तमेवेत्यर्थः ॥३६॥

कस्माच्च ते न नमेरन् महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
[३]अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत् तत्परं यत् ॥३७॥

---

१. पुरा शक्रेण मे दत्तं युद्ध्यतो दानवर्षभैः ।
किरीटं मूर्ध्नि सूर्याभं तेनाहुर्मां किरीटिनम् ॥(भा. ४/४४/१७) इति किरीटिनामार्थः ।

२. वध्रयस्त्विन्द्रियाण्याहुर्हृषीकाणीति चाप्युत ॥ इति शब्दनिर्णये -भा.ता.(३/३२/१२)

३. 'अनन्तो हुतभुग्भोक्ता' (वि.स.)